

Светозар Марковић  
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

I-XVII

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА  
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ  
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА  
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

*Председник*

**члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ**

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

*Чланови*

др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић,  
др Јован Дубовац, члан САНУ Душан Матић, члан САНУ Чедомир  
Попов, члан САНУ Петар Поповић, др Јашар Редепагић,  
члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић  
и инж. Душан Чкребић

*Секретар*

Ђорђе Митровић

CIP — Каталогизација у публикацији  
Народна библиотека Србије, Београд

323 (497 . 11) "18"

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела. Књ. 4 / Светозар Марковић  
; уредник Радомир Лукић ; [приређивачи  
Драгоје Тодоровић ... [и др.] ; фотографије  
Радомир Живковић]. — Београд : Завод за  
учбенике и наставна средства, 1995 (Ниш :  
Просвета). — 341 стр. : илустр. ; 24 cm

На спор. насл. стр. Oeuvres complètes /  
Svetozar Marković. — На врху насл. стр. :

Српска академија наука и уметности, Одељење  
друштвених наука. — Тираж 2000. — Белешке  
приређивача: стр. 273—316. — Регистри. —  
Résumé

ISBN 86—17—04230—3

327 . 32 (497 . 11) "18"

а) Социјалистички покрет — Србија — 19в б)

Србија — Политичке прилике — 19в

ИД = 41188108

ISBN 86-17-04230-3

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS  
- CLASSE DES SCIENCES SOCIALES -

---

SVETOZAR MARKOVIĆ  
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. IV

Reçu à la IV<sup>e</sup> séance de la Classe des sciences sociales le 15 mai 1990  
à la base des rapports des membres de l'Académie Obren  
Blagojević et Kosta Mihailović

*Rédacteur*

RADOMIR LUKIĆ

membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

MAISON D'EDITION POUR LES MANUELS ET FURNITURES SCOLAIRES  
BEOGRAD  
1995

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ  
- ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА -

---

№ 4118/108

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ  
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига IV

Примљено на IV седници Одељења друштвених наука од 15. маја  
1990. године, на основу реферата чланова САНУ  
Обрена Благојевића и Косте Михаиловића

*Уредник*

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ


ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА  
БЕОГРАД  
1995.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА  
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ  
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА  
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

*Председник*  
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

*Чланови*  
др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, члан САНУ Чедомир Попов,  
др Јашар Реџепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,  
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

*Секретар*  
Ђорђе Митровић

II 355 413 / 4  


*Приређивачи:*  
др Ђорђе Игњатовић, Ђорђе Митровић др Лазар Пејић,  
др Андрија Стојковић, др Драгоје Тодоровић

*Рецензенти*  
др Перо Дамјановић и др Јован Дубовац

*Ликовно-технички уредник*  
мр Михаило Писањук

*За извршног издавача*  
др Добросав Бјелетић, директор  
Завода за уџбенике и наставна средства – Београд

*Главни и одговорни уредник у Заводу за уџбенике  
и наставна средства – Београд*  
др Петар Пијановић

*Уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства – Београд*  
Драгутин Ранковић

*Технички уредник*  
Мирослав Митић

*Лектор*  
Светлана Милошевић

*Регистри*  
др Андрија Стојковић и Ђорђе Митровић

*Фотографије*  
Радомир Живковић, уметнички фотограф

*Коректори*  
Вера Бошковић  
Љиљана Митровић  
Радмила Терзић  
Горица Марковић  
Зорица Бачковић  
Биљана Несторовић

6575/95

## НАПОМЕНЕ О ОВОЈ КЊИЗИ

У овој, IV књизи штампани су радови и писма Светозара Марковића из времена од његовог доласка у Србију крајем јула 1970. па до половине јуна 1871. године; реч је о 11 месеци његовог деловања. Дати су, као и у претходним књигама, документи у том поглављу, али и у *Прилозима*, други текстови од важности за разумевање његовог живота и рада у овом раздобљу.

Ова књига, као ниједна друга у овом издању, остаје без Марковићевих радова за које се сасвим поуздано зна да су написани и објављени, а до којих се није могло доћи. То су, пре свега, написи у *Трговачком гласнику* и *Враголану* 1871. године.\* Није пронађен ни његов превод Енглове књиге *Агрономске грађевине*,\*\* како је он назива. Писма Светозара Марковића, тако значајна за сагледавање његових стваралачких немира, такође су највећим делом нестала. Писма упућена њему у толикој мери су ретка да се може рећи да и не постоје;\*\*\* она су такође била великог обима и значаја. Уз ову општу напомену истичемо да ће о свему овоме на одговарајућим местима у књизи уследити образложења у белешкама са свим неопходним подацима.

Мада је у *Предговору* овом издању у I књизи, стр. XVIII, речено да уз Марковићеве текстове не дајемо податке о њиховој аутентизацији уколико су већ раније познати, па и прештампавани, већ само о онима који се први пут укључују у његов стваралачки опус, према реаговању у јавности на прве изашле књиге, произилази да на то поново и овде треба подсетити.

## ПРИРЕЂИВАЧИ

---

\* О Марковићевој сарадњи у *Трговачком гласнику* видети више у белешци 269 ове књиге. Што се тиче *Враголана*, ствари стоје нешто другачије. Док прво годиште још није пронађено, недавно је, мада непотпуно, нађено друго годиште из 1872. године. Како је установљено, Светозар Марковић није у њему сарађивао 1872. године (тада је био у емиграцији, а развишао се и са уредником Михаилом Ј. Никетићем у оцини либерала и песника Јована Јовановића Змаја; видети: Ђорђе Игњатовић, *Светозар Марковић и његови истомишљеници у „Враголану“ 1872. године*, *Зборник Историјског музеја Србије*, 23, Београд, 1986, стр. 45-75).

\*\* Jochan Engel, *Handbuch des Landwirtschaftlichen Bauwesens*, 1852.

\*\*\* Видети II књигу овог издања, стр. 229.



Светозар Марковић, рад Божидара Јакца  
(Историјски музеј Србије)

I  
ЧЛАНЦИ

## ЈАВАН РАЧУН са Владимиром Јовановићем<sup>1</sup>

„Млада Србадија” донела је у свом 4. броју неки одговор од Вл. Јовановића на моју критику у „Панчевцу”.<sup>2</sup> Овај је одговор тако препуњен грдње и опадања и тако мало говори о ствари, коју је Ђоја хтео да разјасни, да ја не бих никада могао ни помислити да се тако што може печатати у омладинском листу да нисам сам прочитао. Да ли омладински лист, који је основан за обавештавање народа, треба у исто време да служи органом преко кога се може изливати лична грдња или водити проста партајска полемика (јер на истом основу и ја бих имао право да захтевам да „Млада Србадија” печата овај „јаван рачун”) ја остављам да реши идућа омладинска скупштина. Сада ја хоћу да учиним јаван рачун пред српском омладином са г. Јовановићем.

Г. Јовановић пре свега вели да је питао неког свог пријатеља у Бечу, члана омладине,<sup>3</sup> „каква је то критика, која тек што су изишла прва два броја „Младе Србадије” хита да изрече пресуду о „садржини и правцу” повремениог листа, који као што му име каже није посао једнога дана или месеца, него је опредељен да буде дело година или нараштаја, да сједини у себи умна усиљавања свију мислећих Срба? Какве критике може бити на чланке о „основима снаге и величине српске”, пре него што су ти чланци у целини јавности предани?”. Тај пријатељ није умео да му одговори на та питања, али г. Јовановић чим је дознао за име критичара решио је одма: одкуда је критика насумце. Узрок је томе, вели он, што ја „грозничаво” грамзим за улогом вође, те не бирам оружје којим ћу ударити на оне за које претпостављам да забрамају у омладини положај вође. „Кад се један човек окривљује за оваку гадну страст као шта је „грозничаво грамжење за улогом вође” што мени подмеће г. Јовановић, онда треба изнети на средњу факта која то доказују и онда је тај човек *подлац* кога треба прогнати за навек из кола омладинског. Г. Јовановић сигурно је мислио да рече да сам ја подлац кад ми је приписао онаке побуде. Где су докази? Моја критика у „Панчевцу” „израз је грозничаве грамзивости” за улогом вође – то треба доказати г. Јовановићу! „Е па одкуд она пренагљеност са којом се удара на поврмени лист коме су само два броја изишла и на чланке којима се само почетак читао?” Одкуда онај преговор о „увређеном самољубљу”, о својој „личности?” Пре свега познато је да сам ја у „Застави”<sup>5</sup> позват да критикујем „Младу Србадију” и то речима где ми





Владимир Јовановић (1833–1922)

се приписивала нека надувеност. Ја сам мислио да је редакција Заставина била сагласна с оним дописом кад га је примила у свој лист, а ја сам морао обраћати пажњу на мишљење таквог листа као што је „Застава”.<sup>6</sup> Осим тога у то време били су и други врло важни узроци који су ме побудили да одма покажем да се одиста у начелу неслажем са правцем „Младе Србадије”, који се јасно огледао из прва два броја и са садржином, која је према правцу листа састављена. Ја ћу одма ниже казати који су то узроци, а сад само да одговорим на питање: да ли сам ја могао из прва два броја да познам правац листа и да му оценим садржину? Ја велим да сам могао и то из самог првог броја. Ја велим у

сваком солидном повременом спису види се одма из првог броја каквог је правца у науци, у политици, у вери и т.д. у свим гранама људског живота са којима се тај лист бави. Познаје се да ли је лист монархични, републикански или социјалистички у друштвеним питањима ако су она заступљена у листу; познаје се да ли је религијозан, анти-религијозан или неутралан у вери; познаје се које ће гране науке бити поглавито у њему заступљене и у каквом правцу и т.д. једном речи може се одма видети за какву је публику одређен тај лист и о чему хоће да обавештава публику. Што г. Јовановић вели да повремени лист омладински није дело једног дана или месеца већ дело година и нараштаја – то је тако, али следује ли из тога да се тек после неколико година или тек после године дана може критиковати један повремени лист и да се не може из једнога или два броја закључити шта се може очекивати од тога листа? Садржина и правац омладинског листа треба да је дело година и нараштаја, али би било јадно и жалосно кад би прошле године и нараштаји пролазили а омладина и њен лист остајали би једнако без одређеног правца, без одређене мете. Ја сам рекао да омладински лист нема одређеног правца и према томе да му је садржина таква да недаје никоме никаква знања већ само служи за „конверзацију”. Да ли сам се ја преварио што сам закључивао по прва два броја то је требало доказати, а то се могло најлакше упоредивши све бројеве који су изашли до – и после моје критике са мојом критиком. То је и требало да учини г. Јовановић, а не да ми пребације пренагљеност без икаква доказа. Ево после моје критике изишла су још два броја „Младе Србадије” и они једнако потврђују моје мишљење да „Млада Србадија” нема одређеног правца и да по својој садржини *не треба никоме* у српском народу. Ја сам имао прилике да се уверим да ово моје мишљење деле многи међу ученима и неученима члановима српске омладине и уверен сам да ће се то најбоље видети на идућој омладинској скупштини, која ће бити до који дан.

То исто могу рећи и за чланке о „Основима снаге и величини српске”. Ја сам у њима поглавито урадио на једну тенденцију, која је погрешна и која се огледа и *повторав* у свој његовој књижевној и политичној радњи и која (тенденција) по моме мишљењу иде на штету свести и слободе српског народа. Ову тенденцију која се баш садржи у главној мисли целог чланка ја сам видео одма из прва два броја и г. Јовановић нигде недоказује да ја нисам схватио његову главну мисао: *да је Србину урођен демократски дух и да је то „основ српске снаге и величине”*. То исто важи и за друге моје узгредне примедбе као н.пр. о хришћанској вери. Све што је казано после моје критике у чланцима „Основни српске снаге и величине” доказује да сам ја добро схватио мишљење г. Јовановића; ма колико он говорио да се не може закључити по једном почетку о целом његовом чланку, ја ћу му чињеницама доказати да се може.

То је одговор на питање да ли сам могао из прва два броја да оцењујем правац и садржину листа? Да ли сам ја то заиста оценио као што ваља о томе разуме се може бити спора и у колико је г. Јовановић стварно одговарао на моју критику ја сам дужан да разберем и то ћу учинити у оделитој критици<sup>7</sup> а у овом јавном рачуну хоћу да кажем одкуд онај преговор о „уврћеном самољубљу”, о својој „личности”.<sup>8</sup>

**ОСНОВИ СНАГЕ**

и

**ВЕЛИЧИНЕ СРПСКЕ.**

(ПРЕШТАМПАНО ИЗ „МЛАДЕ СРБАНИЈЕ.“)

СВОМЕ СИНУ

**СЛОБОДА НУ**

Писац.

У НОВОМЕ САДУ  
ПЛАТОНОВА ШТАМПАРИЈА  
1870.Насловна страна књижице Владимира Јовановића *Основи снаге  
и величине српске*, са посветом сину Слободану, касније  
првом писцу монографије о Светозару Марковићу

То је доста дугачка историја. Датира се она од оног доба одкад сам ја написао чланке „Српске обмане“ и „Отворено писмо“ г. Д. Матићу.<sup>9</sup> Познато је да сам ја у тим чланцима ударио на сву либерално-династичку ларму у Србији, на све либералне династичаре и династичне либералце. Међу овим последњима налазили су се и корифеји омладински, познати београдски либералци. Зашто сам ударио и на њих, ја сам казао у тим мојим чланцима и до сада још нико од њих не показа да је и једна једита реч лажна што сам је ја тамо изрекао, па при свем том они ми уписаху то у самртни грех. Њихова срџба не беше ми тајна, али не знадох њену дубину док не дође у Цирих г. Јовановић кад оно иђаше у Париз да печата „своју књигу“.<sup>10</sup> Ја нисам држао да је г. Јовановић солидаран са београдским либералцима док он то сам није исказао у разговору, који се водио у присуству четворице чланова српске омладине<sup>11</sup> и то исказао тиме, што је у мојим чланцима нашао само „галиматијас“, „непатријотичност“, „издајство Српства“ и т. д. а у раду београдских либералаца нашао „неопходност“, „околности“ и т. д. Као што рекох ја до тог времена нисам држао да је г. Јовановић солидаран са београдским либералцима и то сам му казао пред поменутиим сведоцима, али је савршена лаж да сам му „сам исповедао“ да сам имао „пре тога најбоље мњење о његовој радњи“. До душе било је времена кад сам ја тако мислио о радњи г. Јовановића,<sup>12</sup> али то је време било пре 1869. год. У 1869. години ја сам о њему мислио друкчије. Ево доказа: у фебруару од прилике исте године писао ми је онај „пријатељ“ из Беча,<sup>13</sup> што га спомиње г. Јовановић, да у Србији влада реакција, да је либерална партија са својом девизом „Обреновићи и слобода“ пропала а њена начела отрцала се, већ да је крајње време да се у Србији образује радикална партија која би имала заставу чисту од свију личности – заставу слободе. За Владимира Јовановић писаху исти пријатељ да је он са својим начелима „ближи београдским либералцима но нама“ да је и он застарео са својим начелима. Ја сам био сагласан с тиме и ја мишљах још тада да се организира радикална партија из омладине српске без Владимира Јовановића – то сам и одговорио споменутом пријатељу. Г. Јовановић може се од њега сам известити ако не верује. Да се не би играли жмурке кад се позивљемо на неизвесна човека, ја држим да је тај „пријатељ“ што га спомиње г. Јовановић, Др. Владан Ђорђевић, са ким сам ја имао споменуто преписку. Осим тога имам још доказа: пред скупштинском омладинском и одма после скупштине донеше се и до нас у Швајцарској гласови да је г. Јовановић побркао са „Заставом“, да је ступио у преговоре са владом у Србији, једном речи да „шеврда“.<sup>14</sup> Нас неколико чланова омладинских у то доба већ смо сумњали у „политичан карактер“ г. Јовановића па смо писали редакцији „Заставе“ и молили је да нам приватно или јавно каже о вашем јавном положају.<sup>15</sup> Други пут сам ја сам писао,<sup>16</sup> неопомнињем се да ли преко редакције „Заставе“ или „Матице“ и молио неке моје пријатеље у Н. Саду да ме о истоме известе. Ја хоћу да докажем пред светом да је то лаж што сте ви петачно изrekli да сам ја „у један мах“ променио мишљење о вашој радњи пошто сте ви „без околишјаја осудили извесне моје послове“. Као што видите далеско пре но што сам ја написао оне чланке, дакле пре но што сам могао знати да ћете их ви „осудити“, ја сам о вама мис-

лио да су ваша начела *застарела* према мојим појмовима; па сам већ сумњао и у ваш политичан карактер, чим сам дознао да ви хоћете да терате „кабинетску” политику, коју сте пређе најжешће осуђивали и да седите на две столице као и београдски либералци. Но ја вас нисам рачунао још као са свим равне њима, јер зато нисам имао довољно чињеница.

Да идемо даље. У Цириху као што рекосте само ви осудисте без околишаја мој рад. Ја вас позвах да га осудите јавно; ви ми на то ништа не рекосте, али на други дан, кад вас је неколицина Срба испраћала до жељезнице, ви нападосте на мене и на моју радњу још жешће но према мном. Један Србин, члан омладине, који се беше ту десио, рече вам да изиђете јавно са вашом критиком. Ви одговористе да би ме могли „уништити”, али ме „штедите”. Вама одговори исти да смо ми солидарни и да не тражимо ваше штедње већ да изиђете јавно ако што имате. Ви сте тада *обћали да ћете критиковати печатно моје чланке у „Застави” па не одржасте реч*. Место тога ви узесте да изврћете моје речи из нашег приватног разговора и да распростирете клевету на мене. Тако сте измислили и пустили глас по Београду да сам ја казао у Цириху како ја *не бих марио да Аустрија заузме Србију, Босну и Херцеговину*. Ја вас опет позвах писмом да се манете клевете по буцацима већ да изиђете јавно (или ви или ваши пријатељи у Београду) да расчистимо и прекинемо један пут то мутење по буцацима.<sup>17</sup> Од тога писма заподену се међу нама жестока препирка која се сврши свађом. Ја вас запитах: је ли истина да сте ви дошли у Париз владиним послем и владиним сретствима? и је ли истина што се чуло за вас да сте кандидат за капућехају у Цариграду? Ово се било чуло свугде и за капућехају било је говора јоште не давно у „Нар. Пријатељу”.<sup>18</sup> Што се тиче првог питања ви сами сигурно данас нећете одрицати да сам имао право што сам вас питао. Пут до Париза кошта доста скупо, печатање књиге и живљење у Паризу кошта још скупље. Ја сам знао да ви нисте богат човек па сам имао пуно основа да верујем да вам је влада дала сретства. А кад вам је влада дала новце онда сте сигурно *обећали* да ћете писати онако како је по њу добро, иначе не би ни добили новаца од ње. Зато сам и поверовао пре да ви идете владиним послем но да идете да „ступите у свезу са европском демократијом” коју ви виђасте у фразерској „лиги за мир и слободу”<sup>19</sup> као што нам рекосте у Цириху. На моје горње питање одговористе другим питањем: је ли истина да сам ја руски агент, плаћен руском владом да „мутим воду” у Србији како би у њој руска влада лакше ловила? Ви рекосте да се такви гласови „чују” о мени а у исто време додадосте да се *моја радња савршено подудара са тим гласовима*, па то повтористе у другом писму.<sup>20</sup> У исто време изиђоше чланци у „Србији”: „Шта смо хтели и шта сада хоћемо?”<sup>21</sup> где се јавно говори да „*ви хоћете оно исто у Србији што Оливије, – министар-шарлатан – у Француској: „трансакцију између династије и слободе” а у исто време с нечувеном дрзошћу називљете оне „младиће” „незрелима” и „сујетнима” који само хоће да се „што пре истакну на политичном пољу” и то само зато их тако називљете што се они усудуше да ударе на оливијеризам и Оливијере у Србији. Међу тим младићима „ви” (који сте сви под тим „ви” ја неznam, но имам право да*

вас ту рачунам јер сте ви изrekli своју солидарност с оним мишљењем) нарочито обележисте једног Србина „што се учи у Швајцарској” тј. мене. Ја тада видех да ви и ваши пријатељи не бирате оружје, кад хоћете да морално убијете једног човека, који неће да иде истим путем, којим ви идете и који *јавно доказује*, да тај пут не води српски народ „слободи и напретку”. Ја се нисам преварио кад сам мислио, да ћете ви употребити *сва* сретства, да ме оцрните пред српском омладином. Зато сам хтео да употребим једино оружје које поштен човек може да употреби у таквој прилици а то је: *јавност*. Ја вам предложих<sup>22</sup> да печатамо нашу преписку па нека омладина изрече свој суд „на чијој је страни истина и правда”, јер као што вам казах: „ја више не всрујем у ваше поштење онде где је заденуто ваше самољубље”. Ви не пристасте на мој предлог, јер не хтедосте да се зна пред светом наша „грдња”. То није био никакав изговор, јер би се при печатању наше преписке могло уредити, да изостане „грдња” а да дође само оно што треба да се печата. Свакојако ви нађосте за добро да не излазите на јавност оном гадном клеветом, коју сте ми изrekli у писму,<sup>23</sup> да *се мој рад савршено подудара са гласовима да сам ја плаћени руски агент*, а међу тим задржасте себи право да ме и даље *под маском* грдите и каљате по новинама.

Ето откуда је поникао онај преговор о „увређеном самољубљу” и о мојој „личности” г. Јовановићу! Кад сам споменуо о томе ја сам мислио не једну личност (вас, као што сте ви разумели) већ све „увређене ауторитете” који одма другом подмећу „непатријотичност”, „непоштење”, „издајство”, чим им когод каже да неваља оно што они раде – дакле све вас и све остале који раде као ви. Ја сам казао у исто време и ономе дописнику Заставином што ми је подметуо да „гледам с висине” на лист омладински и вама што ми подмећете много гадније ствари да ја „нити могу нити хоћу да се браним од таквих нападаја”, као што се нисам ни бранио. На онај нападај у чланцима „Шта смо хтели...” ја сам место одговора послао само „Отворено писмо редакцији „Србије” у „Заставу”<sup>24</sup> у коме сам казао да *нећу да одговарам* на оне личне нападаје већ их „само бележим за оно време кад ће се „Србија” стидети својих речи.” Кад „Застава” и то не хтеде да печата, ја нисам више нигде ни одговарао. Ви и после тога опет продужисте да ме грдите и оцрњујете. У чланку „недајмо се разјединити!” у „Србији”<sup>25</sup> ви сте изврнули један чланак који је печатан у органу руске секције Интернасијонала „Народном Дјелу”<sup>\*</sup> и ту сте ме назвали „Дон-Гихотом”, што се једнако борим да постанем „вођ” неке радикалне партије, смејали сте се моме „прву у глави”, „сујети” и т. д. казали сте да се „никаквој науци учио нисам” и т. д. У вашем „изводу” што се печата у „Застави”<sup>27</sup> ви велите да има страних сила које би хтеле да начине „табулу разу” у Ср-

\* Дознао сам да је тај чланак преведен и печатан у „Панчевцу”, само није казато ко му је писац. Дакле: ја сам писац тога чланка,<sup>26</sup> у томе се ви нисте преварили. Чуо сам да сте ви главом писали „Недајмо се разјединити!”; надам се да ћете и ви и сва она „мнозина” изићи с вашим именима на јавност а тако исто да ћете одржати обећање па да докажете да сам ја „шарлатан у свима политичким питањима”.

бији; велите да неверујете да има српских синова, који би се дали употребити за оруђе тих сила, али у исто време „морате да констатујете” како има 2-3 младића који би желели да „одједаред рашчисте политичко и друштвено поље у Србији” т. ј. који раде оно исто што стране силе желе, а то је оно што сте ми изrekli у писму: чији се рад подудара са гласовима и т. д. Дотле сте говорили све под маском, не спомињући мога имена и не потписујући свога, али ево на послетку изиђосте те ми то јавно у очи казасте. На 196. стр. у „Младој Србадији”<sup>28</sup> ви велите: „Али треба да знају „публицисте” и „социјалисте” који су тој лођици вични, да Србин радије остаје при узаном патријотизму, који га крепи поносним уздањем у себе, учећи га да је слобода једнако право за све народе и људе, него што ће се дати убити у главу лођиком која је срачуњена (*sic!*) да га доведе у очајање са собом те да се једног дана слепо баца у наручја онима који грамзе и туторишу над њим.” Дакле ви велите г. Јовановићу, да је моја лођика „срачуњена” да доведе у очајање српски народ те да се „једног дана слепо баца у наручја онима, који грамзе да туторишу и господаре над њим.” Је ли то оно што сте ми казали у писму: да сам ја плаћени руски агент и да под фирмом „републиканца” и „социјалисте” „мутим воду” по Србији како би руска влада могла лакше ловити по њој? Смисао је ваших речи јасан за свакога: моја је лођика *срачуњена* да спреми српски народ да га могу узјапшити они који „грамзе” за тим.

Ја сам остављао дуго без одговора све грдње и подметања што сте их без *и једне сенке од доказа* просипали по новинама и по буџацима. Ја остављам и сада без икаквог одговора све оне грдње као „надрикнућа”, „зановетало”, „ћорава баба” и т. д. чиме сте ви украсили ваш одговор, који је написан „из поштовања оних који читају „Младу Србадију”. То је обично новинарско блато, које пада увек на онога који се с њиме баца и каља и њега и лист који га трпи на својим страницама. Алџ ваша дрзост прелази сваку меру и ја нисам више вољан да трпим увреде што их у лице бацате. Ја вам забрањујем да се титрате с мојом чашћу г. Јовановићу! Човек који с једне стране „грозничаво грамзи” да постане вођ омладински, с друге стране који ради с рачуном да начини „табулу разу” у Србији, „да убије у главу српски народ” и да га „доведе у очајање са собом те да се једног дана слепо баца у наручје онима који грамзе да туторишу и господаре над њим” – тај је човек продано туђе оруђе – шпијон – нитков – све оно што сте ми ви писали из Париза. Ако је Светозар Марковић, писац ових врста, тај човек, онда је он нитков и ја му изричем у напред ту пресуду. Али ако је то све ниска и пакосна клевета онда је нитков тај клеветник. *Средине нема никакве*. Ја сам вам то казао још кад сте били у Паризу и кад сам вас позвао да печатамо нашу преписку, па да омладина пресуди између мене и вас. Ја вас опет позивљем пред суд омладински и то пред формални суд, који ће се састојати из 12 поротника, које ћемо ми изабрати (по примљеном обичају сваки по 6 поротника) из чланова омладинских, који дођу на омладинску скупштину у Н. Сад.<sup>29</sup> Овакав је суд примљен свугде у демократији европској и у свим партијама где част и поштење једног члана нису празне речи којима се може сваки титрати по своме ћесфу као што ви радите са мојом чашћу и поштењем. Ја вас дакле позивљем

на јаван демократски суд пред целом омладином па изнесите једном све доказе што их имате против мене нека их види сва омладина. Нека види јесам ли ја грамзљивац за улогама, издајник српства – нитков; или сте ви ниски клеветник.<sup>30</sup>

Београд, 17. августа 1870.

Светозар Марковић

Панчевац, бр. 68–69, од 23. и 27. августа 1870.

## КРИТИКА НА „МЛАДУ СРБАДИЈУ“<sup>31</sup>

У „Панчевцу“ ја сам критиковао „Младу Србадију“ одма чим су изишла прва два броја.<sup>32</sup> Разуме се ја сам у њима критиковао само оно што се могло критиковати, што се видело одма из првог броја – а то је правац и боја листа. Сваки журнал који има опредељеног правца, томе се правац види одма по првом броју. Да неузимљемо журнале извесне партије политичне или друштвене где се из сваког чланка види извесна намера, где се види о чему хоће он да убеди своје читаоце и куда да управи њихову радњу, да узмемо просто научне журнале. У сваком научном журналу види се одма какве науке он поглавито заступа, види се даље да ли је то журнал за *развијање* науке или за *распрострањавање* њених резултата итд. На што је „Млада Србадија“ онака кака се је показала по првом броју и каква је остала до сада? За какву је публику она одређена и чему хоће да је научи? Ја сам рекао да се види одма из првог броја да ту није ништа одређено. Она је онака као што има сијасет журнала по Европи у којима се пабирчи из свачега по нешто, али из којих се нико ничему неможе *научити*, већ само чита да процесом читања проведе време.

Да се одреди *правац* листа то је зависило од редакције „Младе Србадије“ или управо од главног одбора од кога је зависила редакција њена. Програм што га је одредила омладинска скупштина\* и сувише је био широк, па баш с тога је остављао одбору и редакцији одређене руке па су могли, да су хтели, да одреде правац листу – да одреде чиме ће он поглавито да се бави а зато је по моме мишљењу требало најпре решити какво нам је знање најнужније.

„Потребе народа јесу потребе људског живота и усавршавања“ – то је истина без сваке сумње. „Мерити потребност науке за народ даним тренутком“ као што Св. М. предлаже значило би непојимати човска у целини његовој, као скуп моралних, умних и физичних својства – незнати да развитак целог народа није посао једног тренутка, него је дело историје и науке што прошлост и будућност везује.<sup>34</sup>

Тако вели г. Јовановић. Да видимо значење његових речи и како стоје оне спрам мога мишљења, да се потребност науке за народ

---

\* Кад пишем ово ја немам при руци моју прву критику на „Младу Србадију“ па немогу да се уверим да ли сам ја тако казао да је редакција „означила“ програм листа. Ако је тако онда је то нехотична погрешка, јер је мени у то време било познато да је скупштина одредила програм листа.<sup>33</sup>



Јован Павловић (1843–1892), уредник Панчевца

мери сувременим његовим потребама. За развитак једног народа нужне су све науке, то је у главном смисао речи г. Јовановића. Одричем ли ја то? Не, г. Јовановић није ме разумео. Питање је да ли је нужно народу у сваком тренутку на прилику расправа о писмену „*h*” онако као што му је нужна наука о устројству општине. Да ли је народу нужна расправа о „трагичном моменту” или о „теорији лепога” онако исто, као и наука о рађењу земље? да ли је нужно „житије св. Домитијана” (као грађа за историју) као што му је нужна наука о „чувању здравља” и

„неговању деце” итд. Реч је дакле о релативној потреби науке за народ у даном тренутку, а не о њиховој апсолутној нужности за развитак народа. Нема сумње да су н. пр. Србији потребне техничке науке у опште, али ја велим да је данас њој потребнија земљоделска школа но школа за машинисте и према томе да су јој потребнији списи о земљорадњи, сточарству итд.<sup>35</sup> но списи о конштркцији машина. Је ли вам сад јасна моја мисао? Свима наукама постизава се напредак народа и историјским развитком нашег народа морају се развити и све науке на српском језику и тада ће бити посао *целе научне књижевности* да их развије и распростире по народу. Говорити да „Млада Србадија” у данашње време „мора с једнаком бригом обгрлити све науке у њиховој природној свези” то је по мом мишљењу тако исто немогуће као кад би ко захтевао да један човек попије Дунав. Што г. Јовановић води бригу чак и о „будућим нараштајима” и њима оставља да испуне данашњи програм „Младе Србадије” ја мислим да је његова брига сувишна. Будући нараштаји биће по свој прилици паметнији од нас, па ће умети паметније од нас да склапају заједнице, да издају листове и да им одређују програм; а за нас је важно да ми удесимо програм какав је за нас најбољи. На послетку шта значи то „обгрлити науке у њиховој природној свези”? Г. Јовановић није то објаснио и мени остаје да погађам његову мисао. Да ли је то да „Млада Србадија” одређује онако место једној науци у своје листу као што захтевају неки научењаци према значају који има та наука у системи свију наука? Н. пр. О. Конт<sup>36</sup> дели све науке на апстрактне и конкретне. У прве он меће: математику, астрономију, физику, хемију, биологију и социјологију. Он је поређао све науке у такав ред према појавама о којима говоре те науке. Оне науке које говоре о најпростијим појавама и независне од других, те долазе напред као математика; оне које се баве најсложенијим појавама као што је социјологија (наука о друштву), чије појаве зависе од закона појава астрономских, физичких, хемијских, бијолошких итд. а међу тим она сама неутиче ни на једну од горњих наука – та долази последња. Конт вели да све ове науке мора знати сваки човек који хоће да се зове изображен и да се њихово изучавање у школи мора предузети у *оном истом поретку* који је он изложио. Ја сам ово навео ради примера. Разуме се да има научењака који ову свезу међу наукама називљу „неприродном”, а предлог Конта да се обучавање почиње најапстрактнијом од свију наука: математиком – називљу апсурдом и приписују непознавању дечије природе. Такав је научењак Х. Спенсер. Спенсер вели да се немогу никако науке поређати у један ред, већ да су науке сличне дрвету где све гране ничу из једног стабла па се после шире на све стране без одређене правилности. Он опет даје своју одредбу наука. Има других научењака који опет предлажу друге одредбе и веле да су њихове одредбе природне. Питање је сад какву „свезу” међу наукама сматра он као „природну”? И у опште да ли је он ишта мислио кад је изрекао да „Млада Србадија” треба да обухвати све науке у њиховој природној свези и то с „једнаком бригом”? Кад би ми писали „енциклопедију” наука онда то стоји и онда би се могли још препирати и говорити о „природној свези” наука. Али говорити то о „Младој Србадији” то је само просипати звечеће фразе.



„Млада Србадија” је један журнал коме се програм може мењати кад год захте дружина, која га издаје. Ако дружина нађе за добро она може место једног журнала издавати десет; један ће лист бити за специјалисте извесне науке, други за опште образовање извесне класе, трећи за обавшћене необразованог дела народа итд. Подела ова може бити врло различна па према томе и програм сваког листа мора бити различан. Определити програм листа сувременим потребама народа, незначително оковати народни напредак везујући га за „дани тренутак”, већ значи, да ми започнемо од оних знања што су нам данас најпотребнија па да идемо к онима која су нам мање потребна. Тако ћемо одма од самог почетка приносити вајду народу. Идући даље у напредак, ко нам забрањује да према увеличаној радној снази ширимо програм листа или да оснивамо нове листове? Где год се неради тако, где год класа књижевника и научењака необраћа пажњу на сувремене потребе већ вели „свака је наука једнако потребна за народни развитак” – ту се образује класа научних филистера и аристократа, која троши а не производи, која пије срч народу онако исто као и свака друга привилегисана класа.

Наука је поникла од оне класе људи, која је била изабављена од физичког рада, па и данас она је већином својина једне привилегисане класе. Чланови разних друштава и академија седе често још и данас као и пре у својим прапњивим архивама и пишу дебеле књиге за дебеле хонораре из разних фондова, ове књиге остају тајна за масу народа. Учевна господа често и непомнишљају да су све оне угодности што их они добијају у размену за свој хонорар – да је то све зарађено туђим, физичким радом и да треба помислити: да ли су се ти људи користили оним што су учевна господа урадили у оноликој мери као што су се учевна господа користила оним што је урађено физичким радом? Где год се не пази на тај одношај, ту класа књижевничка живи непроизводно на рачун радног народа као год и остале непроизводне класе. Ја сам у пређашњој критици споменуо као таква и наша учена друштва, која својим члановима деле добре награде (према нашем економном стању) из народног џепа за списе који данас не требају народу.

У првој половини овога века изрекао је *Конт*, основач „позитивне” школе у филозофији, да у данашње време наука о друштву зависи од свију осталих наука а ни једна наука не зависи од ње; али, вели он, кад наука о друштву постане једном тачна наука, онда све науке морају доћи под контролу друштвене науке и *потребе друштвене морају бити мерило на коју ће се науку обраћати више радних сила на коју мање*. Скоро у исто време писао је *Прудон* да се за научне и вештачке производе у размени са другим производима мора наћи мера вредности као и за производе физичког рада, да без тога не може бити ни друштвене науке ни друштвеног уређења. Против једног и другог подиже-се бура са стране научењака. Научни ауторитети и специјалисте нађоше се уверени да ко има право да њима рекне да је њихов рад непотребан за друштво и повикаше: то је тиранија! онда престаје наука! нико унапред не може погодити шта ће бити потребно а шта не итд. Неки се филистери поплашише за своје џепове; други опет (то бејаху честити и нежни али органичени људи) повикаше да је то пони-

жење науке и вештине да и њихови производи добију цену као и други еспап. Највећи умови оног времена изрекоше протест против аристократизма науке; с једне стране изрече га велики мислиоц – филозоф<sup>37</sup> и његово мишљење примише првокласни научењаци у Француској и Енглеској; с друге стране изрече слично мишљење радник,<sup>38</sup> који се сам својом умном снагом попео на висину научењака и његове речи укоренише се у радничком народу. У данашње време један од првих научних ауторитета у Европи, *Спенсер*, пишући о „физичком, умном и моралном васпитавању” ставља и решава на првом месту питање: које је знање најважније? и решавајући то питање он узимље *потребе сувременог човека за мерило*. И он вели да ће доћи време кад ће вештине много више требати људима но данас, јер ће оне бити доступне много вштем делу народа или и целом народу, што данас нестоји. Зато је он и одредио естетичком образовању последње место. Што вреди за Енглеску то вреди тим пре за Србију. Ако Енглези немогу с „једнаком бригом обгрлити све науке” – још мање можемо то чинити ми Срби. Што важи за целу систему народног образовања, која мора имати за своје органе све школе, школске и нешколске књиге и листове у земљи и народна средства на расположењу – то далеко пре мора важити за лист српске омладине, коме су и материјална сретства и радна снага врло ограничени. Ја дакле остајем при моме мишљењу да треба најпре решити „какво је знање најпотребније српском народу па према томе удесити програм листа” и ја сам у пређашњој критици казао у главном како је знање за нас најпреч а на идућој омладинској скупштини казаћу опширније, као што сам и у критици обећао. Ако је г. Јовановић противног мишљења онда је требао да побија моје мишљење ма каквим разлозима а не да ме учи: шта су „потребе народа”, шта је „човек у његовој целини”, шта је „напредак”.

Ја сам казао у пређашњој критици да у науци данас постоје разне школе, боје и партаје. Г. Јовановић вели да тога нема, већ да је „наука скуп истина доказаних и оправданих искуством не једнога човека и тренутка него свију векова и свега човештва.” Ја мислим кад ко хоће да критикује нечије мисли, он треба најпре да их разуме. Је сам ли ја где год смећао мњења са науком? Нека покаже то г. Јовановић о мојим речима. „Наука је скуп доказаних, опште-признатих истина” то је дефиниција науке и то треба да је наука. Ама је су ли у данашње време све науке скуп опште-признатих истина? То и јесте главно, што *нису*. Осим математике и оног дела природних наука које се оправдавају рачуном и опитом, све су остале науке скуп „мњења разних писаца”. Ево н. пр. ви бивши професор политичке економије и преводилац Рошера нећете одрети да је политичка економија или „наука о народној привреди” – наука. Али ево људи који веле да је основа политичке економије, „закон човекове природе” као што га називљу економисте: *човек по својој природи тежи да ради што мање, а да ужива што више* – да је тај закон *лажан*. Тако веле сви социјалисте, тако веле *Конт* и *Керије* не-социјалисте, а то потврђује психологија основана на изучавању човекове природе. Дакле: једна страна вели да је економија наука, а друга да јој је основа лажна па према томе да је и све што се на тој

основи подиже *ненаучно*. Јесам ли ја крив, што се економика називље науком, ма да није „скуп опште-признатих истина”, већ да јој је основ, по мишљењу компетентних суђаја (природњака) лажан? Зато што има разних мњења међу писцима о томе: која је истина у једној науци доказана а која не, зато и има разних праваца, школа, боја и партаја у науци и биће их дотле, док свака наука *непостане* скуп општепризнатих истина као што је математика.

Ја сам казао да и у природним наукама има разних праваца. За доказ ја сам споменуо „Дарвинову теорију о пореклу видова у органском царству”. Ја сам је само споменуо без икаквог објашњавања с тога што је мало пре тога брат Милан Радовановић у „Србији” опширно изложио ту теорију,<sup>39</sup> њен значај за науку и друштво и борбу, коју су против ње подигли они људи који се „служе природним наукама да докажу премудрост створитеља” т.ј. природњаци теолошког правца, па сам мислио да људи који претендирају на научну образованост, ако непрате научну, страну књижевност, бар знају оно што се код нас о науци пише. За г. Јовановића који незна нимало данашње стање природних наука и који је на скроз метафизичар, разуме се да мора бити све „загонетка” и „галиматијас” што год он по своме незнању неможе да схвати.

„Дарвинова теорија” као што су је развили његове присталице нарочито јенски професор Хексел даје кључ да се објасни како су постали сви организми од најпростијег до најсложенијег – човека – један из другог, *без икаква стварања*. Она даје кључ да се објасни како су поникла и развила се ова својства човека што их теолози и метафизичари приписиваху нечему неизвесном „души”. Она даје кључ да се објасни постанак и развитак језика до овог савршенства као што га данас видимо – једном речи од Њутнове теорије о „привлачењу материје” до „дарвинове теорије” није било таквог преврата у науци. Она је уништавала и последњи „научни” основ што га је Ђоја имала религија. То је изазивало буру међу теолозима и свима онима који су се било из предрасуда било из сличног интереса бојали да непропадне „народна вера”. Међу последњима било је веома много озбиљних научењака (за које је Карл Фогт рекао да воде „двојно књиговодство” у науци, једно за учевне специјалисте а друго за народ), који пристадоше да се боре против ове „безбожне” теорије. То није једини случај у бијологији да научењаци устају да обарају противно свом уверењу истину која ништи сујеверије и религију а с тим разуме се и власт ауторитета „по божијој милости”. У чувеној препирци између Либига и Молешота поводом Либигових „хемичких писама” Молешот је изрекао: „нема мишљења без фосфора”<sup>40</sup> разумевајући ту да је мишљење производ мозга а мозак се не може образовати без фосфорне масти. Либиг, који је *знао* да у мозгу мора бити фосфорне масти одрицао је закључак Молешотов само да спасе „бесмртну душу” а с тиме разуме се и светињу божанску. Ту је Либиг један од најглавнијих савремених хемичара доказивао да у организмима постоји особита „жива сила” које нема у анорганском царству; да је природа урђена „по плану” итд. Ја бих могао да ређам примере из геологије, из анатомије, из физике и из других наука за које

би се могло мислити да стоје сасвим ван утицаја религије, али се бојим да сувише не морим читаоце примерима. Ја сам казао да у природним наукама има два *правца* научно-философски и теолошки – то је тако, а што он то незна ја му нисам крив. Ја сам казао да има два „правца” а не метода, (метода има три, као што је изрекао још Конт)<sup>41</sup> зато, што сам хтео да означим не само како научењаци извесне школе објашњавају природне појаве, већ сам хтео да кажем, да те школе имају још *извесну цель да постигну*. Тако научењаци као Фогт, Молешот, Хекел и др. хоће да сруше сујеверије религије а с тиме и основу власти по „божијој милости” (разуме се у колико то руши наука), а противничка школа, ако понекад „живом силом” објашњава органске појаве или „нематеријалном материјом” (Seelen-substanz, Wundt-a)<sup>42</sup> објашњава психичке појаве, дакле „метафизичком” а не „теолошким методом”, опет тежи да што већма уздржи напор реалиста и да својим „дуплим књиговодством” одржи народ у глупости а тиме разуме се потпомаже све што „по божијој вољи и милости” постоји данас у људскоме друштву.

Сад долази нешто што је „најсмешније”. Г. Јовановић пошто није био кадар да разуме моју мисао узвикује: „може ли бити грђег галиматијаса?!” У 3. бр. Мл. Србадије у чланку: *филозофија и наука*<sup>43</sup> јасно су разложене главне мене у развиту метода, који је у „данашње време за *све науке један исти*.” Познато ми је било да је чланак „филозофија и наука” писао г. Васиљевић, који је онакав исти ауторитет у природним наукама као и г. Јовановић, па ми прва мисао беше, да је г. Васиљевић могао казати онаку неистину из незнања. Ту сам се огресио о г. Васиљевића. Кад његов чланак прочитах, видех да г. Васиљевић барем зна оно што други компетентни људи говоре о природним наукама. Г. Васиљевић признаје само један, позитивни метод као истинит, али невели нигде да данас влада у свим наукама један исти метод. Напротив сво шта он вели: – неке науке налазе се данас у позитивној периферији као н. пр. физика; неке још у метафизичкој периферији као н. пр. биологија; а неке још нису изашле ни из теолошке периферије, као н. пр. социјологија. Таким начином постоје *три метода место једног* (чујете ли г. Јовановићу?), отуда анархија од које страда и научни и друштвени живот”. Г. Васиљевић говори само о „методу” – о начину како се у којој науци објашњавају појаве и осим малих нетачности (н. пр. у физици још постоје „етер”, „електричне” и „магнетске течности” као „нематеријалне материје” или „субстанциије” што су знаци метафизичке периферије; у „бијологији” још има „плана” у строју организма, „целисходности” у распореду органа т. ј. још се држи да је неки разум *удешавао* строј организма а то су знаци теолошке периферије) он неговори ништа што је противно мојим назорима, а међу тим правце побија г. Јовановића.<sup>44</sup> Може ли бити грђег галиматијаса?! од тога. Је ли те да то значи г. Јовановићу да ви нисте разумели ни чланак г. Васиљевића као год ни мој? Е реците сад г. Јовановићу по правди: је ли да је то право шарлатанство кад човек с таким дрзошћу као ви говори о предмету о коме ништа не разуме и позивље се на оне списе који га баш обарају?

Ја сам рекао да је омладински лист требао да буде лист извесне партије – извесне боје или што се обично зове лист тенденцијозан, да



се у њему огледа одређено мњење о економском и државном строју друштва, о школи, о религији итд. да се то огледа из сваког чланка који говори о тим предметима а печата се у омладинском листу. То значе моје речи да је требало уредништво да даде *тон* с којим би се морали саглашавати сви списи који дођу у омладински лист – а не начело „аукторитета” као што ми подмеће г. Јовановић. „Српска је омладина слободно удружење” – ама је ли то дружина без икаквих убеђења? и може ли у њу ступити сваки и на основу „слободе мисли” причати у њеном органу како би се он дао исходи за Обреновића, да је случајно био његов пандур он, а не Никола Христић, као што је то било у омладинском календару? Ја мислим ако српска омладина озбиља жели (о чему не сумњам) да ради за узајамно обавештавање народа она се мора осигурати како од подобних списа који углупљују а не обавештавају, тако и од свију у којима нема начела осим шупљих фраза; а осигураће се једино тиме ако одреди *правац* и *боју* свога листа у свим питањима што се поглавито у њему печатују.

Г. Јовановић вели ми да неприклапљем као „ћорава баба” већ да изнесем бољи програм ако ми се ови недопадају. О програму говорићу на омладинској скупштини, а што се тиче чланка, могуће је да ја нисам способан да напишем боље – па шта из тога сљедује? Значили то да су садашњи чланци добри и да „Мл. Србадија” треба да остане ако би се и признало да овака као што је *никоме нетреба*? Ја сам казао у првој критици да тек пошто се удеси практичан програм и одреди *правац* листа онда се може видети имали радника за „Мл. Србадију” или не. Ако би се и после тога показало да радника нема, онда по моме мишљењу нетреба ни да се издаје. Нашто трошити неколико иљада форината на непотребне ствари кад се ти новци могу употребити на кориснија предузећа, н. пр. на изражавање ваљаних младића, на оснивање занатлијских задруга итд. Све је ово близу памети и г. Јовановић могао је сам извести такве закључке из мога говора да му није било прече да ме простачки нагрди и да ме денунцира пред омладином како ја „стављам себе на једну страну а целу омладину на другу”; како ја видим „свачију одговорност само своју не”.

Ја прелазим на критику чланка о основима снаге и величине српске. Мени је главно било у првој критици да оцинем *правац* „Мл. Србадије”. Поједине чланке ја сам критиковао мимогредно. Код чланка „о основима снаге и величине српске”<sup>45</sup> ја сам се задржао више зато, што сам нашао у њему мисли које су по моме сватању погрешне, и у исто време *опасне* за српску свест. Ја сам у главном казао које су те погрешне мисли и зато ја држим да је опасно да се оне распростиру у народ. Г. Јовановић имао је вољу да припише мом „расположењу” спрам њега, што сам узео да критикујем његове чланке пре но што су свршени. Ја му остављам на вољу да објашњава чим хоће моју „пренагљеност”, а ја ћу сада да докажем:

1. Да сам ја из прва два његова чланка потпуно разумео његову главну мисао, која се огледа у целој чланку.

2. Да је главна његова мисао погрешна, као што сам тамо изрекао и као што ћу сада доказати још потпуније.

А ако докажем ово двоје онда логично сљедује:

3. Да ја нисам „пренаглио” и критиковао „насмце” чланке г. Јовановића, већ да сам знао у напред шта ће бити у продужењу његових чланака.

Имам још нешто да приметим пре но што пређем на ствар. Г. Јовановић вели да ја „пабирчим фразе” из Руских „сочиненија” на место да на основу самосталног проматрања и искуства већам. Свакоме је познато да онај писац који неуме сам да мисли већ „пабирчи фразе” из буди каквих „сочиненија” – да је тај писац *шарлатан*. Ако ли други ко то на њега износи, без доказа; да је тај други *лажа*. Ја дакле позивљем г. Јовановића да докаже мој „лоши навод” да „пабирчим фразе из Руских сочиненија”.

Г. Јовановић вели да сам ја требао најпре да оборим оно на чему се оснива његово суђење о *основима снаге и величине српске* а то је:

„Наука даје снагу и моћ човеку, а друштво је извор снаге и моћи за науку: јасно је дакле да у основима друштва ваља тражити основе снаге и величине *човечије*. – Основи друштва јесу у самој природи *човечијој*.”

Ја велим да је ово истина и то једна од оних истина што се зову у књижевности „општа места”, која сваки новинар понавља у својим чланцима на 99 начина, као што ради и г. Јовановић. Такве су истине н. пр. да је дете кад се роди „роб своје нагоде, своје глади, свога незнања” и да би пропало кад небн имало „фамилијарне и друштвене неге”; да без друштва небн било „гвоздених путова, пароброда, електричних телеграфа и небројених других установа”; да су у дивљачком друштву људи дивљи; да су „заблуде и сујверија учиниле да Индија у сујверију и глупости огрезне” и т. д. Казивати све то људима то је по моме мишљењу свеједно што млатити сламу. То и раде обично новинари кад немају чиме да попуне свој лист. Те сам истине ја назвао: *давно измлаћена слама*.

Онака општа места немогу бити основа за суђење о снази и величини једнога народа, зато ја нисам ни хтео о њима ништа да говорим. На кратко: оне су истине – истине, а суђење г. Јовановића о основима снаге и величине српске погрешно је. Ево да видимо.

Ја сам казао да г. Јовановић своди основе снаге и величине српске на „психолошка својства Србина”. Г. Јовановић одриче то па вели да их он своди на *целог човека*. Ево како он сам вели у четвртој броју „Мл. Србадије” у чему се „јасно огледају ти основи”.

„Чувство личне самосталности и части; – уздање у себе – неустрашивост; – слободан и независан дух, који се не да освајачем укротити и који је јачи од своје несреће ...”. Ја велим да су сва та својства што их је г. Јовановић тамо наређао „психичка” (душевна) својства Србина; ако г. Јовановић незна психологију или неверује мени, нека се извести код свог пријатеља г. Васиљевића. Но сигурно ће знати г. Јовановић и сам да сва та својства што их је он поређао не тичу се ни човекове снаге, ни величине, ни плодитости и других страна човекове природе већ, да речем језиком физијолога, то су све функције нервне системе човекове и састављају оно што он сам називље: *јаван дух српскога народа*.

Напоследку да се оставимо препирке око речи па да говоримо о ствари.

У чланку „Основи српске снаге и величине”, ја мишљах да ћу наћи са свим нешто друго. Ја мишљах да ћу тамо наћи показано: на чему ћемо, су чим ћемо и како да зидамо српску будућност; мишљах да ће тамо бити казано, *који* су то основи српске снаге и величине – да нађемо *знање*, како би могли да пређемо од речи к делу, да употребимо српску „снагу” и да остваримо српску „величину”. Зато и рекох да очекивах тамо да нађем: „материјално стање, просвету итд.” тако исто и све прспреке што спречавају напредак српског народа. Г. Јовановић вели да од свега тога у његовим списима може наћи „толико колико је нужно” сваки који је начисто с питањем: „шта се зове узрок а шта последица, шта закон а шта појава у животу и развоју људског друштва”. Ја нисам читао његове списе на које се позивље г. Јовановић и не мислим да их читам, али ово што сам читао доста ми је да увидим да он *незна* шта је узрок а шта последица, шта појава а шта закон у развоју једног народа. Он мисли да је „јавни српски дух” или оно што сам ја назвао „психичка својства” Србина „нешто најопштије” „што као вечито (?) наследство преживљује смртне личности и поједине нараштаје”. То и јесте главна ваша погрешка што ви „јавни дух српски” сматрате као нешто „урођено”, што се *не мења* вековима и нараштајима. Ја велим да сү човеково мишљење и осећање *резултат* човековог организма, климатичких и географских утицаја, васпитања, хране итд. дакле да то није човеку *урођено*, већ да је доцније развијено – *прибављено*. То исто важи и за мишљење и осећање скупа људи или једног народа. Све што утиче на поједине људе у том смислу утиче и на цео народ из најпростијег узрока: што је народ скуп појединих личности. Но осим тога народ живи вековима а личност само десетинама година, зато на народ утичу још историјске прилике, које на поједину личност мање утичу због краткоће времена. Људи исте расе или истог народа који живе на растојању од неколико стотина година једни од других могу имати са свим различите појмове о слободи, о својој „народној” задањи, о дружевности; тако исто могу имати различита осећања: „чувство личне самосталности” н. пр. може се изгубити са свим. За доказ да наведем историју Римљана. Кроз неколико векова „јавни дух” римског народа беше се *изменио са свим историјским приликама*. Народ коме *слобода* беше више свега, претвори се у гомилу рите, којој само требаше „забаве (цирка)”, „хлеба” и гомилу госпоштине, која се топљаше у раскоши. Потомци оних закованих републиканаца, који осуђиваху на смрт своје синове зарад правде и поштења, постадоше помагачи у свим злочинствима римских цезара. Узалуд излажаху поједине личности, као браћа Граси, да спасу народну слободу – у Риму не беше демократије. На последку кад наступи време да солдатеска (преторијани) пенаше, скидаше и убијаше царе по своме ћефу, сиромашни људи падоше у такву невољу да се почеше сами стављати под заштиту силних господара обћавајући им зато вршити извесне службе, које су се доцније развиле у целу систему кулука у *феудалној* системи. Клице *феудалне* системе која је играла онаку улогу у средњем веку поникле су још у римској држави, кад се *слободни* људи почеше *сами давати под*

*власт* силеџија;\* – чувство „личне самосталности” беше пропало утицајем спољних прилика. Спољне прилике утичу на развитак „духа” једнога човека или народа а тако исто „дух” или скуп умних и моралних својстава једног народа утичу на мењање спољних прилика – на спољни развитак и живот народа. На првом листу своје *Политичке економије* вели Ц. С. Мил: „Неки пут народ постаје слободан, зато што је постао богат; неки пут постаје богат зато што је постао слободан. Вера и закони једног народа утичу силно на његов економски положај; овај *опет утиче обратно на његово душевно образовање и друштвене одношаје, на његову веру и његове законе.*”<sup>66</sup> Тако вели човек коме сигурно неће одрџи г. Јовановић да је „изучио основе политичких наука”, а шта всле ауторитети „политичких” наука, које је „штудирао” г. Јовановић то ме се ама баш ни најмање не тиче. Ево после четири дана у Београду биће избор за „народну скупштину”; ја седећи овако на столици и пишући ове врсте знам унапред да ће бити изабран за скупштинара Живко Карабиберовић и то једино из тог узрока што је он један од *најбогатијих* људи у Београду и у целој Србији.<sup>67</sup> Ћифте, које желе да стекну пријатељство једног богаташа а у исто време да се не замрсе влади, разуме се да ће за њега гласати; сиротиња која је многобројна у Београду и којој хлеб зависи од Карабиберовића и других богаташа, његових пријатеља, мора за њега да гласа. Већина му је дакле осигурана. „Јавни српски дух” уништен је с једне стране бирократско-династичком владом, с друге стране задављен је сиротињом, па га *нема* више у Београду. У другим варошима у Србији где владинска система није имала такав утицај на карактер народа и где постојећи економски одношаји нису развили такву зависимост сиротиње од богаташа, већ није тако сигурно да ће се изабрати онај који је најбогатији. У Аустрији где је уставни живот развијенији, ту ће богатство имати још мање утицаја на изборе, тек тај утицај опет постоји. Ја наводим само један пример где се очевидно види тесна свеза народне свести и народне слободе од материјалних стања народа. Сваки који разуме шта је то живот народни знаће да унутарњи, душевни живот народни стоји у тесној свези са материјалним стањем његовим, а г. Јовановић са својим „печеним пилићима” казао је *бесмислицу* а не досетку.

У народном животу *све* је променљиво: материјално стање, појмови о друштву, о праву, о слободи, о религији, склоп друштвени и политични, обичаји и карактер народа итд. све то утиче једно на друго и све је узајамно испрплтено и условљено. Казати: човеку по самој његовој природи потребно је друштво; дакле: човек је створење дружевно и што је у њему дружевност јаче развијена тим је и човек савршенији и обратно – то је истина али истина која се зове „опште место”. Казати даље: у овом народу (н. пр. српском) развијена је дружевност тако силно, да га нису могле уништити толике грдне неприлике, дакле тај народ има „основа снаге и величине” – то већ није апсолутна истина, већ релативна. Треба знати несреће које је он преживео, треба знати његово друштвено стање *данас* (јачину његове дружевности),

\* Види о том: „Etudes sur les barbares et les moyens ages” par E. Littré.

треба знати неприлике које он има *сада* да савлада па и оне које га могу снаћи; да се може решити: је ли у томе народу „дружевност” тако *снажна* да може савладати све неприлике које има да савлада? да се може решити: има ли тај народ основа за снагу и величину? Кад сам тражио од вас у првој критици да кажете *чињенице* из којих би ми могли да видимо *који* су то основи српске снаге и величине, ја нисам сумњао о српској будућности, нити сам „рачунао” да „доводим српски народ до очајања” као што ми ви, *по свом обичају*, подмећете; већ сам тражио од вас *знања, науке* а не шупљих фраза. То сам имао права да тражим од сваког човека који себе рачуна међу учене људе а пише о *Основима снаге и величине српске*; а нарочито то сам имао права да тражим од вас, који хоћете да парадирате као научни ауторитет па називљете „шарлатаном” и „надрикнугом” онога, који неће да прими вашу измлаћену сламу за „зрна бисерова”.

Тако исто нисам порицао „да Србима не треба зидати на њиховој унутрашњој сопствености, на својој народној души” већ сам тражио да ви покажете шта је то на чему ћемо да зидамо будућност. У нашој „унутрашњој сопствености” мора бити нечега што је тврдо и темељито, иначе ми не бисмо могли опстати до сада као народ; али тако исто мора бити нешто труло и трошно иначе неби били до данас овако слаби, поцепани и покорсни туђинцима. Оделити ваља једно од другога г. Јовановићу! Оно само што је за употребу ваља чувати; оно што не ваља треба избацити напоље. Осим тога може се показати да наша „унутрашња сопственост” није тако тврда и богата да се на њој може што стално сазидати већ да је треба најпре раширити и обогатити. Кад се оно прављаше „устав” у Србији<sup>48</sup> и г. намесници и г. либералци говораху да је у српском „духу” и „савет” и „народна династија” итд. па ви данас признајете да може бити *династије*, која „служи народној вољи”. Осим тога народни српски „дух” различан је у различним пределима где Срби живе. Н. пр. у Србији нити има спахија нити каквог другог племства; у Босни постоји спахијска система, у Црној Гори нема спахија, али има племства са *наследним* чиновима и званијама. Какву улогу игра ово племство у нашем ослобођењу вама је познато из уговора између кнеза Николе и кнеза Михаила, где су овом племству *осигурале* њихове титуле и званија, особитом тачком.<sup>49</sup> Како ћете ви да зидате на тако различитом темељу? Баш и да сте узели да је „јавни српски дух” (мишљење и осећање народа) узрок, а друштвене и политичке установе народа, умотвори народни, материјално стање итд. последица у развоју људског друштва (што је толико исто као кад бих ја на прилику казао: варење је узрок а дисање је последица у радњи човекова организма), опет сте требали да покажете све то што ви сматрате као „појаву” у народном животу; јер тек онда имали би *довољно чињеница* да оцените дух српског народа. Без тога више разлагање о „узорима савршенства, које тај дух у себи носи” нема никакве *научне* вредности. Место свију чињеница из којих би могли да оцените „јавни српски” ви сте узели само народне песме. Па бар да сте с тим ограниченим и непотпуним материјалом умели да поступате научно!

Ја сам одма из првог чланка г. Јовановића видео да је његово гледиште са кога он разматра народне умотворине погрешно – не научно. Место да изнесе чињенице из којих би се могло видети какви

су појмови нашег народа о „добру и злу”, о „правди и неправди, о поштењу и непоштењу” итд. па да из тих појмова закључује у колико је развијена „свест о истини” и „демократски дух” код српског народа, он ради сасвим обратом: најпре чини поставку да је јавни дух српског народа демократски и да је то „нешто што се као вечно наследство преноси с рода на род” – као што раде сви метафизичари – па онда према томе проглашује све појмове српског народа који су исказани у народним песмама као демократске па ма како они били противни свему што се у образованом свету називље „демократично”. Ето зашто сам ја казао да г. Јовановић држи да су Србину урођена сва добра својства онако исто као што је Арапину урођена црна кожа, гргурава коса и дебеле уснице. Ако има икакве нетачности у овом сравњивању онда је само у томе што по г. Јовановићу изилази да су унутрашња својства Србинова још трајашнија но спољашња својства Арапина т. ј. г. Јовановић говори још већи апсурдум но што сам га ја изречекао оним упоређењем.

Ја прелазим сад на главни предмет целе препирке: „јавни дух српског народа” и што је од највеће практичне вредности у данашње време.

Г. Јовановић вели да је српски народ био демократски народ још у VII веку, кад се је доселио у данашњу своју отаџбину; да је још у то време код њега постојало демократско друштвено уређење: као савез независних племена, од којих је свако собом управљало, а о заједничким интересима и пословима водила је бригу народна скупштина. На челу сваког племена стајао је жупан као извршилац опште воље; а велика народна скупштина бирала је великог жупана, као „извршиоца воље свеколиког народа” – једном речи српски народ живео је у „савезу малих република”. Ко год зна шта су били народи у *патријархалном* стању, знаће да је „савез племена” само по спољашњој форми налик на „савез република” и више ни по чему. Племенско стање народа то је стање *предржавно, патријархално*. Тип друштвеног уређења код патријархалног народа то је *породица*. Тип друштвеног уређења у демократској републици то је *асоцијација*. У породици влада начело старешинства већ по самом строју њеном, племе је скуп породица и међу породицама једнога племсна вазда се истиче једна најодличнија по богатству и сили, из те породице природна ствар изилази старешина племена – *Жупан*. Г. Јовановић свугде у својим списима вели да је жупан био „изборни” управљач племена, а не доказује то ничим. Ја нисам изучавао специјално стару српску историју, али у колико је мени познато, то је мишљење погрешно.\* Код *свију* народа, који живе у

\* Сада имам на руци само сведочанство Хилфердинга. Он вели да је свака жупа имала „свога природног управника – жупана”. За великог жупана Хилфердинг наводи сведоштво К. Порфиригенита: „кад је овај кнез који је довео Србе у земље цареве умро, поглавицом народа постане његов син за овим унуком а за овим потомци његови.” По Хилфердингу дакле и жупани и велики жупан били су *наследне* племенске поглавице а не изборне. Од славенских народа Чеси, велики Хилфердинг, били су у старо доба по свом унутрашњем уређењу најближи Србима и Хрватима; но темељ Ческој држави биле су такве дружине, које су као што је познато дошле у Бохемију предвођене кнезом.” Хилфердинг вели да су племена Срба и Хрвата личила на „војена оделења” а њихов племенски савез лично на „федерацију малих кнежева под општим поглаваром” а не на савез република. Код Срба и Хрвата било је „у мекшем и мањем виду оно исто, што су начиниле у огромним размерама државе средњег века у западној Европи, које су основане биле од дружина.” (*Писма о историји Срба и Бугара* I. стр. 15).<sup>50</sup>

патријархалном стању племенске поглавице и поглавице целог народа вазда су *наследни*. У другом делу Колбовџе<sup>51</sup> „културне историје” показан је патријархални склоп германског народа кад је он населио средњу Европу; он је скоро истоветан као и српски: онако исте мале општине из племена на челу којих стоји племенски поглавица; више племена имају општег поглавицу који је у исто време поглавица свога племена а све племенске поглавице наследне су. Па другчије се не може замислити ни код Срба, јер ту је говор о VII веку када ни један народ у Европи немогаше имати појма о демократском – изборном – уређењу друштва. Наследна управа великих жупана није постала „утицајем Византије” већ је то *природна* последица племенског, предржавног стања. Другог пута нема да разједињена племена ступе у чвршћу заједницу – *државу* но *завојевање*. Или долази каква страна сила па покори разједињена племена, често далеко већа бројем, као што је н. пр. Бугарска орда основала Бугарску државу словенску или се из самог народа једно племе умножи и осили више но друга и покори остала племена и поглавица тог племена постаје поглавица целог народа као што је то било код Срба. Кад једна породица дуго влада патријархалним народом онда се напоследку заборавља начин (освојење) којим је она дошла на владу већ се доводи од *богова* и сама владајућа породица постаје „божанска”. Тим путем постале су „Инке” у Перу, „Фараони” у Египту и у опште обожавање владара код свију народа. Грчки јунаци – богови и владари – богови постали су тим истим путем. То би исто постигло и Србе да су од VII века живели одељено без икаква спољна утицаја. У том смислу ја сам и запитао г. Јовановић шта би било од Срба да су случајно у VII веку дошли на какво пусто острво? Човјекова природа влада се по истим законима па с тога и развитак народа иде једнаким путевима. Што је српски народ из племенског стања прешао у стање државно са једном наследном породицом на влади, то је природни ток ствари, који се је свршио и који би се морао свршити у оно доба, без икаква утицаја Византије. Византија је могла имати утицаја само на *форму* државног уређења, на државну политику, и дворске интриге српских владара итд. и тако је заиста и било.

То исто важи и за поделу српског народа на сталеже. *Свугде у свима државама* где је било поделе на сталеже покорене и владајуће, ова подела постала је завојевањем – силом. При распадању Римске империје као што сам споменуо почели су се сами сиромашни и безаштитни људи давати под власт силних господара, да би их ови бранили од пљачкања и насиља других. Овде нема формалног завојевања, али је опет у ствари завојевање, јер у оном општем пљачкању и насиљу, где онај само има права који је јачи, сиромаш човек *силом* је принуђен да плаћа по *погодби* једном силници, а овај из сопственог интереса чува своју имовину да је други ко неопљачка или неубије. Али већином постају покорени сталежи формалним завојевањем. Тако су постали сталежи у азијатским царевинама; тако су постали робови у јелинској и римској држави; тако је постала *феудална* система у западној Европи па тако су постали *Себри* и *Неропси* у српској држави. Хилфердинг вели: „како се види нема сумње о том, да је потчињена класа *Неропси* била *урођена* ту и да су је Срби затекли у Илирику:

Шафарик је показао да је та реч истоветна с речју *Неропса* – именом народа који је живео у северозападној Македонији”.<sup>52</sup> Очеvidно је да су сталежи постали у српском народу онако исто као и код других народа. Срби су покорили оне људе, који су живели пре њих у овим земљама; оне породице које су биле најсилније заграбиле су највише себи, друге су заграбиле мање а неки баш нимало; тако је поикла подела у самом српском народу, која се доцније развила у *властелу* малу и велику и *Себре* или слободне простакне. Ову поделу *затекао* је Душанов законик па ју је само признао. Византија је могла само утицати да ови сталешки одношаји постану гори или бољи али саме одношаје она није створила, већ су они поникли завојевањем српског народа. Какву је улогу играла ова подела на сталеже у унутарњем животу српске државе, какви су били одношаји једног сталежа према другом и остале подробности ја остављам да кажу други који су више изучавали тај предмет, ово што сам навео мислим да је доста да се види да г. Јовановић *неразумне* законне развитка људског друштва и да су његови закључци о „јавном српском духу” и „демократским” установама његовим у седмом веку, без икаква научна темеља – изречени насумце.

Рекао сам да је српски народ био народ патријархалан, кад је дошао у данашњу отаџбину, па такво му је морало бити и државно уређење. Рекао сам да је слика патријархалне државе породица. У породици влада онај који је најстарији; он се додуше саветује са својим „млађима”, али само да чује шта они мисле, у ствари он има решавајући глас и кад он што рекне, „у млађега поговора нема” већ се *мора* извршити. Крвна свеза у породици зглађује љубављу суровост одношаја између старијих и млађих, која свугде влада у необразованих народа; вера да је кућевни старешина одиста најпааметнији и да се он одиста стара за добро породице чини те млађи с вољом слушају и врше што им се заповеда. Старешина куће преставник је целе породице пред спољашњим светом и понос целе породице захтева да њен старешина буде што поштованији и виђенији у дружини. Оваке патријархалне појмове преноси народ од породице на државу. Он у њој види велику породицу, у владару кућног старешину, који се вазда са љубављу брине о срећи и напретку сваког члана породице. С каквим поверењем и данас ускличе српски сељак: „тераћу те до књаза”! кад му је каква неправда учињена и никад и непомнишља да му кнез неће уделити правду. У народним песмама свугде се види овакав патријархалан поглед на државу или управо на владара и сву госпоштину што је око њега. С каквим поносом он описује сјајност и богатство своје госпоштине! Он у њој види свој понос. Он се радује лепоти своје господе, њихових дворова и коња итд. онако исто као што се дете радује лепоти и украсу своје мајке. Код једног и другог слична је детињаста љубав спрам створења, које стоји узвишено, али су одношаји врло различни код једног и другог. Одношаји између народа и власти нису тако невини као између детета и његове мајке или између породице и кућног старешине. Српски народ, као и сваки народ са патријархалним појмовима није то кадар био да схвати. Српски народ никад и непомнишља (у народним песмама) да је оно богатство и раскош госпоштине, њихови поклони свецима и манастирима, зарађено народном муком и здрано с народне



коже; народ није разумевао да што је она госпоштина сјајнија тим је он сиромашнији и да ће му та госпоштина гроб ископати. Он проклиње великаше што издадоше царство, али не проклиње саму установу великаша и цезаризма која је узрок раздору и издаји. Он још несхваћа потребу да сам управља својим делима и да скине с врата царева и краљеве – династију и црквену и светску госпоштину што хоће демократија, већ само тражи од владара и великаша поштења. – То су појмови патријархални а не демократски – то су два крајна полуса; међу њима леже „цивилизовано–уставни“ појмови, који се данас шире по Европи у разним варијацијама. Ви нисте разумели разлику између патријархалних и демократских појмова, зато сте и казали онаки апсурд да признавањем једном човеку право да оставља у наследство своје сину владу над целим народом незначито одрицање права народу да располаже собом већ „изражава вољу народа којој и династија служи”. (?) Ма ко био тај који каже „од оца је остануло сину” тај одриче народно суверенство; ако то ради цео народ, онда то значи да тај народ није дорастао за самоуправу већ сам даје да га други јаше и тудорише, а то је баш најгоре.

Ја сам рекао за Краљевића Марка, да је он „поштен племић и веран вазал”. Ја то говорим с основом. Свугде у народним песмама Краљевић Марко спомиње се као краљев син, а у песми „Урош и Мрњачевић” спомиње се и као царев писар. Ја знам врло добро шта је приватна, исторична личност и шта тип кога је створило песништво. Марка ја сматрам као тип песнички и узимљем само оне црте у њему које му је народ дао у својим умотворима. Марко пресуђује Душановом сину царство, а у исто време вели да је право да његов отац задржи краљевство, а стриц један војводство а други деспотство. Сваки „који разбира ложику историје” видеће из овога прво: да је Србија у то време била наследна царевина и да српски народ сматра наследство као право владајуће династије, јер називље правичним јунака, коме у песми даје улогу да пресуђује „на коме је царство”; друго: да су у Србији у то време постојала краљевства, војводства и деспотства на које су извесне личности имали права, дакле, који су били вазали цареви. Марка народ у песми неосуђује зато што је пресудио једноме царство, а другима признао да имају права на краљевство, деспотство и војводство, већ га баш зато сматра за узор поштења: из тога ја закључујем да је Марко сам као краљев син дакле као племић и вазал имао такав појам да племићи имају права на своје господство као и цар на своје, а народ то не пориче већ опевајући то дело Марково уједно тим самим изриче да и сам народ не сматра као неправично да над њим владају цареви, деспоти, војводе и остала „велика” и „мала” властела. Кад узмемо у помоћ историју уверићемо се да друкчије није ни могло бити у XIV веку из ког је временска догађај, који се опева, па кад је сигурно и песма поникла. У то време властела је била укоренљива у српском народу и он није ни могао сматрати своје одношаје спрема властеле као нешто неправично, јер је то већ постојало од „памтивека”. Нити је и један народ у Европи у то време друкчије мислио о својој властели.

Тако ја оцењујем Краљевића Марка у песми „Урош и Мрњачевић”, и његово или управо народно гледиште на династију у то доба

и такве закључке мора из оне песме извести сваки, који научно изучава народне, српске песме из оног времена, а ви можете видети у Краљевићу Марку што вам год драго и изводити из народ. песама још фантастичније аналогije но што сте их пронашли у песми о борби Кр. Марка и Мусе Кесеџије.

Ја неби толико говорио да побијем ваше мишљење о демократском духу српског народа, кад то неби имало свезе с вашим целим политичним радом у нашој књижевности. Данас у Србији српски народ има такве исте патријархалне појмове о владару и династији као и у XIV веку. Турци су уништили властелу у Србији и збрисали су сваки спомен на какву династију из пређашњег времена; свештенство у Србији још није тако одељено са својим интересима као што је код других народа и као што беше за време српских царева и краљева – једном речи код нас има врло мало препона које би сметале да проникну демократски појмови у масу народа и да се српско друштво уреди на демократским начелима. Али у српском народу данас нема демократских појмова. Он још онако с наивном вером гледа на своје владаре. Овим патријархалним стањем народа користише се и користе се они људи који у новој српској крвљу откупљеној независној држави изрекоше реч династија. Ја сам рекао пређе да кад је народ у патријархалном стању онда он има природну тенденцију да ствара монархијску државу са госпоштином и владајућом династијом на челу и ако не буде каквог утицаја са стране онда ће се монархијска форма са целим теретом што га она товари на народ утврђивати све више. Овај утицај са стране који би кадар био да разруши патријархалне појмове нашег народа и његову детињасту веру у династију и у све оне који хоће да утврде династију т. ј. лично господство над њим – тај утицај могу имати само демократске идеје што их је изразила наука код напреднијих народа. На жалост од времена нашег ослобођења недопираху никаква демократска начела до нашег народа, напротив долазаше нам сам кукољ са запада који је био кадар да загуши сваку здраву клицу. Познато је како је поникла бирократска система у Србији, која царује и до данас и како је бирократија орган династије предузела систематички, да од народа патријархалног, који владара сматра као кућног старешину, начини народ монархични, који у владару види божанствену власт на земљи.

Бирократија осим тога што је била оруђе, којим се династија служила, била је у исто време пијавица која је пила срч народу и разоравала га материјално, црпела богатство из народа и гомилала га у руке појединаца. Код нас у Србији где на 100 кв. миља живи тек 1,200.000 душа, на овакој плодној земљи у селима већ ниче и множи се једнако сељачки пролетаријат. Имања се друга задужују све више и више; данас лежи дуга на имању у Србији из саме управе фондова на 42,060.000 гр. пор. и навала је тако велика за узајмљавање да су све касе исцрпљене и потраживачи морају да чекају по неколико месеци. Још нерачунам дуг из општинских и црквених каса. Ваља још и то узети у рачун да из фондова и из општинских и црквених каса добијају зајам само они који су сигурни, а најсиромашнија класа народа мора да тражи зајам од зеленаша и кајишара са грдним процентом и сигурним изгледом да ће

његово имање отићи на добош или прећи у руке кредитора. Крађе, убиства, парнице и прељубе увеличавају се у Србији све више. *Задруга* српска, о којој сте ви врло често говорили у вашим списима, али коју бар у Србији знате само по чувењу, може се наћи само као реткост. *Моба* тако исто и то већином као кулук у финој форми богаташима и старешинама. Никога није било да ове патријархалне установе, које би заиста могле служити основом за демократски строј српског друштва, демократском науком развије и усаврши. *Задруга* српска пропала је поглавито због деспотског уређења српске породице – ја то говорим по сопственом искуству и по искуству многих, који су имали прилике да посматрају спорове задругара на судовима при деоби.

Ви и ваши пријатељи подигли сте први протест против бирократије – то је ваша заслуга.<sup>53</sup> Ја сам је вазда признавао и баш у оним чланцима у којима ви налазите да вам ја одричем сваку заслугу ја сам изрекао то признање. Узмите па прочитајте „српске обмане”.<sup>54</sup> Али у исто време ја сам изрекао да је ваша радња била на погрешном темељу па је зато и остала без никаквих резултата за Србију. Ви сте говорили о „слободи”, о „одговорности министарској”, о „пороти”, и т. д., позивали сте се на „демократски” дух српског народа па сте на основу њега тражили демократске установе у Србији. Али ви нисте никада *изучили* тај дух српски, нисте изучили појмове српског народа о државном строју и о влади, његово стање и потребе. Зато ви нисте обогатили појмове српског народа никаквим новим слободњачким начелима како да устроји демократски своју општину, округ и т. д. нити сте разрушили и један појам, који разједа као црв оно што је добро у српским патријархалним установама као што су појмови о породици, о владару и т. д. Ја узимљем у рачун то што вама није било слободно да исказујете све што мислите. Ви нисте предложили никакво сретство да се спречи распаѓање нашег народа на пролетарију и богаташе, јер нисте ништа знали о том распаѓању ни о његовим узроцима. Све што сте говорили српском народу о њему самом почињало се и свршивало звучним, патријотским и слобођачким *фразама*. Поврх свега тога ви сте истакли на застави „династију”. Ја неумем другчије да протумачим вашу намеру или бар ваше наде 1858. године но да ћете покрај династије Обреновића заузети власт, т. ј. министарске столице, ви – слободњачка партија и да ћете тада увести слободњачке реформе у Србији.<sup>55</sup> Покрај династије уводити слободњачке реформе у земљи где народ још сматра владоца као оца породице – било је немогуће. Слободњачка партија која је то хтела морала је имати непријатеља у свој бирократији, која је била врло силна а није имала *никакве потпоре* у народу. Ви нисте били кадри да *ступите у редове* народа и да се из редова народа борите и против глупости, предрасуда и патријархалних појмова народа и против бирократске системе, већ сте мислили да „одозго” реформишете Србију; да из редова бирократије уништите бирократију. То је било бесмислено – зато сте и пропали.

После дугог лутања 1868. г. династији била је опет потребна помоћ ваше партије да се утврди на престолу.<sup>56</sup> Ви сте имали гласа као патријоте и поштени људи у образованом делу српског народа с ову и с

ону страну Саве и Дунава – код српске омладине, а имали сте у Србији поштовања и код једног дела грађанства. *Влада којој је циљ била да утврди династију обећала је слободњачке реформе*. Ви опет нисте видели да је то немогуће као ни 1858. г. па сте пали у исту погрешку као и тада. Али данас ваше погрешке изгубиле су „невиност” незнања – јер се оне понављају. Па не само то, већ сада се руше и последњи остаци наших патријархалних установа и кваре се бирократским елементом, као нпр. наша народна скупштина; влада једнако проповеда да она реформише Србију у „народном духу”, проповеда мудро ћутање о њеним делима, чега се држите и ви и које сте и другима препоручивали. Па има и других узрока за што су ваше погрешке изгубиле невиност незнања: један из ваше партије седи на министарској столици, други на саветничкој; један је професор у вел. школи и кандидат за министарску или бар начелничку столицу а други је начелник и т. д.<sup>57</sup>

У ово време ушло је у моду да се сваки час потрже „српски дух” да се оправда ма каква радња какве јавне личности. Тако радите и ви. Ви се већ неспозивљете само на „народну вољу” и демократски дух српског народа да захтевате какве установе већ се заклањате као за какав бедем за тај „дух” и „вољу”, да своја *недемократска*, дакле противнародна, дела протурите као демократска и народна. У чланцима „шта смо хтели и шта сада хоћемо” велите да сте ви били „израз” мисли и осећања српскога народа кад сте радили да се „утврди” династија после 1868. г. Ви велите: српски је народ „демократског духа” па кад он хоће династију онда је можемо хтети и ми па опет остајемо „демократи”. Ето тај бедем, за који се ви заклањате кад шурујете с министрима и хоћете из министарских кабинета и са министарских столица да усрећите српски народ „слободом” – ја тај бедем хоћу да порушим. Све установе демократске иду на срећу и слободу народа а да учине немогућност династије. *Онај који хоће и слободу и династију или лаже или незна шта говори*. Српски народ из незнања мисли да може постојати народна слобода и утврђивати се династија. Али његови образовани синови *дужни* су да му кажу да је то немогуће. Ама спољне политике? ама народно јединство? рећи ћете ви. „Спољне политике” кад нам до 1870. год. нису могле дохакати, од сада баш ни толико, а по нашим династијама наше народно јединство зависиће од слепог случаја као што је и до сада зависило. Једном речи тек онда кад српски народ замени своје патријархалне гледиште на своје стање гледиштем демократским, онда тек може рачунати на слободу и напредак. Неразумевајући ни у колико ову прву потребу српског народа ви нисте ништа радили за сво време ваше политичне борбе да уништите ове патријархалне појмове већ их још помажете што их називљете демократскима и проповедате као демократске и српској омладини. Ви сте ударили на последице а не на узроке; ви сте ударили на владу кнеза Михаила зато што није „либерална”, што не да народу „слободе” и т. д. ви сте ударили на њену спољну политику зато између осталог што она није сложна са околним сроднима народима а особито с Црном Гором. А ја велим да монархијска влада *не може бити либерална*, нити ће икада дати народу какве слободе док је народ сам *неотме*. Влада може каишарити и лагати народ да ће му дати или да му је дала слободе, али та-

ква је влада гора но она која бије управо у главу па вели: недам! Тако исто ја велим да не може бити слоге између Црне Горе и Србије осим ако њени кнежеви сврше пазар, па један другоме *исплати* поданике новцем, који ће се опет здерати с леђа сиротиње српске. То све ви нисте разумевали за сво време ваше политичне радње па зато је она и остала ништавна по својим резултатима.

Да се преобразе установе једног народа и да се измене појмови који су темељ тим установама, потребна је радња целих нараштаја, с тога би ми могао ко приметити да ја сувише строго ценим вашу десетогодишњу радњу. Заиста, спрам кога другога могла би бити моја оцена сувише строга, али не спрам вас. Ви говорите једнако против „ауторитета“, против „вођа“ итд., али само кад се ко усуди да изрекне да је нешто што сте ви урадили рђаво, ви одма вичете да је тај издајник српства, да је шарлатан итд. а у исто време хоће да је „ауторитет“, да буде „вођа“. Ви десет година понаврате исте мисли и исте фразе; већ су и једне и друге постали доказ да сте ви изrekli вашу последњу реч – да сте се *исписали*, али још и сада ви не можете да видите да вас је наука претекла за 10 година, а српска омладина, којој сте стојали на челу, прерасла растом и незадовољава се вашим звучним фразама већ хоће стварности. Ја сам претресао јавно пред публиком ваше знање, да покажем да ви не знате науку са којом се постојано разбацујете. Ви с онаком ароганцијом говорите о правцима природних наука, о којима немадосте ни појма; ви ме назвасте „надрикњигом“ (а у другом чланку „шарлатаном“) што се усуђујем да пишем о друштву, његовим потребама и законима његовог развитка пре но што сам проучио „основе политичних наука“. То ми даде права да од вас тражим да бар знате науку о друштву, у којој сте специјалист. Ви не знате ни њу. Ви не знате најпростије ствари: како се развија друштво из дивљачког до образованог стања – ви не знате разлику између друштва патријархалног и демократског. Ви не знате ни природу човечију која је узрок да човечије друштво мора ићи оним путем којим је ишао српски народ кад је створио из племенске заједнице монархијску државу, већ то приписујете страним утицајима; па не знате ни чињенице из историје и из народних песама које доказују да је тако исто и било – једном речи свугде где треба науке и знања ви огрезавате у шупље фразе и отрцана општа места. Ја сам то доказао, вама остаје да побијете моје доказе.

Још нешто: ви нисте могли да побијете ни једне моје мисли што сам је изрекао у критици „Мл. Србадије“ на њен програм и на ваше чланке, а тако исто нисте побили ништа што сам ја говорио у другим *политичним* чланцима, то нисте могли, па сте употребили други пут да докажете моје незнање. Ви казујете како ја мењам по ћуди моје занимање н. пр. био сам техничар, па сам постао „стручан кандидат за пољску привреду“<sup>38</sup> а у исто време „публициста“ и „социјалиста“. Кад сте већ то испричали публици ја вама остављам да јој објасните какав је одношај између техничких наука и пољске привреде (из оне ваше фразе ја судим да ви немате о томе појма, па сад хоћу да се уверим) и да јој кажете: може ли бити један човек „техничар“, „шустер“ или „шнајдер“ а у исто време „публициста“ и „социјалиста“? На послетку рекли сте да ја нисам проучио „политичне науке“ – сигурно на том основу што ја

немам докторске дипломе нити какве равнозначне сведочење. Ви нисте нигде доказали да су моја „политична“ начела погрешна, као што сам ја доказао да су ваша из темеља лажна и да је услед тога цела ваша десетогодишња политична радња ништава. Али сад далисте ми право да вас запитам: које су то „политичне науке“, што их ја не знам? ја желим да ми их по именице наређате, а као што у „политичним“ наукама сигурно има разних школа то ја желим од вас да ме упутите баш на оне писце, којој школи ви припадате. Само чувајте се да се не позовете на такве писце који сведоче против вас, као што сте радили у природним наукама.

У мојој првој критици ја сам ставио једну примедбу *испод врста*<sup>39</sup> у којој сам узгред казао да је мишљење г. Јовановића о вери хришћанској нетачно. Г. Јовановић нашао је да сам ја изврнуо његове речи и мисли и то је једино место у његовом одговору где је он барем покушао да оно што је казао докаже. Да видимо ко има право. Г. Јовановић казао је да су „верозакон“ и философија пробудили љубав према миру и мржњу на рат“ а ја сам ту мисао тако предао као да је хришћански верозакон *донео* мир међу људе. Пре свега, ја не видим ни после одговора г. Јовановића велику разлику између „донео“ и „пробудио“, јер не знам на који је начин г. Јовановић увидео да је хришћанска вера пробудила љубав према миру и мржњу на рат ако није видео чињеницу да је хришћанство одиста увеличало међу људима љубав према миру а мржњу на рат, дакле *донело* нешто. Кад се каже „пробудио“ онда се говори о свршеном факту; друго би било кад би се казало да је хришћанство само „проповедало“ љубав или тако што год. Али да се не препиремо о речима, из моје примедбе види се јасно да сам ја далеко био од сваке намере да изврћем мисли г. Јовановића. Ја сам у споменутој примедби рекао да је хришћанство изазвало верозаконску мржњу и нетрпивост, дакле изрекао сам *поситивно* да је оно било противно миру. Из тога се види да је мени врло мало стало до тога, да ли је хришћанство „донело“ мир или је само „пробудило“ љубав према њему, јер ја говорим да је оно донело (или пробудило) нешто са свим противно миру. Ево то је главно и то је требао да побије г. Јовановић и он је то покушао. Он вели да је хришћанство проповедало: „једнакост свију људи, узајамно поштовање, љубав и подпомагање са добротинством, владу ума над слабостима“ и да је та „вера у истину“ језгро хришћанства, а мржња и нетрпивост да су производи „лажне вере“.

Ја ћу да докажем да г. Јовановић незна шта је вера у опште и чиме се разликује једна религијозна доктрина од доктрине социјалне, после да г. Јовановић није размео целу половину хришћанске вере, па с тога није ни могао да разуме подпуно улогу коју је хришћанство имало у развиту људства у опште и у развиту српског народа оделито.

Човеково осећање развија се увек пре но што му се развија ум који уме да објасни то што осећа. Узрок је томе сама човекова природа, као што физијологија и општа психологија доказују; но ја нећу да мучим читаоце доказима из ових наука, већ ћу да наведем једну чињеницу која ће сигурно бити позната читаоцу из живота и која у исто време служи као темељ ономе што хоћу да докажем. Често виђамо у животу *добра* човека, који може бити има жену и децу а налази се у

доста оскудном стању. Овај добар човек помаже пријатељима и познаницима, позајмљује им или јамчи за њих; невраћају му као што обично бива у свету; он се снбива да заиште од пријатеља дуг ма да му је потреба велика а о судском потраживању он не може ни да помисли. Таквог човека често називљу „будала”, „упропаститељ породице” и т. д. али он остаје до смрти – добар човек. Он није по начелима ни „социјалиста” ни „комуниста”; он не помишља да је узајамна помоћ и љубав братство, дужност свију људи и да сви треба да су као он; да је то мета куда иде човечанство – једном речи: то је обичан, прост, добар човек, који није може бити никада ни чуо о томе што се зове *социјална доктрина*. Овако осећање у човеку развија се самим животом у друштву; оно иде пред свима теоријама, које ничу у главама појединаца и кад њега не би било, људи никад не би помишљали да уреде боље и човечније своје одношаје. Кад се прегледају људска друштва од дивљачког па до најобразованијег, види се свуда да су људски одношаји постајали *човечнији* – усавршавали се по једном истом закону. У једном друштву најпре се јавља много појединих људи који лично трпе под теретом обичаја, закона и других услова што их друштво налаже појединцу; осећање појединаца толико се развија да му постаје неправично, непоштено, у опште неморално све оно што се дотле у друштву држало обичајима или законима као морално и истинито. Тада се јављају људи који почињу да проповедају *нову науку*, да уче људе шта је право, поштено, истинито а да обарају оно што се пређе називало тим именима – да уче људе како ће да буду бољи и човечнији но што су били пређе.

Овако ниче чиста, социјална доктрина. Она истиче из људске потребе да се уреде боље услови за живот и развитак човеков у овом земаљском животу. Наука о друштвеном уређењу – социјална доктрина – не може понићи у једном друштву ако се у њему није дубоко осетила потреба да се људски одношаји измену. Ако ли је случајно такав наук донесен у какво друштво, које још не осећа потребу да мења своје одношаје, тада се тај наук неће ни разумети. Семе што га он сеје пашће на камениту земљу, па не ће донети никаква плода. Наук о томе: како да се уреде људски одношаји да људи постану бољи и да им боље буде у животу ницале су и у старој Јелади и у Риму, а особито у Европи на свршетку XVIII. века и у данашње доба. То су *чисте социјалне доктрине*; у њима нема никакве религиозности, већ се односе на људске потребе и њихови проповедници су обични самртни људи, који се не позивљу ни на какав виши ауторитет осим на човеков разум. Са свим друго је религиозна доктрина.

Сваки човек и сваки народ на првом ступњу развитка објашњавају појаве око себе у природи и човековом друштву неким вишим, неизвесним силама које су неки пут у самој појави а неки пут ван ње. Они виде да сами могу нешто да ураде по љубави и мрзости или у опште по „својој вољи” па отуда изводе да све оно што се у свету догађа бива по нечијој вољи; та је воља слична човековој само што је много виша и моћнија но што је човекова. То је прво стање човекова ума, кад он почиње да објасњава појаве. То се види код деце и код необразованих народа. Ово стање човекова ума зове се *антропоцентрично*

(тако га зову природњаци, Конт је то стање назвао *теолошко*), јер ту човек у природним појавама налази она својства што их сам има и њима хоће да објасни различне појаве. То је царство *вере*. Тада човек објасњава нешто што му је неизвесно, нечим што му је тако исто неизвесно – али личи на оно што му је познато – он *незна али верује*. Да је г. Јовановићу неизвесно шта је то вера види се из тога што он повлачи неку разлику између *лажне вере* и *вере у истину*, јер као што рекох свака вера без разлике оснива се на незнању дакле не на истини – бар не на истини схваћеној и доказаној. Онда где је истина доказана, где је знање, ту вера нема места.

Да видимо како се појављује теолошко гледиште на одношаје у људском друштву и како ниче религиозна доктрина?

Свуда где год су људи почели да излазе из најгрубљег дивљачког стања, где су почели да размишљају мало више о своме животу и узајамном одношају, о смрти, о зависности од спољне природе и другима појавама, почели су да признају неке више силе, које као што сам већ споменуо хоће да учине ово или оно по својој вољи. Људи су почели да се боје тих сила или да их поштују, и своја осећања спрам тих сила они су почели да изјављују на исти начин као што су то чинили пред силним власницима: жртвама, поклонима – обожавањем. Тако је поникао религиозни култус т. ј. скуп обреда и церемонија који је код различних вера и народа различит. Тако исто јавили су се људи који су било по својим особитим душевним својствима, било по свом положају, било из ма каквог другог узрока стали као неки посредници између човека и божанства, то су: жрецови, пророци, апостоли и у опште класа свештеника. Религиозни обреди и свештенство то је *нужна последица сваке вере*, т. ј. свака вера ствара фактично *неједнакост* међу људима изазивље једну *нерадну* класу, која има своје особите интересе различите од интереса целог народа, а тој је поглавито: да вера, којој су свештеници та класа, остане недирнута у својој светости, јер са падом те вере падају и лични интереси те класе. Ето с тога што људи нису „двојне теорије”, што рекао Рус Писарев, већ жива створења са својим личним интересима и предрасудама, зато је *верозаконска нетрпљивост* неизбежна последица сваке вере. Што ко *искрсније* верује у светињу своје вере, тим мање може да трпи друге вере које самим својим суштаествовањем поричу непогрешивост и божанственост оне прве. То показује историја верозаконских ратова а то видимо и у свакидашњем животу. Тек наука, која својим испитивањем побија кредит свим верама без разлике, доводи људе да постану трпеливији спрам других вера, јер престају да верују у апсолутну непогрешивост своје сопствене.

Живот је људски много сложенији но што ми можемо да то изразимо. У самој ствари развитак човекове друштвености, развитак осећања и социјалних доктрина и развитак вере са њеним последицама: обичајима, обредима и свештеничком класом, иде са свим испреплетано и уткано једно у друго, а не оделито као што изгледа кад ми то причамо. Да узмемо чињенице из историје старих народа, из Мисира, Индије или Китаја. Код свију ових народа људи су подељени на различите касте, разуме се завојсвањем (друкчије се не да замислити); дугим



трајањем ове поделе људи су постали уверени да је тако стање природно, да је створено вишом силом, па тако мора и да буде. Свуда код тих народа религија је освештала поделу на касте, робовање једног дела народа и господарење другог. Тако су поникле *религијозне доктрине*, које су проповедале како људи морају да живе по *божанским заповестима*. Ја не могу да узмем да су такве религијозне доктрине измислиле класе што беху у власти, јер сличне појаве виде се врло често у свакидашњем животу. Кад коме сељаку отме каишар имање или кад му капетан одвали на правди бога 25, он често мисли да је тако суђено и да ће онај, што му је учинио криво, бити кажњен а он награђен, па ма то било на „оном“ свету. Ето то је тсолошко гледиште којим неразвијен ум тумачи постојано околне појаве и то су клице из којих ничу религијозне доктрине. Разуме се религијозна доктрина може бити више или мање човечна са нашег данашњег гледишта; то зависи од тога у каквој је среди она поникла и под каквим утицајима. Али у свима религијама има нешто опште, а то је: све што оне проповедају сматра се као *божија заповест или откровеније*, дакле као нешто свето и неоспорно. То је разлика између социјалне доктрине и религијозне: једна се сматра као резултат човековог испитивања, резултат науке и подлеже општој критики, а друга је божанствено откровеније и као такво стоји ван сваке критике а тумачење њено то је својина једне поповске касте.

Хришћанска религија не разликује се у главном од других религија и она све што казује, казује као божије откровеније устима сина божијег. Отишао бих врло далско кад бих овде казивао какав је утицај имало хришћанство на развитак људства, али опет дужност ми је да кажем неке главне црте његове. Хришћанска религија поникла је у народу, који је стењао под римском тиранијом и који је вековима очекивао свог избавитеља; осим тога она је поникла у време кад је пропадала стара класичка, многобожачка религија и када је у горњим слојевима римског друштва беснио највећи разврат. Све ове околности (и многе друге које неспомињем) оставиле су упечаток на хришћанству: то је била реакција против римског господарења, против неморалности, против раскоши и против религијозног лицемерства и шарлатанства. То је била религија робова и слугу управљена против неваљалства госпде. Али погрешно је са свим мислити да је хришћанство проповедало једнакост људи онако као што је ми разумемо т. ј. ослобођење од тираније, да је то била нека доктрина револуционарна. Са свим на против: оно је проповедало једнакост *пред богом и награду на оном свету*, а на овом свету *трпљење, праштање и љубав непријатељу, отказивање од свста зарад царства небесног* и т. д. Ово је морал заиста узвишен, али врло ограничена – она није породила борце за народно ослобођење (бар онде не, где је била у правом виду) већ *мученике*, који су се прославили трпљењем нечовечне тираније. Тако исто хришћанство је проповедало отказивање од земаљских блага, узајамно помагање и добротинство; у прво време ницале су целе општине где су чланови живели као у комуни; тако су исто поникли пустињаци и самостани куда су одлазили они који су по начелима хришћанске религије хтели да се спреме за „други свет“. Свугде се види

„љубав“ и „мир“ – док хришћанство од религије подчињених не постаде владајућа религија. Од тог доба види се да и оно доноси све узроке за рат и мржњу као и друге религије т. ј. верозаконску нетрпивост и свештеничку класу. Ја велим да верозаконска нетрпивост и ратови у хришћанству није производ лажне вере, већ производ хришћанства онаквог како је оно било. Да се уништи непријатељство међу људима и мржња на рат треба уништити узроке који изазивљу непријатељство. Хришћанска доктрина није разумевала да непријатељства овде на земљи мора бити, докле буде неједнакости међу људима; с тога је оно могло произвести аскетизам и мучеништво али није могло „пробудити“ љубав према миру и мржњу на рат. Напротив: тиме што је проповедало своју науку као божанствено откровеније оно је унапред спремило све сектаторске борбе чим су људи почели да тумаче са својим различитим мозговима, науку „сина божијег“ и чим је наука почела да удара на саму основу хришћанства: божанствено откровеније. Такође тиме што је и оно као и све религије створило своје обреде и своју свештеничку касту, тим је припремило у напред борбу између целог народа и те касте, која се и данас води.

Ја не мислим да одричем велике заслуге хришћанства за цивилизацију, само оно нема те заслуге да је пробудило „љубав према миру и мржњу на рат“. Ја сам овде говорио о тавној страни хришћанске религије, коју г. Јовановић неразуме па је приписује некакој лажној вери. Ко жели да изучи потпуније какву је улогу играло хришћанство у историји човечанског развитка, могу му препоручити: *Историју умног развитка* Дрепера,<sup>60</sup> коју сад баш печата српско учено друштво.

Ја нисам читао спис на који се г. Јовановић позивље: *покушаји за слободу и народ*<sup>61</sup> и немам намере да га читам. 1868. г. ја сам почињао да га читам па нисам могао. У њима не беше ничега што г. Јовановић неби већ раније исказао; учини ми се само повторавање, па после неколико страница – оставих. Кад сам прочитао оно што он говори о хришћанској религији у првом броју Мл. Србадије<sup>62</sup> ја сам потпуно разумео његово мишљење о вери па зато сам и казао да је „нетачно“. То је најблажија реч, коју сам ја знао у српском језику и којом сам означио његово тотално неразумвање религије. Ово што он говори у четвртом броју о хришћанској религији у српском народу, само потврђује да сам ја казао истину у првој критики.

Морам да споменем оно што сам већ једном рекао: наук о друштвеним одношајима не може понићи у једном народу ако се није осетила потреба да се ти одношаји уреде; ако ли је случајно такав наук донесен са стране он не може уватити корена у том друштву. Тако је било са хришћанском религијом, чим су у Европу нагрнули варвари и поплавили и разрушили класичну цивилизацију у којој је поникло хришћанство. Код Јевреја, а особито код Грка и Римљана хришћански морални наук како треба људи да се узајамно помажу и да живе братски, почео је већ хватати корена, а хришћанска једнобожачка вера (у колико није била већ искварена александријским филозофима)<sup>63</sup> почела је да руши многобожачке идоле, а њихове многобројне приче да замењује једном: о страдању и васкрсу сина божија, избавитеља чове-

чанства, о вечној награди и вечној казни. Али варвари не беху спремни да приме *начела* хришћанства. Они примише веру у самим формама и с њоме задржаше све своје варварско сујеверије. Хришћанство је код њих могло изазвати крстоносне ратове, за одбрану божјијег гроба, али није могло ослободити сиромашног роба од бесног спахије, већ је ова подела људи трајала до *револуције*, која је била управљена против цркве и против државе. Управо они су примили хришћанство само по имену, јер да не спомињем морални наук, под хришћанством пониче нова идолатрија и ново сујеверије, које се може слободно надметати са ма којим старим. Па при свем том и у овакој форми хришћанство је имало великих заслуга за цивилизацију: оно је својом *чврстом организацијом* црквеном одржало дух јединства у вери код разних народа; оно је у својим манастирима било огњиште науке и културе одакле се после распростирала светлост на све стране. Људи који нису морали да раде физички рад, природно је са свим да су имали прилике да се уче и мисле на своје личне угодности; то је узрок што се цивилизација разливала вазда одозго од *владајућих* класа међу које је спадало и хришћанско свештенство. Само то не треба приписивати у заслугу тим класама да су они *хтели* да разливају просвету и цивилизацију. Противно се види већ по томе што су природне науке с почетка биле омиљено занимање монаха, а сада окрећу оружје против религијозне доктрине хришћанске и изазивљу анатему поповску. Тако исто сви резултати цивилизације иду да пониште разлику класа.

Српски народ тако исто није био спреман да усвоји моралан наук хришћанства. На прилику он вели: љубите своје непријатеље, а у Црној Гори, најправославнијој српској земљи, још и до данас постоји *крвна освета*. Хришћанство је примљено код Срба само у форми као и код других необразованих народа, и српски је народ у својим религијозним појмовима и обичајима измењао своју стару језичничку<sup>64</sup> веру са новом искварено-хришћанском (јер је у седмом веку хришћанство било већ у велико искварено). Што се то тако десило ја невидим ни особите штете ни особите вајде за српски народ – друкчије није могло да буде. По моме мишљењу речи г. Јовановића: „примајући веру хришћанску, он (срп. народ) је умео њену битну истину претворити у себе” итд. немају никаква смисла, јер српски народ ама *апсолутно* није разумео битну истину хришћанства, („Битну истину” усвајају тек у последње време *квекери* и друге религијозне секте у Америци и Европи) и то је у једну руку добро. Српски народ није имао за веру мученика, трпљења, већ је под *фирмом* вере имао јуначких бораца за ослобођење од тирана. Такође код њега није се развио хришћански аскетизам, и људи нису бежали од света у манастире; а што је било манастира то су све *задужбине* краљева, царева и уопште госпде, који су се у томе угледали на исток и запад а сиромашан народ дивео се само сјајности и лепоти манастира непомишљајући да је то све здерано с његове коже. Према томе ја морам да се смејем како г. Јовановић тумачи песму „Мишош у Латинима”.

У српском народу одиста су се борили црква и народност заједно, али у тој борби баш се најбоље види оно што г. Јовановић неразумне

и побија у своје чланку. Он вели да су покушаји из Цариграда и Рима смерали да изопаче веру, а неговори да је српски народ био поцепан вером и то баш на римску и цариградску половину што траје и до данас и да по томе није ни могао да оснује народну цркву. Али што је најглавније г. Јовановић невиди да је православна хришћанска црква још више но католичка имала *политичну* власт у српском народу и по томе она не само да је исповедала и проповедала начело „ауторитета” већ га је *практиковала*, као што ради и до данас. Под Душаном црквени власници седели су упоредо са великом и малом властелом у скупштини у којој *народ није био заступљен*. После пропасти политичне власти црквена јерархија остала је *фактична* власт над народом и преставник пред Турском и Аустријом. Патријарси су имали политичну власт над народом као и владика у Црној Гори, а владике у Турској још и данас се сматрају као нека власт над народом. Ето ту је главни чвор где се свезивала црква и народност: то је свеза владара и поданика да бране државу. Црква је вазда показивала да она има и других интереса осим народних (религијозних), она је то показивала у Турској и Аустрији и показује и данас. Српски је народ бранио православну цркву, као што сваки народ брани оно што поштује као светињу, али у одношајима између цркве и народа није никад било других одношаја но: *власт и поданици*. Ту је у животу остварено начело ауторитета.

У српском устанку свештеници и калуђери бивали су војничке старешине народа, а борили су се често и као прости војници; али са развитком народа интереси народа и свештенства морају се раздвајати све више и кад тад морају се сударити. Хришћанска религија ствара у српском народу елементе за борбу, онако исто као што су то радиле све религије код свију народа. Социјална наука у XIX веку проповеда узајамну љубав и помагање – братство, не као божију заповест, већ као човекову потребу. Човеково суштаствовање и човеков развитак оснива се једино на његовом раду: физичном и умном. Рад – то је дужност свакога човека који хоће да живи и да ужива у друштву и то даје права човеку на услуге других људи и целог друштва. Мена рада – мена услуга – то је основа на којој једино може да остане друштво у миру и љубави. Према томе нема места у друштву никакав нерадан члан, а камо ли цела нерадна класа. *Морал без сујеверја – знање на место вере, то је решење савремене науке*.

Ја завршујем мој одговор г. Јовановићу. Ја сам казао да је српски народ патријархалан а не демократски. Ово треба да се добро разуме, ако се хоће што стално да подигне у народу. Код нас нема још ни затуцаности поповштине, ни мистицизма монархичног, нема силног племства по крви и богатству које има интереса да држи власт по божијој милости, али тако исто нема свесних елемената, који би разумевали једнакост и братство свију људи у друштву и који би тежили да то остваре, као што ради европска демократија. Код нас има само *клица* из којих се може развити демократија, али тако исто може се из

њих развити деспотизам као што је у Русији. Ово треба вазда да имамо пред очима кад хоћемо да „обавештавамо“ српски народ. Нека нам је пример данашња Србија у којој се већ 40 година сеје кукољ место пшенице, па кукољ већ доноси плода.

Имам још једну примедбу: приликом омладинске скупштине чух у једној прилици где главом г. Владимир Јовановић доказује да је српски народ „стока“ и да се с њим неможе ништа радити већ се мора шуровати с министрима и путем интрига и комплотића долазити до власти па да се народ „озго“ усрећи слободом. Ово је у главном смисао његових речи, само је реч „стока“ његова сопствена. То је изрекао у врло озбиљном разговору човек, који јавно у новинама заступа „демократски“ дух српског народа. Ово ме још више утврђује у мишљењу да г. Јовановић непознаје српски народ; па нити је знао онда кад је писао о њему; нити је знао кад је говорио, и то је кључ којим може да се протумачи његово политично *шесврдање*, које је постало јавна тајна у последње време.

С. Марковић

Панчсвац, бр. 68–77, од 23, 27. и 30. VIII и 3, 6, 10, 13, 17, 20. и 27. IX 1870.

## ПРЕДЛОГ ЗА ОМЛАДИНСКУ СКУПШТИНУ<sup>65</sup>

Омладина српска ујединила се је пре четири године, да на основу истине и са помоћу науке ради, да ослободи и морално уједини српски народ.<sup>66</sup>

Омладина се је састајала већ четири пута на својим главним скупштинама;<sup>67</sup> долазили су српски синови из свију српских крајева, познали се и казали један другом, да су браћа и да су синови истог народа; омладина из Србије, из Угарске и Аустрије изрекла је јасно и отворено своје жеље, да се српски народ „духовно“ уједини и те су жеље разнесене по свим крајевима српског народа. Време је да се разговоримо и утврдимо, како ћемо да радимо, и да постанемо у самој ствари ослобођени и уједињени. Омладина изрекла је,<sup>68</sup> да је њен задатак да развије свест народа, а кад народ буде свестан, онда као природна последица истиче, да ће и српски народ постати слободан и уједињен. Али ако омладина одиста оће да пређе од речи к делу – да одиста развија народну свест – она мора имати пред очима јасно одређену целу, шта оће да постигне. Политични и друштвени строј, материјално стање народа, школа, књижевност, религија – све је то тесно свезано једно с другим и све то утиче на развитак народне свести. Из досадање програме омладинске радње изилази, да је омладина тежила да само књижевношћу и усменним обавештавањем развија народну свест.<sup>69</sup> Али кад се баца само један поглед на све услове који утичу на народни развитак, види се јасно, да утицај што га може имати књижевност на народну свест може бити смањен и савршено уништен другим утицајима, као политичним и друштвеним установама, материјалним стањем, школом и црквом. Ако су на прилику политичне установе тако удешене, да црпе из народа његову најбољу снагу и употребљују је не само без икакве користи за народ, већ још на штету народа – да одрже народ у ропству и глупости – онда те политичне установе гуше народну свест и против таквих установа није довољна, само књижевна борба, већ су зато нужна сва законита сретства што их уједињена српска омладина може имати на руци. За развитак народа неопходно је нужно да народ располаже сам свима својим сретствима, и да сам уређује све своје установе. Тек онда он се може старати да подиже онаке установе, које подижу народну свест, као да издржава богату књижевност, да отвара добре школе, да подиже установе за унапређење имовног стања итд. Резултат је дакле тај: развитак народне свести зависи од свију политичних и друштвених установа, које унапређују слободу и материјално

стање народа; зависи од школе и од књижевности, а унапређење свега овога немогуће је, ако сам народ не располаже са собом и са својим сретствима. Радити да се развије свест народа, значи радити да се унапреде све гране народног живота и да се отворе сви услови које смо наређали. Рад омладински треба да се распростре не само на књижевност већ и на општину и школу, на саборе и скупштине, на оснивање задруга за унапређење имовног стања народа, за неговање здравља, за развитак снаге народа – једном речи рад омладински треба да се распростре на све што обухвата живот народни. Но омладина је изрекла, да ће она да ради на основу истине и науке. Истина и наука треба да остане основа свугде у раду омладинском и то треба да буде свеза, која ће све чланове омладинске у њиховим разностручним радњама везивати у једну целину. Омладина мора имати једно опште уверење шта је истина призната науком у погледу на друштвени и државни строј народа, на његово материјално стање, на школу и цркву.

Према овим побудама ми предлажемо, да се српска уједињена омладина реформише на овом темељу:

### I. Општа начела

1. Омладина мисли да је за развитак српског народа нужно, да он сам собом располаже, а то ће постићи, ако све установе у српском народу буду на демократским начелима. Српски народ не може своје установе утврдити на демократским начелима докле околни народи непоћу истим путем, а то ће бити ако се *питање народности* у Аустро-угарској и *источно питање* решени на начелима слободе човечанске.

2. Наука признаје да држава треба да буде заједница људи за постизавање цели појединаца, како се они сами договоре. Облик је државе општина – и држава се сматра као скуп слободних општина.

3. У свакој народној држави разуме се по себи да народ издаје сам све законе. У правој демократској држави закони се издају непосредним народним гласањем, а извршиоци закона одговорни су свакоме пред редовним судовима.

4. У интересу друштва мора лежати, да је материјална независност сваког члана осигурана. Без материјалне независности не може бити ни поштена, ни реда, ни слободе у народу. Према томе народ има право предузимати све мерс, које нађе као целисходне, да осигура материјалну независност својих чланова.

5. У свакоме друштву нема права без дужности, нити дужности без права. Оно што даје права свакоме члану друштва, то је његов рад: сваки члан без разлике пола који ради и привређује у друштву мора уживати сва права без разлике. По овоме омладина признају потпуну равноправност мушкиња и женскиња, а сматра као прву потребу да се женскињу признају једнака права на образовање и рад као и мушкињу.

6. Школе за образовање народа морају бити тако уређене, да дају народу не само образоване људе већ и образоване раднике; дакле осим народних школа за опште образовање морају постојати народне

школе и за специјално образовање за земљорадњу, за занате, индустрију и трговину. образовање је народним трошком.

7. Наш народ подељен је религијом на три партије (да нерачунамо унијате). Цел је омладине да уједини српски народ на основу науке – на основу свести и по томе религија стоји ван круга омладинске радње. Веровати човек може шта хоће, а начела правде, поштења и уопште начела морала, морају бити једнака за људе који живе у једном друштву.

### II. Организација омладине

1. Сваки је Србин чл. омлад. који исповеда омладинска начела и који пристаје да ради по овим начелима. Према томе сваки члан омладине обвезује се да ради по овим начелима у општини, на сабору и скупштини, у јавној штампи и на зборовима – једном речи свуда у јавном и приватном животу.

2. Сваки члан дужан је да се упише код једног месног одбора, осим тога дужан је да плати годишње форинту или 10 гр. а зато ће добијати омлад. календар и књиге.

3. Ради извршавања омладинских послова скупштина бира главни годишњи одбор, а овај установљава месне одборе, свуда где је то могуће.

4. Месни одбори дужни су да прикупљају чланове и прилоге за омладину, да распростиру омладинске књиге, да организују дружине за подизање материјалног стања народа, за чување здравља, за обавештавање народа итд. Осим тога месни одбори приређиваће јавна предавања, села и беседе и уопште радиће све што води цели омладинској.

5. Према потреби месни одбори могу се сами попуњавати и број је њихових чланова неограничен; тако исто они се могу сами поделити на одсече према потреби.

6. Дружине, које би по својим начелима припадале омладини имаће у месним одборима своје преставнике на сваки 10 чланова.

7. Сваки је одбор дужан да контролише радњу чланова омладинских и има право изнети рад сваког члана пред суд јавног мњења путем штампе или пред скупштину; а тако исто сваки члан има право контролисати радњу сваког одбора.

8. Радња главног годишњег одбора дели се на три поглавита дела: административни део, у који спада поглавито оснивање месних одбора, финансијски део – руковање имовином друштвеном, и књижевни део, у који спада уређивање листа и календара омладинског и печатање књига за народ. Према овоме и сами одбор дели се на три одсека.

9. У месним одборима и на скупштинама сваки члан има право подносити предлоге који би се тицали омладинске радње и само већина чланова има право саслушати или несаслушати предлагача.

10. Главна годишња скупштина држи се увек у првој половини августа. Дан и место одрдиће главни годишњи одбор.

11. На скупштинама доносе се закључци решењем већине.

12. Четвртина од свију прихода омладинских иде на образовање једног централног фонда из кога се помажу они чланови, који би радећи омладинским начелима пострадао, па би потрествовао помоћ. Кома се и колика ће се помоћ учинити решава ће главни годишњи одбор.

13. Према потреби ова се организација може мењати са решењем просте већине скупштинске.

Светозар Марковић, Милан Ђорђевић, Данило Медић, Ђура Љочић, Сима Поповић, Ак. Мијатовић, Љ. Станојевић,<sup>70</sup> В.М. Љотић, Јован Јовановић,<sup>71</sup> Владан Арсенијевић, Н. Пашић, Раша Милошевић, Петар Ђорђевић, Марко Пајић, Драг. Станојевић, Љубомир Ненадовић.<sup>72</sup>

*Народни пријатељ*, бр. 9, од 1. IX 1870.

## ПОТРОШАЧКА ДРУЖИНА У БЕОГРАДУ

Јуче смо саопштили штатуте ове дружине<sup>73</sup> а сада хоћемо да изближе разјаснимо целу њезину.

Замислимо да смо нас 200 удружили се, да смо уложили сваки извесну суму новаца, па смо дали једноме између нас да нам купи све најнужније потрошачке потребе: н. пр. каву, шећер, брашно, пиринач, зејтин, со, сапун, свеће итд. Сад тај набављач – дружине за потрошњу – набавио је све и ми као чланови идемо тамо и купујемо за готово, или за напред купљене марке све што нам у кући треба. Тако смо рецимо месец дана куповали, па смо онда закључили рачуне.

Видимо дакле разлику између куповине до сада код обичних продаваца и куповине за овај месец дана код дружине за потрошњу.

Продавац је обично из те радње т. ј. од куповине нас 200 као не чланова вадио што му треба да се израни са својом породицом, шта више морао се бринуту и да стекне коју цркавицу. Рад тога дакле морао је узимати веће проценте рећи ће: или скупље продавати свој еспап, или нешто од мере крњити. Замислимо сада, да таквих продаваца – рецимо у Београду – има сијасет, да сви имају по неколико својих потрошача, и да свима треба из своје радње извадити толико колико им је нужно зарад издржавања свога и своје радње.

Овде нећемо цифре износити, јер би нас те цифре расипања упропастиле, него ћемо навести само то, да ми потрошачи морамо све то подмитити, плаћајући тако разбачене издатке, јер смо платили потрошине скупље, јер смо смером оштетивани, јер најпосле ни какве хасне немамо од те потрошине.

Дакле код дружине за потрошњу стоји са свим другчије. Замислимо да смо се сви (који до сада код разних продаваца своје потрошарине куповасмо), договорили да из свога дућана купујемо што нам у кући треба. При овоме толике кирије дућанске стопише се у једну сразмерно много мању – толики остали издатци стопише се у један сразмерно много мањи. Сљедство тога наравно је да ћемо сви сада из друштвеног дућана јевтинији и бољи потрошни еспап добити. А кад се обазремо још и на то да ћемо као дружина све производе за потрошњу добити из прве руке и за готов новац – онда је још јасније да ћемо куповати еспап и бољи и јевтинији. Но то још није све. У дружини за потрошњу има за чланове још двојак хасне: они ће добити добити 1, на улог, 2, на суму потрошену у друштвеном дућану. Ако све ово сведемо добити су за чланове у дружини ови:



1. што за свој улог купујемо потрошарине за све чланове уједанпут.
2. што отуда имамо сву колику хасну сами ми чланови потрошачи,
3. што чист, скорашњи еспап и добру меру имамо,
4. што тако удружени можемо временом дотле дотерити, да у опште све потребе на исти начин можемо подмиривати (а за сада ћемо буд узгред речено уговарати), да јевтиније добијамо оне потребе, које у почетку не можемо непосредно набавити као: леб, месо, зелен, одело, обуће, итд.

Овако дакле куповаћемо све потребе прво јевтиније а друго од те купивше имаћемо добити и на улог и на потрошњу с тога и резултата овакве радње биће тај да ћемо као фамилије у свему по нешто уштеђивати – и то уштеђено – (разумимо се: не бачено као до сада) употребимо или на побољшање живота или на чување за доцнија времена.

На овај начин доћи ћемо мало по мало до свих оних послелака које свака удружења донеше напредноме свету.

Једном речи овакво удружење биће најснажнији чинилац за ојачање наше: јер што год мање будемо издавали за своје потребе, с тим више остаје нама, с тиме смо дакле и ми све јачи. А да је ово овако увериће се сваки који само помисли о маси коју ми годишње трошимо и суми новца коју за то издајемо.

Да ту друштвену празнину попунимо ми се решисмо да од идущег Митрова-дна отворимо дућан „дружине за потрошњу“, и позирамо све, који хоће а још се нису уписали, да се упишу.\*

На главној скупштини која ће се скоро држати одредиће се места где ће се и када улог положити; на њој ће се изабрати одбор који ће по штатутима управљати радњом.

Надајући се добром одзиву казаћемо још само то, да се до сада уписало на 700 дук. докле још штатути нису били одобрени.

Оволико рад објашњења. А радња сама показује још јасније колико оваква установа вреди по чланове потрошаче.

*Привремени одбор.<sup>75</sup>*

*Србија,<sup>76</sup> бр. 128, од 11/23. IX 1870.*

\* Уписати се може: у радионици стол. баварске дружине,<sup>74</sup> код Алексе Стојковића, секретара у министарству финансије и код поп Алексе у конзисторији.

## ПОСЛЕДЊА РЕЧ Г. В. ЈОВАНОВИЋУ<sup>77</sup>

Г. Јовановић завршио је разговор са мном новим измишљотинама и новим увредама.<sup>78</sup> И ја хоћу да завршим све рачуне с њим.

Прва је измишљотина та да сам ја захтевао од њега *политичан* рачун, па с тога нема смисла што он вели да неће да има са мном рачуна на политичном пољу. Ствар је врло проста и није могуће да је г. В. Јовановић не разуме, већ му се хоће тако па се чини да не разуме. Ево шта је у ствари:

Г. В. Јовановић *печатано*<sup>79</sup> казао је да ја „грозничаво грамзим“ за улогом вође у омладини; да ја хоћу омладину да поцепам; и што је најгоре да је моја радња *срачуњена* да убије у главу српски народ, да би се овај бацно у наручје туђинцу, који хоће да га гњечи и таторише. Накратко: г. Јовановић изрекао је печатно да ја радим у интересу туђинаца а на штету Српства и то намерно – срачуњено. Ето зато ја сам га позвао на поротни суд, да докаже то што је јавно без иједне сенке од доказа изрекао. Мој је рачун с њиме био дакле приватан – тицао се моје и његове части. У Европи у демократској партији кад један јаван радник каже другоме да је он непоштен човек (а то сам ја по речима г. Јовановића) уобичајен је поротни суд да реши који је између њих непоштен (иначе се туку). Ето тај поротни суд и ја сам предложио г. Јовановићу да реши нашу приватну ствар. Тражити рачуна о политичној радњи каквог јавног радника као што је г. Јовановић има право *сваки* српски грађанин; али за такав рачун нема никаква смисла поротни суд, већ је зато штампа. Разуме се да г. Јовановић има право да не говори јавно о својим преговорима и свезама, али то ја нисам од њега ни тражио. Ја сам тражио од њега да докаже оно што је на мене јавно изнео не као сумњу већ као позитиван факт.

Дакле то је прва измишљотина г. Јовановића, да сам ја тражио од њега политична рачуна.

Друга је измишљотина све оно што је казао за поротни суд на који сам га ја позвао. Ево како је било. У недељу одмах после ручка ја сам дошао са мојим братом код г. Милетића. Ту је био г. Влајковић, а мало затим дођоше г.г. Каљевић и Јовановић. Састанак је био случајан. Али још у суботу<sup>80</sup> у вече Каљевић, В. Јовановић и мој брат имали су дугачка разговора о томе да нас двоје несазивљемо поротни суд већ да се изравнамо. Ту код г. Милетића поведе се дакле опет разговор о поцепаности опозиционе партије у Србији<sup>81</sup> и о потреби да једном престане лична полемика између њених чланова. У разговору ја

опомену г. Јовановића да сам га позвао на поротни суд. Он одговори да је *доцне*, јер се скупштина већ свршава. Ето какав је мотив навео г. Јовановић зашто се није састао поротни суд. А шта вели сад о томе? Ни лук јео ни лук мирисао, као да и о томе није било ни речи. Али да кажем шта је било после. Чим ја заговорих о поротном суду г.г. Каљевић и Влајковић (а особито први) навалише да се прекине полемика између мене и г. Јовановића мирним начином. Г. Јовановић захте да ја дам изјаву да сам одустао од поротног суда; ја одговорих: нећу. Г. Јовановић рече да ће ми у том случају одговарати у новинама. Ја му одговорих, да му то стоји на вољи. Дакле још тада г. Јовановић решио је да ми одговара печатно, и његов одговор не стоји ни у каквој свези са његовим предлогом о пороти који је изнео кад се је скупштина већ разилазила. Тако исто нема никаква смисла оно што он говори за суд четворице. Ја сам њега позвао јавно да да рачуна пред поротом о томе што је он јавно у новинама казао за мене. У кући г. Милетића била је реч са свим о нечем другом. Ево о чему: г. Јовановић почео је казивати како се је он старао у својим писмима из Париза да ме „обавести“, а ја (као непослушно, тврдоглаво дете) што год је он био блажији све сам га већма нападао и грдио тако да је био принуђен да прекине са мном преписку. Ја сам казао да то није истина већ да је он први започео *сокачку грдњу* (назвао ме је *подлацом* и *нитковом*, зато што сам ја казао у писму да су извесни либералци у Београду певали химне Блазнавцу и Ристићу 1868. не из уверења или из политике, већ просто од *страха*, дакле да су просто *лагали*) и онда сам му ја одговорио по заслуги. Г. Јовановић предложи да покажемо нашу преписку пред оном четворицом<sup>82</sup> који су седели с нама за асталом. Ја му одговорих да *пристајем*, али ми његова писма у оном тренутку нису у *цепу*. После тога разговор се је окренуо на другу страну, али да је г. Јовановић озбиља хтео да се одма „ставимо пред суд четворице (што он није споменуо) било је времена да ја донесем писма, а било је времена да се састави суд од дванајесторице, већ он то није хтео. При свршетку разговора г.г. Каљевић и Влајковић предложише да неко трећи јави у новинама да је распра између нас свршена, али напослетку се остави други састанак за понедељак. Од тог састанка неби ништа. Шта је томе узрок ја неznam. Ево како је текла ствар о поротном суду па нека суде читаоци ко је побегао од поротног суда ја или г. Јовановић. Али г. Јовановић вели да ја нисам помагао његов предлог за поротни суд. То је истина, јер ја делих мишљење оних чланова у скупштини, који нису хтели да омладина постане трибунал, па да суди зајевнице појединих чланова, већ ако они што имају нек расправљају приватно, као што сам и ја предлагао г. Јовановићу. Ама и да се је примио тај предлог, кад је г. Јовановићу било „доцне“ да се суди самном у недељу, онда му је у понедељак било за цело још доцније.

Просто на просто г. Јовановић није хтео да се суди са мном усмено где би могли да прочитамо нашу преписку и да позовемо друге сведоке којима је познат наш разговор у Цириху иза кога се заподела цела ова полемика. Овако г. Јовановићу остало је опет на вољи да дрпа поједине реченице из наше преписке и да им даје тумачење по својој вољи. А кад би била позната цела преписка онда би се видело да оне

реченице имају са свим други смисао но што им га он пришива. Тим се он одиста и служи. Ја имам права сада да речем да г. Јовановић сам увиђа да оно није истина што је он на мене изнео па да прекинем с њиме сваки разговор. То ћу заиста и да урадим али пре свега да покажем његове нове измишљотине с којима је он завршио свој разговор.

У своје одговору у „Млад. Србадији“ г. Јовановић вели, да се из мојих „сочиненија“ може сваки уверити о мојој грамзивости за улогом вође. Сада кад је то требало да докаже, он није потражио моја „сочиненија“, већ је потегао моје писмо. Г. Јовановић је поступио са мојим писмом бесавесно. У писму из кога он вади онај цитат где је употребљена реч „млађи“ не говори се ни о омладини, ни о радикалној партији, ни о каквом „радикалном пројекту“, већ о мојим чланцима „српске обмане“ у којима је г. Јовановић нашао само „галиматијас“ и нападаје на „осведочене родољубе“. Дакле ја сам му казао да су он и његови пријатељи који су били и моји пријатељи но који су старији од мене *по годинама*, нашли у мојим чланцима „галиматијас“ јер их нису разумели, а на против њих су разумели моји млађи пријатељи. Реч је „млађи“ ту дакле баш на свом месту. Нити је заслуга ни кривица г. Јовановића што је старији од мене десетину година, нити је то моја кривица или заслуга, али из те разлике изилази то, да смо се ми учили у разним школама па нам је мишљење различито. Ето зато сам ја казао да је млађи свет – млађи по годинама – разумео моје чланке; а заслужни ауторитети решили су да су то трице. Сад нека каже сваки савестан човек личи ли то на „кандидовање себе самог за вођу омладинског?“

Из овога се види како је савестан г. Јовановић при цитирању мојих писама. Што се тиче чланка у „Нар. делу“, он је преведен у „Панчевцу“<sup>83</sup> и сваки може да суди има ли ту икаква уображавања о разједињености омладине или су ту просто наређане чињенице које су свакоме познате и које су се показала и на овогодишњој омладинској скупштини. Ја имам још то да додам да сам ја тај чланак писао као члан руске секције Интернационала за руске читаоце на захтевање те секције, као што се то види из самог чланка. Ја сам ту био прост извештач („агент коресподент за Србију“ као што је казала сама редакц. „Народ. дела“) и ништа више.

Г. Јовановић невиди никакву радничку класу у Србији и називље моју борбу за радничку класу у Србији „дон-гихотском“. На ово просто кажем, да г. Јовановић незна много којешта што постоји у Србији и што би требало да зна. За мене опет постоји та класа (у споменутом чланку у „Нар. делу“ ја сам тачно означио која је то класа) и осим борбе за ту класу за мене непостоји никаква друга политична ни друштвена борба у Србији као ни у Европи. Хоће ли у Србији владати ова или она династија? хоће ли њене политичне главе ломити један другоме вратове на овај или онај начин? и т. д. то је за мене са свим свеједно. Ја сам покушао у писму да објасним г. Јовановићу да је наше мишљење о друштвеном строју народа у основу различито, па према томе морају нам бити различита и сретства и путови које воде цели: „Ослобођењу и уједињењу српског народа“. Ја сам му казао да сам ја социјалиста, па кад сам то рекао мислио сам да је г. Јовановићу као

бив. проф. полит. економике познато да друштвено уређење што га траже социјалисте уништава карактерне црте државе дакле уништава државу. Има социјалиста (ја употребљавам овај израз за све социјалистичне и комунистичне школе без разлике) који се служе државом као полугом да покрену друштвени преображај; али моралан принцип на коме сви социјалисте хоће да преобразе друштво: *братство* искључује суштствене установе сувремене организације друштвене – државе. Г. Јовановићу то није било познато па је и то назвао „галиматијас“ као и моје чланке у „Застави“.<sup>84</sup> Тако он ради и са другим мојим чланцима у „Нар. делу“ и „Панчевцу“. Пошто ме је назвао „надри-књигом“, „шарлатаном“, „ћоравом бабом“, и т. д. и пошто сам му ја доказао да он просто незна ствар о којој се препире, он објављује да нема кад да се препире, јер има пречег посла, а није му сметао тај посао да ме пиљарски изгрди?!

Моја „приповест“ да је г. Јовановић „распростирао клевету“ у Београду истинита је. Г. Јовановић кад наводи моје речи из писма о Аустрији<sup>85</sup> поступа тако исто бесавесно као и при осталим цитатима; јер он наводи само једну половину разговора а другу оставља као да је није ни било и као да ја њу нисам казао у писму. Г. Јовановић беше тог мишљења да ваља српској влади попуштати због спољних околности, али је – њему било познато да ја не делим његово мишљење. Још пре убиства кнеза Михаила ја сам истоме г. Јовановићу писао из Петрограда<sup>86</sup> да бих сматрао као највећу несрећу за српски народ кад би се ми ослободили под династијом Обреновића. Ја желим ослобођење народним устанком – револуцијом. Паметно или лудо било моје мишљење о спољној политици српског народа – тек то је моје мишљење и оно је било познато г. Јовановићу пре разговора у Цириху. Дакле г. Јовановић могао је знати, да је хтео да зна, да је мени све једно: био у Србији краљ Обреновић, Никола или Фрањо Јосиф,<sup>87</sup> ја сам казао печатно (у чланку „Велика Србија“) да ја не бих потрошио ни кап мастила а камо ли кап крви зато да се једној династији увелича број поданика. Г. Јовановић могао је знати шта значе моје речи: „па ја немарим“, баш да нисам ништа друго казао до те три речи. Али баш то је највећа бесавесност његова што сам ја казао осим те три речи потпуно моје мишљење и то не у ларми већ пошто се тај разговор у кавани свршио и кад смо се мирно шетали покрај Циришког језера. Ја сам желео да г. Јовановића суочим са људима који су слушали наш разговор, али он се је од тога извукао. Дакле пошто је г. Јовановићу казано да ме је он у ватри погрешно разумео, он је опет отишао да распростире клевету да ја „немарим“ да нас Аустрија покори и да ме преко мога брата „поучава бољему“ као каквог балавца. Ја кажем да је он распростро по Београду клевету на мене, јер ја нисам добио од мога брата „поуку“ и „опомену“ већ сам добио извешће од једног мог пријатеља да се о томе говори по Београду и да то проносе београдски либералци Васиљевић и њему равни. Ја сам тада писао г. Јовановићу да се једном ману сви они (не само г. Јовановић) клеветања и оговарања по буцацима, већ ако сам им учинио што криво нек чланцима у „Застави“ изиђу јавно. Више ништа нисам писао г. Јовановићу у првом писму. О грдњи није било ни

спомена. Милостиви господин Јовановић заборавља све то па јавља како се је он узалуд трудио да ме обавести а ја као невоспитано дерипште како сам започео грдњом тако сам и терао док се најпоследње он није „морао стидети с киме се у дописивање упустио те ми је забранио да му пошем“. Још је чудно како његова милост нису заповедили да се мали безобразник Св. Марковић ишиба за неучтивост.

„Пред нама су стајали људи, који су вас некада (упамтите: некада!) држали за вођу а сад (кад смо се разговарали у Цириху, а не после тога; јер у писму реч је о томе, да сте ви говорили у Цириху као „увређени ауторитет“, дакле видели сте још онда да немате оног имена што га „некада“ имадосте) непризнају...“ ето и ту каква је ваша савесност и ваша лођика. Но ви можете да кројите из мојих писама по својој вољи и да ми дајете тумачење како хоћете. У осталом и ја остављам да Др. Владан сам каже је ли истина оно што сам ја о њему казао.

Али вршак од бесавесности достиже г. Јовановић, кад у место икаква доказа или бар извињења што је о мени не само приватно, већ и печатно говорио да ја радим као туђинско оруђе, он изјављује чуђење што ја јавно неказујем „од кога је он чуо оно због чега ја на њега лелечем“. Шта хоћете тиме да кажете г. Јовановићу? Ја неznam од кога сте ви то чули, јер ми ви то нисте казали већ сте казали да се такви гласови проносе и да се моја радња подудара са таквим гласовима. Али да! казалисте ми још и то да сте о томе разговарали с мојим братом па вам је он одговорио: „јесте, вели твој брат, мени је познато да су из руског конзулата нуђени новци Драгиши Станојевићу да он са Светозаром оснује лист против српске владе, али ја сам уверен да Светозар нато неби никад пристао“. Ето то вам је казао мој брат по вашим сопственим речима. Ја сам желио да се с мојим братом суочите на поротном суду да види свет како изгледа оно „јесте“ што сте га ви мом брату утрпали у уста, јер очигледно он баш говори: *није*, јер вели да се ја небих примио и кад би ми била понуђена помоћ, а незна се ни да ли ми је нуђена. Дакле шта хоћете с оним вашим тајанственим чуђењем? Хоћете ли да кажете да сте од мог брата чули да сам ја плаћени агент? Ето докле се простире ваше плеткарчење да ме с братом хоћете да завађате, само да оперете свој нечист поступак! То је за презирање г. Јовановићу!

Имам само још да кажем за сумњу што сам је изрекао за вас. Та је сумња позитиван факт т. ј. ви сте дошли у Париз да печатате књигу<sup>88</sup> и добилисте за то новце од српске владе у Београду.<sup>89</sup> Ја имам зато пре свега ваше сопствено признање да сте у Париз дошли за „општу ствар, општим (sic!) сретствима“. Али осим тога ја имам зато и с друге стране позитивних доказа, али сигурно ви то сада нећете одрицати ни сами. Само кад сте ви полазили у Париз ја сам мислио да ви имате какву важнију мисију да вршите а не да пишете књиге и чланке који никоме не требају и управо да вршите посао који обично раде господа као Убицинија који је за новце некада бранио Турску а после Србију, Матија Бан и њима подобни. Ја сам казао нарочито да сте ви путовали „владним новцима“ јер новци који су вама издати иду из истог тајног фонда из кога вуку г.г. Матија Бан, Милош Поповић, Розен<sup>90</sup> и сва ве-



лика господа, која хоће да усреће српски народ шкрибањем на туђим језицима а ви њихов рад нисте никад сматрали као државну потребу. Ја сам читао вашу књигу. У њој нема ничега што би српском народу задовољило симпатије демократије у Европи – ама баш ништа, а има доста хвале Блазнавцу и Ристићу. Шта сте ви хтели с том књигом и шта је с њоме хтела српска влада то ме се слабо тиче, па нећу ни да водим бригу о томе. Само она кошта доста народних новаца.

Ви правдате себе и београдске либералце што они воде преговоре с владом у Србији; па се позивљете на то шта ради омладина и шта је до сада радила. То је истина; и да тога неби било у будуће ми смо предложили да омладина изрече своје политично уверење. Ви сте тај предлог назвали цепањем омладине. Омладина је и у будуће остала као један конгломерат људи разних убеђења и није нимало чудо ако се и у будуће буде догађало оно, што се дешавало до сада. Што се пребацивало вама и вашим пријатељима у Београду то нису само ваши преговори с владом, већ ваше непризнавање да је данашња влада онака иста као што је била и пређашња с којом нисте хтели да преговарате. На прилику кад Матић<sup>91</sup> апси ђаке што су писали изјаву хрватској омладини, да је тако исто нелиберално као и кад их Цукић апси зато што су носили на рукама Владимира Јовановића.<sup>92</sup> Да је тирански одузети службу човеку зато што је негде наздравио републици,<sup>93</sup> тако исто, као што је тирански одузети човеку службу зато што је хтео да доведе Гарибалду<sup>94</sup> у учено друштво; да је непатриотски и штетно за српски народ шуровати са Аустро-угарском у опште, па био тај ко шурује Гарашанин и Христић или Блазнавац и Ристић; да је тирански апсити човека што је читао неку брошуру тако исто као што је тирански апсити људе<sup>95</sup> што су хтели да издају слободњачке новине и т. д.<sup>96</sup> Ово су само ситни факти да не говорим о законима, уставу, расписима и наредбама и т. д. Једном речи: ударило се на људе који мисле да је у њима оличен либерализам па мисле да је све либерално што они ураде па ма оно било најтиранскије. У осталом ја сам говорио доста у чему се неслажем са београдским либералцима. Ко је хтео да види могао је. У овом личном рачуну ја нећу ту ствар да претресам више. О „двосточицењу” г. Јовановића ствар је доста јасна. Он сам неодриче да има политичних свеза и преговора само неће да говори о њима јавно. Ми смо их указали и доказали да такве свезе несме имати човек који хоће да ради као демократа. Ко хоће да буде и демократа и да има таквих свеза он седи на две столице.

Г. Јовановић на послетку великодушно предаје све забораву, па жели „место неплодног препирања, да се узајамно поштујемо и потпомажемо у радњи за слободу и напредак”. Како изгледају ове речи после оних моралних шамара, што ми је г. Јовановић нанео у српској штампани? Шта ће једном заслужном ауторитету, међу које се ставља г. Јовановић, поштовање једног сујетног ђака, који само мисли на себе и своја „ђачка ведбања?” и како он може да признаје да је и таквом човеку „главна цель ослобођење и уједињење српства” кад је јавно казао да је тај човек шарлатан и туђе оруђе, па само грамзи да постане вођа? Како он може да поштује таквог човека? Непризнаје ли г. Јовановић тиме да су оно биле пакосне клевете што их је он на мене просипао. Па сад ваљада г. Јовановић мисли да ћу ја с благодарношћу прими-

ти његове грдње и опадања и да ћу га као мало дете, које се затрчало, пољубити у руку за његов очински опроштај? Не г. Јовановићу! Ја нисам страстан противник па нисам се ни где „залетио” или „заблудео”. Зато неморам да се стидим својих неразложних речи.

Било је време кад сам гутао сваку речницу што је написасте ви или ваши другови. Тада сам вас и ја „носио на рукама” (у самој ствари у „друштву српске словесности”).<sup>97</sup> Било је време кад сам трчао на вашу реч и радио све што сте казали. То је био мој „век вере” у ваше поштење и вашу способност. Од тог доба прошло је неколико година и ја сам почео да мислим о вашем раду за „уједињење и ослобођење српства”. У сличним радовима у Европи виде се поглавито два правца и различни људи иду тим правцима. Једни хоће да се народ ослободи народном иницијативом – ти иду у народ и раде с њиме *упоредо*. Други хоће да народ ослободи и да му *командирају* – ти траже династије и министарске столице. Којим путем иде народна странка у Србији? Овим последњим – иначе је цео њен рад детињарија. Ја сам изрекао моје мишљење јавно и ви – либералци, који једнако војевасте за слободу мисли и речи, назвасте ме „незрелим сујетним младићем”, „грамзивим честољубцем”, „шарлатаном у свима политичним питањима” и на послетку „плаћеним туђим оруђем”. Ви предајете то забораву – али ја то несмем да заборавим, јер то је моје искуство. Да – искуство ме је научило да сте ви либералци на речима деспоти на делу; па ви нетрпите да вам се каже истина у очи, онако исто као и Христић, Цукић, Блазнавац и остала велика господа. И после: какву солидарност ви можете имати с нама? Вама треба дружина да саставите министарски кабинет; наше је место мајсторска радионица или ссоска колиба – шта има солидарног између једног и другог?

Од сада ми се лично не ћемо сретати у јавном раду. Преговарајте и уговарајте с ким хоћете, пишите шта хоћете, путујте куд вам је воља – ја ћу савршено игнорисати вашу радњу, (у колико она не смеће општој ствари) али је нећу поштовати, онако исто као што и ви нисте поштовали кабинетску политику г. Гарашанина и компаније, који су такође радили за ослобођење и уједињење српства (то је историјска истина). Како ћете ви мислити о мом будућем раду, то ме се баш ни најмање не тиче.

У Београд 17. септембра.

Светозар Марковић.

Панчевац, бр. 80, 87 и 88, од 18. X и 2. и 6. XII 1870.

## НЕШТО ЗА ПОЉСКО – ПРИВРЕДНУ ГРАЂЕВИНУ, (По Енглу.)<sup>98</sup>

*Зграде за чување жита.*<sup>99</sup> У Србији кад је кишна година, вазда пропадне врло много жита. Поглавито страда стрмно жито, које се обично оставља на пољу у крстинама док се неоврше, па се тек после вози у амбарове. Деси се врло често да падне киша, док је жито још у крстинама, па велики део проклија, иструне и сасвим пропадне. Зато је веома важно да се стрмна жита склоне од непогоде до вршидбе на што бржи и јевтинији начин. Неки земљоделци старају се да им жито никако и нележи на крстинама већ га одма врше и носе у амбар. Тако сад раде у Левчу и Темнићу у Јагодинском округу, пошто им је киша за последња 2-3 лета нанела грдне штете. Али то често није могуће, особито код нас, где се жито врше коњском копитом, па се по благу не може баш никако вршити. Уз то за време вршидбе често долазе и други пољски радови огртање кукуруза, прашење винограда и т. д. па често немогу се ни радничке руке, ни стока, употребити на вршидбу а да се други рад неоштети. Остаје дакле као најкорисније, да се жито у zgodним зградама смести, где би могло остати без икакве штете дотле, докле земљоделац недобије времена да га оврше. Такве су зграде *сјенице* и *кошаре*. Сјенице и кошаре употребљавају се и код нас којегде н. пр. у Књажевачком округу. Но жито се може врло добро сачувати и у *стоговима*, само кад су добро начињени. (Тако се ради у Србији по Ваљевском округу и у Мачви). Ми ћемо да почнемо од последњег начина, јер је он најјевтинији:

1. *Стогови.*<sup>100</sup> Код нас се обично у стоговима чува само сено и слама, но ваљано устројени стогови употребљавају се врло много за чување жита до вршитбе у Енглеској, Холандији, Белгији и где-где у Немачкој. Форма им је различна: четвртаста, округла, заошиљаста и крушкаста. Четвртаста форма има добру страну што се најлакше гради и што се може увеличавати по вољи; заошиљаста, што најбоље заклања од кише; округла и крушкаста, што најбоље чува доње слојеве. Стогови се покривају сламом, трском, шашом и т. д.

Као главне мане стоговима пребацују се:

1. Да се у њима рана квари од кише и од снега.
2. Да доста зрна испада.
3. Да се направи добар стог, ваља имати вештих радника, а обични радници неумеду; и

## НЕШТО ЗА ПОЉСКО – ПРИВРЕДНУ ГРАЂЕВИНУ, (По Енглу.)<sup>98</sup>

*Зграде за чување жита.*<sup>99</sup> У Србији кад је кишна година, вазда пропадне врло много жита. Поглавито страда стрмно жито, које се обично оставља на пољу у крстинама док се неоврше, па се тек после вози у амбарове. Деси се врло често да падне киша, док је жито још у крстинама, па велики део проклија, иструне и сасвим пропадне. Зато је веома важно да се стрмна жита склоне од непогоде до вршидбе на што бржи и јевтинији начин. Неки земљоделци старају се да им жито никако и нележи на крстинама већ га одма врше и носе у амбар. Тако сад раде у Левчу и Темнићу у Јагодинском округу, пошто им је киша за последња 2-3 лета нанела грдне штете. Али то често није могуће, особито код нас, где се жито врше коњском копитом, па се по благу не може баш никако вршити. Уз то за време вршидбе често долазе и други пољски радови огртање кукуруза, прашење винограда и т. д. па често немогу се ни радничке руке, ни стока, употребити на вршидбу а да се други рад неоштети. Остаје дакле као најкорисније, да се жито у згодним зградама смести, где би могло остати без икакве штете догле, докле земљоделац недобије времена да га оврше. Такве су зграде *сјенице* и *кошаре*. Сјенице и кошаре употребљавају се и код нас којегде н. пр. у Књажевачком округу. Но жито се може врло добро сачувати и у *стоговима*, само кад су добро начињени. (Тако се ради у Србији по Ваљевском округу и у Мачви). Ми ћемо да почнемо од последњег начина, јер је он најјевтинији:

1. *Стогови.*<sup>100</sup> Код нас се обично у стоговима чува само сено и слама, но ваљано устројени стогови употребљавају се врло много за чување жита до вршитбе у Енглеској, Холандији, Белгији и где-где у Немачкој. Форма им је различна: четвртаста, округла, заошиљаста и крушкаста. Четвртаста форма има добру страну што се најлакше гради и што се може увеличавати по вољи; заошиљаста, што најбоље заклања од кише; округла и крушкаста, што најбоље чува доње слојеве. Стогови се покривају сламом, трском, шашом и т. д.

Као главне мане стоговима пребацују се:

1. Да се у њима рана квари од кише и од снега.
2. Да доста зрна испада.
3. Да се направи добар стог, ваља имати вештих радника, а обични радници неумеду; и

4. Слагање у стог може се изненада кишом прекинути, и тада се она рана, што је већ сложена, веома квари.

Земљоделски зналци већином непризнају ове мане; или, ако их и признају, веле да су незнатне. Међу тим наводе као превагу стогова над кошарама:

1. Што су много јевтинији.

2. Што се штеди рад за време жетве. Обично кошаре праве се близу куће па служе и за друге потребе, а жито је често доста далеко на њиви, па би требало доста времена да се невршено жито за време жетве вози с њиве у кошару. Међутим стогови се могу правити на самој њиви.

3. Што је, по искуству, жито, које се у стоговима чува, боље но оно у кошарама.

Но кад се жито дене у стогове а неврши се стоком већ се млати машинама (дреш-машином), ваља још то имати на уму, да су стогови на згодном месту близу машине за вршење тако: да се жито може лако донети до машине и да се слама може вратити назад и зденути у пластове.

Стогови за жито праве се на разне начине, но опште правило за све њих ово је: *да је жито сачувано од земаљске влаге и од пољских мишева и других шкољивих животиња и да је покривено од кише.*

Обично се праве стогови код нас овако: покрије се земља: огранцима, шашом или сламом до 2 стопе високо; затим се ређају снопови тако да класје дође унутра а стрњика напоље. Озго ваља неколико руковети сламе свезати и раширити преко стога као амбрелу и опет сламом покрити, па то све утврдити дрвеним лемезјем.<sup>101</sup>

По другим земљама праве се стогови на разне начине, но међу најпростије и најјевтиније долази *холандски стог*.<sup>102</sup> Шест до осам дирека утврде се у земљу; у основици они праве правилан шестоугљак или осмоугљак. На овим дирекима држи се *покретан* патос. На дирекима су избушене рупе те се овај патос може по вољи дизати и спуштати и на свакој висини може се утврдити гвозденим шиповима. Кров је лак од сламе и он се може по вољи дизати и спуштати. Из овог стога може се по вољи узети озго неколико снопова и оврћи а остало оставити у стогу у онаком истом положају и врло лепо и лако покрити. Холандски стог 12 стопа у пречнику и 18 до 21 у висину може сместити до 3500 снопова.

2. *Сјенице*.<sup>103</sup> Сјенице су зграде, које немају дуварова већ само кров. У Штајерској и другим бреговитим местима, где често киша пада, у оваким зградама чува се невршено жито, и ту још може да се суши. Сјенице су двојаче: *просте* и *дупле*.

Просте сјенице имају само један ред дирека, дирекци су на растојању 12 до 15 стопа а високи 15 до 20 стопа. Ови су дирекци скопчани гредом уздуж, а сваки је дирек са стране подупрт потпорама. Над сваким диреком лежи по једна греда од лаког дрвета, отвесно на ону уздужну греду, на ове попречне греде опиру се лаки мертеци. Овај се кров лако ожичи и покрије сламом, шашом или трском.

Дупла сјеница – има два реда дирека на растојању до 28 стопа. Диреци су као и за просту сјеницу најбољи од растовине. Висина је дирека до 16 стопа а дебелина 12 до 16 палаца бољи од растовине. Растојање је међу дирекима, што су у једном реду, до 18 стопа. Ове сјенице као и оне прве обично су правокутне. Пролази се кроз њи колима уздуж, кров је и на њима такође од сламе, трске или шаше. Код њих се може оставити отворено све до крова, а може се направити таван, и тада треба простор на тавану са забата (гибле) затворити даскама а таван утврдити и покрити иловачом, па може служити као гувно за вршење жита машином.

Ове сјенице поглавито служе зато да се сва рана одма унесе под кров. Па и кад је кишно време, жито се одма може унети па ће се ту осушити.

Осим ове главне цели оваке сјенице служе за чување разног поврћа, сена, сламе, алата и т. д. а врло су просте и јевтине. Особито су потребне онда, кад једна жетва треба што брже да се уклони па да се на истом пољу што друго сеје и ради. Ово се до душе код нас врло ретко догађа, јер наш земљоделац још незна како да извуче из своје земље највећу асну ни у чем па ни у томе, да два пут сеје на истој земљи за једну годину. Такође су потребне онде, где у време жетве настаје рђаво време.

3. *Кошаре*.<sup>104</sup> Кошаре су зграде, које имају дуварове а не само кров као сјенице. Оне као и сјенице могу служити и за друго што а не само за чување жита. Кад се удешава за чување жита, онда се кошара дели на два главна дела: стаја за чување жита и гувно где се жито врше (то се разуме за она места, где се жито врше машином). Гувно у исто време служи да кола унутра улазе и да се истоварују. Зато су гувна широка направљена да натоварена кола могу кроз њи пролазити, а често да се могу и обртати. Ови пролази могу бити дуж зграде а могу и попречке.

Величина кошаре зависи од количине снопова, која треба да се смести. Разуме се да се ова величина тек приближно може израчунати. Снопови при земљи слежу се више, јер на њима лежи већи терет но на онима, који су озго; то ваља имати на уму кад се опредељава простор за један сноп. Осим тога овај простор зависи од каквоће жита. Жито на јакој земљи има велику стабљику т. ј. много сламе, а при равној тежини слама заузима шест пута више простора но зрно. Из тога истиче да при једнакој тежини жито, у кога су класови тежи а стабљика мања, заузима мање простора но жито са великом стабљиком. Даље разлика је, да ли је жито пожњевено косом или српом и т. д. Ови се сви податци добијају опитом за свако жито.

За кошаре је најбоља форма четвороугао, и што је овај четвороугао шири при истој дужини, тим је зграда јевтинија, јер иде мање материјала, зато се кошаре праве често сасвим једнаке дужине и ширине (квадратне), особито кад нису потребне велике зграде.

Ширина је кошаре према месним околностима; у опште узимље се између 36 и 45 стопа. Пролаз (гувно) треба да је широк до 14 ст. да се могу увести кола натоварена жетвом. Најмања ширина пролаза мора бити 11 ст. Ширина стаје за жито управља се по ширини целе зграде,

дакле између 30 и 34 ст. Кошара мора бити толико висока да могу ући у њу натоварена кола, дакле 10 1/2 до 12 ст. Кад је грађевина од каната (дрвени стубови и пречаге а само празан простор међу њима испуњен циглом, ћерпичем или чатмом) онда ваља рачунати висину до тавана 14 до 15 ст.; масивне (зидане) кошаре морају бити више, 18 до 22 ст., јер ту над вратима мора доћи свод.

По овим податцима утврђене су ширина и висина зграде а дужина се може лако израчунати. Ево један пример како се рачуна дужина кошаре за 2100 снопова озимице:

По искуству за 60 снопова озимице треба 225 куб. ст. простора, дакле за 2100 снопова треба 78750 кубичних стопа.\* Оволико је дакле нужно да се смести сво жито. Да узмемо ширину стаје 35 а висину 12 1/2 стопа, то је 35 x 12 1/2 (попречни просек стаје од земље до тавана). .....438 □ ст.

Ако је висина од тавана до вр'а, крова 17 1/2 ст. а форма крова прав угао, то цео простор на тавану износи 35 x 17 1/2: 2 свега 306 1/2 □ ст. али од тога треба узети само 2/3, јер се цео простор на тавану не може да употреби н. пр. близу стреје где је врло тескобно, такође одузимају места греде, диреци и потпоре, што су на тавану. Остају дакле 2/3 или .....205 □ ст.

свега ..... 643 □ ст.

то је попречни просек до крова. Ако се жито слаже до крова, онда цела дужина износи:

78750 : 643 свега 123 ст. (округла сума).

Обично се на сваки 72 ст. дужине узимље по један попречан пролаз; дакле у нашем случају треба узети два. Ако је сваки по 14 ст., онда горњој дужини треба додати још 28 ст. и онда ће дужина бити 151 ст. Ако се узимље у рачун плодна година, онда се може дужина још увеличати.

Кошаре се праве од каната, зидане и од набоја. Но кошаре од ћерпича (непечене цигље) што се често праве по Србији и од набоја, неваљају. Ћерпич направљен од смесе иловаче са сламом, конопљинном или ланеном сечком и добро осушен на ваздуху, нешто је бољи, али ни овај као ни набој нештите жито као што треба од променљивог времена а особито од кртица и мишева.

Кад се кошаре праве од каната, оне доње греде неслуже зато да носе дуварове и цео терет зграде, као што погрешно мисле неки мајстори и газде; већ само зато да држе диреке у извесном правцу и на одређеном растојању и да терет грађевине предају *равномерно* на цео темељ. Са погрешног сватања често се ове греде узимљу врло дебеле

\* Кубична стопа то је једна стопа у дужину 1 у ширину и 1 у висину. Квадратна стопа (означава се □) 1 стопу у дужину и 1 у ширину.

без икакве нужде. Било би сасвим довољно узимати греде од 4 пал. висине и 8 п. ширине, а узимљу се обично од 7 п. висине.

У кошарама је преко нужна промаја. Жито увек испарава, па кад нема промаје, уплесњиви се. Особито кад је рђава година, може се жито влажно унети, па кад нема промаје, не може да се осуши. Кад је кошара од каната, могу се најлакше оставити рупе у дуварском зиду. Ако је кошара зидана, могу се рупе за промају оставити тако исто у зиду, а још боље оставити отворено одма испод крова. Зато ваља да таванске греде прелазе преко дувара, па крајеве од греда незатварати даскама, већ оставити да ваздух слободно пролази.

Строј крова на кошарама зависи једино од материјала, којим се кошара покрива. За житне кошаре и у опште за пољско-привредне грађевине најбољи је покривач слама. Слама држи много равномернију температуру но кровови од ћерамиде и црепа, што је за рану врло нужно. Особито је нужна равномерна температура за зграде, у којима живи стока и у којима се чува рана за стоку. На летњој ватруштини и на зими под сламним и тршчаним кровом рана се врло ретко поквари, а под црепом, ако се и непоквари сасвим, толико изгуби од своје доброту да је стока нерадо једе. Само су ови покривачи опасни због ватре. Кад би се код ових кровова којом срећом устранила опасност од пожара, за земљоделске грађевине бољег покривача неби требало. Но образовани земљоделци потврђују и сада да се *плаћа за осигурање пожара* за сламне и тршчане кровове наплаћује коришћу, што је има стока од ране, која се год тим крововима боље чува. За земљоделца они имају и то добро својство, што су најјевтинији и што се врло лако праве.

Кровови треба да су у толико већма нагнути, у колико материјал, од ког су направљени, лакше прокисава; с друге стране, што је нагиб већи, тим је већа површина, о коју ветар удара па се кров лакше свали; а и цена је већа, јер више материјала иде. Све то ваља узимати у рачун. За сламне и тршчане кровове треба да је висина крова близу 1/2 висине зграде. На 1 квадратан фат сламног и тршчаног крова треба 3 баскије од 24 ст. дужине. За сламни кров баскије су једна од друге удаљене 12 п., за тршчани 14 до 15 п. Мертаци (рогови) удаљени су 5 до 5 1/2 ст. и баскија је на сваком мертеку прикована гвозденим или дрвеним клинцима. Сламу и трску ваља метати на кров у сноповима дебелим 8 до 12 п. и сваки сноп везивати (ликом или прућем) за 3 баскије. Озго кров треба утврдити лемезјем. Особиту пажњу ваља обратити да је слеме ваљано покривено. С тога, што је добар покривач на слемени врло важан, неки слеме код сламних кровова покривају црепом или даском. Но ово не само да ништа не помаже већ још одмаже, јер се испод црепа и дасака управо вода слива и задржава на слами те она пре иструне.

Ја говорим о овим крововима толико и једино о њима, што би они били за нас најјевтинији; што се они код нас по селима у Србији још по највише употребљавају (тек у последње време по селима употребљава се ћерамида и цреп) и што се за њих може наћи свуда добрих мајстора. Само неваља сламу и трску бацати на доват као што се обично ради, већ ређати као што је казато.

На свршетку да споменем и кошаре за дуван.<sup>105</sup> Где се дуван производи у велико, морају се за сушење дувана правити особите зграде. Кошаре за дуван неразликују се по строју од осталих. Кад се дуван суши на узицама, треба за 100 центи дувана кошара 60 ст. дугачка, 36' широка и 20' висока; мора имати довољно промаје, дакле треба да је на отвореном месту и да има доста рупа у дувару. И за дуван је најбоље да су кошаре покривене сламом, трском или шеваром; под црепом несуши се добро а доцније не може добро да се сачува.

За житне кошаре<sup>106</sup> веома је важно да се направи добар патос на гувну. Патос од брвана није најбољи, јер се криви, чамри,<sup>107</sup> размиче и пуца и ту мора да се жито губи. Најбољи је патос од иловаче и прави се на два начина;

*Први начин.* Кад се доведе иловача, она је обично влажна од природе; разбијањем и гажењем ногама од ње се направи тврдо тесто. Пошто се из овог теста избаце све тврде грудве и камење, наспе се на под 18 палаца високо и лопатом се уравни и набије. Затим треба озго да газе неколико људи стопу до стопе да се земља са свим уравни. Док још маса није отврдла, међу се с краја даске и почиње се набијање по даскама и тако се набија по целом гувну. Пошто је ово урађено оставља се 48 сати да се земља осуши, а после се још једном набија и опет оставља 24 сата. Ако би се показале какве пукотине и пошто се земља осушила, треба земљу дотле тући, док све пукотине неизгледну и земља неостане сасвим равна и глатка.

Да патос постане чвршћи и да неприма лако влагу, поливају земљу говеђом крвљу или катраном.

*Други начин.* Треба гувно ископати 12 до 18" ниже но што је земља споља и цео тај простор насути ситним шљунком; шљунак треба уравни и добро набити. На шљунак долази слој иловаче од 4", кога треба набити тако исто. Озго налива се житко иловасто блато, које своју влагу предаје доњем слоју и брзо отврдне. И овде се може као и пређе налити говеђа крв или катран.

*Житнице или амбари.*<sup>108</sup> Жито у зрну на повећем имању чува се у особитим зградама, житницама; на мањим чува се већином на тавану од куће или штале.

Да се сачува већа маса жита, иште се:

1. Довољна јачина зграде.
2. Довољно промаје и светлости и савршена сувоћа.

На тавану ови услови нису сасвим испуњени, а осим тога жито терети балване и ови се често под теретом савијају, у тавану постају пукотине, опада леп и т. д. На шталском тавану осим тога и жито се квари од сточије испарине. С тога, кад нема оделите зграде за жито, барем треба избегавати да се недржи над шталом. Наши кошеве исплетени од прућа или од летава доста су добри за жито, особито кад им је темељ зидан те влагу непропушта.

За сваки ваган жита може се узети просеком (рачунајући и пролазе и др.) 1 1/2 до 2 □ стопе, или кад је гомила жита висока 18" онда на 1 □ ст. долази један ваган жита, али за пролазе, басамаче и др. треба додати још за 1/4 целе површине.

Чим се жито доведе на гувно, ваља га разредити у танке слојеве и с почетка превртати сваки дан а доцније нешто ређе, док се сасвим неосуши. Да се жито осуши што пре, добро је да житница има на тавану са сунчане стране отвор, па да се отвара чим изгреје сунце.

Да се построји житница, нужно је такође да се зна, колико је тежак ваган<sup>109</sup> жита, које ће ту да се сипа. Према томе се рачуна јачина зграде. Тежина је различна не само за разне сорте жита, но и за исту сорту из разних предела, па и у истом пределу у разним годинама. Овај рачун може бити дакле тек од прилике.

Општи услови за житнице ови су:

Да се лакше удеси промаја, лице зданија треба да је са источне или западне стране; ширина да није већа од 30 до 40' а висина соба у свим катовима, осим при земљи, да није већа од 8'. Прозора и отвора да има што год се више може а да се неумали јачина здања. Прозори нетреба да су над патосом више од 2' како би ваздух могао провејавати при отвореним прозорима управо кроз жито. Особиту пажњу ваља обратити да влага из земље непродире у житнице. Кад је најсувље земљиште, подножје мора бити високо 1 1/2 до 2', а ако земљиште није сасвим суво, подножје мора бити још више и доњи кат мора бити висок бар 9'.

*Зграде за чување стоке.*<sup>110</sup> На малом сеоском имању код нас зграде за стоку још су горе и то много горе но зграде за жито. Управо је првилно код нас, да за стоку нема никаквих зграда, већ стока и по најгорем времену живи на пољу или ако има каквог заклона, он је тако рђав да се не може ни назвати заклоном. С тога је наша стока, особито коњи и говеда, тако кржљава и рђава да јој у томе мало има равне у свету.

Штале за стоку као и куће за људе упливишу поглавито на здравље и снагу њихову: према томе оне морају одговарати овим условима:

1. Морају сасвим заклањати стоку од непогоде.

2. Морају бити згодно удешене за почивање и рањење.

3. Мора се при грађењу обратити пажња на чистоћу, сувоћу, првилну промају ваздука, положај спрам извесних страна света, светлост и топлоту – јер све то упливише на здравље стоке.

Суво место, које је нешто мало узвишеније но његова околина, најбоље је за штале. Оно нема влаге у себи а течност од стоке лакше отиче.

Ниске, тавне, влажне и загушљиве штале веома су штетне за стоку – узрокују многе болести.

Први услов (да се стока заклони од непогоде) најлакше је испунити, ако се штале направе од тврдог материјала, но при доброј постројки<sup>111</sup> и зграде од слабог материјала могу бити добре за ту цел. Но у опште за добру шталу неваља жалити сретстава. У топлој штали мање треба ране за стоку. На ладноћи стока једе више, јер јој је потребна рана да производи топлоту, која је нужна за живот. Самом уштедом на рани исплаћује се сувишан трошак око штале, да неузимљемо у рачун што је сама стока далеко боља. Код нас већином стоку и рђаво ране и излажу непогоди, па се може замислити каква једна стока мора изаћи при таквим условима.



*Штале од камена* ваља изнутра постављати цигљом. Камен је добар топлоноша, па пропушта из штале топлоту те на зиду оседа влага, а цигље много боље држе топлоту. *Ђерпич и набој од иловаче* у шталама трају врло мало, јер иловача од влаге врло брзо омекне. С тога оваки дуварови морају се подзиђивати каменом или циглом; осим тога прозори, врата и дувар близу тавана морају се облагати тврдим материјалом (цигљом), јер се на тим местима влаге највише скупља. У опште: зграде од иловаче требају непрестане оправке, што је скопчано са многим трошковима, па је врло сумњиво да ли се ишта штеди, кад се за штале употребљава иловача. На против *набој од смесе креча и песка* врло је добар, јевтин и трајашан. Овај је набој тако чест да чува боље од непогоде но кречник и цигља исте дебљине. Осим тога ови се зидови лако греју па је у њима штала вазда сува и топла. *Шупљи* зидови од добро *испечене цигље* требају мање материјала, но главна је корист од ових зидова што затворени слој ваздука у зиду непропушта топлоту и на овим зидовима влага готово никад неоседа. Стога су они знатно трајашнији.

Сви ови масивни зидови, што смо их навели, штите зграду добро од ватре. Заграде од *каната са чатмом, иловачом*<sup>12</sup> или *цигљом* неосигуравају тако од пожара, али држе боље топлоту у штали.

*Таван на шталама* треба да одговара овим условима:

Да држи равномерно температуру и зими и лети; да је тако чист да се рана за стоку, што се обично држи на тавану, неквиари од сточије испарине; напослетку да је тако јак да се може одржати, ако би се случајно кров запалио, дотле барем док се стока неспасе.

За први услов таван је од дрвета најбољи, јер непропушта топлоту; за друга два услова они нису баш као што ваља. Него највећа је њено мана што мало трају. Дрво на влази и топлоти врло брзо труне. Стока непрестано производи влагу и топлоту, с тога одма после неколико година дрвенарија се на тавану почиње да квари а исто тако и рана на тавану. Вештачка средства да се дрво сачува од трулења врло су скупа. Најјевтиније је средство да се при постројавању пази да је промаја у штали ваљано удешена и да се ваздух око греда непрестано мења, да ваздух из штале пун влаге и испарине одлази напоље а да се замесује чистим ваздухом споља.

Таван на свод, разуме се по себи, употребљава се само онда, кад је штала од тврдог материјала. Он је сигурнији од ватре, чува рану на тавану од сточије испарине а држи и доста равномерну температуру; само зидови, на које се ослањају, морају бити јаки и често споља подупрти потпорним зидовима, а често су нужни изнутра стубови, кад је зграда пошира, а то стешњава унутарњи простор. Да ли ће доћи унутра потпорни стубови или не, то зависи од стоке за коју је штала одређена, јер од тога зависи ширина штале.

Но таван на свод има места само код штала од тврдог материјала, а ове се штале могу правити само на *великом* газдинству. За њи треба имати вештих мајстора и ваљаног материјала – чега код нас нема, а, разуме се, зактевају и више трошка. Зато је при нашим условима таван од дрвета за штале понајбољи.

*Патос*. Патос треба да је толико нагнут да сва мокраћа с њега отиче и да је вазда чист и сув, што је веома нужно за здравље стоке. Даље, патос мора бити чист и непробојан да би се могло сакупити сво ђубре а да се не губи мокраћа и течност од ђубрета, што је врло важан саставан део ђубрета за гнојење земље. Постројка патоса зависи и од стоке, за коју је штала начињена; у самој штали патос је другчи потребан онде, где стока почива, а другчи у однику и т. д.

Обично за крупну стоку (коње и говеда) узимље се нагиб 1 до 3% целе дужине. То се може удесити ако сва легала имају исти нагиб. Јачина патоса зависи од строја, од материјала и од положаја олука за нечистоћу. Он мора бити толико јак да одржи тежину стоке и да одоле утицају влаге и мокраће. Олук куда отиче нечистоћа, мора имати такође нагиб, нагиб овај зависи од каквоће материјала, којим је штала патосана.

*Патос од пољског камена* најјевтинији је али и најгори. Ма како добра калдрма тек је опет рапава, зактева на 10' најмање 3" нагиба и пропушта врло много мокраће. Ово зло у неколико се умањава, ако се узме за калдрму што ситније и равније камење – највише 5-6" у пречнику. Осим тога треба земљу, на коју долази калдрма, најпре добро набити, ако већ по себи није довољно јака, а затим је посути слојем крупног песка или шљунка. Кад су олуци од простог камена, треба да имају нагиб 1 1/2" на 1 фат. дужине.

*Патос од цигаља*. У хидрауличном малтеру (малтер који тврдне у води) или цементу, најбољи је за легало и одник. Нагиб је његов 2" на 10'.

Подножје и овде треба да је добро утврђено. Цигље се међу или плештимице или на ивицу. Полажу се двојачко: или се цигље међу на суво па се шавови заливају малтером; или се најпре наспе малтер па се после полажу цигље. Први је начин бољи само кад су шавови добро заливени. Још је бољи патос од 2 реда цигаља поређани плештимице тако да горњи ред затвара шавове доњег.

Јевтини су и врло добри патоси особито за говеда (која неквиари толико патос копитом као коњ) од различитих смеса: цемента, кречовитог песка, шлака, пепела од каменог угљена, торфа или црног угљена – где су ти материјали јевтини:

1 део лапорца (кречне иловаче) и 6 делова врло оштрог песка или просејаног шљунка са врло мало воде врло је добра смеша за патос. Ову смесу треба наносити у слојевима 1 1/2 до 2" док се недобије висина од 5 палаца. Затим је треба добро набити. Врло је добра и ова смеша: 4 дела комађа од цигаља, 4 дела спрашеног хидрауличног креча и 2 дела песка.

*Патос од брвана* код нас се најчешће употребљава, али није добар. Брвна се лако отрцају и лако труну, дакле трајашност им је мала. Брвна од разних дрвета, дакле разне старости чврстоће кваре се различито и неправилно; отуда постају на легалу јаме, у које се стиче житкост и прави бару; дрво упија мокраћу, ова се раствара и прави смрад и трулење у штали (особито у коњским шталама). Мана је овим патосима и то, што помажу да се прилепчиве сточије болести распрострају.

**Штале за коње.**<sup>113</sup> План и унутрашњи строј коњских штала зависи од разних околности. Потребе сељака и у опште малог газдинства веома се разликују од потреба великог газдинства; за варош долазе такође друге околности. За већи број коња као за ергелу и др. нужне су оделите зграде; на малом сеоском имању коњушница се гради уједно са зградама, које служе за друге потребе.

Коњушница за једног коња треба да је широка 5 1/2 до 6 стопа; кад 2 до 4 коња за једним јаслама, за сваког треба да је преграда 4 до 7 1/2 ст.; дужина легала рачунајући и јасле 10 до 11 ст. а одник иза коња 5 до 7 ст. Према томе зграда за један ред коња мора бити широка између 15 и 18 стопа а с два реда 25 до 29 ст. За ајгире<sup>114</sup> морају бити преграде широке 7 до 8 ст., за суждребне кобиле 12 до 16 ст., кад се оће да ту живи и ждребе. Али како кобиле нису увек суждребне, то је најбоље поделити овај простор и удесити да се преграда између њих може дигнути, кад је кобила суждребна.

Кад се израчунава висина мањих штала вазда ваља имати у виду да се ту развија мање животињске топлоте. Испод 10 ст. висину нетреба спуштати, јер треба имати у виду испарину, што се скупља испод тавана; нижа штала сувише је топла; штала сувише висока спрам броја коња ладна је и лети и зими, и лети може јако да шкоди кад је животиња напољу угрејана. И за највеће штале довољна је висина 16 ст. средња висина 12 ст.

Добар патос за коње треба да одговара овим условима: да није тврд или ладан, да чува копито и потковицу, да је са мало сламе добар за легало, да гној неусише, да се лако чисти и најпосле да је трајашан и јевтин. Сва ова својства немогу се сјединити ни у једном материјалу с тога ваља претпостављати онај материјал, који је јевтин и даје отпор потковицама, а све остало може се у нужди надокнадити сламом, која се под коње полаже.

Прозори у коњским шталама треба да су тако удешени да неудару коњима у очи; ова се најбоље достиже, кад су прозори *иза* редова коња или кад има више редова са *стране*. Ако ли по нужди светлост мора да долази спреда онда прозори морају бити високи што се више може, да би светлост прелазила преко коњских глава и да промаја недовата коње кад су прозори отворени. У сваком случају, ради заштите коњских очију од сунчане светлости, ваља стакла на прозорима намазати кречним млеком. Штала нетреба да буде тавна; и то шкоди очима коњским, јер кад коњ наједаред изађе из мрака на светлост – засене му у очима, често добија у очима грчевите болове и лако ослепи. Зато ваља обраћати пажњу да штала има доста прозора и да су довољно велики.

**Говеђе штале.**<sup>115</sup> Говеда се деле поглавито на бикове, волове, краве, телад и јунад. Сваки од ових родова говеда запремају различан простор у штали. Кад се говеда ране за општим јаслама, рачуна се величина преграде: за волове и краве 3 1/2 до 4 1/2 ст. за сваки комад; за јунад од 1 до 2 године 3 ст.; за телад толико исто, јер се она обично у штали невезују. Дужина је преграда 7 1/2 до 9 ст. нерачунајући јасле; одник иза преграда 3 до 6 стопа. Ширина штале према томе износи, кад

је стока у једном реду, 13 1/2 до 17 1/2 стопа, кад је стока у два реда 23 до 29 ст. Дужина разуме се зависи од броја говеда а тако исто и висина. Осим тога висина зависи од материјала, из ког је штала направљена, и од тога оће ли се ђубре чувати неко време у штали или не. Но у опште исти узроци, што важе за коњушнице, важе и за говеђе штале. Средња је висина говеђих штала 9 до 12 стопа.

У последње време други народи (особито Енглези) који умеду да извуку највећу корист на свом имању, дошли су искуством до тога, да је боље говеду не везивати у штали, већ је пустити слободно. Као узроке томе наводе:

1. Штала може бити патосана сасвим просто, због тога треба мало трошка.

2. Добија се боље ђубре, кад се слама редовно полаже, а при том се уштеди рад.

Ми смо казали да при прављењу патоса ваља особиту пажњу обратити на то, да се сво ђубре у штали покупи. И ово је једна од грдних штета у нашем народу, што се стока пушта да живи по пољу где било, што се ђубре од стоке никад некупља и земља готово никад неубрава.<sup>116</sup> А говеђе је ђубре баш најбоље за удобравање. Један образовани земљоделац учи: „Нека сваки домаћин напише /на/ вратима своје штале: свака крава даје дневно 1 1/2 новчић (60 пара) мокраће! а на вратима од авлије: свако ведро нечистоће, што се кроз ова врата извезе, кошта 10 гроша! Тада би гдекоји боље чувао сточије ђубре и своје грошеве.“<sup>117</sup>

3. Уштеде се улари, ужета и ланци за везивање стоке и све болести, које долазе од везивања стоке.

4. Чува се да се крава неизјалови, што се често дешава у обичним шталама, где је легало нагнуто од јасала до олука. У свима шталама без разлике ваља обраћати пажњу на ту околност. Ако је патос веома нагнут, жиле на стражњим ногама и мишићи вазда су напрегнути; услед тога стражње ноге раније се укоче, ослабе и кичма се искриви.

Патос у говеђим шталама мора бити у толико тврдо патосан да мокраћа отиче. Патос од брвана и цигаља бољи је за говеђе штале но за коњске, јер говеда некваде патос потковицом. У новије време употребљава се *размакнути* патос брвана или летава. Овде брвна и летве нису приљубљене једно уз друго већ су размакнуте, колико дозвољава сточија копита; нечистоћа може да пролази доле, а доле се удара други патос од цигаља или какве смесе. Размери су за овакав размакнути патос:

Ширина летава	Дебљина летава	Растојање међу летвама
3"	4"	2"
" овце .....	1 1/2"	3"
" свиње .....	1 1/2"	3"
" јагњад .....	1 1/2"	3"
" телад .....	2"	3"
		1 1/4"

за бикове, волове и краве

" овце .....

" свиње .....

" јагњад .....

" телад .....



За прозоре важи скоро све оно исто, што је речено при коњушницама.

Казали смо што је поглавито нужно, да се штала за говеда добро уреди, но неваља мислити да је за стоку особито добро, да се једнако држи у штали. Напротив сувишно држање у штали може јој бити шкодљиво. Штала по самој цели својој одређена је да буде за стоку *заклон* од ладноће и непогоде а не тавница. У Енглеској, где се пољска привреда најпаветније ради, сточари држе се ових правила:

1. Да стока што је више могуће – докле јој здравље подноси – остане на слободном ваздуху.

2. Да стока једе онда кад јој је воља.

Дуго затварање стоке у шталама, везивање за јасле, плашење и узнемиравање целих редова кад дође сат да се полаже рана, касарско, подједнако устројство за свако марвинче у штали ма да свако има различите потребе – то је сасвим неприродно. Особито подједнака рана за волове што су одређени за гојење, с тога на великом газдинству где је то могуће, стока се пушта у ограђено поље, да ода слободно, па ту има сјеница, кошара и штала, где стока према потреби може да се склони од непогоде. Н. пр. лети неће никад ни тражити кошаре, већ кад удари киша склониће се под сјеницу, а само кад заладни зими, тераће се у шталу. За рану има напољу јасала. Кад се овако стока рани, ако се нешто изгуби од ђубрета, то се накнади са сувишком доброћом стоке.

*Штале за овце.*<sup>118</sup> Овце се чувају или у шталама или у пољу – или у сасвим отвореним сјеницама или у торовима.

Само на зимној ладноћи и кад се овце јагње у пролеће, потребне су за њих штале. У Енглеској, где се овце много пате<sup>119</sup> и вуна особито негује, овце се чувају већином у сјеницама или сасвим под ведрим небом. Код нас се овце такође никад нечувају у шталама већ у отвореном пољу; само што већином немају никаквог заклона од непогоде, па овце кржљаве и пропадају а вуна се квари. У планинским пределима где су обилне и добре паше и где се држи доста оваца, ту код нас имају *торове* и *наслон* (сјеницу) где се овце у вече утерују и склањају од непогоде. Иначе код нас се овце врло често с пролећа до зиме пуштају у поље, које оће да нагноје за годину или две године и ту станују под ведрим небом. У опште корисније је држати овце на слободном ваздуху што се дуже може; то је за њи много здравије но држати их у штали. У торовима треба да има добрих заклона у случају кише и да има бунара за појење. Место, где се држе, треба да је ограђено, и ако се оће ђубре и мокраћа од оваца да сачува, треба да је калдрмисано или посуто ситним песком, да се ђубре може сакупити. У том случају, разуме се по себи, овце се ране из јасала, које се напољу намештају. Ако ли се на ђубре необраћа пажња, већ само на стоку, онда се могу пуштати слободно на пацу, само разуме се, треба увек да су сјенице на руци, где би се могле склонити од непогоде и да по пољу нема чичка и трња, од чега би се вуна могла крзати и кварити. Но за вуноу је боље да се овце непуштају по пољу, већ да се ране из јасала у ограђеном месту.

Овчије штале треба да су простране, суве, светле и топле. Светлост је веома потребна да се овце природно развијају, особито јагањ-

ци, и да се вуна усавршава. Просторност је нужна зато, што кад су овце збијене, оне се тару и гурају и кваре вуноу или је скидају, а слабије овце немогу ни рану да добију од јачих. Због тога било би најбоље да овчије штале немају изнутра никаквих стубова, али таква је грађевина често врло скупа па се по нужди морају дирекци узети. Величина овчије штале зависи од величине стада и од тога, да ли се овце ране из јасала или им се полаже на земљу. Кад се овце ране из јасала, потребан је простор на једну овцу с јагњетом 10 стопа, на јаловицу или овна 7 ст., на годишњаче 6 ст. а просеком 7 1/2 ст. Ако ли се полаже на земљи, онда за сваки комад треба 1 до 1 1/2 □ ст. мање простора.

Ако у штали нема више од 500 оваца, довољна је висина 9 до 10 ст.; ако ли је стадо од 800 до 1500, онда је потребна висина 12 до 15 ст.

Овчије штале морају бити умерено топле (7 до 10Р°). Несмеду бити ладне, особито кад се овце јагње и треба особито пазити, да промаја ниско неударе. Но тако исто несмеду бити ни сувише топле. Сувишна топлота шкодљива је и за вуноу и за овце; вуна губи од своје гипкости и еластичности и постаје грубља; овце од непрестаног знојења постају уморне и изнурене, и отуда се често рађају разне болести а кад изненада прозебу – сасвим могу да угину.

Под у овчијим шталама не треба ничим патосати већ просто насупити песком до 6 палаца високо. Мокраћа се упија у песак и тај је песак добар за ђубрење, зато ваља и њега износити заједно са ђубретом и замењивати га новим.

Унутарњи зидови треба да су глатки, најбоље олепљени цементом, да овце немогу да своју вуноу тару, чупају и прљају. Облагати дуварове оздо струганим даскама, као што неки раде, није добро. Дрво у овчијим шталама страда од црвоточине а дрвено брашно веома прља вуноу. Таван у овчијим шталама већином се неправилно, већ се удари неколико летава па се озго баца слама, она иста, од које се доцније полаже под овце. Али кад се овце негују за финију пасму, онда ваља таван добар начинити од дасака.

*Штале за свиње.*<sup>120</sup> Код нас у Србији пати се веома много свиња, али као правило може се узети да за њи, док су у рукама сељака, који их управо пати, нема никаквих штала. Већином оне немају никаква заклона, тек по кад кад нарочито за крмаче направи се ма каква настрешница од прошћа и сламе – *свињац*. Тек кад свиња дође у руке трговца онда и свиње добију неку зграду за себе – *обор*. Него овде су свиње одређене само за гојење а не за приплод, зато и јесу сви обори по Србији на један калуп и врло прости. Обично стоји у једној огради дугачак кош на стубовима 1 1/2 до 2 ст. високи; уз кош по целој дужини прислоњена је једна настрешница 6 до 8 ст. широка и 2 до 3 ст. висока са нагнутим кровом. Свиње се склањају под ту настрешницу или под кош. Рана се свињама даје пред кошом у авлији. У обору – мора се налазити и бунар и блато, где се свиње кашкају. Ето такав је српски обор *свуда* по Србији. Разумно гојење свиња далеко је заостало иза европског знања, ма да је то главни производ у Србији за извозну трговину. Но и у самој Европи тек у последње време, кад се је почела патити племенитија пасма свиња, почела се обраћати пажња да се

штале за свиње тако уреде, као што је то нужно за њихово здравље и телесни развитак.

Штале за свиње деле се према различности година и пола на ове оделе:

1. Штале за прасце чим се опрасе; јер маторе свиње често ждери сићушну прасад.

2. Штале за већу прасад од 1 до 2 године.

3. Штале за крмаче с њивим прасцима.

4. Штале за свиње, које су одређене за гојење и

5. штале за вепрове.

Кад се свиње пате у малој количини, ова је подела нужна и ови се одели ређају око једног места, које је одређено за рану, а одељени су једно од другог преградом од дасака или брвана до 5 ст. високо.

Кад се свиње пате у велико, потребни су осим ових одела и други као: штале за болесне свиње, шупе у шуми кад се свиње гоје жиром и т. д. Кад се рачуна величина разних одела, узима се да је за једно прасенце нужно 5 до 6 □ ст., за назиме 8 до 10 □ ст., кад се сваки од ових родова смешта у особиту шталу. Одели за крмачу или за вепра треба да су широки 5–6 а дугачки 7–8 стопа. На 10 до 12 крмача рачуна се 1 вепар. Штале за гојење свиња најбоље су да две и две свиње и имају 24 до 40 □ ст. простора, или просеком 18 □ ст. за 1 свињу. Ове штале треба да су тавне, јер се у тавноћи за најкраће време образује највише масти. Унутарња висина штале просеком износи 8 стопа; код оваке висине штале се може држати доста топло а тако исто може се лако удесити промаја.

По Немачкој и у опште по западној Европи свиње се гоје већином кромпиром, репом и другим растињем; та се рана даје свињама укувана и зато, ако се свиње овим ране, уз шталу мора увек бити и кујне, где ће се та рана кувати. Код нас се свиње гоје поглавито жиром и кукурузом, и за нас те кујне имају слабе примене.

Свиње радо рију и ломе, с тога су за њи боље масивне штале; ако ли су спољни дуварови и преграде од набоја или ћерпича, онда морају имати високо подножје од тврдог материјала, или ваља их 3 до 4 стопе високо од земље обложити даскама.

Патос у свињским шталама прави се најчешће од камена; али овакав патос упија мокраћу и ђубре запада међу поједине каменове па се рђаво чисти. И патос од дрвета није баш најбољи; најбољи је патос од тврдо-испечених цигаља. Патос мора бити нагнут од побочних дуварова к средини и од валова назад. Нагиб треба да је велик 1 пал. на 1 ст. дужине. Један олук треба да одводи нечистоћу у авлију. Патоси од летава о којима је казано пређе при говеђим шталама, добри су и за свињске. Простор испод летава треба да је дубок 1 1/2 стопу да би нечистоћа могла слободно отицати. Ако се велике и мале свиње ране у штале на једном месту, онда то место мора бити довољно пространо. Најбоље је у том случају ранити разне родове свиња не у једно време већ једно за другим, а још је боље, ако је могуће, ранити сваки одео ван штале у одељеним авлијама, само ако време дозвољава.

Отвори за промају морају бити по могућству што ближи крову и морају бити направљени да се могу затворити. Зграда мора бити довољно осветљена и умерено топла. Штале морају лежати у сувоћи и бити заштићене од врућине и ладноће; главно лице и излазак из штале на двор<sup>12</sup> да је с јужне или југоисточне стране.

Разумне грађевине у пољско-привредном газдинству немогу никад постојати, док само газдинство није уређено као што ваља. А први услов да се пољско-привредно газдинство уреди то је: *да је велико*.<sup>12</sup> Само великом газдинству, где је велики простор земље и на велики капитал на расположењу, може бити речи о томе, да се за сваку потребу подигне зграда као што ваља. Само на великом газдинству може се земља радити и удобравати као што наука учи, те да се највећа асна из ње извуче; само на великом газдинству може се заједно са земљорадњом подићи сточарство, које само по себи асни и још потпомаже земљорадњу; само на великом газдинству могу се радити разни индустријални радови, који су тесно скопчани са земљорадњом, као: печење ракије, прављење цигаља, жечење креча и т. д. који удесетостручавају доходе једног газдинства. Код нас нема великог газдинства; наше задруге постају сваким даном све већа реткост. Земљоделских удруживања у другом виду код нас нема готово никаквих. Само по неким окрузима по Србији, који су богати стоком, особито овцама, постоје сточарске задруге. Више њих газда сједине своју стоку па је чувају у заједничким становима и плаћају заједнички чувара, а сваки од њих има право да музе сву стоку толико пута, колико му припада према броју стопе, што је он уложио у заједницу. Овим задругама достиже се то, што сваки јевтиније и боље чува и рани своју стоку, а поглавито добија сваки још отуд, што кад помуде већу количину млека одједаред, може добити већу количину масла или сира и бољег по каквоћи. Кад би ко музо само своје овце, особито ако их мало има, сво би се млеко трошило на свакидашње потребе па никад неби могао ни саставити већу количину сира или масла за продају. У оваким задругама, које се још далеко могу развијати, већ се могу градити грађевине као што наука учи. Код људи, који живе разједињено и себично као што је цела маса народа, то се неможе очекивати: *нема с чим и нема рад чега*. Овако је бар стање ствари у оном делу српског народа, што сам га ја посматрао у Србији. Како је по другим Српским крајевима – ја не знам. На сву прилику биће негде мало боље, негде мало горе, тек неће бити много различно од оног, што је у Србији. Док нема великог газдинства, дотле је узалуд говорити о каквим поправкама у пољској привреди, које би могле значајно да побољшају стање нашег народа. Мали газда – сељак – ако и дозна за какву поправку, већином није у стању да је примени, јер је сиромашан па нема с чим. Тако је то и у другим земљама, где се пољска привреда далеко паметније ради. Сељак и тамо са свим својим знањем и старањем неможе да се извуче из сиротиње и глупости већ и до сада живи само зато да се зарани, да плати порезу и да служи својим

господарима. Тек пошто пропадне много сеоских газда и један господар заузме њиову земљу и састави *велико газдинство с великим капиталом* – тек онда почиње паметно газдинство у пољској привреди. Али је тада сељак надничар код госе, и овај се богати туђим знојем и радом. То очекује и нашег сељака, ако се зараније не постарамо да се из коре на измени његов начин газдовања. А прва поправка треба да буде: *оснивање пољско-привредних задруга између сељака*. Без овога не помажу ни књиге, ни листови, ни предавања о пољској привреди.

Светозар Марковић.

Српски омладински календар за просту годину 1871, Нови Сад, 1870, стр. 17–42.



Надгробни споменици Светозареве мајке Стане и оца Радоја у Доњој Сабанти код Крагујевца<sup>123</sup>

## ЗАКОНИТОСТ У ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ У СРБИЈИ<sup>124</sup>

Јуче<sup>125</sup> је изишла наредба министарска да су сви ученици трећег и четвртог разреда правног факултета у великој школи *истерани* из школе. У исто време јављено је „истераним” ђацима: ако имају што да траже од управе школске, да се обраћају *преко полиције*. Да вам причам како се то десило.

По закону „о устројству велике школе” који је изишао за владе кнеза Михаила, министар кандидира професоре за велику школу професорском савету и овај бира између предложених кандидата. Тек „по саслушању професорског савета” министар може поставити кога за професора. Овај закон обилажен је и гажен неколико пута од стране министра и садањи министар извео је из тога закључак да га и он може погазити. На име он постави за професора кривичног права г. Захарију Угричића без *саслушања*<sup>126</sup> *професорског савета*. Но професори, који пређе нису протестовали против насилног гажења закона, сад кад у Србији влада „уставна влада”<sup>127</sup> мишљаху да имају право изјавити да је постављење г. Угричића за професора *незаконито*. Они то изјавише на својој редовној седници са 11 против 3 гласа. Ово је била јавна ствар у целом Београду. Г. Милићевић *секретар министарства просвете* и др. Степа Милосављевић у некој печатној грдњи са г. Васиљевићем изрекоше јавно да је овај против *законитости*, јер је Васиљевић био један од оне тројице што гласаше за г. Угричића – дакле за министрову наредбу против закона. Сам Васиљевић постављен је за професора помимо професорског савета – дакле *незаконито*. О томе се смело дакле и писати и влада претрпе шамаре што јој дадоше у штампи јавно.

Ђацима је у великој школи било добро познато како је постављен нови професор. У то је дошла околност што је нови професор имао за собом веома рђав глас. О његовој учености није се знало баш *ништа*; а о његовој неморалности знало се и сувише. Између многих његових Дон-хуанских дела има и таквих због којих би допао робије по нашем кривичном законнику само да су изнесена пред суд. Ово је све познато „публици” а разуме се и ђацима у великој школи. Ова околност још већма је побуђивала ђаке да не признаду *незаконитог професора*.

У понедељак 22. фебруара ректор велике школе уђе у једну слушаоницу да престави новог професора.<sup>128</sup> Од његових професорских колега не беше нико с њим преко обичаја. Кад ректор прочита указ да је г. Захарија Угричић постављен за професора кривичног права, они

изјавише сви једногласно да га не примају, јер је незаконито постављен и оставише слушаоницу.

Очевидно ђаци беху на законитом темељу. Савет професорски беше огромном већином закључио да је министар радио незаконито. Министар просвете не имаде куражи да реши питање о законитости са професорима, већ нареди ректору велике школе да му не подноси поменути закључак професорски. Министар мишљаше да ђаци морају слушати сваку његову наредбу, па ма како она била противна земаљским законима. По тој ложици он је могао ђацима заповедити да играју на једној ноzi или да раде другу какву лудорију. Ваци мишљаху да је министрова наредба само онда наредба, кад је учињена по закону. У противном случају она није ништа. Свеједно као да је штогод казао неко са сокака. Нико није дужан да се томе поковава. Тако су мислили ђаци па су тако и урадили.

Министар пошто је учинио једно незаконито дело и пошто је сусрео противљење са стране професора и ђака, место да поправи што је урадио, он је учинио цео низ незаконитих дела. Одмах у министарству (!) пронађоше међу ђацима двоицу као неке коловође бунтовничке и њих истераше из школе и затворише у полицији!!!<sup>129</sup> Све у министарству без саслушања професорског савета, који једини има право да истерује ђаке из школе осим случаја кад је ђак ухваћен у кривичном делу.

Дакле министар је узео непризнавање једног професора од стране ђака као дело кривично! Ово се ваљада нигде у свету неби могло догодити осим у Србији! Свуда по Европи па и у самој Русији – земљи где влада кнута и кундак и где се за једну реч против владе затварају стотине, догађа се да ђаци неприме законито постављеног професора буди из каквих узрока, али се то нигде не сматра као кривично дело већ највише као дисциплинарни преступ, учињен у самој школи, у што се полиција немеша већ суди сама школа у којој је то учињено. Ја сам уверен да кад би се десило у Турској да ђаци истерају свога оцу из школе, нико не би ни на памет пало да то сматра као преступ против државе.

Чудно је заиста да наша правна и грађанска свест стоји тако ниско, али је тако. Треба знати да се наша грађанска свест храни самим интригама. Али то ви тамо не можете знати шта значи интригашлук у Београду. „Ко није живео у Београду, незна шта је интрига.“ Да мало завирите у Београдски интригашки свет па би било све јасно.

Но најпре да вам кажем шта се даље збило: исти дан, кад она двојица бише затворени у полицији, министар заповеди преко ректора да су цео трећи и четврти разред правника истерани из школе, који год се за три дана на ново не упише. Ово је била још већа незаконитост, да се преко закона истерују толики ђаци. Они не признадоше министру право да их истерује из школе без решења професорског савета па с тога нехтедоше да се на ново уписују. Уз то и сви остали факултети изјавише да и они не ће да слушају предавања док се не поврати законитост у великој школи.

Прејуче је у недељу истекао рок уписивања, што га је министар одредио, а од јуче је велика школа фактично затворена.<sup>130</sup>

Јуче су професори захтевали од ректора да сазове седницу. Ректор, који једини има права да сазивље професорску седницу, за све ово време није сазивао седнице, јер му је министар тако заповедио. Јуче у једном приватном разговору изрече се један секретар министарства просвете да министар „не верује савету академијском, јер је у њему приметио неку опозицију“. Ето ту је кључ свим незаконитостима у вел. школи. Ја ћу вам мало подићи завесу од интригашлука да видите зашто је затворена велика школа.

„Говори се“ – то је општа форма којом се проносе интриге из „виших“ кругова међу обичан грешни свет – да Гарашанска партаја диже главу све више, да она захвата све већи терен међу имућном класом, па и у самој општини београдској већ је на челу. Ту партају имао је сигурно у виду г. Васиљевић у свом памфлету: „Г. др. С. Милосављевићу и компанији.“ „Говори се“ даље да је та партаја заступљена међу професорима у вел. школи особито у правничком факултету; „говори се“ да је влади веома незгодно што међу правницима нема ниједног „свог“ човека да га пошаље на скупштину. „Говори се“ да је такав човек требао да буде др. Захарија Угричић.

Да ли и колико има истине у овоме што се говори, или су то тек пусте беспосличарске комбинације – то, разуме се, ја не могу знати, али то је факт да је влада узела протест професора и протест ђака као политичну опозицију. Зато је влада уапсила ону двоицу ђака и подвргла полицијском испиту. Поменути секретар министарства рече у исто време, да је један од затворених ђака већ признао,<sup>131</sup> који су га професори наговарали...

Влада није нашла друго поље да подели мегдан са својим партајским противницима, већ је зато изабрала школу. Она је излила своју партајску мржњу над људима сасвим невиним. „Дисциплином“ се влада овде не може ни у колико правдати. Дисциплинарни закон је зато да се одржи ред у школи, да се ђаци у школи мирније уче. Али кад се цела два разреда без закона истерују из школе и упућују на полицију, кад се невини ђаци апсе и кад цела велика школа престаје да учи, онда не може бити речи ни о каквој дисциплини.

Не! то је просто казна за „буну“, која постоји само у владином уображењу и то казна на начелу освете, које је начело избачено из кривичних законика код свију образованих народа. Данас се ни кривац не казни да му се друштво освети, већ да се поправи. Казна што ју је министар просвете изрекао ђацима у вел. школи грознија је у свом основу но што су казне што закон изриче злочинцима, јер она дише осветом!

Па коме се свети влада? Сиротињи (јер познато је да је већина ђака у нашим школама сиротиња) која је служила, прала туђе судове и чувала децу, гладовала, мучила се и патила док није дошла до велике школе: па баш кад је мислила да стане на своје ноге, њу онако ђутуре истерују из школе зато само, што не прима професора, кога и његове колеге по закону не примају. И још коме? Вачким родитељима и породицама, који су може бити од својих уста откидали само да им „ђак“ сврши школу и да буде потпора породици. Ето коме се је осветила влада. И то зашто? Зато што ђаци нису били стока, што нису допустили да се с њима поступа као са стварима, што су хтели да и за њих

постоји закон а не ћеф министров и што нису примили једног развратног човека за наметутог професора а влада је то изволела узети као буњу против „власти“.

Као што рекох, влада није имала куражи да реши питање о законитости са професорима нити да подели мегдан са својим партајским противницима на другом месту, кад су је ови јавно зачикнули. Она је силна само спрам слабих и неоружаних.

Нема сумње, да ће ова ствар доћи пред народну скупштину. Али на ову се баш узда влада. Сад је баш ушло у моду, да се влада позивље на скупштину, кад год јој се пребаци какво незаконито дело. Код нас се тумачи доктрина о министарској одговорности овако: министар има право да пали и жари по својој вољи. Ни онај који извршује закон, ни онај над којим се извршује немају права да се противе вољи министарској. Само скупштина може то урадити. До скупштине се сваки ћеф мора трпети па ма сви поцркали. Разуме се, овако тумачи права грађанска наша бирократска интелигенција. Разуме се, да код нашег грађанства, које је од толико година научило да се код нас сва друштвена и политична питања решавају батинама и кундацима, а у крајњој дистанцији „вучићевом врачарском рупом“<sup>132</sup> или куршумима на Кајабурми, такво тумачење хвата врло лако корена. На скупштинама од прошлих година неки су скупштинари већ пребацивали влади, што је слаба дисциплина у великој школи и као сретство за одржање дисциплине у великој школи предлагали су батине. Одмах кад су се десили ови догађаји у великој школи неки од наших шупљоглавих публициста повика како се то морало догодити, јер у великој школи нема дисциплине. Разуме се, да ће влада имати на скупштини на својој страни све оне, који овако мисле о ђачкој дисциплини.

Наука је доказала, да сви преступи и буње против реда друштвеног долазе или с тога што сам тај друштвени ред – који се изражава у законима, уредбама, обичајима и т. д. – не ваља, не одговара потребама људи; или што су људи неваљалим поретком у друштву, рђавим васпитањем и живљењем искварени, па не могу да трпе никакав поредак. Да се одржи поредак у друштву, треба дакле уклонити узроке, који изазивају неред, а не казнити последнице. Тако је у свему па и у ђачкој дисциплини. (Молим само да се не узме као да су ђаци у великој школи нарушили одиста поредак, који је нуждан за учење). *Уређивати* друштво могу дакле само људи, који знају природу људску и природу друштвеног реда. Али то нису никад били кадри нити ће икада бити људи без икаква знања, који су само услед политичних преврата и политичних комбинација „вољом народном“ дошли на владу. Они ће вазда сва друштвена питања решавати батинама и кундацима; као што наша влада решава питање о образовању омладине апсом и жандарима.

Оволико о законитости у великој школи. Што се тиче нас, ми имамо најмање узрока да бранимо данашњу „бирократску законитост“. Напротив ми се радујемо што влада сама обара законе које је сама потврдила.

2. марта 1871.

Светозар Марковић.

Панчевац, бр. 20, од 7. III 1871.

## ПРОГРАМ (ЛИСТА „РАДЕНИК“)<sup>133</sup>

Наша је целъ да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом – такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливишу на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се поглавито кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. **Економски одношаји.** Код нас су економски одношаји у многоме различити од економских одношаја код западних народа од којих ми црпесмо „економску науку“ и економске установе. Народи су на западу богати, али је богатство међу члановима народа веома неједнако подељено. У варошима огромна већина народа нема нигде ништа осим својих руку па мора вечито да надничи и то прелази с оца на сина. Мањина има сва средства за производњу; она је власник богатства и та власт такође прелази онако исто с оца на сина. Са развитаком народним ова је подела све шира и дубља, прелази у села и тамо већину народа оставља без земље; некадашње газдице постају арендатори и надничари на некадашњој својој земљи, или се селе у вароши да својом конкуренцијом (надметањем) још више отежају добијање леба онима који су пре њих дошли у исто стање. Због ове неједнаке поделе имања на западу већ од толико година води се крвава борба између богаташа и сиротиње. Код нас нема поделе на ове две класе, али код нас нема ни богатства у опште. Ми смо готово од реда сиротиња. На западу је на дневном реду питање: како да се *правично* подели богатство међу привредницима? А код нас долази још претходно питање: како да створимо богатство? Код нас је дакле нужно да се створи богатство у народу, а у исто време да се избегне она подела у друштву, која постоји на западу. Само ако то урадимо можемо казати да смо се развијали „оригинално“ на свом „наро-



# РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

1871.

## ПРОГРАМ.

Наша је цела да изумо помаже напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у оне три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштеди живот, који је образовао као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да расположе својим немалом својом вољом и радом — тада је човек напредан. Напредовање народа паје ништа друго већ напредовање сваког чланова народа у истој мери.

Наука је њена примена у животу а она је општерна и разнолика. Оне све ступају у складу са народним развојем, али ми не можемо да се сувањемо теретан, урадо немогућим посао кад би хтели да нашом радном обављамо све траве и пауди у животу. У овом програму дужност нам је даље да кажемо градоње у науци и животу у којима ће се полагати првенствено наше радње. У исто време да обележимо израза наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у којима различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пресмо „економску науку“ и економске установе. Народ су на западу богати, али је богатство међу члановима народа веома неједнако подељено. У варошима огромна мањина народа нема где да живи и остали су оца на сави. Мањина има сва средства за производњу; она је власник богатства и та власт такође првенствено исто с оца на сави.

2. Образовање. Образовање је код нас још на веома ниском ступњу као и богатство. Мислимо да није нужно доказивати како је знање један од главних чинилаца који стварају богатство и да је образовање неопходан услов да се утврди слобода и братство међу члановима народа. Али не само то. Сваки човек (мушко или женско — све једно) који иде у друштво да ради као пуно-правни члан друштва, треба да је образован радник. Човек који није образован, није кадар ни да свати свој положај и своју праву у друштву. Да ли ће му се оне понудити или не то зависи сасвим од случаја. Човек који живи на туђ рачун у друштву не може имати никаквих права, он може само или првенствено милостињу или плаћати друштву или појединца.

Према овоме цела система образовања у једном народу мора бити тако устројена да спрема образоване раднике. Сваки члан народа још из детињства треба да се изучи како ће најбоље извршити свој рад, осим што треба да је широким и систематичким учењем и практиком. Ово је важно нарочито за нас, јер сва наша досадања система образовања била је устројена према томе, да спрема чиновнике и не привреднике.

Разуме се, да образовање мора бити свеопште, обавезно, бесплатно и што је најважније: тржишног карактера. Узду се закон прописати да је отац дужан да воспита своје дете, кад отац нема деба ипа да се, може бити, а вама ли да издржава своје дете у школи док се изучи. Међу циљевима је пароду у општењу да место једног главног (од вога у спротиви може постати нај-

важније (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и вредност. Али ми не држимо да је асоцијација последњи етапа економског развоја народа. Напротив: ми мислимо да је то тек први корак да се припрема снага појединца укупно; у исто време да се ступи на пут мушким појединца да грабе туђу зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развој. Са извесном економским појмовима мора доћи и економски преобрај у животу. Йуди неће присвајати — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давати друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са месним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена организација рада и размене сами тако развију, да сам народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити: да изучавамо економски живот српског народа са свима његовим потребама и условима за развој.

3. Арђављански одношаји. Ми не полагати грађани узмећу тако велики арђављански одношаји и других друштвених одношаја. У животу једног народа све су одношаји појединца тесно повезани једни с другима — један се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не усаврше. На пример: економски одношаји у народу од којих зависи његов материјални напредак не могу се развити док се најчешће укла сајте напредак и веома до материјалних средстава троше на интринзичку борбу око власти, на вођење привреде и т. д. што је све оследице опште друштвене — дакле и државне — неуредности. Тако исто политичке установе, које ујачавају грађанске слободе у друштву као: право грађана да изјављују своје мишљење и да ујачавају слободу изражавања; да расположу својим земљишћем и имовином и т. д. све те установе морају имати своје темеље: материјалну независност и образовање народа — иначе не вреди. Тако је и са другим установима. Како су сви одношаји у народу тесно повезани вама најбоље правец у нашем животу. Пошто је, да је огромна мањина богатог народа сиромашан и необразован. Она је оптерећена својом свирањом братом, па не мисли и не зна да што даде од својих свирањих кућених послова. Ни уставу наших народа скупштина има неогот удела у законодавству. Али пошто је да скупштина највишег нивоа не једна највиша парламентарна скупштина што јој та влада прелазе. У ствари вама само прелазе зрно скупштини а остају остале ствари као што их вама вама. Учествовање скупштине у законодавству не постоји, кад народ не зна како му економски требају. Па тако је и са другим правима што их народ зна по уставу, па привреду; одговорност министара пред скупштином не вреди, кад народ не зна што вама не само знаети и општења да контролише, а вама да да разуме министрове послове. Слободни избор за скупштину — не вреди, кад народ нема вога да бира, јер нема образованих, независних људи; а независних образованих људи народ не може изабрати, док му се школе тако уређене да само спремају чиновнике и док сам народ не увиди да му треба знање на живот и не за квалитетну. Једном речу: ако почнемо с ког му драго краја вама излажемо на то, да је једностран развој наших народа немогућан. Нека би се и написала ма вама реформација у законодавству, образовности, просвети или на чему, ако није савезан са укупним жи-

вотом (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и вредност. Али ми не држимо да је асоцијација последњи етапа економског развоја народа. Напротив: ми мислимо да је то тек први корак да се припрема снага појединца укупно; у исто време да се ступи на пут мушким појединца да грабе туђу зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развој. Са извесном економским појмовима мора доћи и економски преобрај у животу. Йуди неће присвајати — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давати друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

3. Арђављански одношаји. Ми не полагати грађани узмећу тако велики арђављански одношаји и других друштвених одношаја. У животу једног народа све су одношаји појединца тесно повезани једни с другима — један се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не усаврше. На пример: економски одношаји у народу од којих зависи његов материјални напредак не могу се развити док се најчешће укла сајте напредак и веома до материјалних средстава троше на интринзичку борбу око власти, на вођење привреде и т. д. што је све оследице опште друштвене — дакле и државне — неуредности. Тако исто политичке установе, које ујачавају грађанске слободе у друштву као: право грађана да изјављују своје мишљење и да ујачавају слободу изражавања; да расположу својим земљишћем и имовином и т. д. све те установе морају имати своје темеље: материјалну независност и образовање народа — иначе не вреди. Тако је и са другим установима. Како су сви одношаји у народу тесно повезани вама најбоље правец у нашем животу. Пошто је, да је огромна мањина богатог народа сиромашан и необразован. Она је оптерећена својом свирањом братом, па не мисли и не зна да што даде од својих свирањих кућених послова. Ни уставу наших народа скупштина има неогот удела у законодавству. Али пошто је да скупштина највишег нивоа не једна највиша парламентарна скупштина што јој та влада прелазе. У ствари вама само прелазе зрно скупштини а остају остале ствари као што их вама вама. Учествовање скупштине у законодавству не постоји, кад народ не зна како му економски требају. Па тако је и са другим правима што их народ зна по уставу, па привреду; одговорност министара пред скупштином не вреди, кад народ не зна што вама не само знаети и општења да контролише, а вама да да разуме министрове послове. Слободни избор за скупштину — не вреди, кад народ нема вога да бира, јер нема образованих, независних људи; а независних образованих људи народ не може изабрати, док му се школе тако уређене да само спремају чиновнике и док сам народ не увиди да му треба знање на живот и не за квалитетну. Једном речу: ако почнемо с ког му драго краја вама излажемо на то, да је једностран развој наших народа немогућан. Нека би се и написала ма вама реформација у законодавству, образовности, просвети или на чему, ако није савезан са укупним жи-

вотом (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и вредност. Али ми не држимо да је асоцијација последњи етапа економског развоја народа. Напротив: ми мислимо да је то тек први корак да се припрема снага појединца укупно; у исто време да се ступи на пут мушким појединца да грабе туђу зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развој. Са извесном економским појмовима мора доћи и економски преобрај у животу. Йуди неће присвајати — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давати друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Према овоме „Раденик“ ће поглавито обраћати пажњу на разви-

дном темељу”, што често понављају наши новинари и државници, који су навикли да својим речима не придају никакав смисао. Наша цела дакле мора бити да створимо *раднике образоване, раднике с капиталом, да створимо здружени капитал и здружену производњу*. На тај начин само ми можемо коракнути у нашој привреди, која је још у повоју: поправити досадање застарело и глупо газдовање у пољској привреди и створити народну индустрију. Са овим упоредо мора ићи уређење мене производа, те ће се умалити број посредника, прекупаца и шпекуланата који само повсћавају *цене* а не стварају *вредности*; зближити произвођача и трошача те умалити број непроизводних радника и увећати број производних.

Према овоме „Раденик“ ће поглавито обраћати пажњу на развитак *слободне задруге* – асоцијације (наша породична задруга постоји још по негде по селима али се сваке године умањава) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развоја народа. Напротив: ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стане на пут жудњи појединца да грабе *туђу зараду*, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат – богатство – само средство човеку за виши, лични и друштвени развој. Са извесном економским појмова мора доћи и економски преобрај у животу. Йуди неће *присвајати* – узимати у своју власт – средства за производњу, како би могли давати друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју властиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима а остављајући да се у току временска *организација рада и размене* сами тако развију, да сав народ ступи у праву друштвену заједницу; – наш ће главни посао бити:

да изучавамо економски живот српског народа са свима његовим потребама и условима за развој;

да излагамо начела и начин како да се организују задруге на начелима зараде и зближења произвођача и трошача;

да пратимо и помажемо развитак постојећих дружина и да радимо на оснивању нових где је год то могуће према месним условима и

да саопштавамо нужна практична знања радничком свету у свима гранама производње.

2. **Образовање.** Образовање је код нас још на веома ниском ступњу као и богатство. Мислимо да није нужно доказивати како је знање један од главних чинилаца који стварају богатство и да је образовање неопходан услов да се утврди слобода и братство међу члановима народа. Али не само то. Сваки човек (мушко или женско – све једно) који хоће у друштву да важи као пуно-правни члан друштва, треба да је *образован радник*. Човек који није образован, није кадар ни да свати свој положај и своја права у друштву. Да ли ће му се ова поштovati или не то зависи сасвим од случаја. Човек који живи на туђ рачун у друштву не може имати никаквих права, он може само или примати милостињу или плъчкати друштво или појединца.

Према овоме цела система образовања у једном народу мора бити тако удешена да спрема образоване раднике. Сваки члан народа још из детињства треба да се изучи како ће *најпроизводније за себе и за цео народ употребљавати своју снагу и зарађивати свој лебац*, осим што треба да је *изображен и свестан као човек и грађанин*. Ово је важно нарочито за нас, јер сва наша досадања система образовања била је удешавана према томе, да *спрема чиновнике* а не привреднике.

Разуме се, да образовање мора бити свеопште, обавезно, бесплатно и што је најважније: *трошком целог народа*. Узалуд је законом прописивати да је отац дужан да васпита своју децу, кад отац нема леба ни за се, може бити, а камо ли да издржава своје дете у школи док се изучи. Међу тим целом је народу у интересу да место једног глупака (од кога у сиротињи може постати најгори зликовац) има изображена и вредна привредника.

Према овоме „Радник” ће: изучавати данашње просветно стање у Србији у сваком погледу:

Излагати начела и нацрт (план) како да се организује система образовања, према изреченим начелима и према нашим условима и потребама;

упознавати читаоце са свима просветним заводима који би се са коришћу могли код нас увести;

пратити критички сваки нов појав у нашој књижевности, који би имао вредности по наше образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање јавног мњсња и уопште на наш умни и морални развитак.

По могућству упознаваће читаоце и са књижевностију страном.

**3. Држављански одношаји.** Ми не повлачимо границу између тако званих држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су одношаји појединаца тесно везани једни с другима – једни се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не усаврше. На прилику: економски одношаји у народу од којих зависи његов материјални напредак не могу се развити док се најјача умна снага народа и велики део материјалних средстава троше на интриганску борбу око власти, на вођење парница и т. д. што је све последица опште друштвене – дакле и државне – неуређености. Тако исто политичке установе, које ујамчавају грађанске слободе у друштву као: право грађана да исказују своје мисли печатно и усмено без икаквог ограничења; да располажу својом личношћу и зарадом и т. д. све те установе морају имати широк темељ: материјалну независност и образовање народа – иначе не вреде. Тако је и са другим установама. Како су сви одношаји у народу тесно везани имамо најбољи пример у нашем животу. Познато је, да је огромна већина нашег народа сиромашна и необразована. Она је оптерећена својом свакидањом бригом, па не мисли и не зна за што даље од својих свакидањих кућевних послова. По уставу нашем народна скупштина има неког удела у законодавству. Али познато је да скупштина не измени никад ни један важнији параграф закона што јој га влада предложи. У ствари закони само

пролазе кроз скупштину а остају онаки исти као што их влада напише. Учествовање скупштине у законодавству *не постоји, кад народ не зна какви му закони требају*. Па тако је и са другим правима што их народ има по уставу, на прилику: *одговорност министара пред скупштином* не вреди, кад народ незна као што ваља ни свога кмета у општини да контролише, а камо ли да разуме министрове послове. *Слобода избора* за скупштину – не вреди, кад народ нема кога да бира, јер нема образованих, независних људи; а независних образованих људи народ не може имати, док су му све школе тако уређене да само спремају чиновнике и док сам народ не увиди да му треба знање за живот а не за канцеларију. Једном речи: ако почнемо с ког му драго краја вазда излази на то, да је једнострани развитак народни немогућан. Нека би се и написала ма каква реформица у законодавству, правосудству, просвети или ма у чему, ако није свезана са укупним животом народним, она ће остати мртва реч на артији.

Доказујући како су држављански одношаји грађана тесно свезани са другим одношајима ми смо у исто време доказали:<sup>134</sup> да се народ не може преобразити озго – пришивеним реформама, које сам не разуме. Место тога народни преображај мора ићи оздо, почињући од материјалног развитака и образовања појединца, усавршавања свог живота у кући и породици, народ мора проћи кроз ниже школе самоуправе т. ј. мора се изучити најпре да врши своје заједничке послове у општини, у срезу или округу, па тек изучен у тој школи он ће бити кадар да врши заједничке послове целог народа – *државне послове*.

Има још једна важна страна у државном уређењу народа, на коју морамо обратити особиту пажњу. Сви *народни послови*, који се у данашњем државном устројству сматрају као „државни” послови као: суђење, чување личности и имања, законодавство и т. д. по нашем сватању то су као и други *заједнички послови* народни – ни више што, ни мање. У данашњем веку већином у Европи ови се послови непрестано бркају са појмовима „власт” и „господовање”. *Вршити ове послове значи имати власт – господовати* – такви су се појмови укоренили код необразованог света. Очеvidно ти су појмови поникли још онда кад су народи у Европи сматрани као својина владарева и спајиска па су ови располагали с народом као са својом имаовином, судили му, давали и одузимали законе, тукли и чували га по својој вољи. Тада је у ствари било господовање на место рада, у вршењу заједничких послова. Што су се исти појмови (и у многоме исти одношаји) задржали још и до данас томе је јасан узрок: глупост народа с једне, а тиранија и насиље с друге стране. Извршиоци заједничких послова у друштву то су прости пуномоћници а не власт – *власт је онај који даје пуномоћје*, а то је народ сам. Народ и само народ има право да *располаже својим животом и имањем, да одређује све своје одношаје било једног члана народа према другом члану, или према друштву, било целог народа спрам других народа, да уређује како ће се вршити заједнички послови сви без разлике и да бира личности којима ће извршивање поверити*.

При изјављивању народне воље у законодавству – ми мислимо да је начело непосредног издавања закона самим народом једино, право и

истинито, које одговара начелу да „народ сам уређује све своје одношаје”. Неколико „народних преставника” не могу никад својим главама заменити главе неколико стотина хиљада бирача, мислити оно што би они мислили и хтели оно што би они хтели. Народ може изабрати поверенике са одређеним пуномоћјем да израде овај или онај закон, али хоће ли се примити овај пројект закона, треба да се запита сваки члан народа који је дао пуномоћје. Тек оно што непосредним, општим гласањем добије већину, то је закон по начелу „непосредног законодавства”. То се начело примењује како у општини тако и у држави. Разуме се, да гласови општине одређују са свим самостално оне одношаје и врше оне послове који се тичу само њих, а цео народ стара се само о ономе што се тиче свију чланова народа.

Ми смо исказали ова основна начела друштвених наука којих ћемо се држати у нашем будућем раду и ми ћемо их у том правцу развијати дотле докле год допире моћ науке, али главни ће нам посао бити:

да покажемо савремене потребе нашег народа и у колико данашње установе одговарају његовим потребама;

да пратимо јавни живот народни од општине па до скупштине;

да пратимо критички радњу свију државних органа;

да излажсемо начела и нацрт како да се преображава држава као установа друштвена према начелима које смо изrekli, а према нашим потребама.

4. Спољни одношаји. Казали смо начела „Радника” о нашим унутарњим одношајима. Али ми морамо још имати у виду наше одношаје са српским народом ван Србије и наш положај према другим народима. Ово је за нас Србе од особите важности. Наш је народ раскомадан и згњечен у разним државама. И ова два мала дела што су самостални, Србија и Црна-гора, опкољени су непријатељима који непрестано желе и раде да нас покоре, згњаве. Услед тога Српски народ на свом „слободном” огњишту принуђен је да живи вечито у војничком стању. Ми мислимо да није нужно доказивати како је прека потреба да то војничко стање престане т. ј. да се српски народ ослободи и уједини. О овоме је писано и говорено сувише много у последње време спрам онога што је урађено. Али нико није могао да покаже темељ на коме би се могли сјединити сви раскинути делови Српства.

Ми оћемо да дођемо слободом до јединства а не обратно. Ево зато разлога.

Пре свега: ми нашим уједињењем са осталом браћом идемо на то, да увеличавмо нашу умну и материјалну снагу тог ради, да наш општи напредак оснујемо на што ширем и тврђем темељу. Ми нашим уједињењем идемо на то, да утврдимо и унапредимо оно стање што га изрекосмо за наше унутарње одношаје. Ми смо дакле начелно дужни да иста начела ширимо и код друге наше браће и да на тај начин спремамо ако не будућу друштвену организацију српског народа а оно људе, који ће је разумевати и који ће радити да је остваре одмах после нашег ослобођења од спољнег притиска.

То је чисто начелна страна овог питања, али политични узроци гоне нас тако исто да овим путем корачимо народном јединству.

Српски народ живи у четири државе: Србији, Црној-гори, Аустро-Угарској и Турској и има четири законито-владајуће династије. Положај и одношаји ових држава утврђени су међународним правом и разним уговорима. Унутра у земљи свака држава има своје припознате законе који одређују права држављана. Србија има свој устав, Срби у Аустро-Угарској своје „привилегије”, „патенте”, „дипломе”, „уставе” и т. д. Други Словенски и несловенски народи, с којима смо више или мање измешани, стоје такође с нама у разним државним одношајима па морају стојати и у будуће. Како ће се сад уредити сви ти одношаји на основу свију постојећих законитих права: „привилегија”, „хатихумајума”, „фермана”, „трактата”, „диплома”, „устава” и т. д.? Ми мислимо да је то сасвим немогуће. Сви закони што данас постоје код српског народа у разним крајевима ујамчавају и држе постојеће одношаје. Али Српски народ има право да сам собом располаже, да створи друге одношаје, да напише друге законе и да подере оне старе, што га окивају у ропство. Има ли веће бесмислице него кад закон напише бог-зна ко (може бити још пре 1000 година као маџарски устав) а живи људи да имају само она права што им прописује та мртва артија?! За то стављамо као основу српског јединства слободу т. ј. право личности да по својој вољи уређује све своје одношаје.

Српски народ у слободној Црној-гори одржао се у слободи својом снагом. Српски народ у Србији ослободио се је онда кад је устала „кука и мотика” против дахијског зулума. Од како је Српски народ у Србији дао оставку на самоуправу и оставио великашима да се брину о народном ослобођењу има 40 и више година и наше ослобођење пузи као црв. Узрок је овоме казао Српски певац у првом устанку:

„Јер кнезови нису ради кавзи  
„Нит су ради Турци изелице”<sup>125</sup>

и у опште сви они којима данашње стање ујамчава господовање и код којих је питање о народном ослобођењу и уједињењу питање „о политичкој ситуацији” а не о животу и смрти народа. Политичка ситуација може никад и не доћи ако народ сам не ради да је удеси. У нашем питању народног ослобођења она је удешена чим сви покорени народи у Турској и Аустрији буду толико свесни да заједнички устану против општих непријатеља. Материјална средства не ничу сама ако народ не ради да их створи или где их има да их добије у своје руке.

Из свију поменутих разлога ми изводимо овај закључак: Кад српски народ у Србији, Аустро-Угарској (ту му је могуће) почне водити сам бригу о својим потребама и својим правима и дужностима, он ће увидети да му је то најпреча потреба, најсветије право и највећа дужност, да се ослободи од спољашњег притиска. Кад буде имао воље за то, има ће и снаге. А дотле српско јединство зависиће од разних политичких комбинација, династичких рачуна и сплетака, честољубља неспособних и ко би још знао од чега. – „Радник” ће обавештавати српски народ у свим српским крајевима где буде допирао о његовој правој снази и правом положају међу другим народима;



прати ће борбу српског народа у свима крајевима за унутрашњу слободу, која је пут к јединству;

прати ће унутарњи развитак и мену спољних одношаја код осталих европских народа.

Из овога што смо казали у нашем програму види се јасно наша цель. Та је: Преображај српског народа на основу материјалног благостања, образовања и слободе. Наш је рад поглавито управљен на то да се код нас уреде економски одношаји, образовање, држављански одношаји и да се изврши ослобођење од спољних непријатеља. Према томе ће бити удешена и садржина листа. Разуме се да ћемо ми доносити и чланке из других наука и претресати друга животна питања народа осим споменутих, али ми то не стављамо на наш програм из најпростијег узрока: што желимо да нам радња буде шира од програма.

Раденик,<sup>136</sup> угледни број, од 17. IV 1871.

## ПАРИСКА КОМУНА. (ПИТАЊЕ О ЛЕБУ И САМОУПРАВИ).

Новине су већ на све стране разнеле изјаву комуне у којој су најјасније изложена њена начела. У главном начело комуне то је *суверенитет општине* т. ј. свака је општина једна засебна целина, чланови општине уређују све своје унутарње одношаје. Свака општина има право да у својој средини уводи какве хоће управне и друштвене реформе, а париска је општина изрекла да она хоће *друштвену реформу* како би „сваки члан општине могао да развије све своје способности као човек, грађанин и радник”. Париз хоће још да осигура својим члановима *рад и лебац*. Али он то не намеће другим општинама већ свакој признаје право да уређује своје унутарње одношаје како зна, само тражи да се исто право и њему признаје. Са другим општинама у Француској комуна ступа у општу заједницу *по договору*. Француска би била *савез слободних општина*.<sup>137</sup>

Изјава комуне потпуно је потукла оно јавно клеветање да Париз жели диктатуру над целом Француском. Напротив, Париз брани себе и целу Француску од самовоље владине; ма се влада звала монархијска или републиканска. Код господе као што су Тјер, Жил Фавр и компанија, „република” је само гола реч и више ништа. У њиној републици остаје сва монархијска машинерија: префекти и супрефекти (окружне старешине) па чак и кметови по већим варошима судије и т. д. постављају се од централне власти; сенатори, ђенерали и маршали са масним платама, регуларна војска и полиција са жандармеријом – једном речи сва она срамна, тиранска система која је гњавила Француску за толико година под фирмом „политичког јединства” и „угушења анархије”. Разуме се да је при таквој системи државне управе „слобода грађанска” само гола реч; „народна скупштина” постаје место за адвокатско брбљање (за које се плаћа 125 гроша дневно)<sup>138</sup> и оруђе да се поједине партије докопају власти над народом који нема права ни моћи да сам собом управља.

Република је код владе версаљске само празан назив, али и тај назив је само привремен. Скоро 5/6 версаљских посланика познате су монархисте. Још док је била скупштина у Бордоу скупштинска већина је захтевала војничку стражу пред вратима да чува скупштину од „увреде” народа, а увреда ова састојала се у томе што је народ при изласку и уласку скупштинара викао: „живела република!” Још једна чињеница

најзначајније карактерише владу и скупштину версаљску: то је њино поштење да разоружају *народну војску* док још Прајзи<sup>139</sup> нису оставили Француску. Овако под притиском Прајске силе, Тјер и кумпанија хтели су да народ обезоружају и да га вргну под команду солдата и жандара који до јуче служаху Наполеону, а сада враћајући се из срамног ропства тражише новог госу коме ће служити. Позната је ствар да је непосредни повод и почетак грађанског рата учинила версаљска влада својим покушајем да одузме топове од народне гарде у Паризу. Сами републиканци из скупштине већином нису далеко утекли од већине монархиста. Почевши од Жил-Фавра па до Гамбете закључно то су сами политички чистољубци, који само умеју да просипљу слободњачке фразе, али кад год су имали власти да остваре своја начела, они су показали своју *крајњу неспособност* да државном и друштвеном организацијом осигурају слободу о којој су умели тако много да предикую народу. А што је најгоре: они су вазда тако исто гушили сваку мисао и сваки рад који се није слагао с њиховим начелима и њиховим самољубљем као што су радили сви монархисте и деспоте из начела.

Што се тиче Тјера он је монархиста и назадњак у свима политичким и друштвеним питањима, али је толико „леgitимиста“ (законит) да је признавао сваку државну форму коју је већина, права или измајсторисана, имала и која на делу постоји. Он је био министар код Орлеанаца; кад су сви протерани, постао је члан опозиције који се *заклео на верност Наполеону*; кад је овога династију збацила револуцијом сиротиња париска, он је на леђима исте сиротиње постао члан владе „за народну одбрану“, данас је глава извршне власти у републици, а сутра ће примити монархију бурбонску, орлеанску па и Наполеонову само ако је већина прокламује и ако буде снажна да је одржи.

Природна је ствар да оваки људи не могу дати никоме јемства да ће се слободне републиканске установе утврдити и развијати у Француској: Нарочито најобразованији део француски, Париз, увидео је одмах да ће већина народног представништва пре или после изићи јавно са својом монархијском бојом и огласити рат републици и слободи. Тога ради становници Париза хтедоше да осигурају себи слободу тиме ако се цела Француска организује као савез слободних општина. Ово је за већи део париских становника било не само правно-државничко питање, већ питање о *насушном лебу* у правом смислу те речи. Да се разумемо.

„Народна гарда“ у Паризу састављена је у маси из ситних трговчића, занација и фабричних радника. Прва два реда управо састављају већину народне гарде, јер већина фабричних радника и све слуге не спадају у народну гарду. Ситни трговци и занације који су може бити пре овога рата имали нешто свога капитала и радили на своју руку те својим радом ранили своју породицу већином појели су своју готовину у време глади и скупоће при париској опсади. Њих је рат поставио у исто стање у коме се налазе фабрични радници и слуге т. ј. они су постали људи без имања – *пролетаријат*. На тај начин у Паризу је овај рат створио на 300.000 мушких глава пукне сиротиње. Ако се узме да свака ова глава преставља породицу од 4 душе онда изилази свега 1,200.000 уста и

трбуха којима треба леба да не скапавају од глади, док радње не пођу својим правилним током.

Питање о општинској самоуправи за ове људе нераздвојно је свезано са питањем о лебу. Ми то схваћамо потпуно. Ми не разумемо ту „слободу“ у којој би 1,200.000 душа било остављено на „вољу судбине“, хоће ли имати чиме да се заране или ће скапавати од глади; тако исто не појмимо ништа „узвишеније“ од тога: *постарати се и уредити* да та маса људи може живити својом зарадом. Не треба заборавити да то нису лоле, скитнице и бадавције већ *радници* т. ј. људи који су *произвели* све оне фабрике, оне машине и зграде, које доносе толику асну њиховим госама, који су *произвели* све оно лепо одело и оне украсе, којима се одева и кити образовани и господски париски и не-париски свет, после рата као и пре – једном речи: који су *створили све што саставља богаство и сјајност Париза*. Кома је позната *економска наука* зна ће да је највећи део богаства што постоји међу људима створен *радом последњих неколико година*.

У самом почетку париске опсаде неки батољони народне гарде опколише варошку кућу, уапсише неколико чланова привремене владе и покушаше да прогласе комуно. Међу главним зактевима чланова комуне беху тада ови: да се све јестиво узме од приватних владалаца за рачун државни и да општина дели рану становницима по порцијама, да се рок плаћања кућним киријама и рок плаћања дугова продужи. Све ове мере беху очевидно управљене на то да се сиротиња т. ј. више од половине париског становништва спасе од глади и да има крова над собом за време док она својим прсима брани имаовину богаташа.

1862. године кад оно беше бомбардовање Београда па радње стадоше и многе трговачке куће беху у опасности да падну, српска влада по мимо положених закона што штите својину, продужи *рок плаћања* свима меницама горњих кућа.<sup>140</sup> У *начелу исте мере само опширније* применила је садања комуна после револуције од 9. Марта.<sup>141</sup> Она је продужила плаћање кирије, ситније дугове, што их дугује најсиромашнија класа уништила а другима сразмерно по величини рок продужила. Још је комуна поступила праведније но српска влада у 1862. г. јер је ова само помогла трговцима који су колико толико имућнији а није сразмерно помогла и сиротињи у Београду и другим местима, која је дуговала трговцима. У селима општине су добровољно саме узеле на се обавезу да свима кућама, које су дале свог члана за народну војску ураде све пољске радове. А данас наше публицисте, који своју политичку мудрост црпе из бечких филистарских новина, називљу пљачком и крађом поменуте најнужније мере комунине.

Чланови комуне још нису изнели на јавност своја начела на основу којих оће да преобразе друштвено стање, а поглавито нису казали на који начин они мисле да у овом тренутку осигурају огромну већину париских породица, које су овим ратовањем разорене. При свем том неке публицисте европске и наше не стиде се да јавно распростиру лаж и клевете како чланови комуне желе да разграбе и опљачкају имања приватних грађана. За доказ томе наводе чињенице како је влада узела од банке и куће Ротшилда насилан зајам, како је секвестирала имања

чланова версаљске владе и т. д. Очевидно сваки је рат један низ насилних догађаја: убијања, пљачке, застрашивања и т. д. Ми не знамо рата који неби имао ове карактерне знаке. Кад једна војска нема средства да се израни, она удара насилне порезе на непријатеља који јој је у власти, а често просто пљачка што јој треба за јело. Примере небројене имамо баш у последњем рату, али нико то не преписиваше овим или оним начелима друштвеним или политичким пруских или француских војника већ сваки то сматраше као неизбежну последицу рата. Нико није казао да је пруски солдат „комуниста” што је украо кокош од француског сељака, нити Бизмарк што је упљачкао од Париза 200 милијона франака.<sup>142</sup> Слични догађаји дешавају се и на једној и на другој страни и у овом грађанском рату. Кад влада врши таква дела нико јој не пребацује: „она гуши буну”; али кад комуна у својој неравној борби употреби ма најблажију ратничку меру да добије средства за продужење рата, то се одма приписује њеним начелима а не начелима војне.

Моралност или неморалност једне војне мери се поглавито (а бога ми и искључиво) чистоћом и узвишеношћу намере што је оће нека страна да достигне. У овом случају морал је искључиво на страни комуне. Сав друштвени развитак а поглавито развитак индустрије и подела рада у друштву створили су огромне капитале у рукама појединаца а отуда одношај *Капиталиста и најамничара*. Капиталист је власник друштвене зараде то ће рећи друштвеног богатства, а радник живи од данас до сутра, па чим капиталист ма којим случајем затвори радионицу (или само замени своје машине савршенијим) радник је осуђен да гладује. Ово је последица природног тока економског, људског развитка. Природно је да се то стање може изменити само даљим савршенијим друштвеним развитком, дакле неким савршенијим друштвеним установама. Ово су разумели комунисте у Паризу и они нису тражили од Француске ништа друго већ да им се *призна право* да они могу сами по својој увиђавности уређивати своје одношаје дакле уводити и потребне друштвене реформе, да се стане једном на пут овом распадању народа на милионаре и бескућнике већ да „сваки члан друштва може развити све своје способности као човек, грађанин и радник”.<sup>143</sup>

Комуна се бори дакле за најузвишеније начело што га је икада имала једна ратничка странка на својој застави.

А за што се бори влада у Версаљу? Просто за власт и то за ону власт коју би она хтела да употреби да врати назад сву људску историју. Версаљска влада просто *одриче* чињеницу: *одношај радника и капиталиста у друштву*; за њу не постоји никако „друштвено питање” и она у 215 батаљона париске народне гарде не види раднике, преставнике и браниоце толико стотина иљада породица, носиоце француске и човечанске цивилизације – већ види у њима сокачке бунтовнике, лопове и пуштаије, које треба просто картечима разнети. Рат је с њине стране просто убијање људи да се одржи власт и господство једне нерадне класе у друштву.

Мислимо да нам није потребно ни говорити да комуни није циљ да дели имање богаташа међу сиротињом. На против: *подела имања то је начело приватне својине*, а не комунизма (или социјализма). У дивљач-

ком стању постоји опште пљачкање свију од свакога. У прелазном полуцивилизованом друштву, неки зарађује да живи, неки од чести зарађује, а од чести живи од туђег рада, а неки опет живе сасвим од туђег рада. Ту се *законито присваја* туђа зарада, дакле пљачка се само у блажијој форми но у стању дивљачком. Комунисте и социјалисте свију школа без разлике баш на то иду да *и овај последњи облик пљачке искорене да утврде братство међу људима место борбе* а то се може постићи не „поделом нечијег имања” већ баш на против *уједињавањем имања и рада на основу слободног братског договора*.

То је у главном начело данашње комуне у Паризу. Али она није до сада отворено изрекла своја начела о економском строју друштва. Она је до сада тражила свој општински суверенитет као темељ за даљи унутарњи преображај.

Ми не можемо бити сигурни да ће комуна у овом тренутку победити, али смо тврдо уверени да ће начело комуне победити пре или после. Она има два силна помагача: *индустрију* која непрестано ствара све крупније милионаре и многобројну сиротињу и *науку* која показује ову провалу друштвену и учи како да се она попуни. Као што је извесно да ће се индустрија и наука развијати непрекидно, тако је извесно да ће ова морална снага срушити грдно физичку снагу оружаних тирана и богаташа.

*Раденик*,<sup>144</sup> угледни број, од 17. IV 1871.

ДРУЖИНЕ У БЕОГРАДУ.<sup>145</sup>

Од колике је користи удружење у опште, шта значи удружена снага рада и капитала, колико ова удруживања помажу да се привреда, трговина и индустрија развију и усаврше и најзад какви су резултати од ових удружења о томе ћемо као што смо у програму нашега листа обехали најопширније говорити.<sup>146</sup>

За сад ћемо споменути само неке дружине које више или мање стоје на једним истим основима и које се у многоме разликују од друштва „на акције”. И једних и других установа има приличан број које овде које по унутрашњости Србије. Ми ћемо у своје време говорити и о акционарским дружинама,<sup>147</sup> а сада ћемо се ограничити само на оне друге дружине.

Неке од ових дружина броје годину дана свога опстанка, неке по године а неке тек неколико месеци. Да би дакле показали како су се све ове дружине од постанка до данас развијале, ми смо добили најтачнија дата која ће показати у каквом се стању оне налазе. А и у потоње вазда ћемо пажљиво пратити њихово развијање и казивати начина како да се и по другим местима у нашој отаџбини оваке установе са успехом образују.

Оваких дружина о којима узесмо реч, има шест на броју: *Столарско Браварска, Обућарска, Кројачка, Потрошња, Опанчарска и Поткивачка.*

1. *Столарско-браварска дружина* отпочела је своју радњу у Мају месецу пр. год. и тада је било пет чланова бравара са почетним улогом које у алату, материјалу и новцу износи 35.795 гр. и 13 пр. Новембра исте год. закључени рачун показао је чисту имаовину 57.795 и 13 п. Чисте добити било је 23.957 и 27 пар. Ова је добит подељена била на 5 1/2 делова међу чланове.

Други рачун 31 Март 1871 год. кад су примљена два нова члана а један исплаћен, резултат је био овакав: капитала у радњи било је: 86.421 и 4 п. Чисте имаовине 51.402 – 27 пара која је подељена на 4 1/2 дела међу чланове.

Априла исте године ступила су још два члана у дружину и уложили капитала: 15.025 гр. И тако сада износи чиста имаовина бравара 64.427 гр. и 27 пара.

У почетку исте ове радње, јер је заједнички отпочета, ступило је и 5 чланова *столара* који су унели које улога, алата и т. д. 29.776 – 30 пара.

Кад је 29 Дек. 1870 прегледан рачун, било је чисте имаовине 47.325 и 34 пар., а чисте добити 17.549 и 4 паре, која је подељена на 5 1/2 делова.

У почетку 1871 год. дошао је један нов члан са улогом од 7.000 гр. Том приликом неки су чланови изокруглили своје улоге полагањем у новцу и тада је друштвени капитал износио: 54.873 и 10 пара.

2. *Обућарска дружина* отпочела је своју радњу у Новембру пр. год. са 15 чланова и са улогом по 10 дук. – По рачуну с концем истог месеца било је свега капитала: 10.194 гр.

По рачуну држаном 2. Јануара тек. год. било је свега капитала: 18.096 гр.

По рачуну 1. Апр. исте год. било је свега капитала: 22.460 гр. и 17 пара.

3. *Кројачка дружина* отпочела је радњу у Фебруару и има 16 чланова са улогом по 20 дук. И тако је био унесени капитал 18.384 гр. После месец дана нађено је, да је за израђен посао добијено новаца 23.212 гр. и 30 пара.

Скоро инвентирање показа ће са колико добити ради ова дружина.

4. *Дружина за потрошњу.* У почетку Октобра пр. год. кад је решено да се радња од 15. Нов. отпочне било је 200 чланова а до 36.000 гр. улога. Овај је улог са повећаним бројем чланова до краја Децембра нарастао до: 71.673 гр. А одма затим у Јануару месецу т. год. кад је и рачун прегледан, било је још новог улога 16.901 гр. Дакле као што биланс гласи на крају овога месеца, дружина је имала капитала на 88.574 гр. Од то доба па до 1. Априла као што последњи извештај дружински гласи, капитал је увећан на 107.088 гр. А чланова свега до тог дана има 474.

Обрт радње по извештајима дружине био је на крају Нов. и Дек. 76.603 гр; на крају Јануара 53.326 гр; за месец Фебруар 49.496; и за месец Март: 65.131 гр. и 18 пара. Свега дакле до 1. Априла било је обрта у радњи 239.556 и 18 пара.

Добити чисто на чисто по последњем билансу изнесе: 2.902 и 16 пара и то је за месец и по.

5. *Опанчарска дружина* отпоче ће своју радњу 1. Маја ов. год. и броји 30 чланова са улогом по 50 дуката.

6. *Поткивачка дружина* отпочеће такође своју радњу од 1. Маја; броји 9 чланова са улогом по 10 дуката.

Кад се радња ових дружина отпочне и први рачуни закључе, показа ћемо и резултате њихове радње.

О свима овим дружинама доцније ћемо посебице донети још тачније и целокупне рачуне њихових радња;<sup>148</sup> а за сад држимо да смо и са овим довољно обележили стање ових дружина које су још све у почетку свога рада.

*Раденик*,<sup>149</sup> угледни број, од 17. IV 1871.

## НЕКОЛИКО РЕЧИ РАДИ ОБЈАСНЕЊА СА ЧИТАОЦИМА<sup>150</sup>

Чланци што су сабрани у овој књизи сви су печатани: 1. у „Панчевцу” од прошле године. 2. у руским новинама „Народном дјелу” и у „Панчевцу”. 3. у „Застави” од 1869 г.<sup>151</sup>

Може изгледати мало чудновато што један млад писац, који је управо тек започео своју књижевну радњу брже боље прикупља и препечатава своје списе; зато ћу да кажем шта ме је на то побудило.

Скоро сваки од ових чланака изазвао је код људи сасвим разних праваца па и код људи који се рачунаше од једног правца (омладина) у исто време и силно одобравање и силно порицање. Млогима од читаоца биће познате оне критике и полемике што се писаше поводом мојих чланака, и то понајвише из стана омладинског.<sup>152</sup> Но моја циљ не беше да изазивљем препирку, свађу и цепање у омладини, ко што ми се с неке стране пребациваше. Ја сам изнео начела о друштвеним одношајима, образовању, религији и песништву, што их исповеда најнапреднији део људи у данашњој Европи и на основу тих начела критиковао сам и наше друштвено стање.

Та иста начела, што су једном прочитана усред најжешће борбе, страсне, личне полемике и партајскога трвења ја износим још једном пред српски свет. Нека се сад прочитају ладнокрвно па онда нек се о њима суд изрече.

Ова три чланка печатам сада у први мах. Ако би ова прва књига нашла одзива, печатаћу још неке чланке, који су у своје време произвели такав упечаток као и ова три. Следећи би чланци били: „Критика на Младу Србадију” („Панчевац” 1870); „Како су нас васпитавали” („Србија” 1868 г.); „Певање и мишљење” и „Реалност у поезији” („Матица” 1868 и 1870 г.).<sup>153</sup>

Чланак „Економски и политични положај радничке класе у Србији” управо је писан за руску публику и ја нисам ни помишљао, кад сам га писао, да ће га читати и српски свет, па опет се нашла „мнозина” људи у „Србији”<sup>154</sup> који су и ту открили моју тежњу да „разјединим” српску омладину. У ствари ја сам ту показао *узроке који разједињавају цео српски народ* и који ће пре или после створити у њему онаку сталешку разједињеност као што је видимо данас на западу. Код нас нема онаке поделе на „капиталисте” и „раднике” као што постоји на западу. Наш радник још није у маси „пролетар” али у начелу наша је привреда

и српски раднички једна

мањину — Савевећа.

МН 10324.  
д. Радан. 1870 г.  
у Београду

са овим текстом...

Кад  
Србија

Министар унутрашњих дела  
одобрава, да се то 5. јуна 1870 г.  
на Министарство дају својим  
Јован Миленковић адвокат  
Магдара и Светозар Магдарић  
још из Београда, шао у распуштање  
Класе свог пасивног, нехотичног  
нама Светозара Магдарића, који  
је у Министру шао и у Министру  
да се узврати то како Светозар  
Класе.

Добро је Министру илити,  
штава класе свог пасивног, нехотичног  
јавности од 17. окт. мес. 1870 г.  
својим, да се све врело, што се  
у овоме делу свјетовног [нехотичног]  
од даљине.

Ова, која се на једној страни  
јавно, брзину се још ј.

Врело:

Светозар,  
Магдарић

ОДОБРЕЊЕ Министарства унутрашњих дела Окружном начелству у Вале-  
ву да може повести судску истрагу противу ухапшеника Јована Миленко-  
вића-Алавантића, адвоката из Шапца и Светозара Магдарића, судског пи-  
сара из Обреновца, због заступања Марковићеве књиге *Неколико чланака*

на оном истом темељу на коме је и на западу и са развитком привреде и образовањем капитала ова раздвојеност мора се развити као и тамо и већ се сад приметно развија.

Још је један веома важан узрок што ме је побудио да препечатам ове чланке. Ни један од њих није у Србији ни прочитан, а међу тим противно мишљење проповедано је слободно с обе стране Саве и Дунава.<sup>155</sup> Ово друго издање надам се да ће проћи срећније. Бар моја је жеља да моје мишљење чују непосредно и они који су за њега до сада знали само по казивању противника.

У Београду 11. маја 1871.<sup>156</sup>

С. Марковић.

Неколико чланака Светозара Марковића. У Панчеву у комисији Јовановића и Павловића, 1871. стр. V–VII.

## ПОГИБИЈА ПАРИСКЕ КОМУНЕ.

Новине су већ разнеле гласе о грдној погибији комуне.<sup>157</sup> Браниоци њени у последњем, очајничком тренутку запалили су Париз, па у томе огњу и тим развалинама или су изгинули заједно са женама и децом (као што новине казују, версальски витезови и браниоци „слободе и цивилизације” убијали су и жене и децу, све од реда) или су, изнурени неравном борбом и глађу, допали у ропство и сад ће у „интересу човечанског напретка” бити *стрељани* или као заточеници послати у далеку Кајену (или куд на другу страну куда Французи шиљу своје преступнике) где ће им позната *жута грозница* и свакојак патње донети сигурну смрт. Комуна је сарањена „за навск” под развалинама Париза – тако веле заштитници поретка. А сада се на њу подиже хајка са свију страна као и обично на сваку побеђену партију. У једаред сви запеваше у један глас: енглески богаташи, бриселски министри и депутирци (представници капиталиста), сви европски владари и сви њиови маршали, ђенерали и остала господа, бечки чивути и београдски новинари – једном речи „сав цивилизовани свет” (разуме се да под „цивилизованим светом” они разуму само себе и никога другог), као што је казао један ов. лист, „жигосао је паљевину Париза као најгрозније варварско дело што се је икада десило у историји, а присталице комуне као највеће злочинце, који су икада живели на земљи”.

Ова заједничка вика против комуне није за нас нимало необична нити изненадна. Напротив то је веома стара и позната ствар. До јуче није било ниједног назадњачког новинара који није грдио Робеспјере, Марате (читаоцима су нашим сигурно позната ова имена из наших назадњачких новина) и другове као највеће злочинце у историји, као праве крволоке; а у ствари једна једита кримска војна или још боље: *једна једита битка* код Аустерлица или код Гравелота погубила је више људи но *све* жртве што су погубљене гилотином у првој Француској револуцији. Али тамо су заповедали цареви по „божјој милости” са њиовим маршалима и ђенералима и са узвишеном намером: да утврде своју царску силу и власт на земљи; а овамо се подигла сиротиња раја да скине с врата спахије, краљеве, принчеве и принцесе. Природна је ствар да заступници царске силе и власти на земљи називљу злочинцима све оне који оће да сруше тај „природни” поредак у друштву.

Наполеон I. попалио је, разрушио и опљачкао сву Италију, Немачку, Русију и Шпанију; стотинама села и вароши попаљено је и разорено; милијони жртава које у биткама које од глади, болештина и дру-



ги невоља поскапали су у његовим ратовима и то ни за што друго, већ да он постане велики човек, „страшило света“, „бич божији“. Зато су му Французи подигли знаменити споменик „Вандомски“. Кад је комуна срушила овај срамни споменик варварства, сав „образовани“ свет назвао је то дело „варварством“. Наполеон трећи попалио је и опљачкао Алђир и Мекико; његова војска и полиција прогутала је зараду француског радника и кад су ови, у очајању, остављали радионице и отказивали рад који им није *доносио* ни леба, Наполеон их је куршумима и бајонетима терао у фабрике. Па опет „образовани“ новинарски филистри и шарлатани не називаху то никад *простим злочинством*. Јер то беше „законита влада“. А кад први усташи на Монтмартру стрелаше два ђенерала што хтедоше да одузму оружје народној војсци,<sup>158</sup> „цивилизовани“ свет, почевши од Тајмса<sup>159</sup> чак до новина у Србији, прогласи то за најцрње дело у историји.

Ми смо казали још у угледном броју „Раденика“,<sup>160</sup> да је сваки рат један низ насиља, убијања и паљевина. Ми не можемо замислити да се може ратовати на други начин. Ми смо имали мало пре Пруски рат.<sup>161</sup> Пруси су спаљивали села, само ако им је убијен један војник или опљачкан један воз; они су бомбардали вароши у којима је било пуно мирних грађана, жене и деце – само кад су то зактевале њихове војничке операције. Они су рушили најславније историјске споменике само кад су им дошли случајно под ударац, као што су срушили знаменити торањ шtrasбургски; они су опљачкали сва места где год су прошли, па су још после свршеног рата утврдили своје право на пљачку тиме што су натурали Француској нечувену у историји ратну накнаду од 5 милијарди; напослетку они су бомбардали Париз, чим су само доувкли велике топове који су им били потребни за бомбардање. Што га нису топовима срушили и попалили пре но што се јавила комуна, није рад њихове великодушности и човечности, већ што се Париз издајом његових заповедника предао раније. Нико од ове нежне, човечне господе, што сада грде комуно, није та дела називао *простим злочинством*. Па и сами Версаљци бомбардирани су Париз неколико дана, па шта више кад су ушли у саму варош, ступајући из једне улице у другу, бомбардали су све улице и све куће које су им се противиле, рушили су топовима све што им је било на путу (па и сада још није показано и одвојено шта су срушили и попалили версаљски топови а шта је запаљено петролеумом), али и то нико не назва *простим злочинством*. Она стара наполеонска војска са њеним срамним ђенералима који се онако кукавички, као стадо стоке, предаваше у ропство Прусима, сад је изједаред постала бранилац слободе и цивилизације.

Та војска, коју је Наполеон само зато и спремао да туче грађане и држи његову тиранију, убијала је и саме заробљенике па је и мртва тела сакатила и грозно зостављала па и то нико не назива *простим злочинством*. Она већина, што само чека да човек од закона Тјер и његови помоћници Жил-Фаври, и други вајни републиканци, убију и последњег усташа, па да натакну круну каквом Орлеанцу, Бурбонцу или Наполеону – ко им више плати – та је већина постала спаситељ поретка и слободе! Она већ у име те слободе брани папску непогрешљивост,

коју данас осуђују најглупљи католици – Баварци; она већ напада на Пикара, министра унутрашњих дела, *што је био благ спрема усташа(!)*; она већ објављује да су невини Базен, Канробер и сви наполеонски маршали и ђенерали што продадоше и упропастише Француску, а сву кривицу оне срамне пропасти сваљују на јадни, неми народ у Француској. Тиранија, коју је једва срушила седанска пораза и још грознија подиже се у Француској,<sup>162</sup> последњи јуначки браниоци слободе, мужеве и жене даве се у својој крви са ускликом: живела комуна, а образовани новинари не могу да нађу речи којима ће да нагрде ове јуначке борце. Они сами причају како се убијају иљадама људи, како јуначки поносито умиру жене и девојке од кундака солдачких па опет не називљу та убиства злочинством. А и шта је то убити простака – сиротињу – радника! Злочинство је само запалити палате и срушити „споменике“ цивилизације. Таки су човечни појмови и код наших „цивилизованих“ новинара. Они имају две мере којима мере светске догађаје. Једном мере владарска дела, њихове битке, пљачке, насиља и т. д. а другом мером народне устанке и оне крваве последице које сваки устанак као и сваки рат собом доноси.

Као што рекосмо нама је давно позната ова стара песма. Знамо од куда је постала и знамо нашта смера. Бизмарков лист „Опште Северо-Немачке новине“<sup>163</sup> јасно су протумачиле ту општу назадњачку песму. Оне смело изрескоше једну реченицу, коју приватише и раструбише сви сићушни новинари европски од Темзе до Дунава и Саве, „либерализам је запалио Француску, па није чудо што у томе пламену изгореше Тилерије“.<sup>164</sup> Ето ту је чвор. То је стара тактика свију назадњака: они сад не нападају само на комуно и социјалисте, већ оће да оцрне напредна политичка начела па им подмећу све најгрозније последице, убиства, паљевине и сва најгора злочинства. Али се они не подухваћају да критикују сама та начела, па да докажу како баш та начела зактевају да се убија, пљачка, пали и т. д. Они то не сму да чине, јер би изишло овако умовање: који неће да плаћа императору и његовом двору годишње 200 милијона гроша, тај очевидно оће да краде; који неће да издржава по милијона чиновника и толико солдата, разуме се по себи тај оће да убија; који неће да ради за другога бадавцију који се само воза на каруцама, пије шампањере и т. д. тај очевидно оће да пали туђе куће; који оће да живи као човек, да у зноју свога лица једе свој леб, а да је зато свој госа и да само у слободном договору са себи равним привредницима уређује све своје грађанске одношаје – тај је прост разбојник, коме ништа на свету није свето, тај је непријатељ човечанства, издајник слободе и цивилизације и т. д. Таку би нову лођику морали пронаћи наши „цивилизовани“, кад би хтели да нападну на она начела што их изнесе комуна на својој застави и за која се стараше до своје страшне погибије. Али они су мудри па не износе та начела на јавност, нити их обарају. Они само износе на видик крваве слике рата, па вичу: „Ето ови слободњака! Гледај како пале, убијају, отимају!“ Као да се могу људи тући и убијати један другога а да се не мрзе и да се не свете један другоме свима могућим сретствима. Правило рата: „Употреби све што шкоди твој непријатељу“ важи за све борце у свету, само не за браниоце ко-

муне. Па што је још гадније иста господа не казују ко је започео борбу. Је ли комуна напала кога или је она нападнута? Је ли она изазвала крвави, варварски покољ, или су га изазвали они који на њу нападоше?

Мислимо да је познато читаоцима како је започет овај крвави грађански рат. Он је непосредно изазват тиме што је Версаљска влада хтела да одузме оружје од грађана. Разуме се да су грађани а особито фабрички радници знали шта их очекује од назадњачке глупе већине скупштинске, па зато не дадоше оружје већ прогласише своју општинску самоуправу. Но, као што се види, то је био само непосредни повод рата. Али прави узрок грађанске војне лежи много дубље у самој друштвеној поцепаности француског народа, као што смо казали у угледном броју „Радника”. Но версаљска господа не хтедоше то да увиде. Они још у првом тренутку прогласише устанак у Паризу за просту буну против законитог поретка, дакле прогласише усташе као просте злочинце и позваше их да положи оружје на милост „законите” владе. Влада је до душе обећала, да ће казнити само коловође као злочинце, али, разуме се, влада је оставила себи на вољу да сматра кога оће као коловођу и да га казни како нађе за добро. Узалуд посредоваше разне друшине и неколико највешћих и најобразованијих општина француских, да се прекине грађански рат – влада не хтеде ни да преговара са бунтовницима. Са заробљеницима она је поступала као с простим злочинцима. Све заробљене старешине убијала је одма без икака суда а остале бацала у тамнице. Ето шта је изазвало ону страшну мржњу комуне на версаљску владу и шта је спремило овај ужасан покољ и палевину Париза. Нека се стави сваки у положај једнога радника и члана париске комуне. Како је живео он у томе „законитом поретку” што му оружаном силом наметаше влада? Онај који је радио најфинију свилу и кадиву није имао ни честите кошуље; онај што је зидао најлепше палате, чудеса од уметности зидарске, није имао куд ни главу да склони; онај што је радећи у многобројним фабрикама стварао сва блага образованог света није имао честито леба да се наједе. Ето тај поредак после толике борбе требало је опет да се поврати. Од радника се захтевало да положи оружје, да очекује од милости своји господара оће ли га стрелјати, послати у заточење на страну, или оставити у Паризу да робује као што је робовао, да гледа како сјајна господа даје господске балове, како се тоциља по паркетима сјајних палата или стрмоглавце лети по широком булсарима; да ради по 16 сати на дан, а чим изнурен од рада и патње падне у болест, да гледа своју кћер или сестру како се продаје на булевару за парче леба, и продаје се као ствар за уживање оној истој сјајној господи што живи у оним сјајним палатама, што ужива гледајући „Венере из Милоса” и друге производе уметности... Ето то се зактевало од радника. Ама је радник волео пре да спали те сјајне палате и да изгори с њима заједно, но да положи оружје и да се врати у стари „поредак”.

Има људи који знају све то па опет веле да је комуна учинила злочинство што је уништила споменике, што је спалила научне збирке и библиотеке и друге производе цивилизације. Али та господа неће да се запитају: шта је донела та цивилизација раднику? Радник се није кори-

стио ни научним збиркама, ни библиотекама, он се није наслађивао производима живописа и архитектуре и др. Он није могао знати шта вреде та „блага цивилизације”. Радник је усред цивилизације остао суров и необразован. Он је само морао да ради за све оне који су се користили овим предметима. Он је то спалио из освете. Његова је освета последица његове суровости. Али у колико још суровији и грознији морају бити они људи који су уживали сва та блага па опет у име „поретка” и „цивилизације” принудише раденике на онакав очајнички отпор! Али, веле они, то је „природни закон” (несрећни природни закон – ко га још неће потрзати) да мора бити богаташа и сиротиње; људи који раде и који не раде; који уживају и који пате. То је истина, али то је само једна половина природног закона, а другу иста господа прећуткују. Друга половина гласи: тако је исто природни закон да онај који је сиром, који ради и мучи се, мрзи на онога који је богат, који ужива а ништа не ради, а из те мржње по природном закону долази да се људи непрестано тару, бију, отимају један од другог, а кад се већ поделе на партаје они у масама устају један против другога, кољу се и убијају. Ето то је све природни закон. На основу оваког природног закона иста господа морала би оправдати баш све што се догодило у Паризу – до најмање ситнице. На основу истог природног закона може се прорећи шта ће даље бити у Паризу. Једно од двога: или ће г. Тјер, Жил-Фавро, Пикар, Мах-Махон и остали сами носити малтер и цигље и зидати порушен Париз, сами ући у све фабрике, „ложити фуруне” и производити све што треба једном цивилизованом друштву и тада је комуна постигла своју цел – нема више поделе на раднике и капиталисте. Или ће све те послове радити опет радници као и пре и тада ће опет остати међу радником и господином стара мржња, из које ће опет понићи старе револуције и стари покољи. После 10, после 20 година, кад било тек доћи ће за цело и то много страшнији и већи но што је овај последњи. 1848 био је у Паризу раднички устанак из истих узрока и са истом целима као и данашњи. После тродневне борбе он је био угушен. Народна гарда, у којој су били већином своје „газде” била је тада против радника. Данашњи устанак трајао је 72 дана и народна гарда била је главна снага устанка. Такав напредак учинио је социјализам од 1848 г. а његови кратковиди противници мислили су да је он још тада сарањен на јунским барикадама.

А зар нема пута да се реши мирним начином ова противност што постоји у друштву? Зар су људи осуђени да се вечито бију и кољу? Разуме се да има пута и начина, али треба најпре признати да одиста постоји ова противност код високо-образованих народа, да има милионима људи у том друштву, и то не скитница и бадавџија већ радника, који својим радом не могу да живе као људи, да је положај њиов неправедан, – да постоји дакле радничко питање које треба решити. Треба једном признати да нису то фантазије порођене у главама неколико људи, што буне миран свет, већ обратно је да је равнотежа у друштву нарушена и ако има нечега фантастичног у предлозима овога или онога појединог човека, да је то порођено услед оних друштвених заља, што већ постоје. Оволико смо казали о погибији париске комуне да би

осветлили право стање ствари онима, којима је стало до истине. У идућим бројевима говорићемо о „Радничком питању”<sup>165</sup> и оним начелима што их изнесе комуна за решење истог питања.

Раденик, бр. 1, од 1. VI 1871.

## НАШЕ ДОМАЋЕ СТВАРИ.<sup>166</sup> (ДОПИСИ ИЗ СТУДЕНИЦЕ И ЗАЈЕЧАРА)

Под овим одељком наумни смо да саопштавамо све извештаје из свију крајева Србије. На тај начин има ћемо свакидањи преглед о томе, како живи наш народ, како су му школе, како општине, власти, путни саобраћаји, поште и т. д. једном речи ту ћемо претресати сав јаван живот народни. А да би овај преглед био што потпунији молимо наше пријатеље из унутрашњости да нам што више извештаја шаљу.

Ови ће извештаји бити најудесније средство да се изнесу на видик народне потребе и да се заподене јавна реч о свима важнијим питањима друштвеним, општинским или државним.

За данас први нам је на реду извештај о једној школи из манастира Студенице. Ми га саопштавамо од речи до речи:

*Студеница.* Ако хоћете да се уверите, колико је наш монашески чин заузет за ширење просвете, за коју је управо и сам позват, ево вам доказа. Цео студенички срез има само 2 основне школе, једну на Рашкој а другу у Студеници. У Студеници смештена је школа у једној манастирској стаји, коју су пре 5–6 год. калуђери драговољно уступили за ту цијел. Сад свиди се калуђерима, да им је школа на сметњи, јер ту је учитељ, ту су мали а и одраснији ђаци, ђацима долазе у посету родитељи и сродници, па то је све на досади миру и тишини, које калуђери преко свега љубе. Па кад се још деси, да учитељ или ђак спази гди дугачке чарапе умакну уз неке басамаке, онда тек види братија непрактичност школе у манастирској порти. Одказаше просвети своју услугу. Сељани, пука сиротиња, пристадоше, да зидају нову школу. Инжинир изабрао је лепо и здраво место за школу, у шљивару манастирском. Министар просвете одбио је једном тужбу, коју су калуђери поднели због упропашћења шљивара. Сад се заузела конзисторија, да манастирској тужби удовлетьворења прибави, и за школу пројектишу братија „*оно лепо здраво место код меанске штале и прохода*”. Благо шљивовици, кад је код наши очева просвете већу важност задобила него просвета. Надамо се да ће министар просвете имати довољног основа и довољно енергије, да усвоји предлог инжинира. Шта више шљивар не треба посећи ако се и школа гради. За здравље ученика, који у школи уједно станују због удаљених места, бива корисно зеленило, лад, благ ваздух па и по нека шљива. Дал су калуђери шљивар својим трудом зарадили или су га од народа добили?

По многим појавама које су веома сличне овој у Студеници, чини нам се да наши душеспаситељи све више заборављају и на своју науку коју ђоја проповедају, а камо ли на што друго. Ово питање треба озбиљно претрести, да се зна на чисто. О нашим школама ми читамо ре-

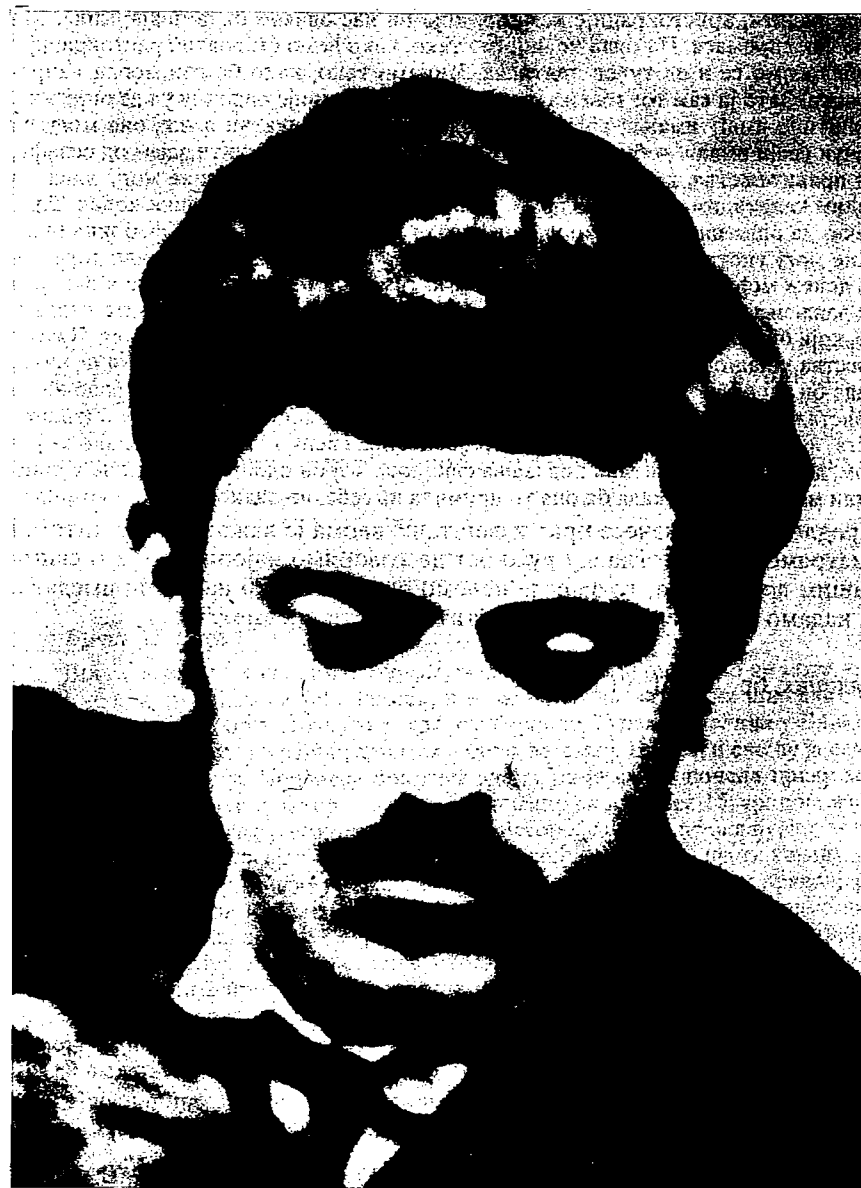
довне годишње извештаје министра просвете, ту се каже колико имамо школа, колико учитеља и т. д. али још никако не знамо како су нам школе и како вајду има наш народ од својих школа, особито основних. Веома велику услугу учинили би наши дописници народу кад би нам саопштили стање школа и њен утицај на просвету народа у оном крају, особито где школа постоји већ од више година. Кад би оваке извештаје, по личном посматрању писаца, имали из свију крајева, то би нам био драгоцен материјал при решавању питања о преустројству наших школа.

Питање о преустројству школа код нас је једнако питање. Једно време писало се много по новинама о реформама свију школа, састављаше се комисије па изиђоше и цели пројекти. Али се још није одговорило на једно најважније питање које је ставио још покојни Жујовић: колико имамо средстава да употребимо на подизање народних школа?<sup>167</sup> Економска страна заиста је једна од најважнијих за устројство ваљаних школа. Сваки увиђа да би доста лако ишло подићи довољно ваљаних школа само кад би имали доста новаца. Овај извештај брата дописника из Студенице<sup>168</sup> како калуђери желе да наместе школу „до меанске штале и прохода”, побуди нас да ставимо једно питање на решење наших читалаца, на име: колико би могла одвоити од своје имаовине за народну просвету наша црква, а особито наши манастири? Очекујемо одговор.

\*  
\* \* \*

Из *Зајечара* нам пишу о дружини за потпомагање индустрије, што је основана у Београду:

Мора се сваком допасти, што се у Београду основало друштво за подизање индустрије у нас; но главна је мана тог друштва, што хоће да отпочне свој рад на акцијама. Зар ће бити труд и рад награђен у нашим фабрикама, које се буду подизале на акцијама, када акционари морају вући проценте на купљене акције и морају делити међу собом добит фабрика? Подобне фабрике награђиваће само новац – користиће само акционаре; раденик и труђеник погађаће се у њима, као и код сваког газде. Разуме се, чиме се мање буде плаћало радницима, тиме ће више добијати фабрика, т. ј. акционари, јер је она њина. Акционарска радња – то је шпекулантска радња. Давање новаца под интерес не користи толико новчане аристократе, који су привикли живити а ништа не радити, колико куповање разни акција, особито акције производног рада. С тога ја сам савршено противан акцијама. Ја се бојим да се та ствар код нас не одомаћи. Ми имамо живи пример пред очима, како је онамо све: правитељство, и т. д. где је силна новчана аристократија; пример нам је у томе револуција у Паризу. Зар није то доказ, да је народ у Француској задављен капиталом? а који је створио и подржавао до сада француску владу, ако јој нису били стубови – новчана аристократија, која народу није дала да дане. Ако и ми пођемо тим путем – путем, којим ће новац бити господар над радом и трудом – и ми ћемо подићи у нас новчану аристократију; њој само треба показати шпекулисана која добит дају, па ће онда она сама радити она ће се сама подићи. Ако се тако почне код нас – онда ћемо и ми доживити француске пролетаре – онда – када се Европа буде курталисала своји аристократа. Немојмо навезивати нашем народу оно, против чега се бори данашња Европа.



Павле Паја Михаиловић из млађих дана

Други је разлог опет, због чега сам ја против акција тај, што ја држим, да ће наше акције покуповати бечки и пештански капиталисти, и ми ћемо у нашој земљи, у нашим фабрикама почети радити за Беч и Пешту – почећемо плаћати проценте на акције и делити добит с људима, који се возају и шетају по Бечу и Пешти. Тиме ћемо ми поставити нашу индустрију у зависност од страни капиталиста, постаћемо, без нужде, туђи робови – робови капитала.

У нас свест радника није развита, да би сами радници одпочели што за себе радити; аристократије немамо, која би нас одавно била подјармила. Ми смо сви сиромаси. Па онда не чинимо тако, како ћемо створити аристократију; избављајмо се и од туђег притиска. Чинимо тако, како би сви могли напредовати. Зато ја сам тог мњења, да подизање индустрије одпочну у нас општине. Општине имају имања, која превишавају имања приватни људи; оне могу на рачун своји имања добити грдне новце; могу најпосле учинити зајам од еснафа, од правитељства, други општина, и т. д. Једном речи општине могу владати већим капиталима, но свако друго приватно друштво или поједини човек. То је доказ да општине могу лако унапређивати индустрију. Добит од фабрика општине могу употребљавати на украшавање вароши, на плаћање држави пореза и на дележ међу члановима општине. Само тим путем ми ћемо избавити наш рад од дављења са стране капитала, почем као што рекох, немамо развите раденике, који би сами ту ствар одпочели, који би сами стали против капитала. Другог средства у нашој земљи нема, којим би ми рад могли заштитити. Мени се чини, када би тај одбор ступио у сношај са београдском општином, она би радо на то пристала, када би јој човек ствар разложио и објаснио. Држим неће бити згорега, ако одбор за подизање индустрије покуша срећу те не би ли испало за руком, да се прими општина подизања фабрика. Тај би одбор много више у општини могао радити, када би она то примила на себе, но овако.

Предлог што га изнесе брат извештач<sup>169</sup> веома је важан, но као што ми сматрамо за нашу главну дужност да говоримо најопширније о свима нашим дружинама, то за сада нећемо овде казивати наших примедба. А надамо се да ћемо се скоро вратити на исти предмет.<sup>170</sup>

Раденик, бр. 1, од 1. VI 1871.

### НАШЕ ДОМАЋЕ СТВАРИ, (ДОПИСИ ИЗ БРЧКОГ И СА ДРИНЕ)

У данашњем листу саопштавамо извештај из Босне међу нашим „домаћим стварима“. Живот наше браће у Босни<sup>171</sup> тако је близак и везан са судбом српског народа у Србији да га ми не можемо одвајати од нашег живота. Зато и у будуће све извештаје који нам буду долазили из српских земаља што су под Турцима, ми ћемо саопштавати са нашим домаћим извештајима.

Брчка 25. Маја 1871<sup>172</sup>

Доста важно које шта имао би вам овде навести, али опширно не могу, јер у вече не смијем спрам свијеће писати; што се бојим да ме мујина шишана изненада земљи не обори. Познато је сваком беснило Турака изјелица у Бањој-луци, Градишкој и свој Краини, али може бити, да није у Брчкој и ево ћу ја сада овде укратко навести. Брчанска општина зна се да је давно почела цркву зидати и већ се сада машила тороња, који је у висину од прилике 15. аршина издан. – Турци видећи то, наумише оставити мајсторе, да даље не зидају, јер веле да им куди Дину, пошљу једнога те у пола дана изиђе на тороњ, пусти канапу до земље и тако измјери висину цркве. Овај после однесе ову канапу правовјерницима, који виде да је црква 1 1/2 крат већа него њихова Џамија, и одма повичу као обично: хала! хала! Турци! шта смо дочекали? А на то стари Пашалија Меотумети Мухамед: ово се бива више трпљети не може, јер бива не смије црква Џамији ни 2 прста мимо кров машит, а ова је бива машила и Мунару. Тако сада овде велика узрујаност влада. Турци јавно говоре да Цркву оборе, пријете да варош запале, све што се крсти да изсијеку и тако опет Влахе правом рајом подчине. – – –

Највeћи противници јесу: Мемед Исмаиловић, Хађи Сали Кускановић, Хађи-Хафиз-Мула-Мехмедовић, он је потајно, а сиједом Пашали Меји друкчије дин и не допушта (бива).

А највeћи браниоци којима смо дужни благодарност увијек одавати јесу г. прото Стеван Петковић и Јован Ђеловић, који су оштро се пред кадијом и Мудирином с Турцима прегонећи задржали изјелице да на варош не ударе.

С обадве стране све се потајно оружа.

Већ су Турци Арзоал (гужбу) сачинили, али не знам јесу ли је паши предали, у којој су назначили, да се на сваки начин торон престане зидати, јер веле, да више ни један у Брчкој клањати неће у Џамији а још шта ће бити, кад се звоно добави??

Имамо још благодарит браћи Дојдићима који су казали на разговору у Мецлизу, кад је разговор о Цркви био. – „Драге Аге, ми смо овде, а наша дјеца, жене и све што имамо тамо је, радите дакле што знате од нас“!! срам вас и овог и оног свијета.

Ово што пише брат Бошњак веома је стара и позната ствар. То је једно од насиља сасвим обичних, може се управо узети од мањих насиља. Ми у Србији тако смо се навикли да читамо у српским новинама како се у турској чине насиља, убиства, отимања, апшења најваљанијих људи, нападаја на школе и т. д. да су нам те ствари постале са свим обичне. Ако се поткраде која реч у новинама да изјави тугу што се то дешава, то је тек из обичаја. Жалости ту нема никакве.

Даље нам пише исти брат дописник:

„Оваки иступи догађају се највише због тога што фанатици увидише вашу слабост тамо. А како неће кад оно читаше лани цијеле године из неких тамошњих новина, које држе да су још полузваничне, како је Србија све спремила за ослобођење Босне и Ерцеговине било новцем било сабљом. А сад те новине умукосе о српској снази а свјетују Турској да се не зарати с Мисиром јер веле да се може и угњетена раја побунити и ослободити!“

Треба да знаду браћа Бошњаци „да је Србија држава и то држава европска, цивилизована“. Браћи Бошњацима није познато да једна европска држава не сме имати ни осећања ни савести, већ мора гледати само своје интересе. Колико је српска политика радила у српском интересу то се тек онда може видети кад се склопе сви државни рачуни. За сада у нашој штампи ови се рачуни не могу склапати... А народ у Србији? Шта ради он? – запитаће који брат Бошњак. Нема веће утехе ни кад се на ово питање одговори.

„Наши дједови, пише нам један брат са Дринс,<sup>173</sup> имали су доста времена до 1804. г. да раде за Турчина. – У њима се пробуди свест за слободом; они устадоше, војеваше и победиле; но наши очеви који провођаху време у надметању како ће се који допасти овом или оном владоцу или његовим великашима, који се задовољаваху празним формама и обећањима, скупштинским шетњама, ручковима са бројаницама и т. д. наши очеви заиста не учинише ништа за слободу, али имамо да додамо: синови нису ништа бољи од очева. У Србији се све започиње лармом па се тако и заврши. Наше лепе жеље и тежње „да ослободимо браћу у турској“ ни су имале никада корена у нашем осећању. За то треба жртвовати својом главом, али наш се патријотизам дотле не простира. Ни у једном устанку Срба у Турској што се догађаше у најновије време не учествова ни један Србијанац. Ми се не стидимо да јавно плачемо пред Европом како 2 милијона Османлија гњаве 14 милијона хришћана! А у исто време размећемо се хвалисањем да смо готови да цивилизирамо исток и шупљим фразама сакривамо голотињу наших сељака.“

Ако је истина оно што обично говоре наши политичари да сваки народ и свако колена има да изврши своју мисију на земљи онда је јасно какву мисију има да изврши сувремено колена или боље два колена која се сутичу: остарина и омладина – конзервативци и либералци.<sup>174</sup> Њиова је мисија да произведу што више могу начелника, капетана, секретара, писара, пандура, практиканата и т. д., и ако се кад год ослободе Босна и Ерцеговина, да тамошњи народ усреће „спремним и избраженим чиновницима“. То је цивилизаторска мисија Србије на истоку. Другу мисију она није кадра да изврши...<sup>175</sup>

Док се Србија овако спрема, дотле се један део народа расељава из Босне, а други се склања да дође ма под чије туторство само да се избави грубог турског насиља. Аустрија, веле Бошњаци, има изгледа данас више но икада, јер је народ готов да прими ма чију владу, само да не буде Турска.

У данашњем положају Аустрије тешко да би Аустрија сама хтела да заузме Босну и Ерцеговину, јер би уједињена снага Српска у ровитој Аустрији још више припомогла да се Аустро-Угарска монархија распадне, што јој престоји пре или после. Према томе бушење Аустрије по Босни и Ерцеговини на сву прилику иде на то да задобије народ за се, и да задржи ово стање у Турској што постоји док не дођу неке неодређене неизвесне „околности“ – које вечито очекују сви назови-политичари европски. Па тако ће сигурно и остати још неодређено време.

Рђаву утеху дајете нам из Србије, рећи ће сваки брат бошњак кад прочита ове врсте. Барем је искрена, а у данашњем стању ми не можемо казати ништа више.

Вести из Србије а особито из смедревског и београдског округа јављају нам да је народ тамо дотерао до просјачке торбе.<sup>176</sup> Прошла година била је рђава с раном због непрекидне кише. Као и обично код нас сељак има толико само колико да се лебом зарани, а кад једна година омане, онда је одма наступила глад. Рана из општинских кошева у тим окрузима сва је издата, али то није помогло. Многе општине узајмљују из управе фондова новце да се изране. Али сада и та помоћ није довољна и народ је постао пљачка капиталиста или као што се обично зову – зеленаша. А ако и ова година буде као што је била лањска – као што изгледа – онда тек настаје оно крајње стање које се управо зове „гладна година“. Свака овака година ствара неколико иљада бескућника, и по томе свака следећа која јој буде слична, биће по народ много тежа и несрећнија.

Ето какав је наш „економски напредак“<sup>177</sup> свију наших новинарских „похвалителних листова“ што нам их издадоше чак стране „публицисте“ за наше рођене паре.

Раденик, бр. 2, од 3. VI 1871.



РАДНИЧКО ПИТАЊЕ<sup>178</sup>

Крвава борба у Паризу<sup>179</sup> изазвала је код нас чудновате појаве. Свуда вичу писмено и усмено на неко страшило „комунизам” а не знају ни сами шта је то. Чућете често у кавани, на улици или шеталишту: „шта зар је стекао, а он – лењштина који ништа нема и ништа не ради да дође па да дели са мном? Ја сам радио и крваво заслужио а они су разбојници, скитнице, паликуће” и т. д. сви придеви који су из новина позајмљени, као да је у Београду друштвена револуција, а не у Паризу. Ми смо већ казали да нема никакве науке под именом „социјализам” „комунизам” и т. д. која би проповедала пљачку и отимање – нити је и када било.<sup>180</sup> Међу тим има у друштву неправде, пљачке, тираније робовања, мржње, освете, борбе, клања, паљевине и т. д. У разним списима говорило се о свима манама и несрећама друштвеним и предложана су разна средства како да се те мане уклоне. Може бити да у њима има нечега „претераног” што се не може постићи и т. д. али треба разумети једном за свагда, да су ти списи (и та наука) поникли услед оних зала што их спомену смо, а нису они створили та зла ни у друштву, нити су их измислили у својој фантазији.

Од куда ничу сва та зла у друштву? Ми смо већ казали више пута да је главни и суштствени узрок томе и што је само друштво поцепано у својим животним интересима. Једнима је пало у део богаство, изображење, власт и – нерад, а другима сиротиња, незнање, потчињеност и непрекидни, прекомерни посао. Ми нећемо казивати како је поникла ова подела у друштву. Морали би да пишемо историју радничког питања, а то је веома дуго. Ми ћемо учинити само једну претпоставку, која ће се без сумње допасти свакоме економисти по занату, на име: да је подела у друштву поникла на најмирнији и најзаконитији начин: „у почетку стварања капитала (мисле економисте) свет је био подељен на вредне пчеле и лење трутове. Пчеле су радиле, стекле и оставиле своје богаство у наследство своје потомству, трутови су продавали зјала, уживали без разлога, умрли у сиротињи и оставили у наследство своје потомству, да вечито ради с туђим капиталом и да вечито плаћају проценте, дивиденде, ренте, порезе и т. д. Трутови су дакле учинили грех у незапамћено време и овај је прелазео с оца на сина као „првородни грех” из Библије, док се нису грешници размножили и створили сувремени многобројни пролетаријат.”<sup>181</sup> Збиља! Да би избегли сувишне разговоре ми примамо данашњу поделу у друштву, као нешто што постоји и што је дошло природним током људског живота. Кад је већ

капитал створен и нагомилан, он је кадар да се сам развија и увећава а да његов госа, капиталист, *ништа не ради*. Капитал је скуп мртвих ствари, па се опет *сам својом сопственом снагом увећава!* Ово до душе изгледа мало чудновато и подсећа веома на стару причу како је казан Настрадаин-оце родио бакраче, – али у ствари је тако.

С каквим ће се процентом капитал увећавати то зависи од различитих услова, од величине капитала, од стања привреде оне земље у коме јој се капитал налази, од личних својстава капиталиста и т. д. Тек то је факт, да капитал има својство да се сам увећава и да његов госа никако, што но веле, и прстом не макне. Да изнесемо само неке примере. Имам ја рецимо капитала 1000 дуката у злату *готових*, а знам да је у једном округу глад – није понела година, треба се изранити, треба платити порезу и т. д. тада ја или боље – мој капитал оде тамо. Он се растури сав по народу. Ко ме 10 дук., коме 50, коме 100, а свакоме „цванцик на дукату” – то су 1000 цванцика или 60  $\frac{2}{3}$  дук. месечно. Облигација ми се издаје вазда у законитој форми, са сигурним јамством или залогом, мени дакле остаје да само избројим паре. Први 1000 дук. ја сам може бити *зарадио* (ако ми нису остали у наследство), или сам копао (само од копања нико није стекао иљаде) или ковао, или служио у дућану муштерије, или трчао и мучио се те куповао и продавао док нисам стекао „капитал”. Пошто сам већ што но реч „уватио мају” могу да ништа не радим већ да живим од прихода. Разуме се да онај који прими од мене капитал у злату, мора га променути у рало, волове, семе за посев, брашно за рану, и т. д. и овом капиталу мора придодати свој рад те зарадити више но што сам му дао да мени врати и опет да му остане да живи, да не мора опет од мене зајмити. Неко дакле мора запети леђима да *увећа* мој капитал, али тај „неко” нисам ја.

Ово је првобитан управо патријархалан начин, како се „слободни” капитал сам својом снагом увећава. Тај начин постојао је код најстаријих народа пре неколико иљада година, постоји данас код нас Срба, а тако исто код Француза, Немаца, Енглеза и других народа који су у економском развоју неколико векова пред нама. То је сувише груб начин, зато се је вазда од памтивеска викало на људе који на тај начин праве капитал: они су „грабљивци”, „кождери”, „зеленаши” и т. д. Али у данашњем образованом свету капитал има неизбројно начина да се увећава сам својом снагом. Често на такав начин, да онај коме се капитал најбрже увећава, добија име „добротвор”, „патријота” и т. д. Н. пр. давање новца под интерес у данашње време, или што се данас зове „кредитирање” (давање кредита), тако је „цивилизовано”, да један окрстан банкер може давати новац на кредит са 6, 8, 10, 12 процента па опет имати годишње толико процента на свој капитал да би се с тим процентом задовољио и најгори зеленаш. Каквим тајанственим, законитим путовима то бива, ми ћемо казати други пут, за сада само тврдимо да и овај капитал мора најпре прећи у руке каквог индустријалног предузимача непосредно или срством трговца и ту се морају употребити у крајњем растојању нечије руке, леђа, мозак, и т. д. да зараде и процент банкерски и добит трговачку и добит оног предузећа куда је одпутовао капитал. Или ја имам акција каквог жељезничког или пара-

бродског неког рудника или фабрике друштва у вредности 1, 2, 3 и више иљада. У таким радњама мора учествовати десетина, стотина или више иљада радника од простог копача и послужитеља до изображеног инжинира или механичара и т. д. који су провели по 10-15 година док су научили свој занат; мора бити способних управљача целе радње: књиговођа, директора и т. д. Сви они морају радити да се предузеће подигне и да приноси асну. Ја не морам знати ништа, апсолутно ништа, шта се ради у тим радњама у којима сам ја акционар. Ја могу седети у Берлину, Бечу или Пешти или ма гди на другом месту, а моја ће ми акција доносити „процент“ на капитал и осим тога део од чисте добити целокупне радње, „дивиденду“, ма да ја немам ни појма о целој радњи која постоји у Београду. И овде, разуме се, мора се најпре капитал променути у рану, одело и друге намирнице оних радника који су нужни да се жељезница, рудник или друго што подигну и одржавају; даље мора се променути у вагоне, шине, зграде и т. д. и ту мора бити „неко“, ко ће запети, ако не за једну а оно за више година, грбином да заради онолико колико смо ми капиталисте уложили са сувишком од кога се мора издржавати цела радња и још нама мора претећи добит – тај „неко“ неморам бити ја. Може бити да сам случајно ја сам банкир, или власник фабрике, или директор каквог предузећа и да ја заиста осим примања и трошења добити имам посла да управљам целом радњом и да трошим умну снагу. Оваки случајеви који су доста чести у данашњем газдинству, у ствари ништа не мењају. Госа врши дужност управљача и његова је зарада толика иста колику би плату имао на том месту страни управљач или колику би исти госа могао добити у каквом туђем предузећу.\* Сву осталу асну доноси сам капитал и доносио би кад госа неби био на том месту. Казан рађа одиста бакраче у данашњем газдинству и то често много веће но што је сам казан.

Ми смо хтели да покажемо у овим примерима да сувремени европски капиталиста не мора бити вредан па да буде богат нити да је радник лењштина па да остане сиромаш. Довољно је само да је један капиталиста а други радник, па да овај одношај остане неизмењен, ма онај за целог живота нерадио ништа а овај сваког дана по 12 сати и више.

У Европи влада капитал над радом, или управо прошли нагомилани рад влада над садашњим радом.

За време спахија радник је давао извештај део свога рада њему. Овај је то право задобио на сабљи завојевањем. У данашњем газдинству радник извештај део свога рада даје капиталисти. Овај је то право задобио разним путевима измешу осталих и својим некадашњим радом. Ми остављамо на страну право питање: је ли тај одношај правичан или не? само ћемо да промотримо последице овакога стања ствари у данашњем европском газдинству.

У исто време кад се је почела рушити „феудална“ система у Европи т. ј. власт привилегисаног племства над народом започео се брзи

\* Овако уче економи најчистије, капиталистичке, багре, од којих ми сада ни за длаку не одступамо. Ко хоће да зна опширније о истом предмету нека проучи у „Економици“ г. Чедомира Мијатовића о „најамници“.<sup>12</sup>

развитак европског богатства. У производњи, трговини и саобраћају учињена је огромна револуција која се по својој важности изједначаје са познатом Француском револуцијом која је уништила спахије. Управо ове две револуције ишле су једна с другом упоредо; изазвале су једна другу и подпомагале.

Откриће Америке и морског пута за Индију изазвало је исељавање из целе Европе у те земље (колонизацију). Тамо су отворене нове пијаце за европске производе и откривени нови производи за европске пијаце. Трговина постала је међународна, светска трговина. Производња и потрошња постају тако исто међународна н. пр. вуна која се добија у Србији, израђује се у Енглеској а подере може бити чак у Индији или Китају. А коже из Америке прерађују се у Европи а подеру често у Србији. Преврат је учињен у свима срствима за саобраћај, меду и производњу. Све је то ишло у великом размеру, огромним кораком; пловидба по рекама и морима, жељезнице, телеграфи, фабрична производња, увођење и усавршавање машинерије у свима гранама индустрије натицали су се у своме развитуку.

Ми ћемо се нарочито зауставити на самој производњи, јер је она основа целог сувременог економског стања.

Занатлиски еснафи, који су постојали за време спахија нису могли да подмире потребе велике светске пијаце. Велике радионице и у њима подела рада почели су ницати на место појединих малих занатлија. Мануфактура почела је да истискује занате. Поједини радник н. пр. колар није правио цела кола, већ један само је правио паоце, други осовине, трећи је окивао и т. д., од радника се захтевало све мање разностручне способности и мишљења а све више телесног напрезања и механичког рада. На послетку фабрична индустрија заменила је мануфактуру. Машинска производња била је боља и јефтинија но мануфактурна (ручна),<sup>13</sup> а машина начинила је радника као просто оруђе – придатак машини. Сам начин сувремене производње преобратио је дакле радника у просту машину, зашто га је већ почела спремати мануфактура. Мале газде, или тако звани средњи сталеж у варошима почеше да исчезавати. За велика индустријална предузећа требао је велики капитал, који мали газда није имао. Он је морао да погине у борби за опстанак. Нема ништа страшније у људској историји од ове скривене борбе где се иљадама фамилија остављају без зараде и море полагањем гладном смрћу. Кад су у Енглеској први пут уведене машине у индустрију за предење и ткање памука и вуне, на најгрознији начин пропале су стотинама и иљадама фамилија. Па тако је и са свима другим занатима који су били уништени фабриком. Овај се проц може у маломе посматрати и код нас, код неких заната који су замењени страним фабрикатима, као што су табаци, ткачи, мутавије и др. Има по неким варошима по унутрашњости читаве „чаршије“ где су некада цветали ови занати, а сада су опустеле. Занатлије често под старост принуђени су да надниче с целом фамилијом за парче леба. Такав се исти процес свршавао у западној Европи са страшном брзином.

Ко је једном пропао под ударцима капитала, тај се више није подигао. Слуга у малом газдинству може постати сам свој газда, али фа-

брични радник не постаје никад фабрикант. Као придатак машини, његов је рад веома прост, његова плата сведена је на најмању меру. Он добија толико колико да може да живи – толика му је пијачна цена. Са развитком индустрије почеле су се страшно да увећавају вароши где су били сакупљени капитали. Тамо је трчао раднички свет из мањих варошица и са села. Што је машина више уништавала мале занатлије, и продирала у земљорадњу тим је већи број радничких руку остајао беспослен на пијаци и понижавао цену радницима који су већ били у радионицама. Ово је била „резервна војска” индустрије, као што ју је назвао К. Маркс.<sup>184</sup> Уз ову резервну војску долазиле су слуге, просјаци и скитнице и увеличавали су њен број. Кад се је индустрија нагло развијала, она је имала вазда резервни фонд од радничких руку. Овај фонд могао се веома удесно употребити, јер је машина упростила рад. Кад год је опет долазило усавршавање машина или заватање нових грана производње, гомила радника претицала је и остајала без посла. Ово непрекидно таласање, прилив и одлив у резервној војсци индустрије, траје једнако, а с њим заједно грозничаво, несигурно стање како радничке класе у фабрикама тако и занација, трговчића и земљеделаца. Капиталист је био без срца и без сажаљења. Он је само гледао – *профит*. Он је уводио у производњи усавршавање да са мање рада произведе већу количину еспапа и да на тај начин умањи коштање еспапа. Оће ли од тога ко остати без леба или не, то се њега није тицало.\* Он је имао законита права да ради са својим капиталом шта оће. Поједини радници устали су против увођења машина, нападали су на фабрике и ломили машине. То им није помогло. Нове машине замењивале су старе а одношај радника и капиталиста остао је исти. Радници још нису увиђали да ни овом злом стању није крив мртви капитал већ сам одношај између радника и капиталиста.

Машина је дала оружје капиталисти да подчини радника себи, да му плаћа само толико колико може да живи а сву осталу његову зараду да присваја себи и да непрестано увећава свој капитал т. ј. да усавршава своје оружје. Радник је у самој ствари дошао још у горе стање но што је био под спахијама. Тамо је радник плаћао често не више од 10 на сто

\* У Енглеској где је статистика најтачнија, види се по броју радника, како се у свакој грани производње умањава број радника са увођењем машина. За пример нека служе ове цифре од

	1851		1861. год.
Земљод. радника .....	2,011.447.	–	1,924.110.
У свиленим фабрикама .....	111.940.	–	101.678.
Шеширџија .....	15.957.	–	13.814.
Шеширџија за сламње ш. ....	20.393.	–	18.186.
Чешљара .....	2.038.	–	1.478.
Иглара .....	26.940.	–	26.130.

По количини производа све су се ове радње знатно развиле за 10 година. Код других грана производње као фарбара катуна, стругара и др. где се је производња *грно увећала*, број радника порастао је једва за коју стотину. У свима радњама где нису могле да се с успехом употребе машине, број се радника знатно умножио (*Das Kapital von K. Marx, стр. 616*).<sup>185</sup>

од своје зараде (десетак) а овде је морао да оставља по 50 и по 80 од стотине капиталисти.

У најбогатијој земљи у Европи где се причају чуда од богатства – у Енглеској – радник *често има мање за свој живот но прости злочинци по тамницама*. По званичној истрази 1863 г. показало се то сасвим јасно. *Један злочинац* у тамници добија укупне ране недељно 183 унц.; *радник у селу* 139 унц.; а *слагач* у штампарији 125 унц. Тако исто званична истрага влада показала је да огромна већина радника *не добија ни по количини ране колико јој је најнужније да само не гладује*, осим тога што је и то – мало рана по каквоћи да не може гора бити. Тако исто по званичној истрази нађено је да огромна већина радника нема најјевтиније ране – ваздуха колико јој је нужно за здравље, јер је сиротиња принуђена да живи по 10, 12 и по 16 лица у једној соби! Тако живи радник и по варошима и по селима. Статистике других земаља ни су тако познате као и Енглеске, јер су владе навалице скривале право стање, али и оно што се зна довољно јасно показује да и тамо није много боље но у Енглеској ако није још горе.

Неке економисте доказују да се стање радничке класе поправља непрекидно кад се сравни са пређашњим временом. Нема сумње да данашњи европски радник већином боље живи но Ескимос на Северу или црвено-кожи индијанац у сев. Америци. Било је време кад у Европи ни краљевци а камо ли радници нису живели боље, но што данас живе поменути дивљаци; где је сиротиња општа, ту разуме се мора бити и патња општа. Свуда код сиромашних и необразованих народа н. пр. код нас, неки „газда” живи као год и слуга а обојица не живе боље но обичан европски радник. Али овде обојица нису растављени таком преградом као на западу, и наш слуга веома лако постаје свој газда, што тамо не бива. Општи напредак учинио је дакле и за радника неке поправке, као што је за старе робове у Грчкој и Русији кад су били на врху цивилизације. Т. ј. образована, владајућа класа узимље од радника зараду, па му после део те његове зараде дели у виду милостиње, била та милостиња непосредна, или у виду јавних школа, болница, шеталишта и т. д. Но ми нећемо о томе говорити, у колико образовање људи у опште утиче, те се у друштву не пати толико колико би могло бити према власти што је има једна класа над другом. Довољан је тај факт да у данашње време при највећем ступњу богатства и раскоши *има милијонима људи који немају довољно јела, ваздуха и других најпречих потреба*. Има људи који *умиру од глади*. Тако исто док на једној страни видимо у појединим личностима наученост и образованост, која нас поражава, видимо на другој страни масу необразовану, сујеверну, као и код најнеразвијених народа. И то све видимо да је последица *рада – производње рђаво организоване*. У развоју индустријске револуције види се постојано како се раднички дан непрестано увећава а радничка плата не само да се *не повишава упоредо са коштањем издржавања већ се још често понижава*. Раднички дан увећавао се до 16 и преко 16 сати у 24 сата. Па осим тога, независно од дужине дана, само усавршавање машине учинило је, да радник данас за 8 или 10 сати дневно потроши више снаге но пређе за 12 и 16 сати. Са усавршавањем производње,

количина рада што га радник даје капиталисти све је дакле већа. То се свршава на миру самим усавршавањем технике. Али осим тога да би капиталиста добио још јевтиније раденике, он је почео да употребљава у фабрици и жене и децу. Сваке године женски и дечији рад употребљава се све већама у маси у разним фабрикама и данас таквих радника има милијонима.

*Својина основана на личној заради уништена је.* Раденик нема својине. Све што он заради то је својина капиталисте. Капиталиста једини је власник имања, *сопственик*. Чудновато је да они људи који највише вичу у одбрану „својине” и „породице”, не увиђају да сама данашња капиталистична производња уништава и својину и породицу – *радничкову*. Заједно с пропадањем радничке својине пропада и радничка породица. Цела породица радничка отерана је у фабрике. *Васпитање деце у породици постало је немогуће у радничкој класи.* Заједничко живљење у фабрици од ране младости, прерано смештање полова и сиротиња створили су страшно зло – *проституцију*, која заражава цео свет – од најнижих кругова до највиших својим отровом телесним (разним болестима) и моралним.<sup>186</sup>

Раденик својим радом ствара туђу својину. Он усавршава оруђа за производњу и тиме даје капиталисти средства да радника још већама притисне. Радник зарађује себи: беду, сиротињу, глад и срамоту своје породице. То је све последица саме поделе у друштву на раденике и капиталисте. Ово стање развија се све већама с неизмерном брзином. Све већи капитали сједињавају се у поједине руке\* а упоредо с тиме расте број крајње сиротиње која живи од милостиње. 1855 год. било је ове сиротиње у Енглеској по званичном извештају 851.369 а 1865 г., 971.933. Кад је била памучна криза 1863 и 1864 г. било их је 1,079.382.\*\* Заједно с овом класом увеличава се још једна ропска класа у друштву а то су: слуге, слушкиње, лакеји и др. По своме занимању и положају у друштву они нису ништа друго већ „кућни робови” из старог Рима. Ова класа бројала је у Енглеској до 1861 г. преко 1,200.000 душа! Тако исто стање постоји у свима земљама у Европи где је индустрија развијена.

Тако корача у напред европска индустрија: она подиже мостове, путеве, гради машине, зида палате и ствара чуда од уметности и богатства а у исто време оставља милијоне људи да живе у највећој сиротињи. Сво ово богатство, производ међународног, човечанског рада, постаје својина једне класе људи. Наука, тако исто међународни производ, прелази тако исто у њену власт као год и капитал. Оним сувишком од зараде што га не прима радник у својој радничкој плати или што га не потроши мали „газда” произвођач за своју личност, плаћа се

\* Од 1851 до 1861 г. број имања у Енглеској која су се давала под аренду испод 100 акра умањило се од 31.583 на 26.567. Од 1815 до 1825г. није било ниједног наслеђа од 2 мил. дуката покретног имања а од 1825 до 1855 било их је 8. Од 1856 до 1859 дакле за 4 1/2 године било је 4 таквих наслеђа. Од 1842 до 1852 г. увеличао се доходак који подлежи порези за 6 процената; од 1853 до 1861 г. увећао се је исти доходак сразмерно за 20 процената. К. Марх, стр. 637.<sup>187</sup>

\*\* К. Марх, стр. 641.<sup>188</sup>

и банкир и научењак и доктор и појета и солдат и чиновник – сва горња класа у друштву. Или као што се она данас зове општим именом у Европи: *буржуазија*.

„Буржуазија играла је у историји веома велику, *револуционарну* улогу. Свуда где је она задобила власт, она је разрушила све феудалне, патријархалне, невинне<sup>189</sup> одношаје. Она је без милости раскинула грубе везе, које су везивале човека из нижег сталежа са човеком који је стојао више њега и није оставила између људи никаквих других одношаја осим голог интереса, неосетљивог ладног рачуна.”\* Буржуазија учинила је преврат не само у производњи већ и у моралним појмовима, који су владали међу људима. „Сваки за свој интерес” – та је теорија продрла у све најнежније човекове одношаје. Да не говоримо даље – познато је свакоме да се у буржуазији огромна већина бракова свршава из интереса. „Помоћ ближњему”, „патријотско пожртвовање”, „појетско одушевљење” и т. д. што је све постојало у спахијској, религијозној Европи за време „средних векова” – све је то уништила буржуазија и заменила „рачуном”. „Она је преобратила лекара, јуристу, попа, појету, научењака у своје најамнике.” Али највеће револуционарно дело буржуазије то је, што је она створила *револуционарни пролетаријат*.

Пролетаријат то је класа радника без имања. Њега ваља добро разликовати од оног талого што се одваја у европском друштву и куда долазе: просјаци, злочинци и јавне женскиње. Овај трулеж у друштву продаје се за паре свакој реакцији. Он не спада у револуционарни пролетаријат. Права радничка класа, она покретна активна војска индустријска са правом радничком резервом – то је класа људи, која почиње да мисли о свом нечовечном положају у друштву. Ове мисли морале су доћи раднику у главу, чим су се стекли радници из разних крајева света у једну фабрику под команду једног капиталиста. Живи саобраћај и мена мисли у данашњем друштву, распрострањеност писмености а нарочито патња и све већа несигурност због економских револуција, морали су напоследку покренути у раднику мисао: од куда то долази? Како да се помогне? Чим је радник кадар био да стави ова питања он је постао револуционаран. У свима крајевима света где постоје радници и капиталисти, радник је почео да се бори да му се смањи време рада и увећа надница. Увидео је да он ради капиталисти без награде само зато што је овај власник оруђа за производњу. Поједине борбе изазвале су савезе радника у дружине за заједнички отпор. Пре или после они су се морали ударити и са самом државом, заштитницом поретка што постоји.

*Раденик*, бр. 2, 3 и 4, од 3, 5. и 8. VI 1871.

\* Манифест Комунистичке партије од 1848 г.



## „СЛОВЕНСКА АУСТРИЈА”

Велики светски догађаји,<sup>190</sup> што потресоше целу Европу па чак и наш успавани крај, учинише те до сада не обратисмо пажњу на једну нову појаву, која се нас Срба непосредно тиче. Та је појава „Словенска Аустрија” – или боље „Словенска Аустро-Угарска”, коју већ у велико цртају – „пројектирају” словенски новинари.<sup>191</sup>

Већ је одавно позната ствар, да је бечка влада решила да се мири са Словенима и већ је услед тога решења, побркала се са досадањом немачком већином у Аустријској скупштини – рајхсрату. У Угарској опет, а на име у Хрватској, народна странка одржала је победу над мађаронима.<sup>192</sup> Свуда побеђује Словенство. Неки већ проричу спас Аустријске монархије у новој „савезној” Аустрији, где би све народности имале једнака права.

Ми не верујемо у нову, равноправну, словенску, савезну Аустрију, тако исто као што не верујемо у немачко-мађарску, централизовану или управо дво-централну Аустрију. Још више: ми држимо да је „савезна” Аустрија *немогућна*, јер је *непотребна народима што у њој живе*. То ћемо да докажемо.

„Савезна Аустрија” била би савез неколико „историјских народа” или управо неколико краљевина без краљева. Свака краљевина има у неким гранама народног живота самосталну управу; у другим опет гранама заједничку, а у трећим дупло-заједничку, да тако речемо. Н. пр. Хрватска вршила би неке послове земаљске самостално, неке у свези са Угарском а неке чак у свези са „Цизлајтанијом”. Ческа опет неке послове вршила би заједнички са Аустријом, а неке опет са целом „Транслајтанијом”. Ту би разни историјски народи у својим краљевинама давали друге не историјске народе; ту би били разни министри и полу-министри, делегације и дупле-делегације (н. пр. хрватско-угарска у Пешти и хрватско-угарско-аустријска у Бечу); парламенти и над-парламенти, разне дворске канцеларије... и шта ти ја знам. А сврх свега: један цар са по милијона солдати и грдним војеним буџетом. Ту би био прави вашар у управи. Овака савезна Аустрија била би за све аустријске народе, најгора државна форма од свију које се само могу замислити.

Али може бити неко замишља са свим слободну Аустрију, у којој би све области биле у таквим одношajима, као што су кантони у Швајцарској, или савезне државе у Америци. Но да то буде у Аустрији, ва-

љало би најпре уништити сва „историјска права” и народне „привилегије” – требало би једном признати, да ни господа Хабсбурговци ни Св. Стеван и његови наследници нису имали никад никаквих права, да милијоне људи сматрају као своје чарапе, ципеле, каруце и т. д. т. ј. као своју имаовину и да читаве народе остављају некоме у „наследство”. Али кад би тога било – кад би народи једном дошли до те свести, да не питају покојног Леополда, покојну Терезију, или покојног Св. Стевана за своја права, – кад би народи уређивали своје одношaje према својим потребама; онда би увидели да им Аустрија *не треба*.

Ми разумемо потребу да се различити народи скупе да живе заједно у једној заједници. Ми замишљамо и то време кад ће престати „народност”, а настати „човечанство”. Али то време може се спремити само развитком и образовањем разних народа, развитком индустрије и путног саобраћаја и, што је најглавније, мешовином једног народа с другим, као што се то десило у Америци и као што се дешава у великим европским варошима. То је стање дакле тек резултат народног развитка. А дотле треба доћи.

Данас где више народа живе у једној заједници; а на разним ступњима изобраења, као н. пр. у Аустрији, ту онај народ који је богатији знањем привлачи у своје руке материјално богатство народа, а тиме заједно и политичку власт. Установљавањем главних земаљских школа на страном језику, ван народне средине, народ је осуђен да остане без образовања, осуђен је да вечито аргатује за други образованији народ, па дакле да му служи и као политичко оруђе.

Ето такав је положај свију ситних народића у Аустрији. Не боре се они само из своје народне сујете за „народност”, већ се под овим именом *садрже сви умни и друштвени интереси народа*.

Нова „савезна Аустрија” не даје малим народима никаква јамства, да у њој необразовани народи неће остати умно а отуд и економско робље образованим аристократима. С друге стране ови народи: Срби, Хрвати, Словенци, Румуни имају пута и начина да увеличају своју умну и материјалну снагу, да се изобразе и ослободе од економског притиска страних капитала који их још сад гуше тако исто (ако не још горе) као и туђа политичка власт. Тај је пут добро познат свакоме од њих: *да се сједине с другом својом браћом, која живе ван Аустро-Угарске*. Они ће потражити овај пут чим постану слободни, т. ј. чим постану слободни од централизоване Аустрије – њима неће требати никаква Аустрија.

Ова је мисао сазрела код ових народа. Она је изговарана више пута, али све тио, крадом – као да се сами плашимо од наше свести.

Овде у Србији ми имамо право и дужност, да ово начело изнесемо као целу коју ваља достићи и да према томе удесимо програм наше радње према нашем народу на оној страни.

Ми се не бојимо да ће то навући на нас непријатељство Аустро-Угарске – јер знамо да нам је она непријатељ као и Турска. Ми се не плашимо, јер смо уверени да је против нас немоћна. Она ће бити све слабија, што се већма буде код покорених аустријских народа укоренјавала мисао: да је Аустријска држава – савезна или несавезна – савим непотребна.

Изричући ово јавно, ми смо у исто време одредили наше одношаје спрам народне странке Срба и Хрвата у Аустрији. Ми ћемо с њима бити све донде, док је њиова радња управљена на то: да садање Аустрије нестане.<sup>193</sup>

Раденик, бр. 3, од 5. VI 1871.

## ПАРИСКА КОМУНА И ИНТЕРНАСИЈОНАЛА

„Лаж је велика европска сила.”

Ф. Ласал

Ми се још једном враћамо да говоримо о париској комуни. За нас у Србији много је важније да знамо узроке са којих је поникла комуна, да знамо њен значај у друштву и њену цел, но да слушамо партијске грдње и шпијонска доношења по новинама, зато смо и започели да говоримо опширно о „раденичком питању” које је управо родило комуну. Али вратили смо се још једном на париску комуну да покажемо како је дубоко пало поштење код неких људи који оће да усреће човечанство „слободом у поретку”. Као што њихови извештаји казују, у Паризу је у интересу „поретка” пало прско 50.000 лешина али заштитници „поретка” нису ни тиме задовољни. Пошто су поубијали иљаде раденичких фамилија телесно они оће да их убију и морално и да их жигошу као просте зликовце и харамџе. У томе се нарочито одликује европска „журналистика”. Чим који од новинара пусти какву измишљотину, ма она била сасвим детињаста и глупа, она се одма разнесе од Лондона до Београда као несумњива истина. Ми ћемо показати мали, веома мали део тих измишљотина и лажи јер није могуће све поређати – па по њима може сваки видети колики део истине лежи у свему оном што су противници комуне писали и пишу о комуни.

Свакоме читаоцу сигурно је познато колико се је викало на злочинства што их је комуна починила; спомињу се убиства, отимања и т. д. али ако су читаоци приметили, ти што говоре не помињу ни један једити факт који би се односно на сво време владавине комунине до последње осмодневне кланице. Нико не изнесе факта па ни сам министар француски у најновијем распису. Он је барем имао срестава да доказе прибере. Нико не показа кога је комуна погубила док је борба трајала око зидова париских т. ј. за 64 дана њеног живота?<sup>194</sup> Таквог случаја нема јер је комуна укинула смртну казну. То је одавна познато из званичних органа комуне и из неутралних листова европских. То је комуна урадила у опсађеној вароши, напуњеној непријатељима њеним и тајним бушачима за разне династичке интересе. Ово ни једна француска влада није урадила у мирно време. Кад је версаљска војска почела убијати заробљенике, комуна је решила да се освети само кривцима, који су наредили да се чине таква варварства. Главни су кривци били



Тјер и његови министри и комуна је срушила Тјерову кућу и конфисцирала имање владе версаљске. Било је предлога да се увате као таоци најзнатније присталице версаљске владе што се беху затекли у Паризу и да за сваког убијеног казне смрћу 10 таоца на које падне коцка. Тај је предлог просто одбачен преласком на дневни ред и то поглавито *заузимањем Раула Риго, министра полиције* (види Volksstaat од 15 Маја).<sup>195</sup> Ето то је узрок што комуна не погуби ниједног свог непријатеља, до год је трајао мир у вароши, ма да су версаљци од реда убијали све заробљенике. Па и за та сама убиства 64 таоца нема још ниједног поузданог доказа да је и један убијен по заповести комуне,<sup>196</sup> осим што власник новина „Сијекл“<sup>197</sup> прича за свога сурадника Шодеја. \* Исти „Сијекл“, који се може узети пре као *непријатељ* комуне но као неутрални сведок јавља, да је: у тренутку, кад је солдатска беснила по улицама и убијала на најгрознији начин жене и децу комуниста, управа комуне била још толико човечна те је из тамнице Мазас и полиције пустила 650 присталица версаљске владе. За они 64 таоца што су одведени у тамницу Ла-Рокет не зна се да ли су погубљени на чију заповест или су погинули на улицама. Не зна се извесно велимо с тога, што се *зна* да су 23 у вторак версаљци *већ заузеле тамницу Ла-Рокет* и тамо вршили своје „правосудије“ над заробљеницима из народне гарде, а овамо се говори да су таоци стрељани 24 или 25 у Ла-Рокету (види Volksstaat од 29 Маја). Раул-Риго је убијен и сад на њега могу товарити све што се допада његовим противницима. И опет зато они су „варвари“, а убице ненаоружаних људи то су браниоци слободе и цивилизације.

Све што се пришивало комуни о „пљачки“, „деоби имања“ и т. д. све је пука измишљотина. Није ништа противније начелу комунизма као деоба имања. Кад би сваки члан комуне добио по неки део богатства што га сад имају појединци – шта би онда било? Они би били сви једнако богати или једнако сиромашни а после неколико десетина година они би дошли опет на исто место одакле су пошли. Опет би било тако исто: огромна већина сиротиње и неколико богаташа као и данас. Само би се поновила људска историја. Таку лудорију могли су измислити само страшљиви и ускоглави себичњаци, који мисле да човек у друштву не може другче осигурати себе и своју породицу него *ако што више заграби*. Комуна то није мислила нити је то радила.

Да је комуна кога опљачкала као што јој се подмеће о томе нема *ни једног јединог факта*. Француска банка *сама је признала да она није ни дирнута*. Она је само вратила општини Париској оно што јој је дуговала. Приватну својину комуна такође није дирала ни у каквом случају, осим што је од неких жељезничких друштава узела по веће суме као неки насилни прирез. Догађало се веома често да су разне државе у ванредним приликама ударале ванредне порезе на цео народ, али то

\* Шодеј је био најобичнији писар новинарски,<sup>198</sup> а *никакав научењак*. Био је непријатељ социјалиста и својим глупим нападима на њих у јавним скуповима, изазивао је вазда смеј код свију слушалаца. Оптужен је и уапшен био зато што је 18 Марта заповедио војсци (био је општинар) из општинске куће да пуца на ненаоружан народ.

нико није називао крађом. Комуна није ударила порезу на све, већ само на богаташе, акционаре жељезничких друштава. То је управо једно од *најправичнијих дела* што га је комуна учинила, јер ти су се акционари обогатили тиме, *што су опљачкали цео народ француски*. За доказ да наведемо сведоштво познатог немачког научењака Колба: „држава (француска) дала је с почетка жељезничким друштвима велику помоћ, а њиве концесије (право на доходке) свршавале су се понајвише за 45 година. У време државног удара (кад је Наполеон уништио републику француску 1851) преставници оних великих друштава добили су *једним простим декретом продужење њивих повластица* на 99 г. Доцније влада је одобрила неке „фузије“, те су све жељезнице дошле у мало руку... 1857 влада је наредила да се праве нове жељезнице. Постојеће дружине да би отклониле страну конкуренцију тражиле су и добиле нове повластице“ и т. д.\* Комуна је узела неке суме „силом“ од оних људи, којима је влада Наполеонова (сигурно услед неких услуга) незаконито дала право да владају над народном имаовином, јер жељезнице су постале народна имаовина којима је рок од 45 г. протекао. Управо одузела је пљачку од лопова и те је новце употребила на своју одбрану.

У сваком друштву има талоба или ђубрета, као што су: просјаци, скитнице, злочинци и јавне женске. Они су вазда правили преступе и злочинства, па разуме се и за време комуне. Ама баш ти људи *не долазе никад у редове народне војске*, која се је поглавито борила у Паризу. А нарочито не долазе у Француској, где су по закону само грађани, људи са грађанским правима, чланови „народне гарде“. Напротив онај измет људи, који се даје *поткупити за новце и служити свакој тиранији није никад припадао комуни*. Ови људи често иду у редовну војску, у жандаре, али *не у радионице*. То су људи који су до јуче викали „живела комуна“, а сад са ускликом живео Хенрих или Наполеон, убијају ненаоружане браниоце комуне. Версаљски браниоци „поретка“, докле не казне злочинце, већ у друштву с њима врше онај покољ у Паризу. Само они људи којима није ни најмање стало до поштења и истине могу поштена, сиромашна радника мешати са злочинцима и просјацима и нападати на убијеног – место на убицу.

На комунисте се износило да су уништавали научне збирке, да су затварали и скрнављивали цркве и манастире и т. д. Ми о овој ствари имамо драгоцену сведоштво монархијског листа „Тагеспресе“<sup>200</sup> из Беча, из извора који је пре непријатељ комуни но неутралан. Ево шта пише један дописник тога листа од 1 Маја (по наш.) дакле пошто је комуна трајала већ 55 дана:

„Светли историјописац Конзулства и Царства (Тјер) послужио се неким документима из царске архиве па их није вратио. Ови документи сад (кад је његова кућа срушена а његово имање конфисковано) враћени су у архиву. Бонапартина чета имала је наваду да узимље из Лувра, Луксембуршке палате и јавне библијотекс слике, кипове и књиге, па да их не враћа. Комуна је истражила књиге са судском строгошћу и већ су многе књиге повраћене те ће се идући пут од њих направити изложба у

\* Handbuch der vergleichenden Statistik von G. Kolb,<sup>199</sup> стр. 280.

Луксембуршкој палати. Комуна је дакле вратила народу оно што је било покрађено, а нема никаквог јавног доказа да је она навалице уништала средства за науку: књиге, музеуме и др. Даље казује исти дописник како је комуна затворила неке манастире мушке и женске који су били скопчани *подземним одницима*, како су затворени 84 калуђерица из једног манастира у предграђу Сент-Антоан код који се нашло чињеница „да су извршиле тешка злочинства”; како су се у тим манастирима нашле 3 женске које су по 9 г. затворене биле у онакој тамници као позната „Барбара Урлих” из Кракова; како су нашли дечије кости, справе за побацивање деце и т. д. Ето какве је манастире затварала комуна и зашта их је затварала. Даље казује „Тагеспресе”:

„Невероватан успех учинила је комуна код сиромашнијег грађанства, што је оделила школу од цркве и болницу од цркве... Ово приноси комуни много већу популарност на једној страни но што је мржња што је на другој страни, изазивље. Особито ваља приметити да су ове револуционарне мере пробудиле *мање вике и црквеног фанатизма но што се морало очекивати.*”

„У цркву се никад није долазило, на пристojност никада се у црквама није тако строго пазило као сад...”

Као што се види, комуна није наметала никоме неко веровање или неверовање, већ је просто прогласила слободу савести, да верује ко шта оће.

За поправку радничког стања, комуна је употребљавала најзаконитија средства која је имала у власти. Исти дописник „Таг. пр.” у истом допису јавља:

„За време прве опсаде налазило је до 100.000 радница зараду, шијући униформу народне гарде. Зарада им је била веома мала, јер су лиферанти давали веома малу плату. При овој другој опсади оне такође нису могле да што друго раде. Комуна да би повисила њиову надницу изумела је овако средство: кад се давала набавка одела на јавној лиценцији, комуна је одредила цену колико даје за пар аљина а уступила је набавку ономе који *одреди радницима највећу плату.* Ето то су радили „варвари” комунисте док су били чувари поретка у Паризу.

Ми смо наређали ове чињенице из листова, који су непријатељи комуни по својим начелима. Сведоци њиову нико не може побити. Према овоме може се оцнети она страшна вика и грдња која се је подигла на комуноу после њеног пада.

Но као најглавнији окривљујући акт против комуне стоји паљевина Париза, која је узбунила „сав цивилизовани свет”. Ми смо већ казали наше мишљење<sup>201</sup> о тој паљевини. Имамо само то да додамо: сви људи који су се борили за начела, за свој живот и за живот своје породице, волели су вазда пре да изгину но да се предаду непријатељу. Срби треба да се сете само своје историје: Ајдук Вељка, Синђелића на Каменици, Раића и т. д. Само браниоци царева и династија кадри су да полагају оружје пред непријатељем и да иду у ропство као стадо стоке. Како су разумевали комунисте свој очајнички положај, најбоље показује последња дневна наредба војсци од главног заповедника Делсклизе: „Доста је било солдачког газдинства! Не требају нам више ђенерал-штабни

официри са златним „штрафнама” и „ресама”! Дајте места народу! Сад је време да се боримо голим рукама! Куцнуо је час револуционарног рата!” По овоме се види очајничко решење комуниних бранилаца, да сви изгину као јунаци. И они су се бранили тако храбро, да Тиљерије и Лувр где се борио Делеклиз са главном силом „управо нису ни освојене”, вели дописник „Таг. пр.”; тек пошто је се пламен распрострео престала је обрана и версаљски официри мислили су да је Делеклиз са својом војском у пепелу изгорео.” Да не мисли ко да је само Делеклиз био „варварин” те је запалио Тиљерије и Лувр, имамо још да додамо да су Версаљци „наместили једну батерију код Пале-Бурбон и бомбардирани Тиљерије”, као што је у своје време јавио „Ендепанданс” белгијски<sup>202</sup> „Од пијаце Конкордије – вели исти лист – до варошке куће пружа се један четвороугао, који је освојен тек после највећих жртава. Тиљерије и Лувр образују у овом четвороуглу праву тврдињу која изгледаше непобедљива. Да би се избегло бомбардање које је уништило наше „народне драгоцености” најбоље би било принудити бунтовнике глађу да се предаду.” Али Версаљци нису жалили ни мало „народне драгоцености”, већ су их бомбардали дотле, док нису помислили да су „бунтовници” у пламену изгорели. То се, разуме се по себи, њима не приписује у просто злочинство. У опште сво њиово бомбардање Париза са бомбама *напуњеним петролеумом* нико и не спомиње као год да оно није ни мало утицало на паљевину Париза. Сва дакле „злочинства” комуниста своде се на то, што су се они *јуначки бранили* и што су у последњем очајничком тренутку гледали да своје главе продаду што скупље. Међу тим они нису први увели петролеум као ратно оружје, већ је оно примљено и употребљено у рату као нешто са свим обично. „Фолксштат” саопштава у свом 44 бр. наредбу прајској војсци из последњег рата, како ће да употребљавају петролеум у бурадма, да пале мирна села од којих нису могли да изнуде шта им је требало. А бомбама напуњеним петролеумом спалили су Штрасбург тако да „највећма разрушени крајеви Париза нису тако разорени као предграђа Национал, Пијер и Брољи у Штрасбургу”, како јавља дописник „Франф. новина”<sup>203</sup> које су чисто монархичке боје.

Оволико би било доста, па да се види колико је лажи у нападајима на комуноу, али у последње време европске назадњачке новине пустиле су нову горопадну лаж у свет. На име оне су изнеле да је сва борба комуне, а нарочито паљевина Париза, последица далеко разгранате завере у којој су поглавити учесници чланови познатог друштва „Интернационале”.

Има људи којима сви догађаји људски у свету и сва историја изгледају као велики карађоз (вертеп). Чим виде какав народни покрет, они место да траже унутарње услове живота у друштву који су *утицали на сваког појединог* да учествује у покрету или да стане против њега – они место тога, одма траже једнога сакривеног мајстора који је све то „удесио”. Као да се живи људи могу покретати као лутке на жици у карађозу! Код тих људи, да се учини народни устанак није нужно „да је крвца из земље проврела”, већ треба само написати неколико „револуционарних” књига, па је ствар готова. Таки људи већ раде да и последњу париску револуцију преставе као неки крвави карађоз. Глас овај пу-

стиле су најпре француске и енглеске новине, а поглавито полицајско-шпицловски лист „Париски журнал”<sup>204</sup> што излази у Паризу. Из енглеских и француских новина преко немачких извора дошле су ове измишљотине и до нас.

С почетка је ствар изгледала као просто сокачко брбљање, које су новинарски писари дочепали летимице, нашкрибали и у свет пустили. Они веле: добра је публика, – прогутаће све, а нама ће се платити. Да је то тако најбоље доказују ове чињенице: с почетка је јављено да је Интернасијонала тајна дружина, која је саставила заверу, а на челу завере стоје: Карл Маркс, Јакоби, Дибнек и Рус Тиашин. Та је имена изнео „Париски журнал”. Други су учинили „одкритије”, те су место Тиашина ставили Бакунина; а трећи су опет избацили овога са свим и пронашли да је главни организатор К. Маркс, који оће да оствари теорије „Прудона, Бабефа, Дубика и Јакоби”. Све је то проста сокак-лакрдја. Име „Дибнек” или „Дибук” не постоји никако ни у комунистичкој ни у каквој другој књижевности, као год и Тиашин. Јакоби, стари републиканац и до скоро посланик у св. германском парламенту, познат је да не припада никаквој социјалистичкој партији а најмање Интернасијоналу. Карл Маркс и Прудон исповедају две крајње противне економске теорије и т. д. Једном речи, новинарски шарлатани којима нису познате нити какве теорије економске ни Интернасијонала ни преставници разних партија, направили су прави бућуриш од имена и теорија па су пустили у свет, – само нек изгледа „страшно”.

Као што рекосмо с почетка мишљасмо да је то просто новинарско брбљање. Али од како се појави познат распис Жил-Фавра министра спољних послова, видимо да је то нешто горе т. ј. да је то измишљотина саме владе Француске, па је само невешто састављена а још невештије пуштена у свет. Велимо да је невешто склопљена прво с тога што су набубане очигледне лажи а друго и поглавито с тога што се јасно провиди намера владина: она оће да уништи друштво Интернасијоналу које је страшно бројем и образованошћу својих чланова, па је најпре пустила своје најмљене органе да проспу што више могу клевете и грдње на Интернасијоналу у нади да ће и стране новине које су с њом сродне „по срцу и души” приватити, те тако заплашити свет од те дружине. То је радио много вештије збачени Наполсон, који је чак измишљавао „завере” и судио своје сопствене агенте, само да поплаши свет. Тако ради свака тиранска влада. Садања влада француска ради то исто. Докази су томе ове чињенице:

Г. Жил Фавро вели да не зна кад је постала Интернасијонала, мисли 1862 г. а рачуна још да је 40 г. раније и т. д. Чудновато! и више него чудновато. Интернасијонала је *јавно друштво*, основано је 1864 г. у Лондону на једном митингу у Ст. Мартин Хал, с целим да ослободи радника од тираније капиталиста. Од тог доба она је имала своје јавне скупштине у Женеви, Брислу, Берну, Базелу и др. Њен је рад сав јаван, као год и њена начела и њена пропаганда. Њени су чланови многобројни (међу њима има више имућних, као што је и сам организатор К. Маркс). Њених органа има у Енглеској, Француској, Немачкој и др. земљама и вазда на сваком листу стоји на наслову „орган међународне

дружине раденика”.<sup>205</sup> И данас члан Интернасијонале, Бабеф, седи као посланик у немачкој скупштини и у својој беседи „против анексије Елзаса и Лотарингије” вели јавно: „борба у Паризу само је бој на предстражама од велике друштвене борбе која се спрема у Европи.”

Француска влада трпила је то друштво од 1864 све до 1867 а од тог доба почела је да га гони. Те године покушавао је министар Наполеонов Русе, да задобије дружину за царску владу, али је био одсудно одбијен. У исто време пошље лондонски главни савет у Париз неке своје документе по једноме француском члану. Чим овај пређе границу, документи буду конфисцирати.

Али главни савет Интернасијонале у Лондону обрати се преко енглеског министра спољних послова, Лорда Станлеја и овај *изнуди од фр. владе узапћене документе*.<sup>\*</sup> Ови догађаји производили су много ларме против Наполеонове владе, па је чудновато да г. Ж. Фавр, један од велики лармација у то време, није се тада интересовао да боље позна ту дружину. Али ово је још чудније: 1868 полиција париска наједаред поапси ноћу све чланове париског главног одбора Интернасијонале, узапти њихове артије и тужи их суду као чланове „тајног друштва”, које оће револуцију и неред у целом свету, пљачку туђе имаовине и т. д. од прилике све оно што г. Ж. Фавр набраја сада у својој окружници. *После двомесечне истраге ова је тужба судом одбачена* а на место ње дошла је нова тужба да се исти чланови казне због *полицајног* престапа, јер по француском кривичном законнику ни једно друштво, које има више од 20 чланова, не сме тамо постојати без одобрења полиције. 15 чланова главног одбора Интернасијонале, против којих је тужба била управљена, бранили су се сами без помоћи адвоката. Државни тужилац увидео је сам да има посла са људима *поштеним и образованим*. Ево његових сопствених речи којима почиње последњу *окривљујућу* беседу на последњем судском претресу: „Окривљени који стоје пред вама, то су радници *вредни, образовани, поштени*. Они нису били никад осуђивани, *никаква пега не прља њихову моралност*, и ја господо у мојој тужби против њих нећу употребити *ниједну* реч која би вређала њихову част.”<sup>\*\*\*</sup> Због престапа дакле кажњени су оптужени са 100 франака трошкова и 30 дана затвора.<sup>\*\*\*</sup> 1870 г. Наполеон хтеде да усреси Французе „уставом” и позва народ да по ново гласа за његову династију. Дружина Интернасијонала тада је била главна опозиција Наполеону и ту је радила заједнички са г. Жил-Фавром и другим члановима опозиције. Наполеонова влада измисли тада нску заверу и повуче *по други пут* Интернасијоналу *као тајну дружину*. И овај процес сврши се срамно као и онај први. Сама је либерална опозиција „интерпеловала” владу због ових „незаконитих” затварања. Ово већ није могао незнати г. Жил-Фавр тадашњи адвокат и члан опозиције а сада се чини као да о

<sup>\*</sup> Види Die Internationale Arbeiter - Association од W. Vidhof,<sup>206</sup> Berlin 1868 г., стр. 56.

<sup>\*\*</sup> Види Proces de l'Association Internationale, печатан у Паризу 1870 г., стр. 27.

<sup>\*\*\*</sup> Види спомнуту књигу Ајдхофа,<sup>207</sup> стр. 63. и Proces de l'Ass..., стр. 56.

свему томе не зна ни словца. Ето како су поштени садањи републикански министри! Они мисле да је цео народ француски усрећен, чим су они задобили господство. Оно што *наполеонска полиција и наполеонски суд* нису могли да наметну „међународној дружини радника“ то јој намеће републикански министар! Кад овако ниско стоји цена истине код министара богаташке Европе, те они могу да бране своја злочинства оваким измишљотинама, да шта се може казати о другом ситнежу, који живи од тога што само грди и фали некога по нечијој заповести?

У говору о радничком питању ми ћемо говорити опширно о Интернасијонали и њеним начелима. За сада смо само хтели да покажемо, шта вреди ово што се о њој буба из министарских и неминистарских извора.

*Раденик*, бр. 3 и 4, од 5. и 8. VI 1871.

## НАШЕ ДОМАЋЕ СТВАРИ. (КОД НАС ИМА ЧУДНИХ И СВАКОЈАКИХ НАВИКА)

Код нас има чудних и свакојаких навика од којих често нико нема баш никакве користи. Између осталих и та је, што се и сувише бавимо „ситничарском политиком“. Гди год хоћете, па било то у читаоници, у дућану и на ћепенку или на улици, свагда ћете чути како беспосличење тражи нешто „важно,“ и онде где га нема. Ова се опет навика као навалице подржава. Све се наше новине као у опкладу утркују, које ће пре какву важну „политическу“ новост донети као што је н. пр.: Цар је руски у Емсу, тамо ће и царица доћи. Грчки је краљ ручао код цара у Шенбруну. Ручак је био сјајан. Султан је послао пуне сандуке ордена у Русију. Ова се принцеза удала а ова је родила и т. д., сијасет таквих „политичних рецепта“ сваки дан читамо.<sup>208</sup>

О нашим стварима најмање бриге водимо, као да то све плива у благостању. Ми се до душе по који пут сетимо и наших ствари и признајемо (што је баш реткост) да би се имало много што шта урадити и поправити; али на све то обично сажмемо раменима као да би хтели рећи: има ко се о свему брине. Ово је с неке стране и „похвалително“, али... али ово је и сувише наивна навика.

Ми ћемо, како што смо и у програму казали,<sup>209</sup> доносити и политичке прегледе казујући замашне догађаје у свету и то више као обавештење и казивање правога стања ствари. Али преко свега мислимо, да су нам наше домаће ствари на првоме реду, о којима треба да се вазда разговарамо и обавештавамо. Познавати се са народним животом, изучавати и пажљиво пратити све појаве у његовом животу и развитку – то је мерило којим можемо оценити његове мане и добре стране.

Зато позивамо све наше другове и познанике да нам се што чешће јављају и казују из њихове околине све оно, што би припомогло да се што је добро одржи, а што не ваља и што смета напредовању – уклони и помогне.

Ми шиљемо људе да рију по библијотекама, да траже споменике „старе величине“ или какав камен с натписом и читуље и то се зове драгоцен материјал за историју народног живота и језика. Ту се шаљу експедиције и дају награде. А кад се код нас у коме округу појави глад или поплава, што се из године у годину све чешће дешава, онда никоме и не пада на ум, да о томе озбиљно промисли, да потражи узрока томе. Па ако се који пут и учини така „шетња“, као оно 1864 год.<sup>210</sup> она на то-

ме само и остане. Зато да би имали што потпунија извешћа, молимо све оне који хоће да нам дописују, нека нам што краће одговоре на ова питања: Како је економско стање у народу у опште или посебице: да ли ће ова година бити родна и с чиме? Имали ране за људе и стоку? Има ли доста стоке а нарочито свиња и каквог соја; Каква је трговина: Какви заната тамо има; да ли је број оних што порезу плаћају све већи или мањи. Какво је врме и здравље? Па после има ли честе крађе и убијства у томе крају и дешавају ли се самоубијства.

Нама је немогуће изређати све оно о чему би требало сви да знамо и да се користимо, зато нека наши дописници остало сами попуне.

*Раденик*, бр. 5, од 10. VI 1871.

## II ПИСМА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СИМИ  
СИМИЋУ

Београд, 18. IX 1870.

Брате Симићу,<sup>211</sup>

Овогодишња „Скупштина омладинска” решила је да се у сваком српском месту где је само могућно образују месни омладински одбори.

Рад месних одбора по решењу овогодишње Скупштине овај је:

Прикупљање чланова омладинских, растурање књига, прикупљање претплата за лист и књиге омладинске, приређивање беседа и јавних предавања, оснивање дружина за податке о имовном стању народа (занатлијских и земљоратарских задруга, штедионица, итд.), оснивање дружина за развијање снаге народа (гимнастичке и стрељачке дружине), за неговање здравља у случају рата итд.

На овогодишњој „Скупштини омладинској” изабрани су за чланове Главног омладинског одбора за Србију: Ђока Влајковић, Стојан Живковић, Милан Јовановић, Ђура Љочић и Светозар Марковић. Овај одбор решио је да позове све познате чланове омладине, који живе по унутрашњости Србије, да настану око оснивања Месних одбора. Такође је жеља Одбора да ступи у што ближу свезу са сеоским становништвом и зато су најпогоднији свештеници<sup>212</sup> и попови. Зато се теби препоручује да испиташ има ли у твојој околини учитеља и попова који би се подухватили да раде око организовања народа у духу омладинском. Ако има онда нека тамошњи месни одбор ступи с њима у везу.

О овоме свему извести Одбор што скорије. Ако се ти из буди ког узрока не би могао примити да организујеш у Ужици месни одбор онда јави то Главном одбору у Београд и кажи у исто време на кога би се другог у Ужици обратити за исту ствар.

Перовођа  
Главног Одбора Србије  
Светозар Марковић



Овај Штатут<sup>213</sup> шаљемо да имате прегледа ако би се код вас основала слична дружина.

Поздрави Радовановића и Велизарића. Одговор адресуј: Ђ. Љочићу и столарско браварској радионици.<sup>214</sup>

*Дело,*<sup>215</sup> 1955, св. II, бр. 6–7, стр. 110–111.

## СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ГЛАВНОМ ОДБОРУ УОС

Главном омладинском одбору у Н. Саду

Чланови главног омладинског одбора у Београду<sup>216</sup> отпочели су свој рад. Ми смо се обратили свима члановима и пријатељима омладинским по Србији да свуда где је само могуће образују месне одборе. Уздамо се у вољу и енергију оних на које се обратисмо да наш позив неће бити узалудан, барем у већини окружних вароша у Србији.

Од Г. Каљевића, члана одбора београдског за прошлу годину примили смо рачуне од скупљених новаца приликом омладинске скупштине 1867 г. По тим рачунима, што их је склопио Г. Ж. Кара-биберовић, претекло је преко свију трошкова 111\* и 22 1/1 гр. Ови су новци дати управи фондова и од 1 марта 1869 г. вуку интересе по 6%. Тај интерес није никак(о) дират.<sup>217</sup>

Одбор жели да зна ваше мишљење, да ли би било боље да овдашњи одбор узме те новце из управе фондова и да их употреби тако како би вукли већу асну. Разуме се на одговорност одборских чланова.

Рачуне од омладинског календара још нисмо примили од Г. Каљевића. Он је издавао неке награде за списе у омладинском календару па још није склопио рачун.

Ми смо такође решили да ако је икако могуће подигнемо певачку дружину у Београду као дружину омладинску. У том смислу ми смо се обратили на Ј. Бошковића и он нам је обећао своју помоћ да исту дружину одржимо.

Разашливање „Мл. Србадије” ми смо оставили по староме до нове године. Са Г. Каљевићем договорићемо се да његовом разносачу плаћамо извесну накнаду. Од нове године ми ћемо узети на се разашливање листа и књига омладинских.

Пошљите нам одма од прошлогодње „Заједнице” 30 комада да разашљемо по Србији устав омладински онима на које се обраћамо рад подизања месних одбора. Добро би било да отпечатате ма у каквој форми *оделито* оне измене које су усвојене на овогодишњој скупштини па да нам њих пошљете.

Адресујте: С. М. спрам енглеског конзулата.

Београд 21/9/70.

Перовођа одборски  
Светозар Марковић.

Дођох у радијоницу<sup>218</sup> да узем један штатут и затекох твоје писмо. Поздрав свој браћи. Светозар.

Оригинал. МС, РО, 28741

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – МИШИ  
ДИМИТРИЈЕВИЋУ

Београд 12/10(1870)

Драги Мишо,

Ево ти једног чланка за омладински календар. Дело Енгла: *Агрономске грађевине* ја сам превео цело прошле зиме, али је врло велико и има много слика па се не може код нас да печата.<sup>219</sup> Ово неколико речи ја сам написао по том делу или управо скрпио сам. Почео сам да пишем одавно и као што можеш видети по почетку, који сам избрисао, хтео сам спочетка да пишем много опширније, али немадох кад. Најпре имадох посла око потрошачке дружине у којој сам одборник, а после морадох да путујем у Јагодину одакле се тек прекјуче вратих. Писао сам нешто и у путу само да свршим час пре.

Одговоре на позив што га управисмо на наше пријатеље по унутрашњости добисмо до сада: из Ваљева, Крагујевца, Јагодине, Ужица, Смедерева и Гор. Милановца. Из Ваљева одговор вам је познат, из свију других места изјавише нам да ће тамошњи читаонички одбори узети на се дужности месних одбора, приређивање беседа, јавних предавања и т. д. а наши пријатељи обвезују се да ће они лично на се узети растуривање књига и новина, скупљање преплатника и чланова омладинских. Само сви се туже на неуредност досадањег разашилјања књига. Пеливановић се тужаше из Ваљева, тужаше се да није добио 10 екз. *Политичног речника*,<sup>220</sup> на што је претплату послао. Петар Петковић из Јагодине тужи се тако исто за 3 екз. Ако ове књиге до сада нису послане молим те пошљи ми их одма па ћу им ја испратити.

Из Ужица пише нам Сима Симић да би тамошњи чланови омладине желели да овдашња влада потврди омладински устав. Да ли да га влади поднесемо, шта ви о томе мислите?

Ко ће бити редактор „Младе Србадије“? и би ли одбор био тог мишљења да се она пренесе амо, ако би закон о штампи у Србији био сносан? нека нам каже одбор своје мишљење о томе. Жеље омладинске од Изасланог одбора дошле су онима на које су управљене али нису изнесене пред скупштину а по свој прилици неће се ни износити.

Још кад сам био у Н. Саду печатао се у летопису мој чланак „Реализам у науци и животу“<sup>221</sup> – извести ме шта је с тим чланком. Ако

„Матица” даје какве награде за чланке у летопису онда се и ја препоручујем да ме не забораве, тако исто и за овај чланак у омл. календару, јер ја за сада немам никаквих прихода као што ти је познато. Братски поздрав Свет. Марковић.

За ово последње одговори брзо.

Оригинал. МС, РО, 28742.

### СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – МИШИ ДИМИТРИЈЕВИЋУ

Драги Мишо,

На јучерањем скупу решихмо да вам пошаљемо „енергичну” ноту, што нам неодговарате. Ми смо закључили да узмемо омладинске новце из фонда и да их предамо у банку а 50 # од њих да се налазе као ручна каса код одбора.<sup>22</sup> Из те касе решихмо да издајемо награде за чланке за „Младу Србадију” онима који би се на овдашње чланове одбора обратили са својим списима. У том смислу одбор је печатао један позив у „Србији” члановима уједињене омладине у Србији да шиљу своје чланке. Тако исто јавили смо да ће се у будуће лист разашајати из Н. Сада непосредно уписницима. Узрок је томе што се овим путем преко Каљевића задржава лист по 6 до 10 дана те тако доцније стиже, да неговорим о неуредности што се при том дешава. Данас вам шиљем списак свију уписника на „Мл. Србадију” из Србије. До који дан тражићемо од министра одговор ради потврде омладинских штатуа, што је зактевано од министра још пре годину дана.

Пре смо вам јавили да је Пеливановић из Ваљева платио 10 комада „Полит. речника”. У Јагодини Пера Петковић телеграфиста 3 к. Ово сте требали да пошаљете одма, ако их има у списку међу предплатницима на „Полит. речник”. Ако ли нису забележени требало је да сте нам јавили.

Неуредност је у разашајању омладинских списа тако велико да скупљачи претплате по Србији всле да већ немају образа да купе претплату у будуће. Ово страшно шкоди омладинској ствари и треба да се што пре уреди.

Чуемо да „Мл. Србадија” нема „ориџиналних” чланака и као да је то узрок што б. бр. неизлази. Ово је моје лично мишљење о тој ствари: Омладински лист неизлази из моде или из сујете да неки чланови омладински покажу своју ориџиналност, већ да растуре по народу неке истине, да научи чему. Према томе чланци не треба да се цене ни по чему другом осим по садржини, па били они преводи или ориџинали. Ово моје мишљење није усамљено: јуче бијех на скупштини „Побратимства”,<sup>23</sup> ова је омладинска дружина решила да издаје свој рад у месечним свескама; имају већ преко 20 печат. табака спремног материјала по највише по избору популарних превода из дијететике, пољске привреде, физијологије и других природних наука, а биће (у раду су већ) ориџиналних и преведених чланака из социјалних наука. Неки од ње-

них чланова шиљали су своје преводне у „Мл. Србадију”, па како се за 5-6 месеци испечаташе, а међу тим излазише неки празни ориџинали они поискаше од уредништва своје чланке назад и тада се решише да нешиљу ништа у „Мл. Србадију”, већ да издају свој рад сами. Прва свеска печатаће се кроз месец дана. Ја сам за ову намеру „Побратимства” дознао пре десетак дана и јавио сам осталим члановима главног одбора услед чега решено је да се издају награде за чланке одма у Београду, ако их овдашњи одбор прими за „Мл. Србадију”, што сам вам већ рекао. Судећи по свему што сам до сада видео овде има радне снаге да би се могао издати ваљан лист и већи но што је 6 табака месечно. Само треба организовати ту радну снагу. Ја сам сада заузет радом око организације радње потрошачке дружине која ће одпочети рад од 1 Новембра (после ћу бити слободнији), па немогу; али у сваком случају најбоље би било да се редакција пренесе амо. Редакција не треба само да је само редакција зато: да прима чланке који јој се поднесу и да их печата у лист, већ треба да даје иницијативу шта треба да се пише. У омладинском листу потребне су постојане рубрике: за економски положај нашег народа и за излагање сувремених економских начела, за организацију привредних задруга и критику ових што постоје; за критику школског устројства и школских књига у свима крајевима српским, за критику друштвену и т. д. Зато треба да се организира редакција тако да за сваки одео има по 2-3 радина. У Београду би се могла склопити таква редакција – разуме се кад би се ко заузео да је склопи, ни у једном другом српском месту то није могуће, јер нема по количини толико радне снаге и кад би било најбоље воље. Тога ради ја понављам опет оно што сам пређе писао: да се уредништво пренесе у Београд. Закон о штампи како чујем дошао је пред скупштину т. ј. предан је одбору па ће доћи пред скупштину. Разуме се да неће бити цвече, али главно је да цензура одпада, а за остало како буде.<sup>224</sup> „Док се јаја нелупају не може бити кајганс.” Ако се мора носити одговорност и лежати апс – нека и то буде.

Предлог омладински читан је на скупштини.<sup>225</sup> Било је дебате о томе да ли да се преда одбору коме се упућују сви подобни предлози, али то је било противно пословном реду скупштинском, јер није подписан на предлогу нико из Србије, па је тако одбачено.

Одговори Мишо што пре, иначе ћемо подићи ларму до неба.<sup>226</sup>

С. Марковић

23-г. Јуче сам требао да пошаљем ово писмо, али се задржах због списка уписника на „Мл. Србадију”, коју ми беше предао Каљевић. У списку није било означено на колико је ко предплатио. Стога врати списак да се тозначи, а ви међутим 6 бр. шиљите опет Каљевићу, а после ћемо ми примити да уредимо разашилчање по Србији. Позвали смо све чланове и пријатеље омладинске по Србији да купе предплату.

Омладински поздрав свим пријатељима.

(22. и 23. октобар 1870)

Оригинал. МС, РО, 28743.

С. Марковић

## СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – МИШИ ДИМИТРИЈЕВИЋУ

Београд 3/11. 1870.

Драги Мишо,

Прекјуче бејаш баш код Влајковића кад стиже писмо од Павла Козелца из Књажевца где се тузи да је платио за 13 комада Пол. речника па недоби ни књига ни одговора, ма да је писао и Каљевићу и Тони. Ако имате још Пол. речника прву свеску пошљите нам одма 26 ком. да људима разашљемо књиге.<sup>227</sup> Овако ће омладина сасвим изгубити кредит у Србији а и онако га мало има. „Мл. Србадија” има сада у Србији само *педесет* претплатника који су платили до свршетка године. Ми смо већ позвали чланове омладинске да купе уписнике, али како и „Мл. Србадија” неуредно излази то нема изгледа да ће бити великог успеха. Од 500 на 50! ето такав је напредак учинила Омладина у Србији за по године. Јуче је овдашњи одбор имао седницу, да се договори због примања новаца из фонда, због потврде штатута омладинских од владе и због „Мл. Србадије”. Овдашњи чланови одбора сви су тог мишљења да треба „Мл. Србадију” пренести амо. Закон је о штампи изишао и ако сте га читали, видели сте да је рђав да не може гори бити.<sup>228</sup> Па при свем том он је бољи но цензура која је до сада постојала за све књиге и новине које и овде и тамо излазе. Ако „Мл. Србадија” остане овака као што је до сада била т. ј. лист без икакве тенденције ми можемо слободно јамчати да цензура неби из ње ништа брисала но би смело могла тражити субвенцију од владе. Тако је „невин” њен садржај! Али ако оћемо да „Мл. Србадија” буде лист одређеног правца као што смо решили на последњој скупштини онда то за Србију нема никакве асне. Влада ће то задржати још на обали па ником ништа. Међу тим ми баш мислимо да остваримо овде у „Мл. Србадији” решење овогодишње скупштине и да јој дамо правац радикалан и да ступимо јавно у борбу са владом у Србији. Избрисати неколико врсти или цео чланак или задржати целу књигу на обали – то је посао лак јер се свршава без икакве галаме. Али задржати лист, па после судити писца (што влада може по данашњем закону о штампи) то је теже, ту ће бити јавности пред судом и што је главно биће могућности да наш свет једном дозна зашто влада гони слободну штампу. Нама је потребна борба с владом и то што пре – ето то ваља да имате у виду кад решавате о преносу „Мл. Србадије” амо.

Она ће бити далеко – далеко радикалнија но што ће бити ако остане у Н. Саду, зато вам јамчимо. Још ово: овде је свакојако потребан један независан лист. Каљевић се спрема да остави „Србију” од нове године, а и да је задржи слаба вајда од ње, јер је она постала мека као памук. Да се издаје други политичан лист који би заступао омладинска начела – *за сада нема средстава*. Остаје дакле једини пут да се буди свест у овом крају, да се издаје лист научан али са извесном тенденцијом и таква треба да буде лист омладински. Ми смо толико уверени о потреби таквог листа код нас, да смо се решили да покренемо засебни научни лист ако се „Мл. Србадија” неби амо пренела.<sup>29</sup> А то би била грдна штета да се и овако слаба снага цпа. Околности нас гоне да то урадио. Лист који неодговара потребама народним свет неће да држи као што показује пример „Мл. Србадије”, лист који би ваљао, неби био пропуштен у Србију. А ако овде будемо издавали лист, бар ћемо имати терена за борбу.<sup>20</sup>

Одговорите нам брзо на ово писмо и пошљите нам Полит. речнике. Рачуне од Каљевића још недобисмо ма да смо их неколико пута тражили. Од Абердара још нисам ни тражио.

Поздрав свој браћи.

Светозар

(На полсђини:)

Седн. 11. нов. 1870.

С.

Оригинал. МС, РО, 28748.

## СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ВЛАДИМИРУ ЈОВАНОВИЋУ

.....  
Српска омладина треба да развије отворено барјак против основног начела – против династије... Ви сте нападали владу и династију што није либерална, а ја не тражим од владе и династије либерализма, ја нећу ни владу ни династију. Моја је целъ да народ зна шта је општа потреба, шта је општа задруга (држава), и да место владе бира поверенике, који ће да врше народне послове како народ сам нађе за добро (...) ви сте државник, а ја сам социјалиста, човек који одриче саму основу државе. Ми се разликујемо у основним појмовима о народу, држави и слободи.

(...) обраћао си се (у Цириху) млађим пријатељима као непослушној деци...

Пред вама су стајали људи, који су вас некад држали за свог вођу и који сад не признају да сте ви способни да им будете вођ, не признају начела, која вас руководе и целъ коју ви хоћете да постигнете(...)

(28. децембар 1870)<sup>21</sup>

Рукопис Владимира Јовановића, *Нови борци социјалисте*. Оригинал. ИАБ, ЗПО, к XVIII, I, 19, стр. 54–55.

## СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ МАРКОВИЋУ<sup>232</sup>

Београд 29. децембра 1870.

(...) Сви буржоаски политичари, који се позивају на науку о друштву, ђоја као нешто апсолутно истинито, не примећавају, да они гледе кроз наочаре својих предрасуда, што их је човечанство наследило од векова. Они се позивају на проматрање, на опит, на чињенице. Али ту и јесте чвор, што они неке чињенице не виде, неке опет виде наопачке, а по негде из најбољих чињеница извуку најпогрешније закључке. После 1848. год, кад је угушен један од најсилнијих покушаја, да се измени садашње економско стање у Европи, европски доктринари решише, да је социјални прсображај немогућан. Чињеница је ту, опит је ту – пробано је! Није се могло, дакле – немогуће је! Али живот људски ишао је старим путем. Поредак друштвени поставио је милијуне људи, који раде, и то који раде најтеже и најкорисније послове, да не могу живети својим радом. Овај поредак осудио их је, да скапавају од глади, осудио је њихове синове на прерану смрт, а њихове кћери на разврат. То је положај фабричне радничке класе у Европи. Али ни сељаку није боље. До душе, његово је стање постојаније – непроменљивије, али није боље. Обичан сељак једва има толико угодности, колико обичан радник, а што се тиче образовања, он стоји још на нижем ступњу. Што се тиче српског сељака, ја сам уверен, да је средњи живот нашег сељака краћи, но средњи живот фабричног радника. Је ли могуће, до маже опстати такав друштвени поредак, у коме пате најкориснији чланови друштва? Очеvidно да није могуће. Потреба је натерала ове људе да мисле, како да поправе своје стање. Они су мислили, писали и радили. Поникла је цела књижевност, организовало се стотинама дружина – пробудила се једном речи маса од милијуна људи, који *хоће да живе*. Овај процес свршавао се поглавито од 1848. год., у сред општих усклика реакције, а од 60. године на овамо изниче из средине европског друштва цела *организована партија* људи, који, као некад апостоли хришћанства, проповедају нов *друштвени строј*. Та партија, то је „Интернационала” – међу-народна дружина радника – или као што се најобичније зове „*социјално-демократска партија*”. Ова партија *хоће* – да кажем у кратко – да је сваком члану друштва осигуран слободан развитак свију физичких и умних способности, т. ј. да је сваком члану друштва осигурано

образовање опште и специјално. Даље *хоће*, да сваки може употребити у раду све своје способности, т. ј. да сваки има сретстава да ради; она *хоће*, да је сваки слободан располагати собом и *својом* али само *својом* зарадом, и на послетку она *хоће*, да се рад у друштву тако организује, да се са најмањом радном снагом достигну највећи резултати. То су начела сувремене социјално-демократске школе.

Али то је само почетак почетка. Наш материјални живот основа је нашег бића, и сви други наши одношаји без материјалне основе не би постојали. По томе економски одношаји, који ујамчавају материјално биће, онајважнији су; али има и других важних одношаја, који се не даду свести у област економских одношаја. На пример породични одношаји, па онда религијозни и државни. Породица није удешавана према томе, како ће људи живети најбоље, већ се сложила несвесно, нагонски, у току историје човечанства. Међу тим породица утиче веома на економски живот људи и управо она је један од главних узрока људске неједнакости. Њу трсба реформисати. О религији и држави, мислим, не трсба ни говорити, да оне нису поникле да би људи што боље живети могли, већ религија је поникла из незнања, а држава из насиља. Све то треба преобразити. Појмови породични, религијозни, државни и економски морају се сви изменити, па тек да се друштво преобрази. Ово је огроман посао, али је нужан. На Западу социјална демократија ради на томе већ у велико. Код нас до сад није на томе готово ништа рађено(...)

Стража, Нови Сад, свеска за октобар 1878, стр. 175–176.



СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ И ЂУРА ЉОЧИЋ  
– ЧЛАНОВИМА ОМЛАДИНСКОГ  
ОДБОРА У НОВОМ САДУ<sup>233</sup>

Београд 23 јануара (1871)

Члановима омладинског одбора  
у Новом – Саду.

Потписани јавили смо члановима овдашњег одбора омладинског да иступамо из одбора омладинског. Узрок томе је врло прост: за нас није било никаква рада у омладинском одбору. То смо јавили одбору, а то смо и печатно изјавили у „Трговач. Гласнику”.<sup>234</sup> Ту ћете изјаву сигурно већ имати у рукама кад узчитате ово писмо. Обширније објашњење оставили смо до идуће скупштине омладинске;<sup>235</sup> међу тим држасмо да је нужно да вама опширније мотивујемо наш излазак, а ви можете и ово писмо предати јавности ако држите за потребно.

Прву смо погрешку учинили нас двојица што смо ступили да радимо заједнички са људима са којима недељасмо једно уверење. Али ту погрешку дели с нама омладинска скупштина, која нас је тако избрала.<sup>236</sup> Еле ми се примисмо чланства у одбору да нам се непребаца да желимо цепање омладине и да бежимо од рада. Одма чим дођосмо са скупштине омладинске ми пријонусмо око образовања месних пододбора по другим местима по Србији. У томе су нас помагали људи ван омлад. одбора као Паја Мијаиловић, Михаило Никетић и др., а како од осталих одборника није ни пером ударио да напише какав позив, па немогосмо их никада све ни сакупити у седницу ма да смо трчали по целој вароши да их сазовемо кад је требало. Али зато они су развили особиту енергију кад се радило о другој ствари. На име кад је Г. Вл. Јовановић долазио амо ради своих политичних комбинација, они наумише да учине *coup d'état*<sup>237</sup> у корист Г. Јовановића. Управо они нас позваше једном на седницу и ту нам објавише да су изабрали Г. Јовановића за редактора „Мл. Србадије” ма да је он највише дебатирао против програма „Мл. Србадије” што га је усвоила прошлогодња скупштина. Ми смо видели са сажалењем како су веома различити наши погледи на рад омлад. одбора од погледа већине одборске. Већина одборска сматрала је редакторство омл. листа, као титулу која се даје за „заслу-

ге” (то су били њихови разлози) а не место за рад, заради извесне целије; а с друге стране изгледало је да они нас сматрају као неку непријатељску силу, којој треба одузети земљиште и то ауторитетом Г. Јовановића. Ми нисмо тели ниуколико да се пуштамо у ову ситничарску борбу (с тога нисмо ништа ни јављали вама у Н. Сад) већ просто изјависмо да ћемо изићи из одбора, ако Г. Јовановић буде изабран за редактора. Већина оста при свом решењу и тим фактично изјави да она нежели с нама да ради – барем предпоставља Владимира нама, ма да је омладинска скупштина урадила противно. Оно што смо ми наводили против Владимира обистинило се. У тренутку кад је писао овдашњем члану одбора Ђоки Влајковићу „да пристаје на све што дружина реши” – он је водио преговоре с владом. И кад посланик већине Ђока дође у Н. Сад да сврши с вама – с Владимиром мишљаше да је свршио – овај оде да путује „ако не за општу целу а оно за цело општим средствима”. Ђок(а) Влајковић нетеде ни да нам јави због чега се Владимир неприми редакторства. Тако исто Ђока Влајковић и М. Јовановић беху изабрани да траже од министра одобрење омладинских штатута, па нам као одборницима никако нејавише своје преговоре с министром. Доцније тек дознасмо да су имали врло интимне разговоре с владом и да су отуда дознали како нас двоје са Драгишом Станојевићем правимо заверу против владе, како је то све влада дознала и т. д. и то је ђоја узрок што се они боје да ми некомпромитирамо омладинску ствар. Ко је измислио ову причу влада или чланови одборски ми незнамо, тек у свет ју је пустио члан одбора Ђока Влајковић.

Од оног покушаја са Владимиром ми у ствари нисмо ништа радили заједнички. Рад око организације месних одбора, престао је са свим, одборници су само тражили редактора за „Мл. Србадију” и да неби нама допала у руке (искао се је за редактора С. Марковић) они једно време беху готови да сасвим лист амо непренесе. То је признао сам Г. Кујунџић садањи редактор „Мл. Србадије”. Нама је била позната сва ова тричави борба. Видесмо да у омладинском одбору нема никаква рада. Наш предлог да се образује редакција из више лица како би више одсека научних било заступљено – није нам се примио.<sup>238</sup> С тога ми решисмо да изиђемо из одбора. Само смо још чекали да чујемо избор редактора листу. Као што вам је већ познато избор је пао на Кујунџића. Ми недржимо да је Кујунџић човек који ће *тети* (о способности његовој могло би се такође нешто приметити) да оствари програм „Мл. Србадије” као што га је донела последња скупштина. Остваривати онај програм значи ступити у отворену борбу против целог данашњег политичног и друштвеног поретка у Србији. А то неће *тети* ни Кујунџић нити ико из већине одборске. То би значило ступити у борбу и против данашње либералне владе – па може бити потписати под ударце параграфа. Ову борбу ми смо поглавито имали у виду кад смо помагали ту мисао да се лист амо пренесе. А ту мисао имали смо и кад смо писали онај предлог за лист омладински. Као што смо већ тамо рекли: Ако оћемо да одиста постанемо слободни и уједињени треба да радимо на томе – да пређемо од речи делу. Па треба у том правцу да се обавештавамо. Но о томе овде се у одбору није никада ни реч повела.

Право да кажем ми сами неби ни хтели водити таква разговора с неким личностима из одбора, јер по нашем уверењу они стоје далеко ближе и искреније са министрима и вице-министрима у Србији но с нама и са целу оmlадинском. Ми нисмо сматрали одборско место као какву титулу; нисмо имали рада у одбору па смо иступили да небудемо пусти фигуранти. Приватно казали смо редактору „Мл. Србадије” да ћемо радити у листу ако буде имао одређеног правца и ако се будемо слагали с тим правцем. У противном случају нећемо ни пером ударити – као и досад.

С. Марковић  
Ђ. Љочић

Оригинал.<sup>239</sup> МС, РО, 28728.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ  
МАРКОВИЋУ

Београд 11. фебруара 1871. год.

(...) Изашао је први број „Младе Србадије” под новом редакцијом.<sup>240</sup> У првом броју излаже редакција своја начела. Либерални „цукер вассер”<sup>241</sup> са свим недостојним увијањем репића пред владарима српским и црногорским. Не ћу пером ударити на „Младу Србадију”(...)

Стража, Нови Сад, свеска за новембар и децембар 1878, стр. 362.

III  
ДОКУМЕНТИ

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ<sup>242</sup>

Београд, 26. маја 1869.

Јуче је поредак био не као у слободној земљи, но као у пустој земљи.<sup>243</sup> Скупљени бијају мужеви идеала, једни проповедаше да за идеју морају погинути као што је поручик Ефрем Марковић исповедо и његови јединомисленици г. Маринко Радовановић, г. Срећковић, г. Жујовић, г. Алимпије Васиљевић, г. Абердар, г. Кавур, г. Вучко Јота,<sup>244</sup> г. Каљевић и Ђока Влаиковић млади а(ј)дук Вељко. Јуче и говорише и радише упркос поштеноме свету да протуре Милована Јанковића, Владимира Јовановића, Љубомира Каљевића и младог аидук Вељка.

Но ја ве могу пуздано увјерити да ако Милована Јанковића прими влада за посланика, као што је прилика да ће бити избран може се велика несрећа догодити по томе што је у грађанству поста(ла) разјаренос(т) врло велика. Какви су безобразлуци били јуче и данас се повлаче ја нисам у стању описати само би вам мого унеколико усмено објаснити(...)<sup>245</sup>

Оригинал. Архив Историјског института у Београду (АИИ), Заоставштина Јована Ристића (ЗЈР), III/19.3/493.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

(Београд, друга половина јуна 1869)

Ја сам се у Пешти нашао у кафани код „Јенглеске краљице” 18. ов. месеца са Јефремом Марковићем, штабним поручиком и он ми се жалио како га премештају у Чачак гди он ићи неће. Јефрем рече да му он као поштен човек подлу владу служити неможе а нарочито што има један Намјесник кој је био калфа бојаџински и коме је Вучић ударио 40 батина а то је г. Блазнавац који је у последње време поаро Државну касу заједно са Лазаром Трипковићем кад је био војни министер код почив. Књаза Мијаила па ара и сад заједно са својим другом Ристићем и шиљу новце у Енглеску касу и они сви и они су из свога користољубља само да би управљали са земљом наметули народу Србском влашко копиле<sup>246</sup> за Господара Земље. Оваке људе ваља побити и ја ћу се решити сам да убијем тога Блазнавца да спасем Србију од издајца. Једно(м) речју ја имам једнога пријатеља у маџарском Министерству и преко њега ћу се запитати да (ли) би влада маџарска мене издала кад би ја то исвршио. Јефрем вели како је чуо од његовог пријатеља из маџарског Министерства да мора доћи Петар Карађорђевић на владу србску и то ћеду га довести Турци са Маџарима и Аустрија. Турска за сад ћути и не протестира противу новог устава но чека згодну прилику па ће у тој згодној при(л)ици спремити 50.000 војске па изненада кидисати на границу а у исто време послати ултимат у коме ће зактевати да се обори нови устав а да се вастави Петар Карађорђевић на престо србски а с друге стране претити Аустрија с Маџарском и тако ће земља избавити тирјанизма назови фамилију Обренова коју сачињава Блазнавац и курталисаће фамилије Хаџитомине.<sup>247</sup>

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/517.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 12. октобра 1869.

Ја сам у понедељник приспо у Беч... Сутра дан сам у 11 сати отишо код Карађорђевића како он тако и она<sup>248</sup> ме врло лепо примили. Ја иј запита одкуд су они сазнали да сам ја дошо, видли смо у суботу из Драгишиног телеграфа а Драгиша те је на(ма) препоручио као пријатеља. И казаше ми да је Драгиша отпутово с Пером<sup>249</sup> у Париз да штампа једну књигу<sup>250</sup> и кроз месец дана вратићеду се натраг па ће онда Драгиша у Новом Саду један лист издавати биће му помоћник Светозар Марковић који је у Русији науке слуша...

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/535.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 17. октобра 1869.

Јуче је после подне добио Јаков Станојевић писмо од Драгише у коме му јавља да је добио врло велики полет и да има врло велико јато за собом које ће бити у стању да оствари жеље већине народа србског. Драгиша моли стрица да утјесни његову уцвељену матер<sup>251</sup> и обриче да ће његово путовање са Књажевићем<sup>252</sup> и њин рад моћи дати невиним и уцвељеним срцима потпуно удобротворење. Драгиша вели да ће кроз кратко време доћи у Нови Сад и да ће ту издавати политични лист који ће заступати истину и истину пред свет износити а и сам лист зваће се „Истина” (...)

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/537.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 21. новембра 1869.

(...) Данас се разнео глас да су Јефрема Марковића одвели жандари и да се незна куд су га одвели и ја незнам него сам чуо да је затворен због кривоклетства<sup>253</sup> па зато налазим да (би) била „Ружа”<sup>254</sup> надлежна да да извјестије о славном мужу.

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/554.



АНТОНИЈЕ РАДИВОЈЕВИЋ – ВЕЛИМИРУ  
ТЕОДОРОВИЋУ

Београд, 5. фебруара 1870.

(...) Овде од ђака је сада што се тиче њиховог понашања добро. Али вам имам јавити сада једну немилу вест од српских синова у Цириху (од Светозара Марковића) који пишу против кнеза и намесника. Место да својој отачбини од ползе буду, а они га разоравају и семе раздора сеју. Тако неки и у Паризу трошкације, а ваљда ћеш се сетити који су.

Оригинал. АС, ПО, кут. 72, бр. 423.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 7. фебруара 1870.

Јуче у пивници Коларчстовој седили смо за једним асталом ја, Љочић, инжинир, Марко Антић, телеграфист, и Наум Николић, бакалин. Марко фаљаше Светозара Марковића говорећи како је свесно критиково устав србски<sup>255</sup> па да је сбог тога изгубио помоћ која му је давана од стране владе, и рече да је Светозар од најбољи србски питомца. Наум Николић одма на то рече: „Кад је тако добар ђак ја ћу му сваког месеца шиљати по један дукат, само да ми је да знам његов атрес.“ Љочић му написа атрес и предаде му...<sup>256</sup>

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19,3/575.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 24. фебруара 1870.

(...) Синоћ је Јефрем Марковић с Пајом Михаиловићем на улици пред „Паризом” разговарали и пошто Паја оде Јефрем ми рече: „Паја је највернији друг моме брату Светозару”. Јефрем полази с првом лађом у Нови Сад. Јефрем рече: „Почели су се поболевати намјесници, али ће им бити и горе. Омладина је сва противу њи као што је била и противу прошле владе Мијајлове; неврство им се открива у војсци, а војска је срце њино, па кад се почне срце распадати онда од живота нема ништа.”

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19,3/582.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 28. фебруара 1870.

(...) Ја јутрос у касини запита Јефрема Марковића дал' је чито манифест у „Видов-дану” и „Србији”.<sup>257</sup> Јефрем ми одговори ја које чије фабуле нећу ни да читам јер рече уверен је да је то све смути па проли а од озбиљног дела врло је далеко но ваљда су Господа Намјесници рекли Розену<sup>258</sup> и Каљевићу да што мало оштрије напишу да даду „Застави” уверење да они нешто раду и да не раду ништа као што у „Застави” пише. Јефрем ми рече да је чито у „Застави” одприлике ове речи: Бокески устанак стишаше Блазнавчеви ордени, регенство обећа да ћеду стазом Књаза Мијајла ићи ал' је Књаз Мијајло у најбољем пријатељству стајо с'Црном Гором, установио Народну војску, добио Градове а шта је Регенство досад учинило (...)

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19,3/585.

ГОДИШЊИ ОДБОР УОС – СВЕТОЗАРУ  
МАРКОВИЋУ

Бр. 67

Светозару Марковићу  
у Цириху

На вашу понуду<sup>259</sup> изабрао вас је Годишњи омладински одбор за помоћника код омладинског листа *Младе Србадије* са годишњом платом од 800 фор. а.вр.<sup>260</sup> Уредника јоште нема и његово место заступа сам Одбор, а номинални је уредник претседник самога Одбора. Први број листа треба да изиђе у почетку месеца априла. Услед тога, саопштавајући вам овим ваш избор, позивамо вас уједно да се што пре на пут кренете како би на време овамо стићи могли. Одношаје према Одбору определићемо вам кад дођете.

Ако би вам новаца требало то нам одмах телеграфишите да вам их пошаљемо или, још боље, ако имате где а ви узајмите, само да што пре овамо стићи можете.

Из Одборског састанка од 4. марта 1870.

Миша Димитријевић  
тајник Одбора

А. Хаџић  
председник

Оригинал. МС, РО, бр. 25.280.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 5. марта 1870.

Ја сам се из Панчева вратио синоћ... Ја сам четир пута имао подужу конференцију с господином доктором Павловићем, уредником „Панчевца”... Господин доктор ми рече да је добио писмо од Светозара Марковића у којем га извјештава да га је влада руска понудила да оснује један србски лист кога ће влада руска издржавати, но вели Светозар је ту понуду одбио зато што Светозар неће да буде у свези и пријатељству ни с каком монархистичном владом.<sup>261</sup> Мене доктор запита да л’ ја што о тој понуди знам. Ја му рекох да не знам, а и сумњам да је истина, јер не знам за какву би цјел тај лист могло служити влади руској. Доктор рече: „Ја знам за какву цјел влада руска оће посредством тога србскога листа да обали владу србску.” Ја господину доктору реко да ћу запитати конзула и је ли то истина и да л’ потребује тај лист, и ако потребује да л’ би се он примио. Он ми одговори да би се примио, али под условом да оставу њему да он пише како он зна (...)

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19,3/588.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 15. априла 1871.

(...) Дирекција Потрошарине одпоче издавати лист под насловом „Радник” одговорни уредник биће Љочић (...) <sup>262</sup>

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19,3/753.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 25. априла 1870.

Ова нова друштва који раде на том да устроје комесионарску радњу за земаљске производе имаћеду и свој јавни орган који ће њину радњу с похвалом пред свет износити а тај јаван орган њин ко што ми синоћ Никетић <sup>263</sup> рече у Гашанчетовој кафани биће „Панчевац” и рече ми да је ономад већ долазио уредник „Панчевца” Павловић и са неким већ од дружине комесионарске преговарали су. <sup>264</sup> Никетић се радује за нову комесионарску установу и вели да ће у тој дружини бити најбогатији и најпатриотичнији Срби и да ћеду капитал толики велики имати кога ни влада србска имати не може, а још мање владина чивутска назови народња банка. Никетић вели да ће ова комесионарска радња, дружина срушити шалабактерску банку а и да ће бити упитана влада коме и какве концесије даје (...)

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19,3/607.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 29. јула 1870.

(...) Јутрос бијаше у кафани код „Париза” Јаков Станојевић, Јефрем Марковић и његов брат, они играју шаха и шапћу, пре доласка Јефрема Марковића и његовог брата ја сам седио пред кафаном напољу. Станојевић дође и замоли ме да уиђем у кафану код њега и кад сам у кафану ушо он ме запита да л' сам шта чуо за Карађорђевића и шта ли ће с њим бити.<sup>265</sup> Ја му рско није ту конзул<sup>266</sup> па немам од кога шта чути (...)

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/646.

ОДБОРНИЦИ ДРУШТВА ЗА ПОТРОШЊУ  
У БЕОГРАДУ – МИНИСТРУ ФИНАНСИЈА

Господину Министру Финансије

Да би се дух удруженог рада код нашег народа могао што боље развијати; а поред тога да би се удруживањем појединих, до бољег начина живљења дошло, основано је једно друштво, под именом:

„ДРУШТВО ЗА ПОТРОШЊУ У БЕОГРАДУ”<sup>267</sup>

Ово друштво израдило је и штатуте по којима ће своје послове радити; зато потписати као одборници друштва за потрошњу подносе ове штатуте Господину Министру Финансије на потврду, с том учтивом молбом да их изволи одобрити што пре, како би у идућем Митровудну, своју радњу почети могло.

19. Августа 1870. год.  
У Београду

Одборници,  
А. Стојковић<sup>268</sup>  
Ђ. Љочић  
Р. Миленковић  
Сава Вуковић  
Светозар Марковић

Оригинал. АС, МФ, Е, 1870, нефасц.

## ШТАТУТИ ДРУЖИНЕ ЗА ПОТРОШЊУ У БЕОГРАДУ 1870.<sup>269</sup>

Скица А<sup>270</sup>

1.<sup>271</sup> Дружина за потрошњу оснива се у Београду, у цели да својим члановима набавља нужне предмете за потрошњу по јевтиној цени, а у исто време да им да прилику да уштеде новац.

2. Целу своју Дружина<sup>272</sup> достиже тиме, што држи свој дућан, у коме се налазе предмети за свакидашњу потребу, закључује уговоре са другим лицима ради лиферовања таквих предмета.

3. Чланови су Дружине они, који су је основали; а који би желели доцније ступити у Дружину, дужни су пријавити се одбору поради уписа.

4. Чланови Дружине дужни су уложити, за једну годину, сваки најмање 1 дук. ц. ако би ко желео уложити више, даје му се на вољу. Ради олакшице може сваки улагати месечно по пет гроша, тако исто дужан је сваки члан куповати из друштвеног дућана од еспапа којих у дућану има.

5. Примање улога и рачунање добити на улог, бива 1. и 2. дана сваког месеца. Ако члан за годину дана не положи цео дукат, или у течају три мес. не купује из друштвеног дућана, а није показао довољног узрока сматраће се да је Дружину оставио, и као такав нема право ни на што друго, до само на свој улог.

6. Права свију чланова једнака су, како при решавању Дружине, тако и при деоби добити, сразмерно улогу у потрошњи.

7. Кад Дружина види да је се капитал тако нагомилао, да постане за радњу излишан, Дружина има право да сувишан капитал смањује, а дужна је да почне смањивање капитала од оних чланова који највећи капитал имају у друштвеној радњи.

8. Дружина бира из своје средине одбор, који дружину представља пред влашћу и публиком, и управља целом радњом друштвеном.

9. Фирма је Дружинине радње „I. Дружина за потрошњу у Београду“. Свуда где је нуждан потпис дружине, служиће потпис једног одборника. Дружина има свој печат „Дружина за потрошњу у Београду“. Печат чува одбор.

10. Само је фирма одговорна пред кредиторима. Чланови одговарају само с оним имањем, које имају у друштвеној радњи.

11. Одбор се састоји из три члана и три замењеника. Одбор бира касира који мора бити ван одборника.

12. Одбор управља целом радњом друштвеном, прегледа и саставља рачуне, сваког месеца печата извештај о стању друштвене радње, и те извештаје шаље сваком члану; ако је потребно сазивље ванредну скупштину, њему се упућују све тужбе од стране публике на буди какву нетачност у дућану.

13. Сваки одборник добија 3% од чисте добити за свој рад по месечним билансима. Замењенику плаћа одборник у толико, у колико га је замењивао.

14. Администрацију радње уредиће одбор пошто је скупштина одобри, а руковање оставља се одбору.

15. Сваке године састаје се редовна скупштина у последњој четврти Октобра. На захтевање 1/4 чланова, одбор је дужан, најдаље за петнајест дана сазвати ванредну скупштину.

16. Пред годишњу скупштину одбор је дужан изнети рачуне склопљене, израчунати колика је имаовина свакога члана у Дружининој радњи, и колики део припада од добити томе члану по улогу и по потрошњи и те рачуне напечатане предати сваком члану на три дана пре отварања скупштине. На скупштини се решава већином гласова.

17. Од чисте добити оставља се у резервни фонд 1/4 зарад подизања нове радње и филијала, ако не би било потребно какове штете подмиривати; остала добит дели се на два равна дела, један се даје на улоге а други на потрошњу.

18. За три године нема право ни један члан вадити добит из друштвене радње, од кад се радња започне. О ванредним случајевима решава скупштина.

19. а.) При иступању члана из Дружине, члан нема права на резервни фонд; тако исто немају право ни наследници његови, ако не би хтели бити чланови, б.) Резервни фонд употребљава се на увећавање радње друштвене и остаје у самој радњи без дивиденде. Резервни је фонд имаовина свију чланова подједнако.

20. Члан, који иступа из Дружине има право извадити свој капитал само при склапању годишњих рачуна.

21. Сваки члан дужан је купити књижицу од Дружине, у којој ће се белжити тескући рачун члана са Дружином; таки исти рачун водиће се у главној књизи код Дружине тако, да у свако доба сваки члан може знати своју имаовину код Дружине.

22. Из дућана Дружине продаје се само за готов новац, сваком без разлике, и Дружина сваком јамчи добар еспап, тачну меру и послугу. Ко није члан има право на куповање по утврђеној цени, но нема права ни на какву добит.<sup>273</sup>



23. Дружина ће по потреби оснивати филијале и по Београду и по унутрашњости.

24. Ови штатути могу се изменути само решењем 2/3 чланова на скупштини; исто тако и престаје друштво, кад овај број чланова реши да друштво престаје, у ком случају решиће и начин престајања.

Августа 1870. г. у Београду.

Одборници:  
Светозар Марковић,  
Сава Вуковић,  
Ђура Љочић,  
Р. Миленковић,  
А. Стојковић.<sup>274</sup>

Оригинал. АС, МФ, Е, 1870, нефасц.

На основу & 38 Законика трговачког мин. финансије одобрава да се може установити друштво под именом „И. Друштво за потрошњу у Београду”, скупљено по више изложеним правилима.

№. 3036  
4. Септембра 1870. год. (М.П.)  
У Београду.

Министар Финансије,  
П(анта) Јовановић.<sup>275</sup>

(На полсјини:) N.3036

Примио оригиналне статуте А. Стојковић  
7. Сепври  
870

Копија. АС, МФ, Е, 1870. нефасц.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 3. септембра 1870.

Синоћ око шес сати били су у кафани код „Париза” Јаков Станојевић, Аксентије Мијатовић, Јефрем Марковић с братом, сви четворица разговарали су о омладинској скупштини. Мијатовић рече право нам Драгиша одржа побједу над оним ниским карактером.<sup>276</sup> Станојевић рече а ја Драгиша је врло велики вештак у говору и тешко свакоме коме се он на леђа попне онај пропасти мора. Кад ове речи изговорише Јаков и Мијатовић одвоише се за други астал, Јефремов брат предузе играти билијара са Маргером.<sup>277</sup> Јефрем Марковић остаде седити за асталом са мном и он ми се пофали како је то његова заслуга што је Драгиша Станојевић члан омладинске скупштине и што је омладинска скупштина изјавила своје неповерење влади србској као влади издаиничкој и што је омладинска скупштина позвала у своју средину генерала Стратимировића као такође владе србске човека осрамотила и понизила до скота и што је омладинска скупштина честитала по телеграфу влади републиканској у Паризу (...)

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/663.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 8. јануара 1871.

(...) Таман ми бијасмо у разговору а дође Светозар Марковић који је неки директор у Потрошарској дружини и пофали се како су јуче расписали циркулар<sup>278</sup> над сво свештенство у Србији да свештенство упућује народ да у њиној трговини пазарују (...)

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/708.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 11. јануара 1871.

Из вароши вас могу поуздано увјерити да како који дан све се већа вика подиже противу Потрошарске дружине а и противу владе која им је одобрила штатуте. Стотинама људи који су интересирани противу тога вичу а и многи који нису интересирани; они сматрају овај клуб Потрошарске дружине да је намсра установитеља њини да изберу једну закону заштиту под којом се можеду слободно скуљати и правити чешће седнице у којима можеду безбрижно стварати планове који сваком незадовољнику иду у рачун. Ја сам ово од многи слушо али ми синоћ ово најбоље разчлени г. Јосиф Мијовић и то идући с Теразија у кафани „Србској круни”. За ово што горе наведено интересиране велу да ћеду се жалити Преузвишној влади а највише зато што су чланови Потрошарске дружине скоро сами државни чиновници којима је по закону забрањено трговати.<sup>279</sup>

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/709.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 12. јануара 1871.

(...) Никетић је примљен за дјеловођу Потрошарске дирекције са платом од 120 дуката годишње(...) <sup>280</sup>

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/710.

ЂУРА, ПОЛИЦИЈСКИ АГЕНТ – МИНИСТРУ  
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Господину Министру унутрашњих дела.

Од три четири дана бави се овде у Београду Тома Поповић из Панчева који је познат као Милетићев човек и најамник. На стану у „Староме зданију“.

Договора је имао са Кујунџићем, Светозаром Марковићем и Ма-нојлом <sup>281</sup> Никетићем – ови су обоје у дружини „Потрошње“. Шта је био предмет њихова договора немогу још да дознам. Ја сам са истим Томом Поповићем врло познат и кад га ја запитах шта се је толико дого-в(ар)ао, он ми рече да ћу доцније већ дознати.

Ја сам са њима у друштву тако исто слободњачки говорио, као и они сами. С тога ћу Господина Министра замолити да ме извини, ако што и о мени чује, сам ја морам увек по њима се владати шта они гово-ре, то морам и ја прихватати и дебатовати.

Ја сам у истом друштву код Коларца говорио по њиховом смислу и противу штампе, у кратко издавао сам се за човека од њиховога на-чела и стога надам се да ми неће те ништа замерити.

У Београду 18/2 871

Најпокорнији  
Ђура

Оригинал. АС, ПО, к 70, бр. 388.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 10. марта 1871.

Синоћ сам седио у кафани код „Македоније” са председником Конзисторије протојереом Станком. Он очекиваше некога Степића, трговца из Крагујевца. Поменути трговац Степић има сина правника. Протојереја бијаше циљ да син Степићев преда просбу и да се поврати натраг у школу. Међутим дође Степић, из првог разговора његовог показа да оправдава поступак како свога сина и тако и свију ђака.<sup>282</sup> Како г. протојереј тако и ја трудисмо се да докажемо како владин поступак није на путу незаконном но труд би безуспјешан. Степић остаде при тим да је влада на путу незаконном. За професора Угричића рече: да је Угричић човек од способности не би он као државни тужитељ зактево од суда да суд Стаиковца<sup>283</sup> осуди двадесет година робије а суд касациони га осуђује само 20 дана. Степић рече оваки научењаци нам професори не требају да нам децу кваре.

Комунистичка република<sup>284</sup> која је бунтовно у Паризу се појавила врло је добро дошла с тога што и наши метежници неће доћи одзива но напротив веће осуде(...)

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/734.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 27. априла 1871.

(...)Синоћ око 9 сати у пивници Коларчетовој седили су за једним асталом Павле Стевчин синовац,<sup>285</sup> Стеван Николић чинов. из Ђумрука, Пантелић чинов. из Управе фонд. и Маша Ранковић. За другим асталом седио је из Панчева пензионирани официр Аца са своим сином који је преписчик у Аустриском конзулату и још са једним преписчиком из истог конзулата. К њима дође Ђелешевић па им даде „Ружу”<sup>286</sup> да прочитају па даду за онај други астал гди су поменути господа седила. И тако Ђелешевић оде а син поменутог официра пошто је прочито „Ружу” устаде и даде Стевану Николићу, а Николић баци „Ружу” на патос и рече ономе да је безобразлук од њега што му је такога гада дао да чита од кога се грози. Онај се поче извињавати али скочи Маша противу помнуте троице назва ји нитковима и зашто они њима намећу плаћене новине да они читају, они читају новине али новине поштене и независне а не плаћене које какве гадове. Умало до столица није дошло али она тројица отрпише ову грдњу.

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/762.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 10. маја 1871.

(...)Има две вечери како виђам у Коларчетовој пивници Г. Каравелова<sup>287</sup> са друштвом и то: Светозаром Марковићем, са правником Стевом Грнчаревићем, Никетићем,<sup>288</sup> Пајом Михаиловићем и Гигом Гершићем и бившим професором Бошковићем<sup>289</sup> и Јефремом Марковићем(...)

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/766.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 2. јуна 1871.

(...)Јучерашњи уводни чланак „Видовдана” који је написан противу комуниста а који се односи и на нови лист „Радника” поменути чланак налази живо одобравање<sup>290</sup> а за „Радника” вела да би му ваљало што пре стати на пут.

Јефрем Марковић јуче рече да се капетан Даниловић мора убити с'бог неправде. Самоубиство Даниловића то ће бити примјер свима србским официрима а овога ће рече „Радник” најбоље расветлити.<sup>291</sup>

Ноћас у пивници Коларчетовој у један сат по поноћи дође начелник Министарства правде г. Романовић и уиђе у једну собу гди су играли карте, који у соби други били није ми познато. У другој соби седио је г. Каравелов, г. Абердар, Паја Михаиловић, Степа Грнчаревић, правник, и истерани официр Вучковић<sup>292</sup> са још неколико ђака. Паја Михајловић посредова за измирење између г. Каравелова и г. Николе Радвановића,<sup>293</sup> успјех Пајин би срстан и ови остадоше пијући.

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/784.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 5. јуна 1871.

(...) Синоћ сам седио у башти Коларчетове пивнице, са мном је седио Паја Михаиловић, Никола Радовановић, Стева Николић, чинов. из ђумрука. Нато дође Абердар и запита Пају да л' Потрошарина доби оне књиге од Каменка<sup>294</sup> из Панчева јер рече треба је и њему у исто време да пошље. Стева рече да је поменуте књиге данас уватио ђумрук као шверцунг ал ипак је једна послата цензуру, било би глупо кад би ји цензура задржала. Од поменути књига имаде на свима језицима. Михаиловић запита Абердара шта би с' његовом „Младом Србадијом”. Абердар рече гањам се с' Радивојем<sup>295</sup> има пет дана и он се још није решио да пропусти лист па ако га не пропусти он ће га премести у Аустрију. Абердар оде за други астал гди сеђаше Стокица и Филиповић. Ми почесмо разговор од Раденичком листу. Никола Радовановић рече како је њин руководитељ вратио поменути лист. Ја реко Паји да сам баш данас платио за три месеца поменути њин лист и запита га да л' ће за три месеца имати живота. Паја одговори нека се нико не боји њин лист пропасти не може јер је уватио корен код они који<sup>296</sup> на власти. Паја после оде. Дође капетан Миленко Матић. Миленко одма потражи „Радника” и прочита онај допис из Брчке<sup>297</sup> и примјечаније Уредника и рече да је то издајство од стране Уредничества поменутог листа. Стева рече да је поменути допис писано Пелагић.

Господин Пелагић он се све дневно виђа са Ђоком Влајковићем. Ђока Влајковић сведневно посјетичава све дружине радничке(...)

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/785.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 6. јуна 1871.

(...) Противу листа „Радника” врло је велика повика а у исто време бацају кривицу и на владу што га пушта да кужи свет.<sup>298</sup>

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/786.



## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 9. јуна 1871.

(...)У јучерашњем „Раднику” изишла је „званична исправка”<sup>329</sup> која побија пређашњу клевету истога листа, поменута исправка живо се одобрава(...)

Оригинал. АИИ, ЗЈР,III/19,3/788.

## АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

Београд, 18. јуна 1871.

(...)Синоћ се фали Уредник „Радника” Љочић и Администратор „Радника” Паја Михаиловић како добру пријатељску свезу са Црном Гором имају па су они и први депешу добили о новорођеном принцу Црногорском.<sup>300</sup>

Ја вас молим за мало трошка.

Оригинал. АИИ,ЗЈР,III/19,3/793.

IV  
ПРИЛОЗИ

## ПРВА ИНДУСТРИЈАЛНА ДРУЖИНА (АСОЦИЈАЦИЈА) У СРБИЈИ<sup>301</sup>

Свакоме ће Србину мило бити да чује: да се је овде у Београду, после дужег договарања и обавештавања основала једна дружина из столара и бравара ради узајамног потпомагања и обезбеђења. Та је дружина већ склопила и устројство, које је министар финансије<sup>302</sup> одобрио. Устројство то гласи овако:

Чл. 1. Долеподписани радници, столари и бравари овде у Београду улажући свој рад и капитал удружују се: ради узајамног подпомагања у предузећима свога заната и ради осигуравања будућности своје и својих породица.

Чл. 2. Имање друштвено састоји се из улога сваког појединог члана. Овај улог улаже сваки члан при ступању свом у дружину и састоји се пола у новцу а пола у алату и материјалу.

Чл. 3. Поред тога улога дружина може по потреби чинити зајме како у новцу и материјалу тако и у алату или код појединих чланова својих или код поверилаца изван дружине. На овај зајам плаћаће дружина само интерес, који ће она сама одређивати на својим скупштинама са 3/4 гласова. За овај зајам јамчи цело друштвено имање.

Чл. 4. Сваки кад ступи у ову дружину мора положити у друштвену касу: а) 50 #ћ. у новцу; 50 #ћ. у алату и материјалу. На тај улог од 100 #ћ. задругар неће имати никаква интереса.

Чл. 5. Од новаца добивених улогом или зајмом, куповаће се потребан материјал, алат итд.; израђиваће се у друштвеној радионици и као предузимачки послови у грађевинама и као друштвени продукти, који ће се у друштвеном дућану продавати. Обоје ово за рачун дружине.

Чл. 6. Сваки шест месеци дружина ће у главној скупштини прегледати рачуне о приходу и расходу друштвеном, и сву чисту добит или штету делити међу чланове по билансима на равне делове. Сваки члан после те деобе може оставити у друштвену касу под интерес толико новаца колико оће.

Чл. 7. Дружина ће имати: главних, редовних и ванредних скупштина. Главне скупштине држаће се сваки шест месеци; редовне сваког месеца а ванредне кад год устреба да се штогод реши. На овим ће скупштинама дружина решавати сва питања која се тичу њене радње.

Чл. 8. Дружина ће доцније поставити услове, под којима ће примати нове чланове у дружину.

Чл. 9. Дружина ће из средине бирати са 2/3 гласова управљајући одбор, који ће руководити радњу друштвену. Овај одбор одговоран је дружини за све оно што буде урадио у име њено.

Чл. 10. Закључци и наредбе скупштинске пуноважне су за управљајући одбор само онда кад на њих пристане 2/3 чланова.

Чл. 11. Одбор ће сазивати ванредне скупштине према потребама и околностима, на којима ће се доносити нужни закључци.

Чл. 12. Унутрашње спорове решаваће сама дружина на својим скупштинама са већином гласова.

Чл. 13. Ко би од чланова хтео иступити из дружине, мора то јавити управљајућем одбору пре три месеца; и само под тим условом иступајући добиће сав унешени капитал са припадајућим му донде делом прихода (у новцу).

Чл. 14. Дружина се може распустити само онда кад на то пристане 3/4 свију чланова; том приликом чиста имовина друштвена поделиће се према билансима на равне делове; при овоме све обавезе друштвене треба да буду испуњене још пре поделе.

Чл. 15. Кад ко умре од задружара, дружина ће се бринути о породици његовој; како? реши ће се на првој скупштини.

Чл. 16. Уопште, о свему што у овом устројству није предвиђено решаваће дружина на својим скупштинама.

Ово устројство столарско-браварске дружине г. министар финансије спровео је управи вароши Београда са овом изјавом:

„Видећи у овој похвалној тежњи основатеља ове дружине нов доказ пробужене свести нашег грађанства и оцњујући велике користи, које удруживање доноси земљи и народу, ја сам одобрио поднето ми устројство...”

Из устројства наше дружине, па и из спровода г. м. финансије види се да нам удружење само добра може донети.

С тога ево се и ми одважисмо да на томе пољу пута крчимо и да докажемо да је могуће све остварити, кад се само добро разуме оно што се остварити намерава. Наше и није да још сада о успеху даљем говоримо; ми нисмо појсте ни шпекуланти, већ као продуктивни људи, хоћемо да дела говоримо. Да напредујемо и да се развијамо као дружина стојаће поглавито до нас и до наших дела. Услови за развиће наше дружине има више и ми ћемо се обраћати где треба и кад треба, па да дођемо до тих услова, који условљавају развиће наше. Као почетницима у овој новој ствари, још нејакима у много погледа, треба нам очекивати и помоћи светлог грађанства и људи, који могу допринети да наше развиће коракне мало брже; ми држимо да смо се латили доброга правца, с кога не ћемо тако лако сврнути. Резултат наш нећемо стојер и једини показач наше продуктивне снаге. Што досада појединце ни смо учинили морамо учинити овако здружени. Наша задруга биће нам ва-

љана школа, у којој ћемо се изражавати и развијати, а и сваки који мисли, неће захтевати да смо ми с устројењем ове дружине већ и цели постигли. Не почетак је у томе, ту смо нашли само средства, да до цели дођемо. Ми се удружисмо да један другог научимо и помогнемо. Како ће нам ова лепа тежња испасти, нека резултат наше радње доцније сам каже.

С овим удружењем засада кажемо само то да намеравамо постепено да дођемо до доброг резултата и по публику и по нас. Ми намеравамо да овде продуктујемо бар оне потребе, којих нам треба, и које смо досада са стране доносили. Ми дакле одпочињемо у маломе засада с једном граном индустрије у Србији, те кад ми с овим прођемо, онда смо сигурни, да ће се и остале гране здруживати и онда ће те дружине, склопљене из продуктивних људи, доиста и разгранати индустрију у домовини нашој. Наше је убеђење, да се код нас неће подићи индустрија дотле, докле се у дотичним гранама њеним не здруже људи од послова сустичућих се. Јер само продуктивисте подижу индустрију, шпекуланти је позитивно неће никад ни подићи ни унапредити. Зато браћо других грана индустрије које у Србији данас има, здружуј те се, да здруженом снагом дођемо до онога што нам само добра може донети и до чега усамљено радчећи не ћемо никада доћи. Склапајте се дружине продуктивне, према данашњим снагама организујте радње, развијајте се тако, и то ће вас избавити од навале туђих продукта, којима је наша земља до данас била а и данас је још прави магацин.

Ако и неможете у почетку подићи наново би требало, оно лаћајте се посла па здружите своје снаге онако како се може, па дођете ли до тога, развијања вашем раду мора бити. Ако тако узрадите онда ће показати да за вас продуктивисте нема места оној изреци: „од Србина не може ничега бити” – „Срби се не могу сложити”. О како се могу сложити, само кад се зна и разуме, и кад се разлосима бољим превага даје! Јер и дружина се само онда може развијати, ако је разлоси буду водили. Без тала нема ничега, без тога апсурдно је и помишљати на слогу овако разноликих елмената, какви су данас у Србији код продуктивних људи. Оволико, пак је засада доста да се као дружина и на вас продуктивисте других грана индустрије обратисмо. Ви нас ваљда разумете.

Сад да рекнемо коју у односу саме радње столарско браварске дружине.

Дружина ова и ако још није с радом у заједничкој радионици, већ постоји од оног дана кад је одобрено устројство добила у своје руке. С тога и одсада већ примаће све наручбине, које се односе на радњу дружине; и овим позива свакога, који би желео дати јој каква посла било на зградама, било иначе послове, које ова дружина израђује, да се поради предрачуна и погодбе обрати на члана дружине г. Саву Вуковића бравара на Теразијама, који ће све наручбине за рачун дружине примати, погађати и старати да на време буду готове и предате. Док не изађу штампани услови за израду и наплату, сваки се о томе може споразумети са истим чланом г. Савом. Чим дружина буде готова с нужним стварима у овоме погледу она ће публику известити.

Да некажемо ваљда се разуме, да ћемо као дружина поверене нам послове вршити и тачније и боље а и јевтиније. С тога се уздамо да ће нам се према овоме и одазвати како ваља она публика с којом ћемо имати посла. А као дружина јамчимо, да ће сваки посао њен бити поштено погођен и добро израђен.

*Из столарско-браварске дружине.*

*Србија, бр. 28, од 8/20. III 1870.*

## ИЗВЕШТАЈ ГОДИШЊЕГ ОДБОРА УОС О ИЗБОРУ ЧЛАНОВА РЕДАКЦИЈЕ МЛАДЕ СРБАДИЈЕ

Нови Сад, 15. априла 1870.

*Омладински одбор*

[...] На позив годишњег одбора, да се пријаве који би се уредништва или помоћништва код *Младе Србадије* примити могли и хтели јавили су се: Владан Арсенијевић, А. Сандић, Н. Станимировић, Светозар Марковић, др. Милан Ђорђевић и Живко Шокорац. При избору ових сарадника Одбор је све околности у обзир узео, свестрано их претресао и напоследку одлучио да се уредништво *Младе Србадије* повери А. Хаџићу, председнику Годишњег одбора, па да он и одговорност према властима на себе прими; за сараднике изабрани су: Светозар Марковић са годишњом платом од 800 ф.а.в., др Милан Ђорђевић са годишњом платом од 600 фор.а.вр. и Живко Шокорац са годишњом платом од 400 фор.а.вр.; за експедитора изабран је Владан Арсенијевић са годишњом платом од 300 фор.а.вр.[...]

*Млада Србадија, бр. 1, од 15. IV 1870.*

ИЗВЕШТАЈ ГОДИШЊЕГ ОДБОРА УОС  
О ОСТАВЦИ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА  
НА ПОЛОЖАЈ ПОМОЋНИКА УРЕДНИКА  
МЛАДЕ СРБАДИЈЕ

Омладински одбор

У овом ћемо прегледу да наставимо извештај о радњи Омладинског одбора на даљим састанцима његовим. Овде нам на првом месту ваља спомнути то, да је Светозар Марковић, којег је Одбор по његовој понуди за сауредника „Младе Србадије” примио, на скоро на том избору захвалио, казујући, да му садање прилике не допуштају, да се прихвати посла око „Младе Србадије”...

Млада Србадија, бр. 3, од 15. VI 1870.

[Владимир Јовановић]  
НА „КРИТИКУ” КОЈУ ЈЕ „ПАНЧЕВАЦ”  
ДОНЕО О „САДРЖИНИ И ПРАВЦУ”  
„МЛАДЕ СРБАДИЈЕ”\*

У повратку с пута, на коме за неколико месеци неимадох прилике читати Србске листове, запитах у Бечу једног брата члана омладине, шта је важно које од тих листова донео. Он ми међу осталим напомену „Панчевца” и „критику” коју је тај лист на „Младу Србадију” донео,<sup>304</sup> и која осуђује садржину и правац ове, па засеца и у моје чланке о „основима снаге и величине србске”.

Без критике нема науке, па и „Млада Србадија” само критиком може свој научни задатак као што треба решити. Али, да би критика расветлила истину у којој је наука, нужно је, да се на основу проматрања и искуства упоредне мњења и уверења о којима се хоће да се изрече суд. А да би се мњења и уверења упоредити могла, морају се она у својој целини сазнати. Према томе и ја запитах брата члана омладине с којим се у Бечу састадох: каква је то критика, која тек што су изашла прва два броја „Младе Србадије”, хита да изрече суд о „садржини и правцу” повременог листа, који, као што му име каже, није посао једнога дана или месеца, него је опредељен да буде дело година и нараштаја, да сједини у себи умна усиљавања свију мислећих Срба? Какве критике може бити на чланке о „основима снаге и величине србске”, пре него што су ти чланци у њиховој целини јавности предани? Онај на кога та питања управих, не могаше ми објаснити пренагљеност „критичара”. А на питање: ко је тај „критичар”, одговори ми: Светозар Марковић. Тада ми небеше више чудно одкуд „критика”, насумце.

Ако и где у братскоме колу уједињеног младог Србства требало би да се избегавају лична питања која вређају и неубеђују, удаљују а незближују духове. Али, нажалост, и ту се налази писаца који слепо грамзе за улогом вође, те небирају оружје којим ће ударити на оне за које предпостављају да забрањају у омладини положај „вође”. Назови-критика Светозара Марковића, коју је „Панчевац” донео, јесте израз грозничаве грамзивости једног од таквих писаца.<sup>305</sup>

\* Дајемо места овом одговору с том примедбом, да ћемо морати и ми коју одговорити критичару у „Панчевцу”<sup>305</sup>.



„Та моје су побуде најчистије” повикаће скровити Светозар. Е па одкуд онда пренагљеност са којом се удара на повремени лист коме су само два броја изишла, и на чланке којима се само почетак читао? Одкуд онај преговор о „увређеном самољубљу”, о својој „личности”?

„Ако неки човек мисли о себи: само то што ја радим, то је добро...; а све што ради који други, а неслаже се са мојим радом, то је хрђаво...”:<sup>306</sup> тим речима означио је Св. Марковић сасвим јасно себе самог. Проучите само пажљиво његова „сочиненија”, па ћете се уверити, да је он баш тај који о себи мисли, да је добро само то што он ради, а све што ради који други, а неслаже се са његовим погледом, то је хрђаво.

Толико што се тиче „личности”, којој Св. Марковић у својој назови-критици посвећује „најповршнији и сасвим нетачан нацрт”. „Сад на ствар.”:<sup>307</sup>

Св. Марковићу недопада се програм који је означила „Младој Србадији” омладинска скупштина (а не уредништво тога листа, као што он лажно вели). Али, он ипак узима тај програм такав какав је, јамачно не зато што би осећао да сам није у стању што боље и практичније донети, него просто зато што неће „да говори ништа да-ли би тај програм требао да буде практичнији”. По њему требало је напред решити „какво је знање најпотребније Србском народу, и према томе удесити програм листа”.

Потребе народа јесу потребе људског живота и усавршавања. Мерити потребност науке за народ „даним тренутком”, као што Св. М. предлаже, значило би непојмити човека у целини његовој, као скуп моралних, умних и физичких својстава, – незнати да развитак целог народа није посао једног тренутка, него је дело историје и науке што прошлост и будућност напретком свезују. Когод разбира како се науком постижава напредак народа, одобриће, да „Млада Србадија” мора са једнаком бригом обгрлити све науке у њиховој природној свези, и бити отворена сваком уму, сваком дару и свакој способности, да би представила заједнину која ће не само обухватити све данашње силе и потребе Срба, него ће се простирати и на будуће нараштаје, од рода на род. Извори из којих наука истину црпе неусишу, као што и потребе човечијег живота и усавршења, којима наука служи, граница немају: према томе и „Млада Србадија”, мора ширити задатак свој даље, далеко боље него што допире „лично (субјективно) мерило”, којим би Св. М. хтео да се цени „потребно и непотребно”. Бар то ће признати Св. М., да напредак значи нешто сасвим противно везаности за извесан тренутак; па како би се могло допустити, да „Млада Србадија”, која је позвана да служи напредку народа, мери свој програм „даним тренутком”?!<sup>308</sup>

Св. М. тврди, да у данашње време у науци постоје „разни правци, разне школе, боје и партаје”.<sup>308</sup> Ту он заборавља, да је наука скуп истина доказаних, и оправданих искуством не једног човека и тренутка, него свију векова и свега човештва. Праве научне истине незнају за разне школе, боје и партије; њих признаје сваки здрави разум, те се и називају *обште-признате*. Мњења разних писалаца нису то, што се зове наука; Св. М. греси кад разлику тих мњења означаје као разлику у самој науци.

Он вели: „тек свакојако требало је, да изрече (уредништво „Младе Србадије”) своје мишљење о савременом значају и правцу наука у првом броју, јер тиме би у исто време указало *правац* куд треба да се управе младе силе уједињеног српства... дало би *тон* са којим би се *морали* (sic!) саглашавати сви саставци што дођу у омладински лист”. Таквим говором Св. М. изриче начело ауторитета које је негација сваке слободне мисли, сваке битне основе науке и усавршања друштва и човека. Зар незна Св. М. да је Србска омладина слободно удружење, које обштом сарадњом и узајамним обавештавањем, на основу једнаког за све и свакога права на самосталан израз и развитак ума, тежи да припомогне распознавању истине од заблуде, и напредку народа на основу истине? Зар незна, да је наука дело убсђења, те да и од „Младе Србадије” мора бити далеко све што би наличило на „давање тона, са којим би се *морали* саглашавати сви саставци што дођу у омладински лист”? Нека проучи само одлуке скупштина омладинских, па ће му оне разјаснити, како је „Млада Србадија” позвана да просто излаже разне мисли и искуства, остављајући да сваки самостално, слободним проматрањем и уп[о]рћивањем долази до убсђења.

„Што се у програму „Младе Србадије” обећава, веома је много”, вели Св. М. Али он треба да зна, да нам за напредак народа веома много и треба.

„Наука је ради народа” попује Светозар Марковић омладини, као да то скупштина омладинска неби била изрекла већ пре њега; па и у своме програму „Младе Србадије”. „Нама треба знање, знање и знање”, вели он, и опет у своме „сочиненију” он нам „даје речи, речи и све празне речи”:<sup>309</sup>

Таквом зановеталу теже је одговорити него стотини савестних зналаца ствари. С тога нећу даље да одговарам Св. Марковићу на његове замерке програму „Младе Србадије”, него напросто кажем: коме се не допада тај програм, нека донесе бољи; коме се недопадају чланци „Младе Србадије”, нека на делу – својим чланцима – даде примера како треба служити напредку народа на основу истине а помоћу науке. Као што вели србска пословица и „ћорава баба уме свему мане наћи”; али дужност Србских родољуба није да преклапају као „ћораве бабе”, него да озбиљном братском сарадњом припомажу напредку народа. Жалосно је то родољубље што себе поставља на једну страну, а целу омладину на другу; што у радњи која је обшта дужност, види свачију одговорност само своју сопствену не!

С каквим је расположењем Св. Марковић ударио на моје чланке о *основима снаге и величине Србске*, то се јасно огледа у његовом речнику „празне метафизике”, „давно измлаћене сламе”, „узаног патриотизма”, и т. д.; а да и непомињем како је он осетио потребу да „критикује” моје чланке, тек пошто је у извесној приватној прилици чуо мој суд о његовим „сочиненијама”. Пре тога имао је он, као што ми је сам исповедио, најбоље, мњење о мени и о мојој радњи; а кад сам ја без колишаја осудио извесне његове послове,<sup>310</sup> онда се на један мах променило његово мњење о мени и о мојој радњи, по оној његовој изреци: „све што ко други ради, а неслаже се са мојим радом, то је хрђаво”. Ето за-

што напред рекох да ми није чудно, одкуд од Св. Марковића „критика“ насумце. Он није имао ни толико стрпљења, да дочека да се доврше чланци моји, него их је споао тек што им је први почетак штампан.<sup>311</sup> А по своме расположењу према мени, он је могао „критиковати“ ме и пре, него што је и један редак мојих чланака из штампе изишао.

Такав „критичар“ као што је Св. М. заиста није достојан одговора мога. Али, из поштовања оних који читају „Младу Србадију“, ја ћу да разјасним ништавост називи-критике његове.

Један читалац „Панчевца“ рече ми у приватном разговору, да му се чини као да Св. Марковић неговори баш сасвим без основа. А кад га ја запитах, да ли је он читао и оно у „Младој Србадији“, на што Св. М. удара, одговори ми просто да није! Нека је дакле назнање, да ја у питању о основима снаге и величине србске непризнајем суд оних, који изричу своју пресуду о људима и стварима без саслушавања и суђења; а нимало незавидим Св. Марковићу што он такве пресуде за себе има.

Савестна критика кад хоће да изрекне суд о неком делу, пита пре свега за главну мисао тога дела. Али Св. М. осуђује моје чланке и неразабирајући за главну мисао. Није тежко погодити узрок томе. Он није узео на себе да побије главну мисао, јер је унапред знао, да је побити неможе. А кад би та немоћ његова на видело изишла, онда би се уједно обелоданио и његов „лоши напад“, да виче а недоказује, да куди а неубеђава, да пабирчи фразе из Руских „сочиненија“, на место да на основу самосталног проматрања и искуства већа.<sup>312</sup>

На чему ја оснивам своје суђење о основима снаге и величине србске, ово је:

*„Наука даје снагу и моћ човску, а друштво је извор снаге и моћи за науку: јасно је, дакле, да у основима друштва ваља тражити нове снаге и величине човечије. – Основи друштва јесу у самој природи човечијој.“*

Св. Марковић требао је пре свега да докаже, да то није тако; па онда би од себе падало и све што се на томе оснива. Иначе, његова критика огрезава у „празне речи“ и „шупље фразе“.

Он вели да ја основе снаге и величине Србске сводим на „психолошка својства Србина“. Когод проучи у целини што сам ја о основима снаге и величине Србске казао, увериће се, да ја те основе несводим „на психолошка својства“, него на целога човека. Св. М. ваља да докаже, да основи друштва нису у природи човечијој, па да му се може одобрити, и да основи снаге и величине србске нису у ономе што човека човеком чини.

Св. М. вели, да ја, гледећи „кроз ружичасте наочаре на све што је србско“, сматрам, „као да су Србину урођена од памтивека добра својства онако исто као што је Арапину урођена црна кожа, гргурава коса и дебеле уснице“, и „као да је цео свет покварен осим јадних Срба“. Колико те речи Св. Марковића и његово упоређење онога што је спољашње са оним што је унутрашње у човека одговара истини у ствари, нека се види из следећих речи мојих о карактеру народа:

„За карактер једног народа главно је обште уверење, обшта свест о истини. То је скуп утврђених времном освештаних, сталних и непро-

мењивих појмова: о правди и о неправди, о поштењу и о непоштењу, о добру и о злу, о правима и о дужностима човека у друштву живећег, о његовим природним потребама и нагонима, жељама и способностима, о његовој унутрашњој вредности и спољашњем достојанству, – скуп појмова који нису у глави тек овога или онога, него су наследна морална и умна заједница свију нараштаја и векова једног народа. Разумевајући тако јаван дух Србски, ја ћу први признати, да у Србском, као и у сваком људском друштву, може бити примера неваљалства као и врлина: само ја тврдим, да се примери неваљалства који се у Србском друштву опажају тичу ове или оне личности, или су ограничени на извесна магновања (па и нараштаје), а никако неприпадају скупу оних сталних и непроменљивих појмова, што као обшта свест и обште уверење преживљују поједине личности и извесна магновења. – Кад би загледали у светску статистику кривичних дела, бројевима би се уверили, да и они народи који се физичним и техничким напредцима толико над Србима узносе, да и ти народи често у моралу и здравом разуму далеко иза Срба изостају, тако, да би се са основом могло рећи: ако нисмо у осталом напредни, нисмо ни морално покварени колико они. Тим неидемо никако на то, да побијемо унутрашњу вредност туђих народности; не, ми не одричемо ни једном народу тежњу и способност за човечанско усавршавање али хоћемо, да се и у нама та тежња и та способност признаје, и у том смислу позивамо се на јавни дух Србски као на огледало за Србина.“ И даље: „Под притиском и најбоља способност остаје неразвијена, па и у Србству, политично раскомаданом и са свију страна пригњеченом, није могао народни дух развити се онако напредно, као што је способан у слободи да се развије. Отуд и данас још по неким крајевима нашим неколики остаци сурових средовечних обичаја... Са изгледима за ослобођење и уједињење целог србског народа расте и нада, да ће јавни дух Србски узнети се до висине за коју је способан. У дубљини народне несреће јавни дух Србски сачувао је у себи здраву клицу уједињености и морала; и кад видимо уједно, да се око тако здраве клице уједињава снага васцелог младог Србства: зашто неби тада радосно корачали на сусрет ведријој и светлијој будућности Србској.“ (В. Србин и Српкиња у књизи: Покушаји за слободу и народ, на коју сам се позвао и у чланцима о основима снаге и величине србске.)

Св. Марковић који у јавноме духу Србском невиди основе снаге и величине народне, неће да зна ни да су ти основи нешто што се као вечно наследство преноси с рода на род. Ако то што сачињава основе народне снаге и величине неби било ништа трајно и стално, онда шта би значило сав историјски живот и развитак народа; шта напредак којим наука историју и будућност у свези држи? Или би Св. М. ваљда био у стању доказати, да Србима нетреба зидати своју будућност на својој унутрашњој сопствености, на своме народноме духу, него на нечему изван своје народности, што се сваки час мења, онако н. пр. као ћуд једног надрикнућег, који три-четири године штудира, да рекнемо техничке науке, па онда на један пут осети да је „позван за публицисту“, а после неколико дана опет је стручни кандидат пољске привреде и уједно ауторитетан „социјалиста“. Чему би најпосле водила лођика која се титра са оним што се као вечно наследство с рода на род у је-

дном народу преноси, лако је погодити. Али треба да знају „публицисте” и „социјалисте” који су тој лођици вични, да Србин радије остаје при „узаном патриотизму” који га крепи поносним уздањем у себе, учећи га, да је слобода једнако право за све народе и људе, него што ће дати убити се у главу лођиком која је срачуњена да га доведе у очајање са собом, те да се једног дана слепо баца у наручја онима који грамзе да тугоришу и господаре над њим. Јесте, Светозаре Марковићу, и ја на србски народни дух са поносом гледам; а теби је слободно и даље свешто је Србско у црној боји сликати. Ако је у твојим очима моје гледиште „болешљиво”, ја се томе нимало нечудим: људи који болују од жучне болести обично све око себе виде у „болешљивој” боји.

Са оним који неће да зна, да се народ у својој целини не да свести на „дани тренутак” и на цигли садањи нараштај, није вредно дуљити разговор о јавном духу Србском и о узорима савршенства, које тај дух у себи носи; докле год тај небуде појимао како се народност простире и на све старије и на све будуће нараштаје, остају ти узорци и тај дух „празна метафизика” у његовим очима. Тако исто заман је разлагати незастарелост истине о људској природи ономе, који хоће да је „публициста” пре него што је изучио основе политичних наука; доклегод таква „публициста” небуде имао основних политичних знања, он ће у ономе што доказује дружевност човека гледати „измлаћену сламу”. Ту за њега неће бити вредности, као што је ни за кокош у зрну бисера нема; а он ће титрати се са речима истине коју неразумје, просто зато што није у стању да схвати смисао у коме су оне употребљене.

Најпосле, каква објасњења може бити са писаоцем који изврће туђе речи и мисли? Ја сам рекао: „верозакон и философија пробудише љубав према миру и мржњу на рат. Тиме што је човеком оличило и човечношћу изразило Бога, хришћанство је уздигло унутрашњу вредност и достојанство човека. Оно је прогласило све људе за браћу. Једнакост свију људи; узајамно поштовање, љубав и подпомагање, са добротом; влада ума над слабостима и страстима: у томе је *главна мисао хришћанства*”. У књизи *Покушаји за слободу и народ* ја сам, у чланку: *наш народни положај, наше народно уздање*, означио ближе како судим о вери у њеном одношају према истини; а и у самим чланцима о *основима снаге и величине Србске*, изложена је разлика између главне мисли хришћанства и онога што се лажно из ње изводи. Један критичар коме језик нелети пред памећу, најпре ће проучити све што сам ја о вери казао, па тек онда ће узети перо да мој суд у том погледу оцени. Али Св. Марковић, излетив противу мене пре него што је у целини моје мњење проучио, изврће све што сам ја о вери и о хришћанству рекао. Да би подметнуо „нестачност” мојим речима, он вели да сам ја казао, да је „верозакон хришћански *донсо* мир међу људе”, па онда напомиње „верозаконску мржњу и нетрпимост” као противне доказе, и додаје да је тек наука ослабила ту мржњу. *Пробудити љубав према миру и „донети мир”*, то није свеједно. А да је тек наука „учинила да се друштво почне ослобођавати од тираније и усавршивати”, то је могао Св. М. читати већ у речима мојим: „Мисао о једнакости и братству разјаснила је и до праве свести о човечанском достојанству узнела философија.” И даље: „природне науке и народна привреда

припомогле су на пољу практичног живота братској дружевности, коју су хришћанство и философија у срцу и у духу гајили”. „Мржња и нетрпимост” јесу производи *лажне вере*, а не *вере у истину*; шта значи то кад Св. М. прибегава лажној вери, да би изиграо оно што сам ја рекао о вери у истину, у којој је и главна мисао Хришћанства?

Да ли оно све што сам ја казао о основима снаге и величине Србске даје чега или „недаје ничега” „што би имало научне вредности”, и дали то значи „ласкање народу”, и одобравање „глупости, сујеверја, обожавања цара и свију заблуда”, или сасвим противно: то ја остављам на пресуду онима који знају природне законе друштвеног живота и развитка, па хоћеју да истину кажу; а презирем сваку пренагљеност надри-књиге, што се нестиди изрицати суд о делима која у њиховој целини још ни проучио није.

Што сам ја казао о развитку људском као *увод* за излагање основа снаге и величине Србске, то Св. М. означаје као „*најповршније*”. Он још ни то неће да зна, да је *увод* ради главне мисли, а не обратно.

И страни писаоци поштују у Србског народа *демократски дух*, а Св. Марковић и с том истином титра се. Да би побио демократски дух Срба, он пита: „шта би било од Срба да су они у VII. веку дошли наједаред на какво усамљено острво”. Св. Марковићу слободно одговарати шта хоће на своје Робинзонско питање; „а сваки који иоле зна историју”, осниваће свој суд о Србима на ономе што је уистини било, а не на ономе што није било. Црпчећи доказе из историје, позивајући се на традиционалне установе и живе нарави Србске, ја сам тврдио и тврдим, да је Србски народ демократског духа. У књизи: „Срби и позив Србије у источној Европи”, што је на Француском печатана, изложене су демократске установе и нарави Срба; а Св. Марковићу остаје да побие историју и живи дух народа што на те установе и на те нарави демократске печат ударају, па да му се нерекне: „сине демократског духа ти се одричеш родитеља свога”.

У Краљевићу Марку Св. М. невиди ништа више, него „једног поштеног племића и верног вазала”; у тој кратковидости он је сасвим доследан себи кад из речи: „*од оца је остануло сину*” изводи, да „најбољи људи оног времена нису заступници народа, већ династије”. Али, ко разбира за лођику историје, ко уме да разликује у имену Краљевића Марка приватну личност од политике, тај ће у том имену видети више него што види Св. М., видеће *оличени дух народа*, који речима: „од оца је остануло сину” изражава вољу народа којој и династија служи.

Св. М. тражи да му се у чланцима о *основима снаге и величине народне* изложи: „материјално стање, просвета, породични и друштвени живот и склоп, карактер народни у разним крајевима, итд. итд.”. Колико је нужно од свега, што треба да се покажу основи снаге и величине Србске, па још да буду противстављене и неприлике које треба Србски народ да победи, особито поцепаност политична и религиозна и остале незгоде које данас заустављају напредак Србства”, – колико је нужно од свега тога, толико ће у чланцима о *основима снаге и величине Србске* и у саставима на које се у њима позивам, наћи сваки који је начисто са питањем: шта се зове узрок а шта последица, шта закон а

шта појава у животу и развоју људског друштва. Моје је било да у ономе што је најобштије колико умем означим неколике црте Србске снаге и величине Србске; а Св. Марковићу не смета ништа да у питању о основима снаге и величине народне још и „печене пилиће” захтева. Та у томе би се огледало „материјално стање”, а Св. Марковић неће да зна и за оно – што као вечито наследство преживљује смртне личности и поједине нараштаје.

Неиздржав у „шупљим фразама”, Св. М. неограничава се само да удара на моје чланке; свој видовити поглед бацио је он и на друге чланке у „Младој Србадији”, па вели о једноме писцу, да „није ништа мислио” кад је своје мњење „о лепоме” казао.<sup>33</sup> Тиме нас овлашћује Св. М. да га запитамо, да ли он сам мисли о ономе што говори.

Ево шта он каже о правцу природних наука:

„У данашње време у науци постоје разни правци... У природним наукама стоје једно према другоме два правца: један научно-философски, други теолошки. Један који на основу природних закона објасњује све појаве у свету и руши свако сујеверје, и у исто време све установе „по божијој вољи” и по „божијој милости”. Други који се служи природним наукама (sic) да покаже премудрост створитеља и у исто време да оправда све што по „божијој вољи и милости” постоји данас у љуцкоме друштву. Да споменемо само борбу која се данас води између заштитника и противника Дарвинове теорије о „пореклу видова у органском царству”.

Може ли бити грђег галиматијаса?! У 3. бр. „Мл. Србадије”, у чланку: *философија и наука*, јасно су разложене главне мене у развоју метода, који је „у данашње време” за *све науке један исти*. А Св. М. који тобож „штудира” природне науке непрестаје и данас проповедати „два правца” у тим наукама! Али је најсмешнија загонетка његова о другом правцу, који излази на ово: *природне науке „служе се природним наукама да оправдају све што по божијој вољи и милости постоји данас у љуцкоме друштву”*. Запитајте шта је то „што по божијој вољи и милости постоји данас у љуцкоме друштву”, и техничар, пољопривредник<sup>34</sup> и „публициста” и „социјалиста” Св. Марковић одговориће вам: „*Дарвинова теорија о пореклу видова у органском царству!*”

Ето какав „ауторитет” хоће да „даје тон” Мл. Србадији и омладини Србској! –

Вл. Јовановић

Млада Србадија, I, бр. 4, од 15. VII 1870.

## РАДНИЦИМА СВИХ ЗЕМАЉА – ПРОГЛАС ПАРСКЕ СЕКЦИЈЕ ПРВЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛЕ<sup>315</sup>

Радници!

Ево опет хоће политичко-династичко честољубље да нас сурва у рат изговарајући се како је поремећена политичка равнотежа и како је повређена народна част.

Браћо Французи, Немци и Шпањолци дајте да се ујединимо у једној изјави противу овога рата.

У данашње време не може бити законитијег темеља друштву до признање и подједнаке поделе. Деоба рада, коме треба промета све више и више, чини, те сви народи имају подједнаке интересе.

Рат хоће да је један господар над другим или да место једне династије дође друга; зато у очима радника рат није ништа друго до права злочиначка бесмислица. Ми протествујемо противу ратоборних узвика оних који гледе да нашом крвљу сперу кривицу своју или који у општој несрећи налазе начина за своје спекулације, ми протествујемо јер хоћемо мира, рада и слободе.

За то дижемо свој глас што се систематично људи упропашћавају, што се расипају народна добра, која би требало да се употребе на обогаћење земље и унапређење заната и што се пролива крв за њев срамним сујетама, самољубљу, недозвољеном честољубљу итд.

Устанимо са свом силом противу рата, устанимо као људи, грађани и радници.

Рат распаљује дивље животињске страсти и мрзост међу народима.

Рат су измислили владоци само за то да угушују јавну сободу.

Рат упропашћује опште благостање и све што радимо.

Браћо Немци! Тако вам општега мира не слушајте плаћене и услужне гласове који су ради да нас омахну у ономе што Француска управо хоће и мисли. Не слушајте неразложна изазивања, јер би рат међу вама био као рат међу браћом рођеном. Будите мирни, као што може учинити велик, јак и храбар народ, а да ни мало не нашкоди своје достојанству.

Ако се сударимо на Рајни, ми ћемо својим победама само тиранију утврдити.

Браћо Шпањолци! И ми смо се надали пре 20 година да ће вам за-  
сијнути зора слободе. Нека вам је поука историја ваших погрешака.  
Још сте своји господари, па не сагињите главе под ново туторство. Сво-  
јом сте крвљу запечатали независност коју сте извојевали. То је ваше  
највише и то само ваше добро.

Тешко образованим народима који изгубе то добро, јер ће се – ве-  
рујте нама – јако преварити и кајати.

Браћо, раденици свију земаља! Ми смо чланови међународног  
друштва,<sup>316</sup> ми који не знамо више ни за какве границе, ми вам шаљемо  
поздравље и жеље француских раденика, па ма шта наступило са на-  
шим заједничким родом.

Србија, бр. 78, од 7/19. VII 1870.

РЕЧ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА НА ПЕТОЈ  
СКУПШТИНИ УОС У НОВОМ САДУ  
1870. ГОДИНЕ<sup>317</sup>

I

Светозар Марковић ниште да се одма чине примедбе.<sup>318</sup> Предлог му  
је доцкан донесен, а и иначе слаже се са дневним редом..

II

Светозар Марковић је такође за то да се обустави даље издавање  
тога речника пошто је то књига за интелегентне људе, а нама требају  
књиге за народ.<sup>319</sup> За народ пак могу се много јевтиније књижице изда-  
вати које ће га учити практичном и друштвеном животу. Ова пак књи-  
га и иначе није за народ, јер није популарним слогом писана.

III

Светозар Марковић пита ко су ти елементи о којима је у извешта-  
јају реч и хоће да говори о узроцима, који су били сметња одборском  
раду. Узроци су ти, што су чланови одбора радњу омладинску жртво-  
вали кабинетској политици.<sup>320</sup> (На ствар, председник казује да он већ  
више пута опомиње чланове да личности не говоре.)<sup>321</sup> Није о личности-  
ма, него о Одбору. Вели да није истина да влада није одобрила, јер су се  
водили преговори, само је један члан владе више обећао него што је  
могао учинити и он је стога крив што се није одобрило, господин Ва-  
сиљевић позвао је тога ради омладину. (На ствар, то је било у новинама  
„Србији” а не на скупштини.)<sup>322</sup> Што се вели да не буде раздора, раздо-  
ра мора бити, јер ми недамо да се омладина жртвује кабинетској – по-  
литици. Неки чланови одбора изјавили су солидарност са владом бе-  
ог.[радском]. Желили су да се лист омладински пренесе преко, они су се  
правдали влади, они су чиновници. (Вељковић: ограђујем се, против то-  
га нису сви.) То су људи који су либералци и омладинци до хиљаду та-  
лира, за то предлаже да им се изрече неповерење.

IV

Св. Марковић.<sup>323</sup> Ми смо од главног основа одустали, али смо задр-  
жали нека начела по којима се мора писати у омладински лист. Ја разу-  
мем слободу овако: Ми хоћемо ово или оно, ко то неће, слободно му је

не радити. Није то доста само два форинта платити, па други све да раде, а ти да имаш права као и он, то није слобода него анархија за то мора бити обавезе.

Застава, бр. 100, 101 и 102, од 28. и 30. VIII и 2. IX 1870.

[Јован Јовановић Змај]  
СА ОМЛАДИНСКЕ СКУПШТИНЕ<sup>324</sup>

[...] Осим споменути неприлика<sup>325</sup> дошле су још и друге незгоде а поглавито та незгода што се није могло наћи сталнога уредника, коме би одбор<sup>326</sup> цео посао око уређивања „Младе Србадије” могао поверити. Стечај за уредништво и помоћништво двапут је расписан, па тек на поновљен стечај пријавила су се њих петорица, од којих је одбор за помоћнике у уредништву изабрао Светозара Марковића са годишњом платом од 800 фор. дра Милана Ђорђевића, са годишњом платом од 600 фор. и Живка Шокораца са годишњом платом од 400 ф. а за експедитора Владана Арсенијевића са годишњом платом од 300 ф. При избору ових сарадника на овом листу одбор је све прилике у обзир узео, свестрано их претресао и напоследку одлучио, да се уредништво „Младе Србадије” повери председнику годишњег одбора А. Хаџићу. Од тих изабраних сауредника на избору је први захвалио Светозар Марковић. Одмах за њим оставили су и Живко Шокорац, и др. Милан Ђорђевић своја места, као стални чланови сауредништва „Младе Србадије”. И тако цео посао око уредништва омладинског листа свалио се био на самога уредника, те је годишњи одбор одредио свога члана Светозара Савковића да уреднику у помоћи буде[...]<sup>327</sup>

[...]В. Ђурђевић и Сандић имају такође неке примедбе, али желе да се најпре реши, хоће л' се сад донашати, или доцније. Сандић ставља предлог, да се примедбе на извештај у сутрашњој седници на прво место дневног реда ставе. *Светозар Марковић* жели, да се одма саветује о извештају[...]<sup>328</sup>

[...]Св. *Марковић*: Јовановић каже, да се није могао сагласити са радњом год. одбора. Тиме баца љагу на цео одбор и он би желио, да му чује разлоге[...]<sup>329</sup>

[...]Свет. *Марковић* жели такођер, да се обустави издавање речника. Он држи, да је то за људе интелигентне, а не за народ.<sup>330</sup> (Сандић: Тако је, живио!). Ми можемо много јефтиније књиге пустити у народ[...]

2. Предлог Св. подпомогнут од 14 чланова у погледу организације омладине. Исти гласи:[...]<sup>331</sup>

Предс. држи, да би најбоље било овај последњи предлог да се или одбору преда или да се штампа. (Гласови: неск се штампа).



*Милетић:* Нек се оба двоје учини, и то до сутра најдаље, кад би имао одбор и свој извештај да поднесе. (Прима се). У тај одбор буду изабрани: Св. Марковић, Сима Поповић, Драгиша Станојевић, Љочић, Свет. Милетић, Гига Гершић, Каменко Јовановић, Ст. Павловић, Лаза Костић, Милан Јовановић, Јован Бошкови и Ст. Живковић[...]

Св. *Марковић* хоће да докаже, да су се поједини чланови одбора жртвовали кабинетској политици. Неки чланови одбора изјавили су солидарност са владом београдском. Они су хтели, да лист пређе у Београд. Дакле или су морали одказати кабинетску политику или остати чланови одбора. Они су хтели обоје да буду и зато се није ништа радило. Предлаже, да се овогодишњем одбору изјави неповерење...

Предлог Св. *Марковића*, да се неповерење изјави београдским одборницима одбацује се[...]<sup>322</sup>

Чита се предлог за устројство од Гиге Гершића, подписан од више чланова. Исти гласи:

Ако и не можемо казати да дружина уједињене омладине српске није досада ни у колико доприносила испуњењу онога задатка, кога је себи поставила, ако би се и звало претеривати у изискивањима и у реформаторском заносу, кад би се хтело казати, да је омладина до сада заман постојала и да је према резултатима свога рада могла и да не буде – то ипак с друге стране сви признајемо, да се одиста ни близу не ради онолико, колико би ваљало да се ради, па да омладина према својој снази одужи дуг, што га је дужна народној слободи и народном благостању; а кад сви то признајемо, онда се разуме да тиме већ и то признајемо, да ваља томе недостатку лека наћи, који се не може ни у чему другом састојати, него у томе, да се они *узроци* уклоне, којима је последица овај недостатак. Који су то узроци? На првом месту стоји то, што су поједини чланови омладине разишавши се са скупштине својим кућама и мислећи можда да је довољно само одушевљење у срцу носити и сваке године на скупштини просути неколико родољубивих речи, одали се нерадњи и нехајству према појединим омладинским задатцима, те је онда на свакој скупштини годишњи одбор морао у своје извештају да јавља за читаву поворку неусвојених предлога и позива без одзива, те је онда и сам његов извештај долазио мршав и изгледао као нека сведоцба сиромаштва, што је сваке године омладина сама себи издавала. Треба дакле *нерадње* да нестане! А ово значи с другим речима да треба склоп омладинске дружине тако *преустројити*, да буде више *јемства*, да ће сваки члан одиста осећати *обвезу*, да *ради* и то према неким извесним начелима и у неком извесном правцу, да би се то постигло ма који био потписани, мислимо да би ваљало у уставу ујед омладине ове промене учинити. –

У чл. XV у првој алинеји треба донети: „Годишњи одбор се састоји из два одсека, књижевног и финансијског. Књижевни одсек врши оне послове одборске, који се тичу издавања књига, омладинског листа, оцене чланака и дела, и у опште све оно, што спада у чисто књижевне ствари”; „финансијски одсек рукује новцима, прима их и издаје према одлуци и делокругу годишње омладинске скупштине и књижевног одсека годишњег одбора, склапа рачуне и подноси их скупштини”.

Прву алинеју чл. V ваља овако изменити: „Чланови су омладине *помагачи* и *радни*. Помагачи су они, који плате у фонд омладински једанпут за свагда најмање 40 фр. или сваке године по 2 фр. – радни су они, који се осим споменутог улога још обавезу, да ће или по начелима, која се у програму омладинског органа означе два књижевна посла урадити и то било оцењивањем годишњем одбору поднесених дела, било иначе чланцима и делима изворним и преведеним, било критикама; или да ће извештај број омладинских или годишњим одбором препоручених књига растурити, извештај број чланова помагача и претплатника на омладински орган скупити.”

Чл. XI. ваља овако изменити: „На скупштини имају радни чланови право да беседе и да доносе предлоге о целима омладинске заједнице; тако исто имају право гласа при изборима и предлозима, који су за решавање. Чланови помагачи имају само право да саопштавају своје књижевне и научне производе.”

Што се контроле над радним члановима тиче, поднећемо посебан предлог.

Г. Гершић, Каменко Ј. Јовановић, Др. Јовановић, Влада Стратимировић, Ј. Илијћ, М. Пантелић, П. Татић, Божидар Поповић, Л. Костић, Стеван Поповић, Ђ. Ракић, Јов. Љ. Панајотовић, К. А. Јовановић, Панта Поповић, Л. Л. Јовановић, Љуба Стефановић.<sup>323</sup>

Реши се да се штампа и да се преда одбору дванајсторице, који ће сутра заједно извештај о њему поднети[...]

Гига *Гершић* као извештач одбора за устројство узме реч: Браћо! Из извештаја годишњег одбора уједињене омладине српске видели смо, да нам је одбор имао понајвише то да јави, да је од стране чланова омладинских нашао врло мало одзива. По томе је дакле наша прва дужност, да о томе озбиљски промислимо, да изнађемо узроке нераду и начин, како би се могло томе доскочити. Из тог узрока доношена су овде два предлога за устројство омладине. Ми можемо и сад препоручивати да се оканемо нехатње, а казаћемо на то сви: Тако је, добро је! али ће резултат остати један исти. Нашло се, дакле, да у самом устројству омладине мора лежати узрок нераду. Одбор, коме су оба предлога за устројство поднета на претрес, сагласио се на следећи начин. Предлагачи су пре свега одустали од главне основе свога предлога, задржавши само то, да се у програму омладинског листа посебице означе начела, по којима ће омладина да ради. Одбор је на то једногласно пристао. Што се тиче оних измена, које би ваљало у самом организму омладине учинити, одбор је усвојио онај ставак у предлогу Гиге Гершића и другога му, где се каже: „Год. одбор се састоји из два одсека” и т. д. Даље у предлогу Св. *Марковића* тачке 4, 5, 6, 7. и 12. У начину, како би се обвеза на рад могла извршити, одбор се није сложио, и предлагачи су задржали себи право, да пред скупштину изађу са тим предлогом[...]

Св. *Марковић:* Ми се обавезујемо овде као слободни људи, јер иначе не би се могли обвезати.<sup>324</sup>

*Милетић:* Извештач одборски није добро ствар разложио. Општа су начела примљена, само у другом виду. Предлагачи су хтели, да члан

омладине само онај може бити, који би се у главном тих начела држао. Већина одборска била је тога мишљења, да се у том виду то усвојити не може, јер би се тиме ми, ма и посредно, показали као политично друштво, а друго запело би код сваке владе за одобрење. Даље има људи, који би ма на који начин хтели омладини припомоћи, али кад би се од њих изрично захтевало, да исповедају нека извесна начела, ми би их тиме од нас још већма отуђивали. Одбор се дакле сложио, да бар они чланови, који осећају у себи вољу да раде, имају један правац пред собом, по ком ће своје саставке удесити, и по ком ће се исти у лист „Младу Србадију” примити, или не. Предлагачи су пристали на то, да та начела буду као допуна програма омладинског листа, а оне тачке у погледу о организму, да се нестане у устав, него да се као одлуке приме.

Гига *Гершић* изјављује, да је овде само питање, да ли је поједини члан обвезан према неким извесним начелима, а каква ће та начела бити, о том ће се посебно решити, кад се поднесе предлог, како да се допуни програм листа.

Др. *Полит*: По извештају одборовом, ако сам га добро схватио, главни предмет наше дебате, јесте преустројство омладине. У том одбору поднесена су два предлога: један од *Марковића* и другова, а други од *Гершића* и другова. Да је за преустројство омладине поднесен уопште предлог, и то не само један, већ два, то је знак, да је настала велика потреба тог преустројства и да збиља ваља омладину преустројити. Та два предлога која су поднесена, дијаметрално су противна једно другом. Узрок томе видно се, што основи омладине нису у нас на чисто изведени. У самој организацији омладине лежи неко протусловље: *друго треба да је омладина, а друго изгледа да је*. Ми сви знамо шта би требало да је омладина, али ми се устручавамо изрећи оно што желимо. Ми велимо, да неможемо бити политично друштво (на ствар). Ми нећемо да се дотакнемо политике, јер се бојимо да нас не растерају. Ми велимо, да овим начином као што сад постојимо, можемо више користити, него кад би нас растерали. Но господо и браћо! има разлике између политичних и политичних друштава (на ствар). Има политични друштава револуционарни, социјалистички, која су забрањена (на ствар, ларма) [...] <sup>335</sup>

Чита се дометак XV. чл. устава, ког је одбор у предлогу г. *Гершића* усвојио, и који гласи: Годишњи одбор састоји се из два одсека и т. д. Већином гласова неприма се.

Читају се даље оне тачке *Марковићевог* предлога, које је одбор усвојио. 4. тачка прима се са исправком *Илије Вучетића*, која гласи: „Ради извршивања омладинских послова установљавају се у појединим местима месни одбори. Ови одбори дужни су и т. д.” и са исправком *Јована Бошковића*, да јој се дометне још и неговање рањеника.

5. тачка прима се.

6. тачка неприма се.

Већање о 7. тачци одгађа се, док предлог о обвезама не дође на дневни ред.

12. тачка прима се.

Св. *Марковић* предлаже начела, која би се уврстила у програм омлад. листа.

У смислу тих начела промењене су тачке оригиналног предлога на следећи начин:

„1. За развитак српског народа нужно је, да све установе у српском народу буду на демократским начелима основане, а то не може бити, ако се и околни народи, с којима је живот српског народа тесно свезан, неуреди на демократским начелима. Према томе сви списи, у којима се говори о политичним и државним питањима и установама, ваља да одговарају демократским начелима.”

2. тачка остаје по старом. (Наука признаје и т. д.).

„3. У свакој народној држави разуме се по себи, да народ издаје сам све законе, а извршиоци закона одговорни су свакоме пред редовним судовима.”

4. тачка остаје по старом.

5. тачка остаје по старом са изузетком последњих речи: као и мушкињу.

6. тачка остаје по старом.

„7. Наш народ подељен је религијом на три партије. Цел је омладине, да уједини српски народ на основу науке – на основу свести и по томе религија стоји ван круга омладинске радње. Начела правде, поштења и у опште начела морала, морају бити једнака за људе, који живе у једном друштву.”

Предлагач у подужем говору мотивује свој предлог. <sup>336</sup>

Др *Полит*. Ја ћу говорити против предлога. Тај предлог проишао је из неке трансакције. Била су два предлога: предлог *Марковића* и другова, и предлог *Гершића* и другова. Из та два предлога начинило се нешто треће. Но кад две ствари које су једно другом противне, и то дијаметрално противне – кад хоће да се споје, то обично изађе нешто треће што неваља. Предлог *Марковића* и другова имао је нешто у себи, што би могло служити за основ читавом правцу омладинском. Ја ако и неби присвојио све што се у том предлогу говори о држави, о обштини, о друштву, па кад би се све то и изоставило, то има ипак у том предлогу две линије, које све изражавају, што би основ, што би правац омладине бити морао. Кад се у том предлогу, у две линије каже: да српски народ не може своје установе утврдити, док се питање народности у Аустро-Угарској, и источно питање, на начелима слободе човечанске нереше – то је све казано што треба да служи за основ и за правац омладине. (Тако је). Мени је жао, што је тај предлог натраг повучен, јер би се из њега дало поставити начело, основ и цел омладине; дала би се поставити подлога, субстрат омладинске цели, а то би било: *ослобођење и уједињење народа српског*. (Тако је). Но хоће да се приговори, да би онда омладина, омладински лист политику терао. Но господо и браћо! има политика дела, и политика мисли, политика књижевног рада. Једно може бити забрањено, а друго је слободно. Није било веће стеге, него кад су се Бурбонци у Француску вратили, па су ипак и под том стегом г. 1819 неки родољуби саставили друштво за слободну

штампу: *société des amis de la presse*, премда слободне штампе било није. То друштво имаше политичну цел, ал небеше ипак друштво политично. Оно је извојевало слободну штампу, а штампом извојевало је и политичну слободу.

Као што је већ брат Лаза Костић напоменуо, слободно је политику терати на књижевном пољу. Кад се предаје политика, као државна наука, ту се може све казати. Професор у Русији који предаје државно право, тај може, па и мора навести републику као врсту државне владавине, премда кад би хтео делом да тера републиканску политику, то би га послали у Сибир. Главна цел омладине, па и омладинског листа, требало би да је оживотворење великог начела: ослобођење и уједињење народа србског. Овде у Угарској ми смо законима земаљским ограничени, па велимо, да је доста да се та цел са решењем питања народности постигне, а што се тиче Турске, ту нам је слободно изрећи да ту цел у пуној мери хоћемо да постигнемо, и то тим већим правом ово можемо изрећи, што са просветног гледишта, са гледишта културе под турским господством напредка човечанског бити неможе. (Тако је). Без ослобођења и уједињења народа србског у Турској, неможе бити говора о просвети, о култури. Док нема још ни индивидуалне, личне слободе, док паша пашује, а Турчин над рајом господари, дотле је и свака друга врста слободе искључена. (Живио). Ја даклем противан сам томе предлогу, јер невидим у њему изражену мисао ослобођења и уједињења народа србског.

*Предс.* поднаша писмен предлог 15-рице, да се гласа, но пошто су доцније сами предлагачи повукли свој предлог натраг, продужи се генерална дебата о Марковићевом предлогу...

Влад. Јовановић хоће да говори за демократију; али ће уједно да докаже, да је тај предлог против демократије. У предлогу се говори о начелима демократије, али та начела нису изражена. Начело демократије је једнакост. Омладина, кад је казала, да јој је цел демократија, она је усвојила напредак. Слабост би била од омладине, кад би казала, да неће слободу. Говорник жели слободу, не само за оне, који су представљени, него и за оне, који су овде противници демократије. Демократија се неможе ни мислити без слободе свију и свакога. Тиме, што би ко морао овако писати, као што је у неким извесним начелима изложено, увео би се деспотизам, а не демократија. Зашто ми неби противницима нашим допустили, да по својим начелима пишу саставке у наш лист? Зашто да им не дамо могућност, да задобију себи већину? Правац листа не даје се озго, него оздо, т. ј. од народа. Он држи, да о овоме предлогу неможе бити дотле реч, док непроменено сам основ омладине, и док непрећемо на политично поље. (Живио! тапшање).

Миша Димитријевић држи, да скупштина представља цео уједињен и ослобођен народ. Омладина, ако хоће да ради, мора присвојити начела најновије напредне науке, а то су начела, о којима се дебата води. Подпомаже предлог.

Драгиша Станојевић: Ми ако хоћемо, да се ујединимо, немислимо да се ујединимо под тираном и његовим жандарима. Брату Политу је жао, што смо ми наш првобитни предлог натраг повукли, и вели, да сад

овим хоћемо да ширимо неки социјализам. Говорник држи, да су баш овде изражена начела слободе и демократије. Наши непријатељи имају силу државну у рукама, и нетреба да им дајемо још средства за њихове цели. Ми би им тиме отворили руке, а то би од нас лудо било...

Милан Јовановић говори за предлог, јер за њега говори и природа човечија а и данашње доба. Као год организам тела човечијег, тако и демократска идеја има своје огромне заступнике. Кад ће она победити, то се још сада неможе рећи. То начело није начинила омладина, него векови; омладина је сам канал, који истину спроводи у народ. Друго је питање, да ли су у предлогу збиља демократска начела означена; говорник оставља то стручњацима, да пресуде. (Гласајмо!)

Љочић је за предлог. Није довољно викати, хоћемо да се ујединимо, питање је како; он неће уједињење на основу деспотизма, него на основу демократије.<sup>337</sup>

Милетић: То нестоји, да је овај предлог у ствари трансакција; може бити да је само у форми, јер су предлагачи хтели, да исти буде саставни део устава, а други су казали, да дође у програм листа омладинског. Он прима предлог за основ специјалне дебате.

Извештач Св. Марковић узима последњу реч. Он потврђује мњење Милетићево, да овај предлог није трансакција. Он не разумје тако демократију као Вл. Јовановић. Кад би ми плаћали још за оно, што би противници у наш лист писали, то би од нас глупост била (Гласајмо!).<sup>338</sup>

Председник ставља предлог на гласање. Она браћа, која су за то, да се предлог Св. Марковића прими за основ специјалне дебате, нек дигну руке. Већина прима поменути предлог за основ специјалне дебате[...]

На дневном је реду специјална дебата о општим начелима предлога за устројство.<sup>339</sup>

Чита се 1. тачка „За развитак и т. д.“

Вл. Јовановић: Израз демократска начела врло је неопредељен. Та начела требало би ту изрећи. Ако неће предлагачи, он ће сам такав предлог донети.

Извештач Св. Марковић: Програм омладинског листа није одређен за народ, него за писце који пишу у тај лист. Он се слаже са Владимиром исправком, јер по његовом мишљењу са речи братство означен је социјалан демократизам, а говорник је члан те партије. Што се тиче речи мора, он жели, да та рач остане, и да се управо непримају они чланци у лист, који су противни тим начелима. (Гласајмо!)...

Скупштина се претвори у конференцију<sup>340</sup> и пошто се изново отвори, буду изабрани у годишњи одбор за Нови Сад: Лаза Костић, Љуба Стефановић, Јован Јовановић (Змај), др. Павловић, Гига Гершић (Живио!), Пера Натошевић и Миша Димитријевић; за Београд: Стојан Живковић, Св. Марковић, Ђ. Љочић, Ђока Влајковић и Милан Јовановић; за Цетиње: Јован Сундечић, Маша Врбица и Спира Ковачевић...

За тим се продужи дебата о првој тачци општих начела у предлогу за устројство, у којој су говорили Милетић, Полит за то, да се 1. тачка споји са Владимиром исправком, Гершић за предлог одбора, а В. Јовановић само за свој исправак, и после дужег разлагања о социјалној

демократији и демократији у опште скупштина приступи гласању и већином гласова реши, да се Владимиров исправак првој тачци напред стави, и да се у смислу исправка Г. Гершића у одборовој тачци изоставе речи: докле околни народи и т. д.

Чита се 2. тачка одборског предлога, која се после кратке дебате одбацује.

Долази 3. тачка. (Гласови: отпада). Пошто извештач сам одустаје од ње, отпада.

Гласање о 4. тачци одлаже се за после подне.

Извештач Св. Марковић под речи подпуна равноправност рачуна грађанску и политичну равноправност. У Србији женскиња нема право на наслеђство, то је излив патријархалне задруге. Мираз постаје у опште све већма суштствена чест брака, а одатле добијају се фић-фирићи. Нужна је дакле пре свега грађанска равноправност, а из ове истиче даље политична равноправност. Говорник се саглашава да реч подпуна изостане.

При гласању већина усваја 5. тачку предлога одборског без речи „подпуна”.<sup>341</sup>

6. тачка прима се са исправцима, да се место речи морају метне ваља, и место речи земљорадње да се каже пољске привреде.

7. тачка апсолутном већином одбацује се.

А. Сандић подноси као 7. тачку предлог о узајамности Словена. Скупштина реши, да се тај предлог писмено у својој форми поднесе, па ће се онда узети у претрес.

Предлог год. одбора, да се скупштина обрати представком на земаљски сабор, да се колегијалних судова, ако то не, а оно у Новом Саду за штампарске преступе порота установи, – прима се са додатком Илије Вучетића, односно др. Св. Милетића и Вл. Јовановића, да се одбор изабере, који ће предлог о слободоумној штампи, о личној слободи и свима јамствима њеним у Србији начинити, годишњем одбору предати, а овај ће га спрској скупштини поднети...<sup>342</sup>

—ј—<sup>343</sup>

Народ, бр. 101–104, од 29. VIII, 1, 3. и 5. IX 1870.

## НАРОДНА СТРАНКА ПРЕ И ПОСЛЕ ОМЛАДИНСКЕ СКУПШТИНЕ<sup>344</sup>

Народна ствар беше у великој опасности. Миливој Блазнавац беше сасвим уништио слободњачки покрет у Србији.<sup>345</sup> Самостална странка за слободу у тој земљи беше сатрвена које обећањем, које застрашењем а које новцем и масним платама. Тако је морало и бити, јер та странка састављена је била или од људи без знања и без политичне увиђавности: на њих се дејствовало обећањем слободе; или од људи на просто да кажемо *непоштитих*: против њих се беше употребио новац и звања; или најпосле од људи *страшљивих*, од којих се претњом затвора или прогнанства могло изнудити што се год хтело.

Ваљало је пречистити ствар. Тога се беше латила социјално-демократска партија коју смо ми усред престолнице обреновићске организовали.<sup>346</sup> Ваљало је уклонити људе који се „либералцима” називаху и који својом пасивношћу или и самом услужношћу и лакејством сметаше правој партији народној да оствари демократске установе у земљи, и који својим вешто ујдурисаним маневрама и преварама одржаваху код Милетића нешто наде да ће власници београдски ублажити тиранију.\* Ти су дакле људи толико исто опасни били слободи, колико и сама влада београдска, јер се она на њих ослањаше. Да би се влада уклонити могла, ваљало је распудити те назови-либералце, и на развалама њиховог лакејства подићи странку народну за унутрашње и спољашње ослобођење, за еманциповање сељака од зеленаша и кајишара, за еманциповање радника од експлуатације цинцара, који су неограничене госе не само у Београду већ по свим српским варошима, који су госе од производње (у колико је има у Србији) и од размене имања, чија спекулација постоји поглавито силом уговора турско-аустријских дакле не српских, и који су најпосле госе и од политичног стања ствари у Србији, имајући своје људе у намесништву, министарству и скупштини.

Могло би се рећи да је у интересу слободе било да не нападамо на целу партију либералну у Београду, већ само на оне, који су ту партију компромитовали. То је у извесном смислу истина, али било је много претежнијих разлога да тако не радимо. Да наведем само неке. Пре

\* Не велимо да смо ми обавестили Милетића. Он је већ од подуже времена и сам дошао до убеђења да са београдском владом ваља равно раскинути.<sup>347</sup>

свега ми смо социјалисте, дијаметрално противни фразерским доктринама либералаца, који врло дивно умеју да брбљају о слободи, али не знају да они још нигде нису довели народ до слободе јаловим средствима што предлажу, који траже гаранцију слободе у „једно-коморству” или „дво-коморству”, у „равнотежи” државних власти и т. д., а није им стало што је грдна већина народа гладна јер ради, а мањина сита јер не ради, нити им иде у главу да онеме, који нема чиме себе и породицу да зарани, скоро никакве вајде није од слободне штампе, говора, јавних састанака и т. д. што све може бити од директне вредности само онима, којима је џеп и трбух пун. У име начела која ми заступамо, свакојако ваљало је парализовати снагу наших „либералаца”. Баш и да су били сасвим самостални од владе, начела њихова, ма и преко њихове воље, чине их солидарним са буржуазијом београдском, а као такви опасни су начелу еманципације народних радника. То је први узрок са којег нам је ваљало узбити „либералце” као партију. Други је узрок тај, што се међу њима налазило људи који, и ако су били сачували своју самосталност од владе, нису хтели јавно раскинути са онима што се беху полакомили. На тај начин као што су продани либералци код људи необавештених пристајањем уз владу истој чинили кредит код народа, тако исто поштени либералци (београдски) штедећи те продане либералце истима су правили кредит код велике наше народне странке у Новом Саду, од куд се образовало као неко коло опште солидарности. Ово коло ваљало је раскинути. Ваљало је пречистити либералну партију београдску, ваљало је поштену њену половину упутити на савез с Новим Садам, а непоштену, на савез са дахијама београдским. Зашто нисмо могли штедити самосталне либералце београдске, и зашто смо били отворили жестоку ватру против целокупне „либералне” странке београдске?

Шта налазимо пре скупштине? Крајњу анархију у странци народној. Људи либерални у Београду стајаху још у савезу са креатурама што кабинетском политиком хтедоше да усреће Српство. Милетић штеђаше још оне прве, а нова партија (социјално-демократска) хваташе корена али без потпоре у Новом Саду а под ватром шпијунских батерија из Београда. Опасност тоталног растројства била је у толико већа, што Милетића осудише на годину дана затвора па би због удаљења Милетићева из средине Српства то растројство могло упропастити народну партију.

Али тој опасности стало се на пут радикалним средствима. Ми смо штампом изнели свету на видик недела ових људи,<sup>348</sup> који хтедоше на две, а по кад што и на три столице да седе. Најопаснији од свију беше Владимир Јовановић. Том човску, који некада беше идеал наше младости, не беше жао да своју лепу популарност прода за ово или оно тричаво обћање. Имао је срце да резултат свога десетогодишњег мученичког живота жртвује кабинетској политици. Он је био сакупио око себе читав фаланке народних крвопија што маскирани образином слободе траже спасење Српства у проклетим династијашима. Владимир је пао а шњиме и његов фаланке, а да је то доиста тако, доказујемо следећим фактима:

1.) Владимир Јовановић беше иступио у току године из годишњег одбора. Пред скупштином хтео је доказати да је имао право, а одбор да је рђаво учинио што није хтео омладинску радњу у Рим-Београд да пресели.

У одбору људма није ишло у главу да се у Београду слободно радити може. Најпосле сагласили се беху у томе да се запита влада београдска хоће ли сметати слободном раду омладинском, кад би се тај рад у Београд пренео. Влада одговори „да се омладински лист може у Београду штампати без цензуре, на одговор уредника” („Заст.” бр. 100).<sup>349</sup> Но одбор ипак није хтео веровати влади која никад није реч своју одржала, а то је Владимира тако дирнуло, да није могао у одбору даље остати.

Како чудновато изгледа та вера Владимирова у владу београдску, то његово идеално надање да ће Блазнавац дати отворено поље омладини. Блазнавац, чија је *влада целокупном независном штампом српском осуђена!!!*

На каквим је морским разлозима поткрепљавао поступак свој! Он је рекао: „да је *навск* готов за отворену борбу против непријатеља унутрашњих и спољашњих”. („Заст.” бр. 100), па затим додаје једно велико „али”, велеш: „али (он) мора признати да се на политичном пољу мора (!) *шеврдати* (!!!) ако се хоће *практичним* (!) остати”. („Заст.” бр. 100).<sup>350</sup> Остављамо омладини нек изрече суд свој о „начелу шеврдања” што га изнесе пред јавност Владимир Јовановић на првој седници овогодишње скупштине и које „начело шеврдања” усвоји и Панта Поповић. Он који је „*навек* готов био за отворену борбу” баш и против „непријатеља унутрашњих” т. ј. против владе деспотске, у истом свом говору и то одмах за тим рекао је „да је данас време *једино* (!) за борбу против спољашњег непријатеља” („Заст.” бр. 100), а то ће рћи: оставимо Блазнавца нек пије крв народну, па хајдмо на Турке, а није му стало што се на Турке с голим шакама ићи не може, почем су сва ратна средства у рукама Блазнавчевим, а овај не да се на Турке иде!!! Почем Владимир налази да је „данас *време једино* за борбу против *спољашњих* непријатеља” то он тим доказује да шеврда кад вели да је он „навек” и за борбу против *унутрашњих* непријатеља. Да он шеврда још боље сведоче његове речи које је у књизи својој „Позив Србије” изрекао и које су у 89. бр. „Заставе” штампане, а те су речи оне: „Он се за овај мах уздржава од критике владиних послова,\* а то што мисли, да влади, која је у тешким околностима постала, треба оставити времена, да сопственом иницијативом (!!!) поправи што поправити има и т. д.”<sup>351</sup>

Па шта су одговорили Владимиру на то људи чувени у нашем народу? Стеван Павловић рекао му је ово: „Владимир каже да и овде не стојимо боље са слободом речи (него у Србији) а то доказује осудом Милетића. Ми смемо писати само се позивамо на одговорност за то, али у Србији неће вам се допустити ни да посете семе; тамо ће вам

\* У почетку овог рата било је време да Србија с Турцима завојшти. Влада београдска то није хтела. Уздржава ли се Владимир од критиковања „тих послова владиних”?

сваку мисао у клици сатрти, а не ће је на сунце пустити па ма нас после осудили. *Одбор није шептрљиво, него брат Владимир, који је хтео нове покушаје да чини. Он не рече да је влада хтела да одреди уредника листу.*" („Застава" бр. 100)<sup>352</sup>

Беше се повела реч да се пређе на дневни ред. Владимир пристаде на то, али он је то тумачио у своју корист јер рече „онда нити се криви одбор нити он". Шта је о томе мислио Милетић, запитаћемо „Заставу" (бр. 100): „Ту су многи говорили за и против дневног реда. И др. Милетић био је за то (за које? Сад ћете видети) и то с тога што нико није донео предлог да се осуди одбор али Владимир, то је само изјава. *Са прелазом на дневни ред одобрава се одборов поступак.*"<sup>353</sup> Одобрити поступак одборов, то је не одобрити поступак Владимирова.

2.) „Застава" бр. 100. вели: „Драгиша Станојевић интерпелује зашто није пододбор у Београду био конституисан." Одговор скупштине на то питање, одговор онима чија је дужност била да то учине, као Каљевићу и другима био је овај: *Скупштина изјављује своје негодовање одборницима београдским.*<sup>354</sup>

3.) Ни Владимир Јовановић, ни Каљевић нису били изабрани у одбор годишњи; на против људи од наше партије: Љочић и Светозар Марковић изабрани су,<sup>355</sup> и они ће нарочито као београдски одборници, показати Каљевићу како се заступа омладина и како се за њу ради.

4.) Ми смо били поднели предлог један који нам се чинио од користи по омладинску ствар.<sup>356</sup> Гершић и Каменко такође од своје стране. На последњем предлогу а од части и на првом радило се већ у велико, док на један пут изиђе Владимир са предлогом својим, који, вељаше, смера на напредак, срећу и т. д. српску. Владимир је захтевао да се одмах узме у претрес његов предлог, јер је „хитан" и јер треба говорити о стварима озбиљним и важним по Српство. Тим је хтео казати као да је наш и Гершићев предлог којешта, а његов да је нешто „особито", али то увиђавна скупштина није могла да увиди. Његов предлог имао је част остати за последњу седницу. Па шта је ту шњиме било? *Скупштина је прешла преко њсга даљс на дневни ред и не узевши га у претрес, а наш предлог о програму омладинског листа, са неким изменама, усвојила је.* Ми смо за наш предлог имали на нашој страни одбор дванаесторице. Њега је бранио и Милетић.<sup>357</sup>

5.) За тим устане Влајковић иштући у колико се сећамо од скупштине средства да се станс на пут личним питањима у омладини, да се спречи растројство а утемељи слога и да се заведе порота за суђење личних зађевица и т. д. *Скупштина пређе на дневни ред не узимајући у претрес предлог Влајковићев* (који је донде био верни друг Владимирова, и коме се надамо да ће оставити људе компромитоване).

6.) Устане Милан Јовановић са две „жеље". Последња од двеју „жеља" није ништа друго била до замотани и маскирани предлог Влајковићев: *скупштина га одбаца.*

7.) *Најзначајније је то што Владимир није смео ни изићи са предлогом једним о коме је, кажу, пре скупштине на конференцији говорио. То нас јако подсећа на судбу Васиљевића на кикиндској скупштини.*

8.) Чим је била свршена последња седница и председник је изустио традиционално „распуштам скупштину", Милетић је донео овај предлог (кога укратко и по сећању наводимо): 1., Омладина српска изјављује симпатију своју републици француској;\* 2., Омладина српска изјављује негодовање влади српској што оставља народну ствар и за то баца на њу одговорност пред потомством.

Да је ово једногласно примљено, разуме се и по себи. Ове две изјаве, а нарочито последњу, сматрамо ми као плотум против кабинетске политике Владимира Јовановића и дружине му, јер омладина, осуђујући владу осуђује и њене агенте. Док се Владимир „уздржава од критике владиних послова", док он њој „ставља времена да сопственом иницијативом поправи што поправити има", омладина не само да критикује владу београдску, већ у праведном гњеву народном прелази границе „критике" изјављујући влади „негодовање" а бацајући на њу „одговорност пред потомством" како би влада београдска по заслуги својих дела, исту успомену код потомства имала коју има и Вук Бранковић.

9.) Највећа добит овогодишње скупштине омладинске у томе је што је, као што рекосмо, народна странка пречишћена. И у томе је само оно цепање, о коме се и у скупштини и ван ње говорило. И то је цепање са свим на свом месту. Народна странка, кад хоће да је јака, мора се пречистити. Што се нас тиче, *да не би било неспоразумљења ми изјављујемо да ми, социјално-демократска партија у најпотпунијој сагласности стојимо са нашоом великом странком народном.*

Истина потајно чињени су покушаји од стране Владимирове дружине да се социјално-демократска партија поцепла тим што би она неке своје чланове као Драгишу Станојевића из средине своје истиснула, у чему наравно није и не може успети. Иста дружина кувала је и то, да нас представи свету као у противности са народном партијом, у чему такође није успела, а против чега ми енергично протествујемо.\*\*

Држасмо да нам је дужост била ово изјавити свету нашем да га не би узнемирили лажни гласови о нашој неслози. Омладина је постојана у својој братској заједници, а странка народна не само да није растројена, него ће сада још јача и подмлађена наставити дело народно.

*Народни пријатељ, бр. 10, од 6. IX 1870.*

\* Ово је на Француски преведено и отишло је као телеграм Гамбети, министру унутрашњих послова републике.<sup>358</sup>

\*\* Ми смо набрајали факта у колико и како их се сећамо. Ако се где будемо преварили, готови ћемо бити да се, према записнику седница скупштинских исправимо.<sup>359</sup>



[Владимир Јовановић]  
УРЕДНИКУ „ПАНЧЕВЦА”

Нови Сад, 1. септембра 1870. – Отвористе у вашем листу „рубрику за јаван рачун”<sup>360</sup> са мнош; допустите да разјасним како је лажан тај рачун.

На политичном пољу капитал се прави делима, а не празним речима. Ко је на делу осведочио карактер, осветлао образ, тај тек може имати политична кредита. А је ли такав Св. Марковић, који је свој рачун у вашем листу срачунао за политичну цел? Он још није виђен на пољу политичних дела; а докле се на том пољу не види, каква политична рачуна може се имати с њиме?!

Ја бар нећу да имам никаква рачуна са Св. Марковићем, докле год се он на политичном пољу не покаже. Али, ја поштујем читаоце вашег листа, па ради њих хоћу неколико врста да напишем.

Рачунџија Светозар мора да има чудновато мњење о себи, кад се жали: да њега други „пакосно клевета”, да његове речи други „изврћу” и т. д. На чему још и њему да се злоби, те да би му се пришивало оно што он бајаги не би био заслужно?! Шта је његово „изврнуто”, шта ли му је „подметуто”? Његове мисли и речи не могу се другачије тумачити, него што их је он сам изустио; а кад се он где залети, зар онда да је крив онај који ствари њиховим имсном назива? На место свега жалења на друге, Св. Марковићу боље би приличило да свој сопствени језик очисти: од „савршене лажи”, од „ниске и пакосне клевете”, од „нитковлука” и „подлости”, од „неверовања у поштење”, од „двостолочења”, и т. д. Хоће ли да њега други поштују, нека почне са поштовањем других. Поштовање је израз узајамности.

Он сам признаје, да је први почео другога у сумњу доводити; и опет се усуђује тражити „јавна рачуна” од онога, који му је сумњичењем на сумњичење одговорио!

Било би очевидно дегнијасто и несмислено говорити јавно о томе: имам ли ја и с кимс каквих политичних преговора и савеза, или немам.<sup>361</sup> Да се могу водити политични преговори и радити извесни политични послови, а да човек не мора продати душу и уверење своје: то ће признати сваки родољуб који разбира шта је све нужно за успех народне ствари. Ако не треба ступати ни у какав одношај са владом српском, онда још мање треба одобрити одношаје са владом аустро-мађарском. А колико је и колико њих с ове стране Саве, који су „фунги-

рали” и „фунгирају” као цесаро-краљевски или краљевски званичници: „градоначелници”, „сенатори” и шта ти ја знам, па ипак се сматрају као поштовања достојни родољуби. Будимо искрени и доследни, па осудимо или све који имају одношаја са овом или оном владом, или оне који што на оној страни најжешће осуђују, то на овој ласкаво одобравају и трпе.

Кад Св. Марковић говори о „владином (sic) новцима”:<sup>362</sup> ја му се само чудити могу. Да може бити и „владиных новаца”, то ја први пут од њега чујем. Да није хтео рћи народни, или државни новци? Било како било, питање је: о чијем се трошку он у Петрограду учио; о чијем у Швајцарској? Пут до Петрограда „кошта доста скупо”, а школовање и живљење у Петрограду „још скупље”. Додајте томе још пут у Цирих и трошак у Цириху. Ко би све то по памети и по савести Светозара Марковића срачунао, дошао би до овог закључења: „Ја сам знао, да Св. Марковић није богат човек, па имам пуно основа да верујем, да му је извезан неко дао сретства. А кад му је извезан неко дао новаца, онда је он сигурно *обсћао*, да ће радити онако, како је добро по онога од кога је новце примио, иначе неби ни добио новце од тога.” Таква је лођика, такав језик Св. Марковића.

А ја са своје стране отворено изјављујем: да мој пут у Швајцарску и у Париз није био ни за какву спекулацију ни једнога човека ни једне владе, него је имао за цел једино слободу и народ. О томе се сваки непристрастан читалац може лако уверити из књиге коју сам у Паризу написао (*Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient.*) Том књигом означена је цел мога пута у Париз, као што је и цел некадашњег мог пута у Лондону, означена броширом: „The Serbian Nation etc.” коју сам 1863. у Лондону издао.<sup>363</sup> Јесте, у којој сам цели 1863. у Лондон ишао, у тој цели ишао сам и 1870. у Париз; па у тој цели готов сам и опет, у свако доба, на пут поћи, ако би само потребе било. Интриге јавних и тајних противника и смутљиваца не ће ме никад уздржати од испуњења патриотске дужности, на коју би ме положај и догађаји позвали.

Што се тиче моје свезе са европском демократијом, да та свеза није ништа уображено, то се могло нешто видети већ из оних неколико редака што их је најпознатији париски лист, *Le Siecle* од мене донео. Није истина да су те врсте печатене у рубрици где се све за новце штампа, као што се не давно у „Народном Пријатељу” (земунском) рекло, него су дошле баи на оно место,<sup>364</sup> које је бесплатно отворено људима чије је политичко уверење познато.

На басну Св. Марковића о „седењу на двама столицама” ја одговарам: јесте, ја сам човек који је на две столице седио. Седио сам у 1861. на столицу кривичног суда у Београду за одбрану слободе штампе, у процесу због новина „Народна Скупштина”.<sup>365</sup> А у 1868. седио сам на столицу мађарског суда у Пешти, као жртва беде и зулума. То су две столице на којима сам ја са светлим образом седио, и којих се вазда поносно сећам.

Да ја припадам народној странци у Србији, то је истина, само треба знати у чему је солидарност те странке. Шта ја заједно са осталим родољубима Србије хоћу, ово је: *ослобођење, уједињење и напредак*



народа. Поједини чланови странке имају слободан избор начина и правца радње; главно је да сви општој цели теже. А у земљи где нема слободне штампе, слободе удруживања ни других јемстава личне слободе, није ни мало чудно ако се догоди, да се околиши у ономе питању, у коме би се онде где слобода влада правце ишло. Нека Св. Марковић у самој Србији на делу даде примера: како ваља отворено и правце радити за слободу и напредак, а одупирати се насиљу и глупости.

Ако је неки члан народне странке у једном београдском листу изјавио, да данашњи устав Србије отвара поље омладинској радњи: све што се отуд паметно и поштено извести има, ово је: да је то лично мњење тога члана. Недопада-ли нам се то мњење, непримајмо га; али поштујемо личност осведоченог родољуба, ма и не делили његово мњење у овом или оном питању. Бечкеречка скупштина омладинска усвојила је једну одлуку која целокупну омладину подчињава постојећим законима Аустро-угарским. Ако би, дакле, требало осудити онога члана омладине у Србији, што је само мнио да би омладина под данашњим уставом кнежевине радити могла: онда би још пре и жешће требало жигосати оне који су предложили, и оне који су усвојили одлуку која целокупну омладину осуђује тако рећи на Аустро-маџарско поданство. Па и овогодишња скупштина држана је у Новом Саду под надзором полицајног комисара, који је у џепу имао овлашћење, да позове војену команду у помоћ, ако би омладинска скупштина изашла из границе „постојећих закона” и извесне наредбе! Ја одма у првој седници скупштинској захтевах да се пита полицајни комесар зашто је и како дошао у нашу средину, и да ли има какве инструкције.<sup>366</sup> Па какво јунаштво показа Св. Марковић са онима који не могу да се наосуђују „либерала” у Београду због неспорности власти? Св. Марковић и они који као и он говоре, ни прстом не макоше противу полицајно-војене палице, што се усправљала над њиховим главама, него ћутаху као оловом заливени. Разметати се праском речи, па још из Цириха, лако је; али дати на делу одпора сили у Новом Саду као и у Београду, то је у чему би се право јунаштво огледало. Ако оно мњење по коме би у Србији требало развити омладинску радњу, значи „продају” кнежевој влади: онда и она гибкост са којом се трпи надзор полицајно-војног комисара над представништвом Младог Српства у Новом Саду, неби значила ништа мање, него издајство слободе у интересу цесаро-краљевске, Аустро-маџарске политике. И онда ја неznam са каквим образом да се осуђује „кабинетска политика”. У именима омладинских одборника у Београду. У избору између данашњег устава Србије и данашње Аустро-маџарске дволичности (дуализма) са полицајно-војеним комесарима и суспензијама уставних закона: зар није ово последње веће зло? Шта значи, дакле, то кад Св. Марковић и њему равни муком муче пред ширењем полицајно-војне Аустро-маџарске власти над главом Младог Српства; а овамо на сва уста анатемнишу онога који позва омладину у Србију такву каква је?! У Новом Саду неособави се ни једна ресторација, ни избор посланика за сабор, ни ресторациони банкет, а да се из средине гомиле коју народњаци предводе, не заори усклик „живио краљ”; лане у Кикинди зачуо се такав усклик и приликом отварања омладинске скуп-

штине. А нека би се догодило, да ко у Србији у јавним приликама, и нарочито при отварању омладинског кола узвикне: „живио кнез”: јамачно би из грла таквих јунака као што су Св. Марковић и његови овострани једномишљеници, или боље једнојезичници, заорило се „србијанска себичност”! „продаја”! „шпионство”! „жртвовање омладине кабинетској политици”! и све што би им само на уста дошло.

Али, не заблудели синови народа, не подмећите другима „продају”, „себичност”, „издајство” и друге бруке онде, где би се вама праведно пребацити могло, да видите трн у туђем оку, а не видите балван у своме. Махните се ниског сумњичења и окривљавања онде, где искреност и поштење признати морају, да треба времена и такта, па да се до праве цели дође.

Св. Марковићу криво што му се рекло да грамзи за улогом омладинског вође. Ако он збиља не би био грамзио за улогом вође, онда одкуд би уображавао уједињену омладину као разједињену на партије,<sup>367</sup> од којих би он програма једној градио? Није ли он у ономе чланку, што га је „Панчевац” из „Народног Дела” превео изречно казао, да се у средини омладине образује као нека „радикална партија”?<sup>368</sup> Ја одговорих у „Србији”,<sup>369</sup> да омладина није разбојиште политичних странака, које би вође имале, него је уједињена да би се сама – штампом и скупштином – водила; а међутим позвах писца „Народног Дела” да што ближе каже о „радикалној партији” његовој. Он не беше у стању одговорити на питања која му поставих о тој партији. А на омладинској скупштини у Новом Саду могао се и сам уверити, да му је залудан сав разговор о образовању „радикалне партије” из велике омладинске задруге. Предлог што га је он у том погледу спремио био, у друштву са Земунским „републиканцима”, прошао је већ у одбору, коме је на преглед и оцену предан, тако да пред скупштину из одбора ни доћи није могао! Говорити, дакле, о партији која се само на артији црта, но које нема на делу организоване: незначе ли то улогу вође без војске?

Св. Марковић сам је заподео јаван разговор о приватним писмима; а ја ћу да споменем овде од речи до речи од чега се даје извести његова грамзивост за улогом вође:

„То што ви нисте могли да разумете (пише он из Цириха мени у Паризу), па сте нашли да је галиматијас, то је управо што су разумели моји *млађи* (sic) пријатељи због чега ме воле и поштују. У мојим првим чланцима с којима сам „дебитирао” као публициста, ја нисам могао да развијем моја начела...”

Чланови омладине прогласили су се сви душом и срцем једнако млади; али, гле Св. Марковића усред омладине са пројектом радикалне партије у руци, а на челу „мађих” пријатеља, који га разумеју, воле и поштују! Сад одговорите, неналичи-ли то на кандидовање себе самог за вођу омладинског, у часу кад на мене као на „вођа” (његова реч) удара?

Да „радикална партија” о којој Св. Марковић снева, није никаква истина на јави, то се обелоданило и на последњој омладинској скупштини у Новом Саду.<sup>370</sup> Ту је приликом разговора о правцу омладинског листа изишло на видело: да Св. Марковић и назови „социјалне

демократе" из Земуна немају још ни правог појма о ономе што се слобода зове. Они који се хвале да иду даље него „либерали" у Србији, и да хоћеју „абсолютну слободу", предлагаху: да сваки члан уједињене омладине српске „мора" писати онако као што они налазе за потребно, а који се са њиховом политиком неслаже, тај да несме писати у „Младу Србадију"! Сад замислите да би њихов предлог већина била усвојила, шта би из њега изишло? Очеvidно деспотизам и тиранија већине над мањином. Св. Марковић и земунски „републиканци" осуђују своје јаче противнике што нетрпе слободну изјаву мњења у земљи у којој владају; а где, они сами у средини омладине траже власт којом би јача већина противној мањини једном за свагда затворила лист „Младу Србадију", ма да се тај лист неби штампао о трошку саме већине, него и о трошку мањине. И такви угњетачи слободне изјаве ума смеју се још радикалношћу хвалити, и другима „застарелост" пребацити! Жалосни су то заступници демократије који несмеју да признају да једнакост значи слободу за све, па и за противника, и који недаду могућности да и мањина, на основу једнаке слободе мисли и речи, може изразити уверење своје! На срећу, омладина стоји својом свешћу високо над Земунском „радикалном партијом"; то је она осведочила кад је за омладински лист донела ову одлуку: „Млада Србадија тежи ујединењу српства у духу слободе, једнакости и братства а у цели човечанског напретка".

Св. Марковић жали се што му се пребацује збрка у речи и у мисли (галиматиас). А зар се није и сам о томе уверио из оне фразе, коју сам му ја из његовог сопственог писма за доказ навео? Ево његових сопствених речи:

„Ви сте нападали (пише он мени) владу и династију,<sup>371</sup> а ја нетражим од владе и династије либерализма, јер нећу ни владу ни династију. Моја је цел да народ зна шта је општа потреба, шта је општа задруга (држава), и да место владе бира просте поверенике... Ви сте државник, па ма вас замишљао у најбољој форми као републиканца, а ја сам социјалист, човек који одриче саму основу државе."

Одрицати и саму основу државе, па ипак штети општу задругу (државу); штети „ни владу", па ипак штети народне поверенике за јавне послове: неизлазили то све на ону српску пословицу: „није шија, него врат"? Али, Св. Марковић сме да пребацује другоме „савршену лажност?" и онде, где он и себе самог вара.

Приповест Св. Марковића о „распростирању клевета" по Београду изопачује истину у ствари. Истина је у овоме: Ја сам са његовим братом разговарао о њему пре него што сам пошао у Цирих. Каква је разговора између мене и Светозара у Цириху било, даје се од прилике видети из ових речи: „ако се опомињете (писао је мени Св. Мар.) разговор је био о томе да либерална партија мора да попусти влади због спољних прилика, а особито због Аустрије, која жели да заузме Босну, Херцеговину и Србију, у накнаду за Мљетке." У таквом разговору, дакле, излетиле су Св. Марковићу из уста речи: „па ја немарим" (што би Аустрија анексавала Босну, Херцеговину и Србију). Мене је та немарност јако потресла; разговор је између нас постао буран, тако да смо обојица говорили, а ни један другога слушали нисмо. Кад сам у Лозану

дошао, ја сам отуда узгред, у неколико речи, писао једном пријатељу у Београду, да каже брату Св. Марковића каква сам разговора са овим имао, неби ли га он бољему поучио. Добив ваљда опомену од свог брата Св. Марковић просуо је у једном писму непријатељску грдњу на мене, и непитајући ме најпре шта сам управо, коме и у каквој намери у Београд писао. Ја сам покушао да га писмено обавестим о ономе што сам брату његовом посредно јавио; али је он у сваком новом писму све црње грдње просипао, тако да сам се најпосле морао стидети с ким сам се у дописивање упустио, те сам му забранио да ми више пише.<sup>372</sup>

Он је предлагао да изнесемо на јавност шта смо један другоме писали.<sup>373</sup> Ја сам му оставио пуну слободу у томе погледу; само сам га опоменуо да му не треба тражити поноса у јавности своје бруке.

Он означаје као „савршену лаж" ону наглу мену у његовоме мњењу о мени, на коју сам га ја у „Младој Србадији" подсетио. Али, ево речи из сопственог писма његова, које потврђују да је он тек после нашег разговора у Цириху обрнуо лист према мени:

„Пред вама су стајали (пише он) људи који су вас некада држали за вођу, и који сад (дакле после разговора у Цириху, пошто је Светозар чуо моје мњење о њему) не признају да сте ви способни, да им будете вођ, непризнају начела, која вас руководе и целу коју ви оћете да достигнете."<sup>374</sup> – Шта сам ја на то одговорио, остављам Св. Марковићу нека он сам каже.

О ономе што Св. Марковић говори о својим друговима, ја нећу ништа да спомињем пре него што ти другови сами за себе реч узму. Толико само имам казати, да ја нисам обећао критиковати чланке Св. Марковића у „Застави", него сам напротив казао, да их немам кад ни читати, а камо ли још и ближе претресати их. Св. Марковићу наравно да ништа није важније од онога што он говори и пише; али то што он сам о себи мисли, неморају и други с њиме делити. Ја му отворено кажем, да поред, мојих толиких пречих послова никад нећу имати времена, да читам његова ђачка вежбања; а још мање ћу имати кад да с њим полемике водим о „двома правцима и о трима методима науке!" Моје је да се бавим науком која тек путем проматрања и на основу упоредивања искуства и мњења води истини. А да Св. Марковић није од оних који су способни да се на том путу измире са противником својим: то је јасно показао својим „разглаголствијем" о Дарвиној теорији, у коме упорно околиши око правог питања, да би само навео воду на своју воденицу. Са таквим „многоглаголивцем" могао би човек сто година препирати се, а да никад не буде готов.

Колико је истине у ономе што Св. Марковић о дру Владану Ђорђевићу прича, то нека овај сам каже. Ја са своје стране знам оволико: и на путу у Цирих и у повратку из Париза ја сам се у Бечу разговарао са Владаном о начину и правцу политичке радње, и он је оба пута био савласан самном у томе погледу.

О чланцима што их је „Србија" донела под називом: „шта смо хтели и шта сада хоћемо" ја први пут чујем у „Јавноме рачуну" Св. Марковића.<sup>375</sup> Те чланке ја још ни читао нисам, па не умем о њима ни суда из-

рећи. А Св. Марковићу није првина да насумце доводи у свезу ствари које ни у каквој свези не стоје.

Што се тиче „Дон-Гихотске” борбе, о тој је први Св. Марковић реч повео, а ја сам је само применио на његову борбу за „раденички сталез у Србији”; ево зашто:

Дсоба на *сталезе* предпоставља систем монопола и повластица, који искључује правну једнакост грађана; откуд, дакле, у Србији – где су сви грађани пред законом једнаки, и где је народ демократског духа – откуд ту да би могло бити разговора о „сталезима”? С друге стране, „раденички сталез” предпоставља велике радионице и моћно усредсређење (концентрацију) капитала и средства за производство, као што н. пр. на западу у Европи видимо; а у Србији, као што је познато, радиност је тек у зачетку своје, ту је сопственост распачана на небројне мале имаоце, који обично сами привређују. Војевати за „раденички сталез” у Србији очевидно, дакле, значи отворати Дон-Гихотску борбу. –

Кад Св. Марковић подстиче питање о „плаћеном агенту”, онда му се чудим, што није јавно казао, и од кога сам ја чуо оно због чега он на мене лелеса. Ја сам му одавно писао ко је тај, што ми је казао да је чуо, да су Драгиши и њему понуђена материјална срества од извесног страног агента.<sup>376</sup> А кад је Светозару и Драгиши слободно противу туђе части сумњу сејати, зашто да и другоме не би било слободно о њима сами-ма посумњати? Или су само они двојица неприкосновени, а на све друге сме се немилице насртати?! Заиста, и данас би се могло запитати: откуд се плаћа „Народни Пријатељ” у Земуну, коме је очевидно командант Драгиша? Овај је јавно изрекао, да тај лист нема доста читалаца; а средства за јавни лист нападају с неба, нити као печурке из земље ничу. Извесно се зна, да приходи Драгише не износе толико колико се он јавним листовима и броширама размеће? Да су Драгиша и Светозар добри пријатељи, упркос њиховој јавној препирци,<sup>377</sup> то се могло видети и у Новоме Саду приликом омладинске скупштине. Од мене је далеко намера да утврђујем јавну сумњу о њима; али, ако су ради да други у њихову честитост верује, нека и они престану у туђу част дирати.

Св. Марковић позвао ме је на поротни суд. Ја сам у последњој седници омладинске скупштине предложио такву установу за омладину; али, он не устаде да ме подпомогне, него ћуташе. Скупштина је изрекла да поротни суд није потребан за омладину, и Св. Марковић ипак је ћутао! У једној приватној прилици ја га позвах, да се ставимо пред суд четворице (међу којима и његов брат беше); а он ми одговори, да нема потребних артија код себе. И тако мени није остало ништа друго, него да му одговорим оним путем, којим је он на мене ударио.

Толико једном за свагда Св. Марковићу.<sup>378</sup> Кад би ја поставио себи задатак да реч по реч одговарам свакоме који ме нападне; онда ништа друго не би радио, него само које с ким препирао се. Али, ја сам уверен, да ћу боље послужити општој ствари, ако прекинем сваки разговор са таквим противницима, као што су Светозар и назови „републиканци” у Земуну. С тога нека је на знање, да им ја више ни једноме одговарати нећу, па ма с које стране и колико ме они нападали. Људи по свести и

савести судиће ме по делима мојим; а страстни противници моји мораће се најпосле постидети неразложних речи својих.

Предајући забораву све досадање, ја би саветовао тим противницима да се, на место неплодног препирања међу собом, узајамно поштујемо и подпомажемо у радњи за слободу и напредак. Признајмо, да нам је свима главна целъ ослобођење и уједињење Српства, па се не раздиримо због споредних питања! Поштујмо у другоме слободу мисли, речи и дела коју за себе иштемо. Хоћемо ли да тражимо један од другог јавна рачуна: онда покушајмо најпре да се солидарно удружимо. Нисмо ли способни да саставимо солидарну патриотску дружину: онда шта друго остаје, него да сваки ради као што сам за најбоље нађе? Не допадне ли нам се чији посао, поштујмо бар добру вољу његову; а не осуђујмо га пре него што би се на самоме делу осведочио да намере његове нису чисте! Поштен човек верује у свачије поштење, докле се о противноме на делу не би уверио.

В. Јовановић.

Панчевац, бр. 73 и 74, од 10. и 13. IX 1870.

[Владимир Јовановић]  
ИЗЈАВА УРЕДНИКУ „ПАНЧЕВЦА”

Кад прекидох<sup>379</sup> разговор са писаоцем „критике на Младу Србију” нисам ни помислити могао, да ће он своју „социјалну доктрину” извести противу части народног имена. Он заврши своју „критику” овим речима:

„Приликом омладинске скупштине чух у једној прилици (у којој?!), где главом г. Владимир Јовановић доказује, да је српски народ (sic) „стока”, и да се с њим неможе ништа радити већ се мора шуровати с министрима и путем интрига и комплотића долазити до власти па да се народ „озго” усрећи слободом. Ово је у главном смисао (sic) његових речи, само је реч стока његова сопствена. То је изрекао у врло озбиљном разговору човек који јавно у новинама заступа „демократски” дух српског народа. Ово ме још више утврђује у мишљењу (а зашто не у убеђењу?) да г. Јовановић испознаје српски народ; па нити је знао кад је писао о њему; нити је знао кад је говорио, и то је кључ којим може да се протумачи његово политично шеврдање које је постало јавна тајна у последње време.”<sup>380</sup>

Тако крунише своју „савремену науку” Светозар Марковић! Сиroma, он осећа да је његова „критика” чиста од научне истине и убеђавајућег разлога, па прибегава, „интриги” и денунцијацији да би побио демократски дух народа!

Штета што се није десио у Новом Саду у Астово време, кад се онако жељно тражи „још само један сведок” „комплотића”!

„Социјална демократија” и годишњи одбор омладински морају изјавити особито задовољсње тако достојном представнику „мира и љубави” на основу „морала без сујевеерија – знања на место вере”. Уз то се морају поносити што у својој средини имају мајстора који најпре побија демократски дух народа и у прашину га сатире, па онда „озго” улива „демократска начела”! То је оно што се зове: „све са народом за народ”!

„Рад даје право” (нејака деца и за рад неспособни немају права!), па ето како Св. Марковић „свету на видик” даје примера зарађивању права „на мену услуга”. – Полицијној власти у Београду и у Пешти, дат је јавно миг: где ће наћи „кључ којим може да се протумачи” тајна „комплотића”.

А кључар Св. Марковић, кад се већ бацио на поље денунцијације, зашто неби по реду исказао све шта је и у којој прилици чуо. – Шта је он у јавној прилици, као „лојалан сведок”, могао чути од мене о последњој омладинској скупштини: то ће казати стенографски извештај о радњи те скупштине. А што се тиче повереног разговора у приватном дому, Св. Марковићу остаје да без сваке штетне каже шта је где чуо; ја са своје стране вазда сам само презирао и презирем шпионско донасање.

Са презрењем одбијам ја и ону денунцијацију о „шуровању”, о „интригама” и о „стоци”. Није истина да сам ја икада и у којој прилици изрекао да је „народ српски”, „стока”, и да се с њим неможе ништа радити. Да је Св. Марковић неистину казао, види се и отуда што он изречно говори о „смислу углавном”, а познато је како се зове онај који туђе мисли тумачи. Реч „стока” на ближе стоји мњењу Св. Марковића, који јавно одриче Српском народу демократски дух, свест о себи. Та он ју је и предао јавности зато, да бо доказао да народ Српски тога духа и те свести нема.

Тако исто што се тиче „политичног шеврдања”, и ту Св. Марковић, подмече своју „сопственост” као позната птица своја јајца. – „Имам узрока да неувеличавам мржњу владе насе, која је сигурно и без тога доста велика”: чије су то „сопствене речи” – моје или ваше г. Светозаре Марковићу? Сад и један пример за спољашњу политику: ви бисте наговестили нешто о источном питању и о Аустрији, у нашем печатаном предлогу за омладински лист; а кад ја доказах да се то ваше може и овако и онако – у две руке – тумачити, па захтевах да се отворено каже шта се хоће: ви тада усред омладинске скупштине повукосте сасвим натраг оно неколико двосмислених речи, што их бисте напечатали, па воледосте „мудро ћутати” о Аустрији!<sup>381</sup> И ви се усуђујете другоме подметати „политично шеврдање!”

У ком сам смислу ја на омладинској скупштини напоменуо шеврдање, то сам већ казао у „Застави”.

– Св. Марковићу слободно и даље „смисао” туђих речи на свој „сопствени” начин тумачити!

Има денунцијација које је доста само просто изложити, па да их се публика гнушава. Таква је и денунцијација, коју је Св. Марковић противу части народног имена и мене донео; ја сам је изложио „свету на видик”, и тиме сам испунио своју дужност према народу и себи.

4. октобра 1870, у Новом Саду.

Панчевца, бр. 79, од 11. X 1870.

В. Јовановић.

[Александар Сандић]  
 „МЛАДА СРБАДИЈА” ОДЕ ЗА БЕОГРАД<sup>382</sup>

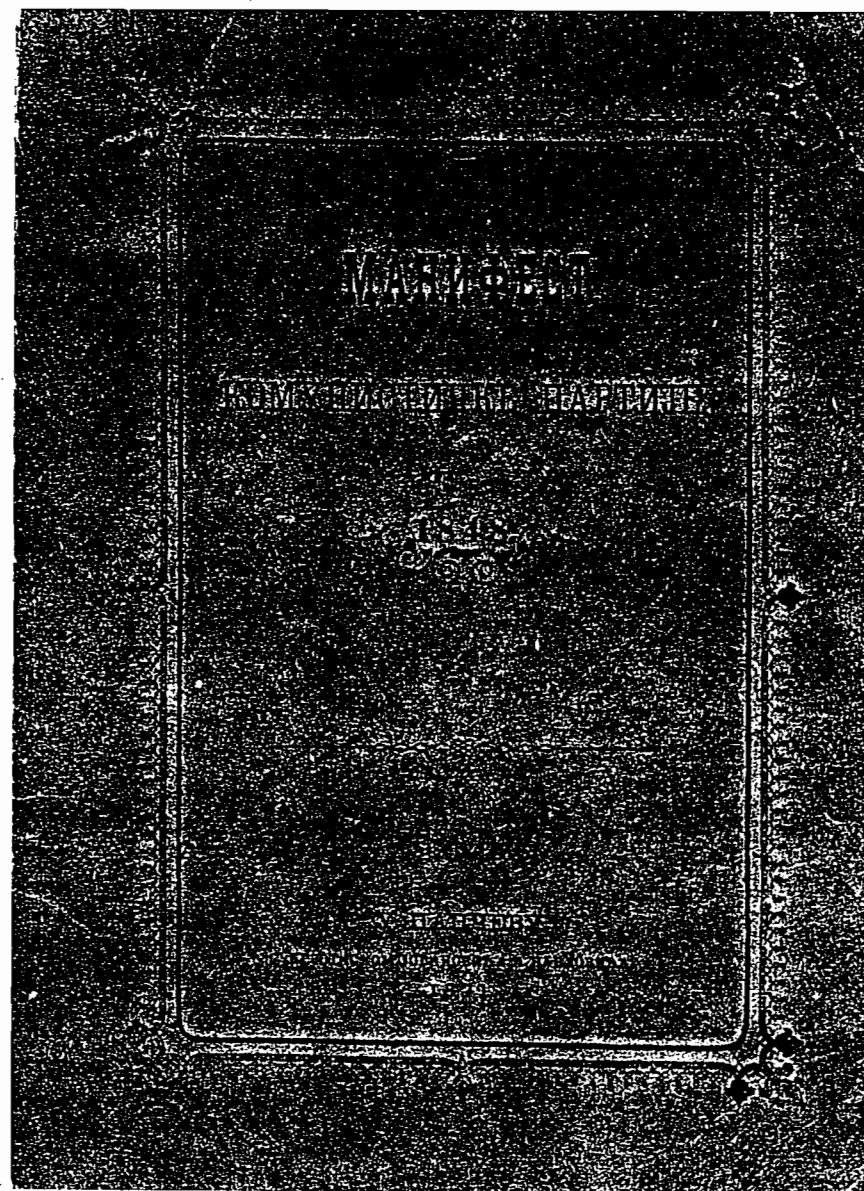
Можда вам је већ познато, да ће омладински лист „Млада Србадија” да излази од нове године у Београду. Тако је закључио овдашњи одбор у својој седници 13. децембра, са четири гласа против три. Одавна се о том поговара у нас; тога ради долазаше амо и омл. одборник Ђорђе Влајковић<sup>383</sup> – али ипак не надасмо се томе закључку, бар док се у Београду не окрену прилике на боље. Камо лепе среће – да су прилике ове сад већ такве, те да се свако могао зарадовати и другој срећи нашој, што је ваљало, да је дојако из Београда поникло; онда нико не би ни речи рекао ни на ово закључење омладинског одбора. При свем том, ми се за овај пар уздржавамо од „подобателне” критике овакога чина одборског, да нам се не би буд откуд рекло, да на зло слутимо; а друго, кад буде и после за то прилике – ако не пре, а оно ко жив и здрав дочека – омладинску скупштину.

Који хвале овај одборски закључак, веле: У Србији је данас „слобода штампе”. Али да су исти прочитали новоскрпљени тај београдско-крагујевачки закон о штампи, и мало боље промозгали, уверили би се, да то данашње „безцензурство” у Србији, једва ако је и за длаку умакло од покојног Шмерлингова у „пресретној” некад Аустрији. А по нашој памети, омладински лист, ако ће у Србији излазити, сасвим треба што друго да буде, него ли што је био, док овде излазаше. Програм Св. Марковића и другога му, ваља тамо да се и оваплоти;<sup>384</sup> а ако се за тим пође, ето ти белаја – јер штампарска процедура, по „безцензорском” закону томе, као да ће бити црња и гора од пређашње вибочке полиције Николине и кумпаније му. Али е hcu jam sat est(...)<sup>385</sup>

Нови Сад, на измаку децембра.

ј+б.

Панчевац, бр. 4, од 10. I 1871.



[Карл Маркс – Фридрих Енгелс]  
МАНИФЕСТ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ.<sup>386</sup>

Баук се један појавио у Јевропи – баук комунизма. Све силе старе Јевропе ступише у савез на свету хајку противу тога баука: папа и цар, Мстерних и Гизо, француски радикали и немачки полицаји.

Где је опозиције, коју власници нису извикали за комунистичку, где опозиције, која своје како напредније тако назадне људе није жигом комунизма жигосала?

Из тога факта изилази двоје:

Комунизам се већ код свију јевропских сила као сила признаје.

Крајње је време, да комунисте своје назоре, своје цели, своје тенденције пред целим светом јавно изнесу, крајње је време да се бајци о бауку комунизма манифест партије против стави.

У тој цели комунисте најразличнијих народности искупише се у Лондону и написаше сједујући манифест, који је објављен на инглеском, француском, немачком, талијанском влемском<sup>387</sup> и данском језику.

## I.

### Буржоазија и пролетари.

Историја досадашњега друштва то је историја сталешке борбе.

Слободан и роб, патриције и плебеји, барон и подани, цехмајстор (устабаша) и калфа, једном речи, они који гњече и они који су гњечени непрестано су стајали у противности један према другоме, водили беспрестану борбу, час скривено, час јавно, борбу, која се вазда свршавала револуционарним превратом целога друштва, или заједничком пропасти обојих борећих се сталежа.

У старим епохама историје налазимо ми готово свуда потпуну поделу друштва на различите сталеже, опширну јерархију друштвених положаја. У староме Риму видимо патриције, ритере, плебејце, робове; у средњем веку феудалне власнике, вазале, цехмајсторе (устабаше), калфе, робове, и уз то још готово у свакоме сталежу сијасет других подраздела.

Ново грађанско друштво које је поникло из развалини феудалнога није уништило сталешке разлике. Оно само што је заменило старе сталеже, старе услове за гњечење, стари начин борбе, новим.

Наша епоха, епоха буржоазије одликује се у осталом тиме, што је сталешке противности упростила, свела на простију форму. Цело друштво цепа се све више и више на два велика непријатељска табора, на два велика, један другоме непосредно противна сталежа – на буржоазију и пролетаријат.

Из робова спахијских у средњем веку поникоше пфалбиргери<sup>388</sup> (биргери, грађани) првих градова; из тога пфалбиргерског сталежа развише се први елементи буржоазије.

Откриће Америке, налазак пута околу Африке створише за постајућу буржоазију ново земљиште. Источно-индијски и кинески трг,<sup>389</sup> колонизација Америке, трговање с колонијама, увећање у опће сретстава за размену и јеспаве, све то учини, те трговина, бродарство, индустрија добише глас и полет о ком се дотле није знало, али то исто учини да се револуционарски елемент у распадајућем се феудалном друштву поче брзо да развија.

Дотадашња феудална и јеснафска индустрија није више већ могла да одоле јаким потребама и тражбинама нових тргова. И мануфактура ступи на њено место. Индустријалним средњим сталежом прогони цехмајсторе (*Zunftmeister*);<sup>390</sup> подела рада међу различите корпорације ишчезну пред поделом рада у самим радионицама.

Али све нови тргови постајаше, и потреба је све већа бивала. Већ више ни мануфактура није могла да одоле. Тада пара и машине учинише преврат у индустријалној производњи. На место мануфактуре изиђе модерна велика индустрија, на место индустријалнога средњега сталежа ступише на видик индустријални милијунери, управитељи читавих индустријалских армада, модерна буржоазија.

Велика индустрија створила је светски трг, кога је откриће Америке припремало. Светски трг је трговину, бродарство и комуникацију по суву силно развио. Развијена трговина, бродарство и комуникација по суву опет са своје стране припомогли су да се индустрија распростре, рашири; а у колико се индустрија, трговина, бродарство, железнице шириле у толико се и буржоазија развијала, увећавала своје капитале, и сузбијала у натраг сталесје из средњега века.

Видимо дакле, како је и сама буржоазија продукт дугог развијања, читавих редова од преврата у производњи и саобраћају.

Сваки ступањ тога буржоаскога развијања праћен је одговарајућим политичким напретком. Угњетени сталеж за време феудалних власника, оружане и саме собом управљене асоцијације у комуни, овде независне градске републике, тамо трећи сталеж у монархији који порезу плаћа, онда за временна мануфактуре противтежа племству у сталешким и апсолутним монархијама, главна основа великих монархија у опће, буржоазија од када се појави велика индустрија и створи светски трг, заграби у своје руке искључиву политичку власт у сувременим представничким државама. Модерна државна власт није ништа друго до одбор, који управља опће послове целе буржоазије.

Буржоазија је у историји играла најреволуционарнију улогу.

Свуда, где је она до власти дошла, порушила је све феудалне, патријархалне, идилске одношаје. Она је без милости раскинула шарсне



окове феудалнога господовања, који су окивали људе за њихове претпостављене по природи, и није другу свезу оставила међу људима, до голог интереса, безчувственог „за готове новце”. Она је удавила у леденој води егоистичкога рачуна свету бојазан побожних сањача, ритерског одушевљења, њифтинског претварања. Она је лично достојанство преобратила у разменљиву вредност, а на место безбројних наслеђењих и извојеваних слобода подигла једну једину безсавесну слободу трговања. Она је, једном речи, на место религијозних и политичких илузијама умотане експлоатације поставила јавну, безобразну, непосредну, суху експлоатацију.

Буржоазија је здрала светлу маску свима радиностима које се до ње сматраше с поштовањем и побожношћу. Она је лекара, јуристу, попа, песника, ученога човска претворила у своје надничаре.

Буржоазија је здрала са породице осетљиво-сентименталну завесу и превела је у чисто новчане одношаје.

Буржоазија је открила, како брутална изјава снаге, коју је реакција средњег века у облаке дизала, у најлењивијим глупацима своју допуну нађе. Тек је она доказала, шта човек може да учини својим радом. Дела која је она начинила својим чудом превазилазе мисирске пирамиде, римске водоводе и готске цркве. Њени походи помрачују чуда сеобе народа и крсташке војне.

Буржоазија не може да ексистира, без инштрумената за производњу, дакле без да одношаје производње, без да укупне друштвене одношаје непрестано револуционира. Непроменљиво одржање старог начина производње на против било је услов опстанка свима пређашњим сталезима. Непрестани преврат производње, непрестано пореметавање свију друштвених стања, вечна несигурност и покретање одликује епоху буржоазије од свију осталих. Сви стални, захрђали одношаји са њиховом пратњом прастарих представа и назора руше се, сви новоподигнути застаравају пре но што мах узму. Све сталешко ишчезава, све свето обесвешује се, и људи су најзад принуђени, да трезним очима гледају на своје положење у животу, на своје међусобне одношаје.

Потреба да што живље промешу своје производе гони буржоазију да јури преко целога света. Свуда мора да се угњезди, свуда се населјава, свуда ступа у савез одношаја.

Експлоатирањем светскога трга<sup>391</sup> буржоазија је придала производњи и потрошњи целога света космополитски карактер. И на велику жалост реакционерима она је извукла испод ногу индустрије станиште национално. Престаре националне индустрије или су поништене, или се уништавају сваким даном. Њих прогоне нове индустрије, увођење којих саставља животно питање за све образоване народе, индустрије, које не израђују само домаће сировине, већ и сировине из најудаљенијих зона, и чији се фабрици не троше само у земљи, већ по целој свету. На место старих потреба, које су се подмиривале домаћим производима, појављују се нове, које захтевају производе најудаљенијих крајева и климата да би се подмириле. На место старог локалног и народног самозадовољства и затворености, наступа свестрани саобраћај, свестрана зависност народа међу собом. Па како је у материјалном,

тако је и у духовном производству. Резултати умствене радње појединих народа постају опште добро. Народна једностраност и ограниченост све више и више постаје немогућа, а из сијасет народних и локалних литература образује се једна, светска литература.

Брзим поправљањем инштрумената за продукцију, јако олакшаном комуникацијом, буржоазија увлачи и најварварскије народе у цивилизацију. Јефтина цена њених еспапа<sup>392</sup> – то је тешка артиљерија, којом она све хинеске<sup>393</sup> зидове руши, којом и најтврдоглавију варварску мржњу противу странаца принуђава да капитулира. Она приморава све народе, да усвоје буржоаски начин производње, ако нису ради да пропадну; она их приморава да тако звану цивилизацију међу собом уведе, т. ј. да постану буржоа. Једном речи, она ствара свет по овоме калупу.

Буржоазија је подчинила земљу господству градова. Она је подигла огромне градове, она је број оних који по градовима живе на супрот онима који по селима живе, у велико увела, и тиме је знаменити део људи спасла од идиотизма соскога живота. И као што је учинила те је земља дошла у зависност градовима, тако је учинила, те су и варварски и полуварварски народи почели да зависе од цивилизованих народа, селачки народи од буржоаских, исток од запада.

Буржоазија све више и више сатире парчетање сретстава за производњу, сопствености и народа. Она агломерира народе, сретства за производњу централизира а сопственост концентрира у руке појединаца. Нужна последица од тога, била је политичка централизација. Независне, готово само савезне провинције, са различитим интересима, законима, владама и ђумруцима<sup>394</sup> спојише се у један народ, под једном владом, под једним законом, у један народни сталешки интерес, под један ђумрук.

Буржоазија је за своје једва стогодишње сталешке владе створила огромније и колосалније снаге за производњу, него сва прошла поколења уједно. Подјармљење природних сила, машинерија, примена химије на индустрију и пољску радњу, паропловство, жељезнице, електрички телеграфи, обрађивање читавих делова светских, реке учињене да се по њима може да броди, читава насељена,<sup>395</sup> која као да су из земље поникла – је ли који му драго век предчувствовао, да су такве продуктивне снаге скривене у крилу друштвенога рада?!

Ми смо видели дакле: да су сретства за производњу и саобраћај, на чијем се основу подигла буржоазија, поникла у друштву феудалном. Са развијем тих сретстава до извесног ступња, услови при којима се водило производство и трговина у феудалном друштву, феудална организација агрикултуре и мануфактуре, једном речи феудални одношаји сопствености нису више одговарали новоразвитим силама за производњу. Они су стајали на пут производњи, у место да су је унапређивали. Они се претворише у окове. Нужно је било да се ти окови раскину; и раскидоше се.

На њино место ступи слободна конкуренција са одговарајућом друштвеном и политичком конституцијом, са економским и политичким господством буржоаског сталеза.



Пред нашим очима развија се слични покрет. Буржоаски одношаји производње и саобраћаја, одношаји сопствености, модерно буржоаско друштво, које је тако силна сретства за производњу и саобраћај као неким чудом створило, налик је на мађионичара, који није у стању да савлада подземне силе, које је сам изазвао. Од неког доба историја индустрије и трговине историја је побуне модерне снаге за производњу противу модерних производних одношаја, противу одношаја сопствености, што саставља животни услов буржоазије и њенога господства.

Доста је да се спомену трговачке кризе, које својим периодичним понављањем све више грозје егзистенцији целога грађанскога друштва. У трговачким кризама не сатире се само грдни део израђених производа, већ и створених већ производних снага. У кризама се појављује друштвена епидемија, која би се свима минулим епохама као бесмислица представила – то је епидемија прсковишне производње. Друштво у један пут прелази у стање тренутнога варварства; глад, опустошавајући рат као да му сва сретства за живот одузму; индустрија, трговина као да је упропашћена, а зашто? Јер има и сувише цивилизације, и сувише сретстава за живот, и сувише индустрије, сувише трговине. Продуктивне снаге које су јој на расположењу не служе више развићу буржоаске цивилизације, и буржоаским одношајима сопствености; на против; оне су постале јаче но што би се могле подчинити тим одношајима, ти им одношаји стају на пут даљем развићању, и чим ту спреку надвладају, оне доведу цело буржоаско друштво у неред, и грозје даљем опстанку буржоаске сопствености. Буржоаски одношаји постали су врло уски, да би могли да обухвате богатство које су сами створили. – А чиме се служи буржоазија противу криза? С једне стране она сатире насилно масу продуктивних снага; с друге стране поплавом нових тргова, и што усиљенијом експлоатацијом старих. Чиме дакле? Тиме, што приправља све ужасније и све веће кризе а сва умањава сретства, којима би се могло од криза сачувати.

Оружје, којим је буржоазија феудализам оборила, управља се сада противу саме буржоазије.

Али буржоазија није сама оружје сковала, које ће је убити; она је подигла и људе, који ће тим оружјем владати – то су модерни радници, *пролетаријат*.

По истој сразмери, по којој се развија буржоазија, т. ј. капитал, развија се и пролетаријат, сталез буржоаских радника, који само дотле живе, док рада налазе, и који само дотле рада налазе, док њихов рад увећава капитал. Ти радници, који су принуђени да се на комад продају, нису друго до јеспан, као и сваки други трговачки артикул, и по томе су изложени свима случајностима конкуренције, свима тршким<sup>396</sup> колебањима.

Рад пролетаријата, распрострашћу машинерија и поделом рада изгубио је сваки самостални карактер а са тим и сваку драж за рад. Радник је постао прости пришивак машини, од њега се не тражи до најпростија, најједнообразнија, најлакше усвољива манипулација. Трошкови по томе који се на радника чине ограничавају се готово само на крајње потребе да одржи живот и род. Али цена каквоме јеспану, да-

кле и цена раду, равна је суми трошкова учињених околу производње. И по мери којом рад постаје с дана у дан све механичнији, опада и надница. Још више, у истој мери, по којој машинерија и подела радње узима мах, у истој мери и количина рада расте, било увеличавањем дневнога рада, било увеличањем рада који се за извесно време изискује, брзом радњом машина и т. д.

Сувремена индустрија претворила је малу радионицу патријархалнога мајстора у огромну фабрику индустријалнога капиталисте. Радничке масе сјурене у фабрику, организирају се војнички. Њих као индустријалне војнике стављају под надзор савршеној хијерархији под-официра и официра. Они нису само слуге буржоаскоме сталезу, буржоаској држави, они су још свакога дана и свакога часа осуђени да робују машини, надзорнику, а пре свега и појединоме буржоа који фабрицира. Та је деспотија тим тричавија, тим гаднија, тим горча, што јавније профит за своју последњу циљ прокламира.

Што мање ручна радња изискује умешности и силе т. ј. што се сувремена индустрија више развија, тим се више мушка радња замењује радњом жена и деце. Разлика по роду и старости нема више никакве друштвене важности за раднички сталез. Данас има само радних инштрумената, који се различито цене на род и старост.

И тек што се сврши експлоатација фабриканта, те радник своју надницу добије у готовом новцу, одма се начиње друга експлоатација, на радника нападну остали буржоаски представници, они који му дају стан под кирију, позајмителји и т. д.

Досадањи мали средњи сталез, мали индустријалци, трговци и рентијери, рукоделци и сељаци, све те класе падају мало по мало у сталез пролетаријата, од чести зато, што њихов малени капитал није довољан да би могли да отпочну велику индустрију, и пропада у конкуренцији са већим капиталистама, од чести и зато, што њихова вештина пада пред новим начином произвођења. И тако се регрутира пролетаријат из свију сталеза.

Пролетаријат пролази разне ступње развићања. Његова борба противу буржоазије почиње са његовом егзистенцијом.

У почетку боре се поједини радници, за тим радници какве фабрике, за тим радници каквога заната који су у једном месту противу појединог буржоа, који их директно експлоатира. Они се не подижу само противу буржоаских производних одношаја, они се подижу и противу самих инштрумената за производњу; они сатаре странске јеспане који им праве конкуренцију, ломе машине, пале фабрике и гледају да поврате минуло стање радника из средњег века.

На томе ступњу представљају масу раширену по целој земљи и распарчану конкуренцијом. Јача веза међу радницима и њихово држање није још сјетство њиховога сопственога ујединења, већ сјетство ујединења буржоазије, која, да би постигла своје сопствене политичке цели мора да узбуњује читав пролетаријат што по некад још и може. На томе ступњу не боре се пролетери дакле противу својих непријатеља, него противу непријатеља својих непријатеља, противу остатака апсолутне монархије, противу спахија, противу неиндустријалних бур-

жоа. Цео историјски покрет по томе је концентриран у рукама буржоазије; свака победа, која се тако извојује, победа је буржоазије.

Али са развићем индустрије не увећава се само пролетаријат. Он се збира у веће масе, његова снага расте и он је све више осећа. Интереси, опште положење међу пролетаријатом све се више изједначавају, док машинерија све више и више брише разлику између радова, а надницу готово свуда своди на подједнако ниску цену. Растећа конкуренција међу буржоазијом и трговачке кризе које отуда произлазе чине да надница радникова све колебљивија постаје; а све брже развијајући се, непрестано усавршавање машинерије грози опасно њиховоме опстанку; све више судари између појединог радника и појединог буржоа узимају на себе карактер судара између два сталежа. Радници почињу тиме, што праве коалиције противу буржоазије; они изилазе заједно с тражбином да им се повећа надница. Сами подижу трајне асоцијације, да се осигурају за случај кад такве прилике наступе. Местимице борба се изметне у буну.

Кад и кад побеђују радници, али то је само за кратко. Прави резултат њихове борбе није непосредни успех, већ све више и све даље око себе захватајуће уједињење радника. Томе допримају све јача сретства за комуникацију, која ствара велика индустрија и која раднике различитих места постављају у међусобни савез. А савез је на то, да многе локалне борбе свуда једног и истог карактера централизира у борбу народну, у борбу сталешку. А свака је сталешка борба и борба политичка. Уједињење пак, зарад којег су грађани средњег века читаве векове требали, оствариће сувременом пролетаријату, помоћу жељезница, за неколико година.

Ту организацију пролетаријата у сталеж, а тим и у политичку партију, раскида сваки час конкуренција међу самим радницима. Али она пониче увек изнова, јача, сталнија, снажнија. Она принуђава да се признају поједини интереси раднички у форми закона, користећи се поцепаношћу буржоазије. Тако је постао бил<sup>397</sup> у Инглиској, којим се време дневног рада по фабрикама своди на 10 сахата.

У опште колизије у староме друштву иду на руку да се пролетаријат развија. Буржоазија се налази у стању вечне борбе; из прва противу аристократије; доцније противу оних представника својег сталежа, чији се интереси сударају са напретком индустрије; увек противу буржоазије свију страних земаља. У свима тим борбама она је принуђена да вазда на пролетаријат апелира, да тражи његове помоћи и тим да га у политички покрет увлачи. Тим начином она сама даје пролетаријату сретства за развијање, т. ј. даје му оружје противу себе.

Осим тога, напредовање индустрије гони, као што смо видели, читаве масе господујућег сталежа у ред пролетаријата, или им бар грози њиховом положају у свету. И они доносе пролетаријату масу елемената за образовање.

У добу најзад, кад дође да се решава борба сталешка, процес делења у самом владајућем сталежу, међу целим старим друштвом, узима на се тако силан, тако жесток карактер, да се један део владајућег сталежа од њега одриче и ступа у класу револуционарску, у класу, која но-

си будућност у својој руци. Као што је дакле пре један део аристократије прешао буржоазији, тако сада један део буржоазије прелази пролетаријату, а управо део буржоазије који мисли, који је израдио себи теоретички поглед целога историског покрета.

Осим свију сталежа, који данас стоје противу буржоазије, само је пролетаријат у истини сталеж револуционарски. Остали сталежи пропашће заједно са великом индустријом, пролетаријат је њен рођени продукт.

Средњи сталеш, мали индустријалци, трговци, рукоделац,<sup>398</sup> сељак, они сви боре се противу буржоазије, е да би се спасли од пропасти као средњи сталеш. Они дакле нису револуционари, већ конзервативци. Шта више, они су реакционари, јер би хтели да коло историје у надраг поврате. И ако су револуционари, они су само у погледу прелаза у пролетаријат, и кад небранс своје садашње, већ своје будуће интересе, кад одбаце своје гледиште, па се поставе на гледиште пролетаријско.

Просјачки пролетаријат, тај пасивни трулеж најнижих слојева старог друштва, местимице се увлачи у социјалну револуцију, али по своме положају, он се радо поткупљује за реакционарске ствари.

Животни услови старог друштва потрвени су већ у животним условима пролетаријата. Пролетар нема сопствености; његови одношаји према жени и деци немају ничег заједничког са буржоаским породичним одношајима; сувремена подчињеност капиталу, која је иста како у Инглиској тако и у Француској, како у Америци тако и у Немачкој, лишила га је сваког народног карактера. Закони, морал, вера, све су то за њ многе буржоаске предрасуде, за којима се и којима се закривају многи буржоаски интереси.

Сви пређашњи сталежи, кад су већ дограбили власт, старали су се да осигурају своје положаје, подчињавајући својим условима за тековину цело друштво. Пролетари могу овладати производним снагама друштвеним само кад би уништили своје сопствене а с тим уједно и све пређашње услове за тековину<sup>399</sup> (*Erwerb*,<sup>400</sup> *Aneignungsweise*)<sup>401</sup>. Пролетари немају шта да осигуравају, њима ваља да пониште све досадашње приватне гаранције.

Сви досадашњи покрети били су покрети мањине или покрети који су ишли у интерес мањине. Пролетарски покрет то је самостални покрет грдне већине у интересу грдне већине. Пролетаријат, најнижи слој данашњег друштва, не може се подићи, не може се усправити пре но што разруши све слојеве који су над њим, који састављају официјално друштво.

И ако не по садржини, оно је по форми борба пролетаријата противу буржоазије пре свега национална. Пролетаријат сваке земље посебице природно мора пре свега да сврши са својом сопственом буржоазијом.

Цртајући најопштије фазе развића пролетаријатског, ми смо показали на више или мање прикривену грађанску војну у крилу постојећег друштва следећу јој до оне тачке, када ће да планс у отворену – јавну – револуцију и када ће насилним обарањем буржоазије пролетаријат да положи основ својему господству.



много боље, него сва остала маса радничка, знају услове, ход и опште резултате пролетаријатскога покрета.

Цељ, коју комунисте на прво место постављају, то је она иста коју и све остале пролетаријатске партије на прво место постављају, да се пролетаријат образује као сталсј, да се збаци буржоаско господство, да политичку власт освоји пролетаријат.

Теоретичка правила комуниста ни уколико се не оснивају на идејама, на начелима, која је изнашао или открио овај или онај.

Она су само општи израз фактичких одношаја сталешке борбе која у ствари постоји, и историскога покрета који се пред нашим очима развија. Укидање досадањих права сопствености, то није одликујућа особина комунизма.

Сва права сопствености била су подвргнута непрестаним историским превратима, непрестаним историским изменама.

Француска револуција на прилику, уништила је феудалну сопственост у корист буржоаској сопствености.

Што комунизам одликује, то није уништење сопствености у опште, већ уништење буржоаске сопствености (имање).

Али сувремена буржоаска приватна сопственост, то је последњи и најсавршенији израз производње и присвајања, које се оснивају на сталешкој неједнакости, на експлоатацији једних од других.

У том смислу комунисте могу да сведу своју теорију у кратко, овако: уништење приватне сопствености.

Нама комунистима пребацивало се, да хоћемо да уништимо личну тековину, сопствености стечену крвавим знојем; сопственост, која је основа свију личних слобода, личног рада и личне самосталности.

Зарађена, стечена, лично заслужена сопственост! О каквој сопствености говорите ви, о сопствености малога грађанина, о сопствености сељачкој, о сопствености у опште, која је предходила буржоаској сопствености? Ми и не треба да се мучимо да је обарамо, развиће индустрије уништило је, и уништава је сваким даном.

Али да не говорите о сувременој буржоаској приватној сопствености?

Но ствара ли надница, крвав рад, пролетару сопственост? Не. Тај кржави рад ствара капитал, т. ј. сопственост, која надницу експлоатира, и која се само тако може увећавати, ако нове наднице прикупља, да их изнова експлоатира. Сопственост у данашњем облику покреће се у противности капитала и наднице. Да посматрамо обе стране те противности.

Бити капиталиста, не значи само заузети у производњи чисто лични, већ и друштвени положај.

Капитал је општи производ, и покреће се само општом радњом многих чланова, шта више у последњој инштанцији, општим радом свију чланова у друштву.

Капитал дакле није лична, већ друштвена сила.

Кад се дакле капитал претвори у општу сопственост свију чланова који су у друштву, онда се не претвара лична сопственост у друштвену.

Само се друштвени карактер сопствености променио. Он губи свој сталешки карактер.

Да се вратимо на надницу.

Једно на друго узето надница је минимум награде за рад, т. ј. сума сретстава за живот, која је нужна, да би радник као радник могао живот да одржи. Што дакле надничар својим радом стече, једва је толико, колико да не скапље од глади. Ми ниуколико нећемо да укидамо ову личну тековину радних производа за одржање живота, тековину (*Aneignung*), која чисту добит не оставља, која би дошњије могла да овлада туђим радом. Ми хоћемо само да уништимо несрећне услове те тековине, под којима радник само зато живи, да увећава капитал, и само донде, док интереси владајућег сталсја изискују.

У буржоаскоме друштву сваки је рад само сретство, да се нагомилани рад умножи.

У комунистичком друштву нагомилани рад сретство је само, да се животни процес радника рашири, обогати, развије.

У буржоаскоме друштву дакле влада прошлост, у комунистичкоме влада садашњост. У буржоаскоме друштву капитал је самосталан и личан, док је онај који ради, несамосталан и безличан.

И уништење тога одношаја буржоазии називље уништењем личности и слободе! У осталом има право. Јер свакојако ствар је око тога, да се уништи буржоаска личност, буржоаска самосталност и буржоаска слобода.

Под именом слободе разуме се при садашњим буржоаским условима производње, слободна трговина, слободно куповање и продавање.

Но ако падне каишарлук у опште, пашће и слободан каишарлук (*Schacher*).<sup>403</sup> Разглаголствија<sup>404</sup> о слободном каишарлуку, као и уопште све буржоаске химне слободи, имају смисла само односно упропашћенога трговца, угњетеног грађанина (биргера) из средњег века, али не односно комунистичког уништења каишарлука, буржоаских услова за производњу и буржоазиије саме.

Ви се ужасавате, што хоћемо да уништимо приватну сопственост. Али у вашем садашњем друштву приватна је сопственост 9/10 ваших суграђана уништена; и уопште, ваша приватна сопственост егзистира, што тој 9/10 не егзистира. Ви нам дакле пребацујете, да хоћемо да уништимо сопственост, која као нуждан услов предпоставља немање никакве сопствености за грдну већину данашњег друштва.

Једном речи, ви нам пребацујете, да хоћемо да уништимо вашу сопственост. То је свакојако што ми хоћемо.

Од оног часа, кад се рад неће више претварати у капитал, у новац, у ренту, на кратко у монополизирајућу друштвену силу, т. ј. од оног часа, кад се лична сопственост не може више изметати у буржоаску, од тога часа ви изјављујете, да је личност уништена, сатрвена.

Ви признајете дакле, да под личношћу не разумете никога другог, осим буржоа, буржоаског сопственика. Та личност свакојако треба да се уништи.

Комунизам никоме не одузима право присвајања општих производа, али хоће да уништи право, да се тим присвајањем туђ рад подјармљује.

Говоре да ће с уништењем личне сопствености престати свака подумљивост, радња, и овладаће општа лењост.

Кад би то истинито било, онда би буржоаско друштво давно требало да пропадне са лењости; јер они који у њему раде не теку ништа, а они који теку, ти ништа не раде. Све те сумње свде се на то, да наднице више неће бити, чим не буде више капитала.

Сва преговарања, управљена противу комунистичког начина присвајања и производње материјалних производа, протегнута су исто тако и на присвајање и производњу душевних производа. Као год што за буржоазију престанак сталешке сопствености то исто што и престанак саме производње значи, тако је за њу престанак сталешког образовања то исто што и престанак образовања у опште.

Образовање (васпитање), за које буржоазија зебе да не пропадне, енормну већину правило је па и данас прави машином, справом.

Али не инатите се с нама, мерсећи вашим буржоаским представама о слободи, образованости, праву и т. д. уништење буржоаске сопствености. И саме ваше идеје, продукти су буржоаских одношаја производње и сопствености, као год што ни ваше право није ништа друго до узаконсена воља вашег сталсја, воља, којој је садржина у материјалним животним условима вашег сталсја.

Пристрастну представу, на основу које ви претварате ваше одношаје производње и сопствености – производ историских времена одношаја производства, у вечне законе природе и разума, делите ви са свима пропалим владајућим сталсјима. Оно што вам је појамно односно античкој сопствености, феудалној сопствености, то вам је непојамно кад се примени буржоаској сопствености.

Укидање породице! И најрадикалнији се љуте на тако срамни наум комуниста.

На чему се оснива садашња, буржоаска породица? На капиталу, на приватној тековини. Потпуно развијена она егзистира само за буржоазију; али она налази допуне у изнуђеној беспородичности пролетаријата и јавној проституцији.

Буржоаска породица отпаиће природно кад нестане ове њене допуне, а обе ће нестати кад нестане капитала.

Пребацујете л' нам, да хоћемо да укинемо експлоатацију коју врше родитељи над децом својом? Ми признајемо и примамо на себе тај грех.

Али, велите ви, ми укидамо најнежније одношаје, постављајући на место домаћег васпитања, васпитање друштвено.

А зар ваше васпитање није опредељивало друштво? Друштвеним одношајима, у којима се ви васпитавате, посредним или непосредним уплтањем друштва, школом и т. д.? Комунисте нису изнашли да друштво треба да утиче на васпитање; они само што измењују карактер томе утицају, они заклањају васпитање да не подлеже утицају владајућег сталсја.

Буржоаске беседе о породици и васпитању, о нежном одношају међу родитељима и децом у толико су гадније, у колико се више, у след велике индустрије, све породичне везе за пролетара кидају а деца се претварају у прости трговачки артикул и инштрументе за рад.

Али ви комунисте, ви хоћете да заведете заједницу жена, дере се на нас цела буржоазија једногласно.

Буржоа гледа у својој жени само производну справу. Он чује да све справе за производњу ваља заједнички да се експлоатирају и природно не може на ино него да помисли, да ће судбина заједнице и жене да постигне.

Он и не сања, да се ту баш о томе ради, да се обори досадање стање женскиња, у коме не фигурирају већ као просте справе за производњу.

У осталом ништа није смешније, од узвишено-моралнога ужаса наше буржоазије пред тако званом званичном комунистичком заједницом жена. Али комунисте не треба да уводе ту заједницу жена, та је заједница готово вазда постојала.

Буржоазија, незадовољна тиме, што јој на расположењу стоје жене и ћерке пролетарске, о званичној проституцији већ и да не говоримо, налази главно задовољство у томе, да своје жене на изменично подвађају.

Буржоаски брак у ствари није ништа друго већ заједница жена. Све што би се још могло комунистима пребацити, било би то, да хоће да уведу на место лицемерно скривене, званичну јавну заједницу жена. А само се од себе разуме, да ће укинућем садањих производних одношаја и из њих поставши заједница жена т. ј. официјална и неофицијална проституција престати.

Комунистама се још пребацивало, да хоће да укину отаџбину, народност.

Радници немају отаџбине. Оно што они немају, не може им нико узети. Пролетаријат, коме ваља да извојује себи политичко господство, да образује из себе народни сталсј, да се организира као народ, сам по себи је националан, и ако не у смислу буржоазије.

Националне дробе и противности међу народима несталу све више и више већ са развијањем буржоазије, са слободом трговања, светским тргом, истовестношћу индустријалнога производства и одговарајућих му услова за живот.

Кад пролетаријат на владу дође те ће разлике све више нестати. Уједињена радња, бар образованих народа, саставља главни услов њиховог ослобођења.

Кад престане експлоатација међу појединим људима, престаће експлоатација и међу појединим народима.

Кад престану сталешке гложе у самим народима, престаће и међусобни њихови непријатељски одношаји.

Тужбе противу комунизма, које се у опште са гледишта вероисповедног, филозофског и идеолошког подижу, не заслужују опширнијега одговора.



Ваља ли дубоке увиђавности, те да се појми, да ће се са изменом услова економских живота људскога, њихових друштвених одношаја, њиховога друштвенога строја, изменити и њихове преставе, њихови погледи и појмови, једном речи и сама њихова свест.

Зар историја идеје не доказује да се душевна производња заједно с материјалном преображавала? Владајуће идеје каквога доба биле су идеје владајућега сталеза.

Говори се о идејама, које револуционарају читаво друштво; тим се казује само факт, да су се у средини старога друштва елементи за ново друштво образовали, и да са престанком старих услова за живот престају и старе идеје.

Кад је стари свет био већ на умору, онда хришћанска вера победи све старе вере. А кад хришћанске идеје у XVIII. веку падоше пред новим идсјама, феудално друштво борило се на смрт и живот са тадашњом револуционарском буржоазијом. Идеје о слободи савести и вероисповести значиле су само господство слободне конкуренције на пољу научноме.

Али, рећи ће, религијозне, моралне, филозофске, политичке, правне идеје и т. д. модифицирале су се свакојако у току историскога развитака. Па и религија, и морал, и филозофија, и политика, и право одржаваше се поред свију тих промена.

Осим тога има вечитих истина, као што су слобода, правда и т. д. које су свима друштвеним положајима опште. Комунизам пак хоће да уништи те вечите истине, хоће да збрише веру, морал, у место да их нове подиже; он се противи дакле свом досадашњем историскоме развитуку.

Нашта се своди ова тужба? Историја свега досадашњега друштва покретала се у сталешким противностима, које су у различним епохама различите биле.

И ма какву форму да су примиле, експлоатирање једнога дела друштва другим делом, то је општи факт свију прошлих векова. Није дакле чудо, што се друштвена свест свију векова, у натач свима разликама, покрсе у извесним општим формама, формама, којих ће нестати кад подпуно једном нестане противности сталешке.

Комунистичка револуција то је најрадикалније прекидање са традиционалним одношајима сопствености, па није ни чудо, што она у своје развијању најрадикалније са наслеђеним идејама прекида.

Али да се оканемо пребацивања која буржоазија чини комунизму.

Ми смо још мало пређе видели, да је први корак у радничким револуцијама тај, да се пролетаријат подигне на ступањ владајућега сталеза, да се извојује демократија.

Пролетаријат ће своју политичку власт на то употребити, да из руку буржоазије мало по мало сав капитал одузме, да централизира све инструменте за производњу у руке држави, т. ј. у руке пролетаријату, који се као владајући сталез организирао, и да масу продуктивних снага по могућству што брже умножи.

Природно је, да то из почетка не може друкчије да се оствари већ насилним обарањем досадањих права на сопственост и умешањем у буржоаске одношаје производње, дакле мерама, које економски као да нису ни довољне ни трајашне, али које у даљем развићу покрета саме себе премашују и неизбежне су као сретство за преврат целе сувремене производње.

Те мере, наравно је, биће различите према различитим земљама.

За напредније земље пак могу се узети следејуће:

- 1) Да се непокретна сопственост експроприра а рента од земаља да се употреби на државне издатке.
- 2) Да се уведе најпрогресивније плаћање данка.
- 3) Да се право наслеђства укине.
- 4) Да се имање свију емиграната и ребела конфисцира.
- 5) Да се кредит централише у руке државне помоћу народне банке с државним капиталом и искључним монополом.
- 6) Да се све што служи олакшању транспорта, централише у руке држави.
- 7) Да се умноже народне фабрике, инструменти за производњу, да се рашириште и поправе земље за радњу по једноме општем плану.
- 8) Да сваки подједнако буде принуђен да ради, да се установе индустријалне армаде, особито за обрађивање земаља.
- 9) Да се уједини пољоделство и индустрија, да се настане за тим, да постепено престану разлике између градова и села.
- 10) Да се уведе јавна и бесплатежна настава за сву децу. Да се закрати да деца по фабрикама раде. Да се настава споји са материјалном производњом и т. д. и т. д.

Ишчезну ли у даљем развићу сталешке разлике, и буде ли сва производња концентрисана у руке асоцираних индивидуа, онда ће јавна власт изгубити свој политички карактер. Политичка сила управо није ништа друго но организирана сила једнога сталеза за гњечење другога. Ако се пролетаријат у борби противу буржоазије по нужди као сталез прикупља, револуцијом се власти дочепа, и као владајући сталез насилно старе одношаје за производњу укине, то ће укидањем тих одношаја за производњу укинути и услове за егзистенцију сталешких разлика, сталеза у опште, а тим и своје сопствено господство као сталеза.

На место старога буржоаскога друштва са његовим сталезима и сталешким противностима наступиће асоцијација, у којој је слободно развиће свакога појединце услов за слободно развиће свију.

## III.

Социјалистичка и комунистичка  
литература.

## 1. Реакционерски социјализам.

## а) Феудални социјализам.

Француској и англиској аристократији било је према њиховом историскоме положају суђено, да пише памфлете противу сувременог буржоаског друштва. У француској јулској револуцији од године 1830, у енглеском реформаторском покрету још једном она је морала да подлегне тој новој сили коју је презирала. Још јој је литерарна борба остала. Али и на пољу литературе стари начин говора из времена рестаурације<sup>405</sup> није се више подносио. Да задобије симпатије, аристократија је морала да на своје интересе као заборави и да своју тужбу противу буржоазије формулира као акт који заступа интересе експлоатираног радничког сталежа. Тим је припремала аристократија сатисфакцију за себе, што ће под том фирмом смети своје новоме госи да пева песме од подсмеха и да му казује по кад што више или мање страшна пророчанства.

Таким начином постаде феудални социјализам, нешто пола налик на запевку, пола на пасквилу, пола на јеку из прошлости, пола на претњу будућности, често буржоазију за срце уједајући горком, паметном и убијајућом осудом, али која обично комично утиче јер из ње вири неспособност да се појми ток сувремене историје.

Пролетарску просјачку торбу дизали су они као заставу високо изнад себе, неби ли искупили народ за собом. А кад год је народ за њима пошао, вазда је опазио на њиховим леђима старе феудалне грбове и растурао се са гласним смехом који не исказује поштовање никоме.

Известан део француских легитимиста<sup>406</sup> и млада Инглиска<sup>407</sup> окануше се најзад тога посла.

Кад феудалци доказују, да је њихов начин експлоатирања друкчији био но што је експлоатација буржоаска, онда они заборављају само, да су они експлоатирани под сасвим различитим и преживелим околностима и условима. Кад доказују, да под њиховим господством сувремени пролетаријат није егзистирао, онда заборављају, да је сувремена буржоазија нужна последица њиховога друштвенога поретка.

У осталом они ни најмање не затајивају реакционарски карактер своје критике, јер главна тачка тужбе њихове противу буржоазије састоји се у томе, што се под владом буржоазије развија сталеж један, који ће цели друштвени поредак да упропасти.

Они пребацују буржоазији више за то, што развија револуционарски пролетаријат, него пролетаријат у опште.

У политичкој пракци дакле они учествују у свима насилним предузетцима противу радничкога сталежа, а у обичноме животу они се

задовољавају у наточ свим својим надувеним понашањима, да златне јабуке претапају, а верност, љубав, част и поштење да каишарски за вуну, репицу и ракију измењују.

Као год што је поп вазда упоредо ишао с феудалом, тако и поповски социјализам иде упоредо са феудалним.

Ништа није лакше него хришћанскоме аскетизму пришивати социјалистичку боју. И зар хришћанство није такође водило рат противу приватне сопствености, противу брака, противу државе? И зар није на њихово место постављало милостињу и просјачину, целибат и умртвљивање нагона, живот по ћелијама и цркву? Данашњи социјализам то је водица, којом поп аристократски гњев шкروпи.

## б) Социјализам средњег сталежа.

Феудална аристократија – чији животни услови усахнуше у суременоме друштву, – није једини сталеж, кога је буржоазија оборила. Пфалбиггери (грађани)<sup>408</sup> из средњег века и мали сеоски сопственици, били су претече суремене буржоазије. У земљама у којима је индустрија и трговина мање развијена тај сталеж вегетира још и данас поред развијајуће се буржоазије.

У земљама, у којима се модерна образованост развила, подигао се је нов средњи сталеж, који лебди између пролетаријата и буржоазије, и подиже се све из нова као допуњавајући део буржоаскога друштва, док му конкуренција чланове постојано стрмоглави у ред пролетаријата, а што се велика индустрија јаче развија то и њему све ближе долази час, када ће потпуно да ишчезне као део суременога друштва, и када ће га у трговини, у мануфактури, у агрикултури заменити раднички надзорници и слуге.

У земљама као у Француској, где тежаци броје више од половине целога народа, било је природно, да писци, који усташе за пролетаријат а противу буржоазије, критиковаше буржоаску систему мером средњег сталежа, па са тога гледишта и радничку партију појмише и помагаше. Тако постаде социјализам средњег сталежа. Сисмонди је глава тој литератури не само у Француској већ и у Инглиској.

Тај социјализам протумачио је врло вешто противуречност сувремених економских услова. Он изнесе лажна замазивања политичких економа. Он врло лепо показа на убитачан уплив машинерија и деобе рада, концентрације капитала и непокретне сопствености, на сувишну производњу (Ueberproduction),<sup>409</sup> на кризе, на неизбежну пропаст малих грађана и малих сопственика, на несрећно стање пролетаријата, на анархију у производњи, на вапијућу неправду у подели богатства, на индустријални сатирући број народа између себе, на распадање старих обичаја, старих породичних веза, старих народа.

По својој позитивној садржини пак хоће овај социјализам или стара сретства за производњу и саобраћај да успостави а са њима и старе економске одношаје и старо друштво, или хоће сувремена сретства за производњу и саобраћај силом да утисне у оквир старих економских



услова које баш та садашња сретства за производњу и саобраћај обореше, и оборити морадоше. Био ма који од ова два случаја он је реакционар и утопистичан уједно.

Његова је последња реч: да се у мануфактуре уведе јеснаф а патријархално газдовање на селу.

Што се даље развијала ова школа, постала је све жалоснија.

#### в) Немачки или прави социјализам.

Социјалистичка и комунистичка литература у Француској, која је постала под притиском владајуће буржоазије и која је литературни израз борбе противу тога господства, пренесе се у Немачку у оно време баш када буржоазија отпоче своју борбу противу феудалнога апсолутизма.

Немачки философи, полуфилософи и белетристичари жудно се бацаше на ту литературу, заборављајући, да се преносом те литературе у Немачку нису пренели и економски одношаји француски. Према одношајима немачког народа француска литература изгуби сваки непосредно практичан значај и узме облик чисто литературни. И она се морала јављати као празно умовање о правој друштву, о остварењу човечанскога идеала. Тако за немачке философе XVIII. века захтевања прве француске револуције имала су смисао једино као захтевања „здрвога разума” уопште, а израз воље револуције француске буржоазије био је у њиховим очима закон чисте воље, воље, као што ваља да је, истинске човечанске воље.

Искључителни рад немачких литерата састојао се у томе, да нове француске идеје доведу у склад са својим старим философским убеђењима, или боље, да са својег филосошкога гледишта присвоје себи француске идеје.

То присвајање се сврши на начин, којим обично присвајамо себи какав странски језик, превађењем.

Познато је, како су калуђери манускрипте, на којима су била исписана класичка дела старог света, исписивали којеквким легендама светитељима. Немачки литерати поступише противно са профанском француском литературом. Они писаше своје философске будалаштине иза францускога оригинала. Тако н. пр. иза француске критике новчаних одношаја они написаше „одрицање човечанскога суштства”, иза француске критике на буржоаску државу они написаше „укидање господства апстрактно општега”, и т. д.

То подметање својих философских термина француским теоријама они крстише именом „философија дела”, „прави социјализам”, „немачка наука о социјализму”, „философско оснивање социјализма” и т. д.

Таким начином немачки философи француску социјалистичко-комунистичку литературу савршено ушкопише. А пошто та литература у рукама немачким престаде, да је израз борбе једнога сталежа против другог, то Немци уобразише, да су француску једностраност савладали тиме, што су заменивши истинске потребности с потребности-

ма истине, а пролетаријатске интересе, интересима човечанства у опште, човечанства, које не спада у ниједан сталеж, које у ствари и не постоји иначе, већ у магловитој фантазији философској.

Тај немачки социјализам који се тако озбиљно и торжанствено занимао својим школским упражнењима, који је тако громко трубио о њима, мало по мало изгуби своју педантичку невиност.

Борба немачке, управо, прајске буржоазије противу феудалаца и апсолутне краљевине, једном речи, либерални покрет поста озбиљнији.

Правој социјализму указа се тако жељена прилика, да политичкој покрету стави на супрот социјалистичка захтевања, да по наслеђству анатемисе либерализам, репрезентативну државу, буржоаску конкуренцију, буржоаску слободну штампу, буржоаско право, буржоаску слободу и једнакост, уверавајући народ, да тим буржоаским покретом ништа неће добити а све ће изгубити. Немачки социјализам заборави сасвим, да француска критика, чији је пусти ехо он био, претпоставља сувремено буржоаско друштво са одговарајућим економним условима и политичком конституцијом, једном речи, да претпоставља оно, што се у Немачкој тек извојевати хтело.

Он послужи немачким апсолутним владама заједно са њиховом свитом попова, јункера и бирократа као плашило противу буржоазије која се грозећи подизаше.

Он је представљао слатку допуну горкој шиби и пушкарању, којим се немачке владе одазваше радничкој устанку.

Служећи тим начином прави социјализам као оружје у рукама немачких влада противу немачке буржоазије, он је још непосредно заступао реакционарне интересе, интересе немачкога пфалбиргерства.<sup>410</sup> У Немачкој то ситно грађанство које је поникло још у XVI. веку и које се од тога доба у различитим облицима све из нова појављује, сачињава управо друштвену основу постојећег стања.

Ново одржање то је одржање постојећег стања немачкога. Оно предвиђа извесну пропаст коју му индустријално и политичко господство буржоазије спрема, то концентрацијом капитала, то стварањем револуционарскога пролетаријата. Правом социјализму чинило се, да ће то моћи спречити подржавајући то ситно грађанство. И он се распространи као каква зараза.

Одећа, откана из шпскулативнога предива, искићена цветовима красноречивости, пошкропљена сентименталном друштвеном росом, та шарена одећа, у коју немачке социјалисте својих неколико коштаних вечних истина одснуше, допримогла је само да им јеспал јаче пролази код такве публике.

Са своје стране немачки социјализам све је више и више сазнавао свој позив да буде горди заступник тога пфалбиргерства.

Он прокламира немачку народност за нормалну народност а немачкога њифту за нормалнога човека. Он је придавао свакој гнусности његовој скривени, виши, социјалистички смисао. Најзад је приступио последњој конзеквенцији, изишавши отворено против сверушећег комунистичкога правца и јављајући своју непартајичну узвишеност над

свима сталешким борбама. С малим изузетком, све што у Немачкој од социјалистичких и комунистичких списа имаде, спада у област ове прљаве, развратне литературе.

## 2. Конзервативни или буржоаски социјализам.

Један део буржоазије жели да помогне злome социјалноме стању ради сигурности буржоаскога друштва.

У тај део буржоазије спадају економисте, филантропи, хуманитарци, људи који би да поправе стање радничкога сталежа, организатори разних завода за помагање људи, који забрањују мучење животиње, оснивачи друштава за умереност, и свакојаки реформатори. Овај буржоаски социјализам израдио је себи читаве системе.

Примера ради ми наводимо Прудонову „Philosophie de la misère”.<sup>41</sup>

Социјална буржоазија хтела би да одржи сувремени друштвени строј али без борбе и опасности што по нужди из њега произлази. Они хоће суврeмeно друштво са одбитком оних елемената у њему који га револуционарају и руше. Они хоће буржоазију без пролетаријата. За буржоазију је свет, у коме она влада, природно најбољи свет. Буржоаски социјализам израђује ту представу у полусистему или у целу систему. И кад изазивље пролетаријат, да му системе оствари, да уђе у нови Јерусалим, он у ствари захтева само то, да тај пролетаријат остане и даље у суврeмeноме друштву, али да се одриче својих мрских представа о њему.

Друга, мање систематичка, али практичнија форма тога социјализма стара се да уздржи раднички сталеж од свакога револуционарског покрета, уверавајући га, да му никакви политички преврати неће хаснити, већ једино материјална измена економских услова за живот. Под изменом економских услова пак, овај социјализам никако не разуме укинуће буржоаских услова за производњу, што је једино путем револуције могуће, већ административно побољшање на земљишту тих услова за производњу; неће он ни уколико да измени одношај капитала према раду, већ једино да смањи трошкове буржоазији који су нужни њеноме господовању и да упрости њено државно газдовање.

Буржоаски социјализам најбоље се показује тамо, где постаје чиста говорничка фигура.

Слободна трговина! у интересу радничкога сталежа; заштитну ђумручину! у интересу радничкога сталежа; апсанске реформе – на ћелијице – у интересу радничкога сталежа: то је последња, једина озбиља реч буржоаскога социјализма.

Њен социјализам се састоји управо у томе, што мисли, да је буржоазија – у интересу радничкога сталежа.

## 3. Критичко-утопистички социјализам и комунизам.

Ми овде не ћемо говорити о литератури, која је у свима великим суврeмeним револуцијама била израз онога што пролетаријат тражи (Дела Бабеф-ова и т. д.).

Први покушаји пролетаријатски у добу општега покрета, у периоди преврата феудалнога друштва да непосредно своје сопствене сталешке интересе оствари, ломише се по нужди на неорганизованост самога пролетаријата, као и на недостатак материјалних услова његовога ослобођења, који су баш тек производи буржоаске епохе. Револуционарска литература, која је пратила те прве покрете пролетаријатске, по садржини је својој реакционарска. Она је проповедала општи аскетизам и грубо изједначавање.

Социјалистичке и комунистичке системе, системе Сен-Симонове, Фуријерове, Овенове и т. д. појављују се у првој неразвитој периоди борбе између пролетаријата и буржоазије, коју смо мало пре изложили. (*Буржоазија и пролетаријат.*)

Људи који израдише те системе виде истина противност међу сталешима, као и дејство рушећих елемената у самоме владајућем друштву. Али они на страни пролетаријата не виде историску самосталну радњу, ни његову карактеристичност политичког покрета.

А пошто развијање сталешких противности упоредо иде са развојем индустрије, они не налазе материјалних услова за ослобођење пролетаријата, и траже социјалну науку, социјалне законе, неби ли створили те услове.

На место друштвене радње мора да се појави њихова лична изналазачка радња, на место историчких услова за ослобођење фантастички, на место постепеног организовања пролетаријата у сталеж, измајсторисана организација друштва. Настајућа историја света претвара се за њих у пропаганду и практично извођење њихових друштвених планова.

Они знају истина, да у својим плановима заступају поглавито интересе радничкога сталежа, као сталежа који највише пати. Пролетаријат за њих постоји само као сталеж паћеника.

Неразвијена форма сталешке борбе, као и њихово сопствено положење у друштву доводе их закључењу, да су они изнад те сталешке противности. Они хоће да побољшају стање свима друштвеним члановима па и најбоље постављенима. И они апелирају с тога непрестано на цело друштво без разлике, а особито на владајући сталеж. Њихову систему ваља само разумети, па да се призна да је најбољи план најбољега друштва.

Они зато не ће да знају за никакву политичку, управо, за никакву револуционарску акцију, они хоће да постигну своју целу мирним путем и пробају малим експериментима, који наравно не испадају за руком, хоће силом примера да прокрче пут новоме друштвеноме јеванђељу.

Тако фантастичко описивање будућега друштва одговара добу, када је пролетаријат још најнеразвијенији, дакле кад и сам свој положај још фантастички представља, када се у њему тек појављује тајанствена тежња општем преврату друштва.

Али у социјалистичким и комунистичким списима има такође и критичких елемената. Они ударају на све основе постојећега друштва. Они су дакле дали драгоценога материјала за обавештење радничко.

Њихова позитивна правила о будућем друштву н. пр. да се укине разлика између села и града, о укидању породице, о укидању приватне тековине, о укидању наднице, предсказивање о друштвеној хармонији, њихово учење да држава само управља производњом – сва та правила сама собом казују тежњу да нестане сталешке противности, која се тек почиње да развија, и коју они тек у првој безличној неопредељености виде. По самом томе та су правила чисто утопистичка.

Значај критично-утопистичкога социјализма и комунизма стоји у противној сразмери према историскоме развићу. И што се сталешка борба више развија и организира, ово фантастичко дизање над њом, ова фантастичка борба противу ње, губи све више сву своју практичку предност, сво теоретичко оправдање. Но ако су творци тих система у многоне и били револуционарни, њихови последоватељи састављају увек реакционарске секте. Они се тврдо држе науке својих учитеља насупрам непрестаног развијања пролетаријатског. И слѣдствено они би да опет притупе сталешку борбу и да загладе противности. Они сањају још и сада о остварењу својих утопија, о устројству појединих фаланстерија,<sup>412</sup> о подизању колонија,<sup>413</sup> о остварењу какве мале Икарије<sup>414</sup> – ново издање у минијатури новог Јерусалима – и за остварење свију тих кула по ваздуху они апелују на филантропска осећања буржоаских срдаца и њихове кесе. Постепено они падају у категорију мало пре описаних реакционарских и конзервативних социјалиста, и разликују се од њих само тиме, што су систематичнији педанти, и што фанатичкије верују у чудну силу њихове социјалне науке.

Они с тога са огорчењем устају противу свакога политичког покрета радничког, који је, по њиховоме мишљењу – продукт слепог неверовања у ново јсвађеље.

Овенисте у Инглиској, Фуријаристе у Француској, реагирају, они, противу Картиста,<sup>415</sup> ови, противу реформиста.<sup>416</sup>

#### IV.

#### Како стоје комунисте према различитим опозиционарским партијама.

По другој одељку одношај комуниста према већ конституираним радничким партијама разуме се сам по себи, а по томе и њихов одношај према Картистима у Инглиској и аграрским реформистима у сев. Америци.

Они се боре да постигну непосредне цели и интересе радничкога сталежа, али они у садашњем покрету заступају уједно будућност покрета.

У Француској комунисте иду са партијом социјалних демократа противу конзервативне и радикалне буржоазije, задржавајући за себе право, да се критички понашају према фразама и илузијама, које су се одржале по револуционарскоме предању.

У Швајцарској они помажу радикалце, али не смеђу с ума, да је та партија састављена из противположних елемената, од чести из демократских социјалиста у францускоме смислу, од чести из радикалне буржоазije.

Међу Пољацима комунисте потпомажу партију, која аграрску револуцију поставља као услов народноме ослобођењу, ону исту партију, која је 1846 изазвала краковску инсурекцију.<sup>417</sup>

У Немачкој комунистичка партија бори се заједно с буржоазијом, кадгод буржоазија устаје с револуционарским тежњама, противу апсолутне монархије, противу феудалне сопствености и малога грађанства.

Али она ни за тренут не изоставља, да улије радницима што јасније сазнање о душманској противности међу буржоазијом и пролетаријатом, како би немачки радници одмах обрнули друштвене и политичке услове, које ће буржоаско господство собом донети, као оружје противу саме буржоазije, да би се после пада реакционарских сталежа у Немачкој, започела одмах и сама борба противу буржоазije.

Комунисте обраћају особиту пажњу на Немачку, јер Немачкој предстоји буржоаска револуција, коју ће она свршити при напреднијим условима јевропске цивилизације у опште, и са много развијенијим пролетаријатом, него Инглиска у XVII и Француска у XVIII веку, и што је потоме немачка револуција само непосредни пролог пролетаријатској револуцији.

Једном речи, комунисте потпомажу свуда сваки револуционарски покрет противу постојећег друштвеног и политичког стања.

У свима тим покретима они износе питање о сопствености, па ма у каквој форми да се показује, као основно питање покрета самога.

Комунисте најзад раде на све стране да се демократске партије свију земаља уједине и сагласе.

Комунисте сматрају затаивање њихових назора и намера, као нешто што неприличи њиховоме достојанству. Они јавно изјављују, да се њихова цель постићи може само насилним превратом свега досадашњег друштвеног поретка. Нека дркћу господујући сталежи при помисли на комунистичку револуцију. Пролетари у њој немају ништа друго да изгубе до своје окове. А добиће читави свет.

Пролетари свију земаља уједините се!

\*  
\* \* \*

Овај је манифест написан још 1848 год. Међутим, он је још и данас тумач онога шта комунисте хоће.

Овај је манифест преведен на свима језицима. Једва да нећемо ми Срби последњи бити, који га у преводу читамо. Чудо није у осталом; али што је најглавније, *није ни доцне*. Доста зло што тако рећи можемо; ал што је српство за неколико десетина година пропустило, младо српство – омладина – може за неколико година да надокнади. *Ми смо сви пролетари* – а то је један разлог више, да забацимо сваку борбу за династије и тесногруде реформе, па да свом снагом отпочнемо борбу за начела. Само таква борба биће у стању, да спасе српство од пропасти, и да му осигура место у великом колу човечанства. Ко у опште мисли за народ да ради, ево му поља. У томе се особито обраћамо омладини српској, која хоће да ради за народ. Омладина је изрекла, да хоће да ради на основу истине а помоћу науке, да унапреди српски народ. Ми јој овим преводом указујемо на истину изложену помоћу науке. Нека би га прегледала и проучила – можда ће баш то бити њен предмет. На лањској скупштини појави се покрет новог живота<sup>418</sup> – идућа ће нам показати, колико смо за годину дана у напред корачили. Обично се до сада говорило: напред! – а где? – то се није умело рећи. То ће нам ваљада овај манифест умети да каже – а несумњамо да ће и казати свакоме, који није код очију слеп. Надамо се да ће их мало бити.

Са преводом овога манифеста, хтели смо још и да допринесемо једној потреби, која се у нашој штампи показала. Говорило се приликом покрета у Паризу, о комунизму и социјализму, о тежњама комуне и о интернационали, али, с малим изузетком неких наших новина, ужасно површно. Да се наши писци и даље неби излагали опасности – а ја држим да је за писце то заиста опасност – да им се рече, е су површни, па онда и да би њихови читаоци имали што бољега појма о свима покретима који су сада отпочели по свету – ето, то нам је сва побуда, те се превода латисмо. Нека би се наш превод читао – то је све што желимо.<sup>419</sup>

*Панчевац*, бр. 29, 31, 32, 34, 36, 37, 39, 40 и 42, од 8, 15, 18, 25. IV и 2, 6, 13. и 15. V 1871.

## ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ<sup>420</sup>

„Раденик” ће излазити три пута преко недеље.<sup>421</sup> Величина листа биће мања но што је овај угледни лист, а цена ће бити само 60 гр. на годину, 30 гр. на по године, 15 гр. на 3 месеца, или 5 гр. месечно за Србију и Турску. За Аустро-Угарску 8 ф. на годину; 4 ф. на по године; 2 ф. на 3 месеца.

Претплата се шиље „Администрацији Раденика” у Београду<sup>422</sup> или коме је лакше уредништву „Панчевца” у Панчеву, уредништву „Заставе” у Н. Саду и уредништву „Црногорца” на Цетињу.

Рок је уписивању до краја Маја месеца.<sup>423</sup>

Овај лист шиљемо бесплатно свима онима за које мислимо да ће га држати, а наше другове и пријатеље и све оне који се слажу са правцем листа позивамо да нам што већма буду на руци при скупљању претплатника.

На версију нећемо лист *никоме шиљати*.

*Раденик*, угледни број од 17. IV 1871.

колико треба на да може одајти доминати. Избор нови, као што „Браник“ вели, доказале хоће ли народ потврдити своје робовање, из кога мора коначно следити његова пропаст. У двоборку међу слободом и ропством сигурни смо, вели, избор није ни тежак ни сумњив! Понови славу својих дедова, поврати своју слободу, народе!

Донста, један само има снас народима у оноу аустро-угарском, а то је издржљивост у борби. Ако од те борбе не буде баш данас последица и одашница, оно ће под њеном заставом успитати се паранџа који ће првом приликом сапршено подерати ваширске свезе и олакшати себи са свима! Да је свест о одбрани својих народних права увек живо стјала и против страшења и против ласкања, динис нећ оних житица по би ни морало да буде! —

А како је у Паризу? Претопори су прокинуте, бомбе сад разговарају о праву. У Цариграду пак тако се султаи понео пријатељским ордењима руски да се спрема да отима Мисрау она права што их овај има.

Из Читаонице.

Незаласна штапања у Београду, за коју се у почетку ове године мислило да ће остати жалеосна врба преко-савских срба, као што је „Змија“ назва, почиње без престанка да се претвара у неко правље и твориватије дрво. Тако ће од почетка месеца Јуна бити поткрепљена још једним снажним врбом, а то ће бити лист „Радник“ кога ће уређивати Вуро Љочић и чији је програм у миду угледности броја код угледног света. Мета је „Радника“ преобращај српскога народа на основу материјалног благостања, образовања и слободe. Он ће обмислшатаати српски народ о његовој прошлој сиваи и идальо: показати међу другим народима; пратиће борбу српског народа у свима крајевима за унутрашњу слободу, која је пут к јединству; пратиће унутарњи развитак и оноу сивалих одношаја код осталих европских народа. У томе вели држаће се начела „хоћемо да дођемо слободом до јединства а не обротно“. А пошто вели да је слобода мртва реч ондо где нема образованости и „да се народ не може преобразити озго приливеним реформам које сам по себи не разуму, него оздо почињући од материјалног развитка и образовања појединца“, то ће „Радник“ иучувати даиашње просветно стање у Србији у сваком погледу; иваљати начела и нацрт како да се организује система образовања према пречетеним начелима и према нашим условима и потребама; упознавати читаоче са свима просветним заводима који би се с користићу могли код нас увести и т. д. Али ће прип и гласни посло „Радника“ бити „да иучувамо економски живот српског народа са свима његовим потребама и условима за развитак; да уздвемо начела и начин како да се организују задруте на начелима зараде и обилнога произвођача и трошача; да пратино и помажемо развитак постојећих дружина и да радимо на оснивању нових где је год то могуће према месани условима, и да саопштавамо свјетла практична знања радничком свету у свима граиана произвођача. У томе ће „Радник“ лизити на-

рочито на „радниџак слободне задруге“, он хоће да „створиоко задружни капитал и задружене раднике“ и хоће „уређење наше производне“ како бисмо могли „умалити број посредника, прекулаца и шпекуланта који само посебавају цене а не стварају вредности, дакао збавити произвођача и трошача, те умалити број непроизводних радника и увећати број производних“. У олки економским питањима сваки ће морати признати *обилну стручност* „Радника“ још и по самоме овоме угледном броју, а то ће, мислимо, довољно бити да му отвори врата и онамо где му се практичност или теоричност његових илантичних назора оспоравља буду. Цона му је само 60 гроша на годину или 8. еор. А претплата се шаље „Администрацији Радника“ у Београду, или коме је лакше уредништву „Панчеваца“, „Застава“ или „Црногорац“.

— Још каља да напоменемо један појав у новинарству београдском кој се ванредношћу својом већ јако прочуо. То је „Решето“, шаљиво хумористички лист, што га издаје Љ. Данчиновић у Београду, тра пута на месец а са деном годишњом од 24 гроша или 8. еор. — Овај лист је у својих 6. бројева стекао 84 парнице и преко 3400 уписника! Колико је по себи ванредно драг појав у Србији да се јавно изшарају и смешно решетају не само писари и начелници него и министри и да се, па прелику, пашара уредњак Видова дама, Ван, Ружа и т. д. на да се и ово и по дејима јасно навине збриндеговани шијупа, толико је ванредан појав да се око тога овако отимље она уста публика, за коју се обично држи да је цела у свету „мољавије“ и да она не ће и не може да трип пиваву слободнију реч. „Решето“ је тако егуваљно бабу „Ружу“ да ову не може више исправити ни сна то-павина знавчинога скута под који би хтела да се скриве! Али нам је дужност да овде узгред са своје страво оно-помеко уредништву да одбадује од сада све што би вређало чедност образованијих породичних кругова и да увек потражи од својих дописника јекства на потпуно истинитост онога што му причају, јер ће иначе доста и штете бити по саму стаар слободу, којој би овај лист хтео и могао само да користи.

Из књижарнице.

Прештавовна је из Гласника српског ученог друштва „Наука о језику и њезим задатак, са прегледом главних резултата етнологије и науке о језику у пас. Веседа Јована Вошковића. На светковини у великој школи, 14. Јануара 1871. у Београду. 48. стр. — стоји 10. гр. или 1. еор. Ко год хоће да има кратки а потпуно надрт оне важне и са свим нове науке која се нова наука о језику, тај не може пропустити да не прочуе ову Вошковићеву беседу. Не само да је у њој изложено сузреломе стање науке о језику и не само да су из наше књижевности наведени значајни споменици који су скончили са овом науком, него су побележена и сва важнија дела јевропска из којих се може иучити сузреломе стање науке о језику. Вошковић помиње како је и стара јединска књижевност развијала се у сва три дијалекта, као што данас бугарским, српско-хрватским и словенским дијалектом ишу

... која не смета и слободу му ку-... изводити од пода. Зар се то зови ре-... у чему се таква република разликује од... монархије? Та и Наполеон је сматрао... пореке као најверичу потребу! „Пој-... даље „Грр, сеињу дужност читати“ —... нашу команду; она не зли ни за какво... него за оно, што јуј ни заповедите. —... узрок овом рату, ми не нападамо, ни само... ни ред и закон“. Какво личиће! „Да... рату? Ко најнада на Париз, ако не Вер-

... око Париза траје још непрестано. По-... шениа. У Паризу прапе ужасно биркаде... осли зуутра непрестано и по томе комуна... да тај случај, ако је Версаљски онседну... запондилла железничким друштвима, да јој... да милошана франкама полаже.

... ипоу и Гренобу побуше расту; народна... да слуша Версаљца.

Версаљској скупштини прилиен је с огроми-... предлог, да се Грр огуновоћни, да у... е снаки оирут ставити у онседно стање... тика!

Једна краљевина нећ је успавивена збир-... себор. Вада се трудн да протурн своје... суваљ се ради тога снакојаким средствим... странац успавана се онет за своје кан-... одна ерпанка у Срени предажао оне: Пер-... Кристића, Грчића, Орбића, Тодборн, Ин-... Дмитријевића, Ротулина. У Загребу: Свентић, Јакшић; у Сегеду: Попаљ; у Кар-... Миланец.

Различности.

... Броју „Застава“ од оп. г. новина др. ... прилагљасе за допшћивање српско основно ... књижевника код министра „Турђини Ступ- ... њоу осталим нашим народима предлаже ... е перес од 20 еор. Према тако наложено ... иште је грађења школо у тужномо једном ... ле који степно под несносним јармом тур- ... је света од 20 еор., коју наш честити ... е срци за Пилчсво, млада и непатниа! ... да ће ту суму уписати само наша цр- ... ва, која је био некога времена 120.000 ... криво одређања, и остали грађани да ће ... припошана притићи у помоћ. Ми од сијој ... смо на ту цел. 8 еор. Ко је пољни да ... у то име, може се код нас јавити. ... брзатој учино је честити хрватски на- ... ич уредник Јован Пилчовић.

каже да је најбољи војсковођа онота нека, походнице онота лета Крапинске топице у Хрватској. Ту се великино за њега и за његову пратњу, у којој ће бити ишо генерала, големо приписеа.

— Клик „Нар. Поштом“ јављају приносила је 13. он. м. преко Карловца у Загреб читала чота босанских ускака — њих 88 са женама и децом — који су побегли из Босне, јер по могу ишо свесити турских зулума. Они иштују у Шабац у Србију, где су ишло стаљно настанити.

Књижевне вести.

Добномо угледни број „Радника“, листа што га у Београду издаје и уређује Јура Љочић. У том броју налазимо: 1) Програм; 2) Техничко разиње у Србији; 3) Париска комуна; 4) Дружини у Београду; 5) Пошми на противитику и 6) Извештај стедарско-браничарско дружини. Циљ је листу: Преобращај народа српског на основу материјалног благостања, образовања и слободу. — Радујемо се јако, што је овај лист покренут у Београду, то ће тако именуити ону ужасну празнину, на коју смо се толико мута морали ту-жжити: да т. ј. у Србији ни једног полит. слободног и независног листа нема, који би помагао народу, да дође до здравих појмова о себи и о својим одношајним и задатцима у држави. Позивајући уредничко и издавачко оного листа можемо рећи, да ће оно временом по-стати један од најбољих листова наших, али га по издани загушљива атмосфера београдског мајко. Ми га најтопаљко препоручујемо свима нашим сунајод-ницима с оно стране, нарочито пак онима, који су велики да добију здраве појмове о економским, дру-штвеним и држиним одношајима народа. Лист изла-зи три пута у недељу, а стоја на годину 8 е., на по год. 4 е., на 3 месеца 2 е. Претплата се шаље: „Администрацији Радника“ у Београду, а коме је згодније може свати уредништву „Панчевоца“ ојамо, које ће парубине извршити с најбољом вољом.

ОГЛАСИ.

Објава.

Код „Златног Лонгера“ у горњој вароши може се добити различита вина, ракије и особита сирћечи на мало и у велико.

1—3 ЈОВАН КРИСТИЋ.

Pancevo (Banat — Militärgrenze). Unter unsern nationalliberalen Journalen hat sich endlich auch ein sozialdemokratisches Blatt, „Radnik“ (der „Arbeiter“), Platz gemacht. „Radnik“ kam den 18. Juni d. J. in Belgrad (Serbien) aus der Presse. Es erscheint drei Mal in der Woche und nimmt fortwährend an Abonnentenzahl zu, und zumeist in dem unfreien Serbien.

Bei der Redaktion ist bis jetzt am meisten beschäftigt gewesen Svetozar Markovic, der es verdient, bei der Sozialdemokratie bekannt zu sein; denn er ist der Erste gewesen, der bei uns in serbischer Sprache die Prinzipien der Sozialdemokratie verbreitet hat. Verantwortlicher Redakteur des „Radnik“ ist der Ingenieur Pjotic. Außer diesen beiden Männern giebt es gegenwärtig noch Mehrere, die bei der Redaktion beschäftigt sind.

Was das Wirken der Sozialdemokratie hier weiter betrifft, so habe ich außer den Artikeln des Svetozar Markovic noch die Arbeiterassoziationen zu erwähnen, zu deren Gründungen die genannten Redakteure, Pjotic und Markovic, den Impuls gaben. Diese Assoziationen sind meistens in Belgrad und überhaupt in Serbien verbreitet; es steht weiter in Aussicht die Gründung etlicher Assoziationen bei uns, in Pancevo. —

Die ökonomische Lage insgesamt ist bei uns bekanntlich nicht so sehr verschiedener Natur hinsichtlich der einzelnen Klassen; denn die Industrie ist hier sehr klein, oder auch noch gar nicht ausgebildet und es ist so ziemlich das Verhältnis zwischen der Bourgeoisie und den Arbeitern ein gleiches. Demnach hätte die Sozialdemokratie hier nicht viel Arbeit zu verrichten, um die Verschiedenheiten zu ebnet — möchte man denken; denn ist aber nicht so, denn unserem Arbeiter kommt es „zu übertrieben“ vor, die Maßregeln der Sozialdemokratie zu begreifen, und das eben deshalb, weil er keinen erheblichen Unterschied zwischen dem verschiedenen Besitz findet.

*Der Volksstaat* о почетку излагања „социјалдемократског листа Радник“ и заслугама Светозара Марковића, „првог који је код нас на српском језику ширио принципе социјалдемократске“ (бр. 61, 29. јул 1871, стр. 3: *Pancevo*)

## ПРЕДПЛАТА

Са више страна јављају нам да смо оставили велики рок уписивања на „Раденика“ до 1. јуна ове год. Стога јављамо да ћемо лист и од половине маја одпочети, ако нам се претплатници што пре јаве.<sup>424</sup> Новце са именима уписника треба упутити на администрацију „Раденика“.

У Београду уписници се могу јавити администрацији „Раденика“ у кући г. Величковића гди је нова штампарија Стефановића и др. и код госп. Ђорђа Лазаревића, надзорника читаонице.

Уредништво „Раденика“<sup>425</sup>

*Јединство*, бр. 90, од 2. V 1871.<sup>426</sup>



[Светозар Марковић,  
БЕСЕДА О ОМЛАДИНИ]<sup>427</sup>

Пре неколико дана је вредно „побратимство” у Београду приредило друго „село” [...]<sup>428</sup>

Још је Св. Марковић беседио о „омладини”, па јој не прорицаше никаква опстанка у Србији, прво с тога што није казала под којим обликом хоће она уједињење и слободу српску, јер ово уједињење не жели само она него и сви остали људи; друго с тога што би много боље било да омладина остави књижевни рад и популарисање знања матици и ученоме друштву, које би дружине до сада много већма се развиле да није омладина организована; а треће с тога што ђачка омладина иде листом у чиновнике, а чиновници после неколико година отказују се од заставе под којом су некада били.<sup>429</sup>

Жао нам је што није било удесне прилике да се по свршетку програма проговори која реч више о овоме питању, али ми узимамо слободу да на ово прорицање овде приметимо троје: Прво, да свесно чиновништво у Србији не може имати друге мете но што је има уједињења омладина и да у часу кад се већина а особито вишег чиновништва заузме за општу ствар слободе, онда ће слабији људи савршено престати да „мењају веру”. Наука данашња иште да осим *неколико* чиновника на местима чисто политичким, који чиновници било у страној или у унутрашњој политици имају да заступају *личност* владину (као што су посланици, комесари и намесници окружни) сваки је други чиновник заступник само закона и само у кругу своје, као год и ма који други *занатлија* који што за државу израђује – па што могу да чине остали грађани, све је то и њему савршено слободно и по томе она радња или мишао коју он не би могао јавно заступати као такав чиновник не би је могао ни као грађанин! А да би чиновништво могло да извојује овакво стварно и беспристрасно глдање „озго” на државну службу томе наравно да ће припомоћи највише то ако оно покаже да не сматра ову службу за највећу милост на свету, него ако потражи начина да и мимо ње може самостално да живи и да ради. – Друго бисмо имали приметити да није истина да је омладина одузела снаге ученим друштвима, јер ова друштва имају више смер да раде на науци него ли на поуци и јер она посебице никад не би могла имати на народ толика утицаја колико га има слободно друштво свих српских крајева, као што је уједињена омладина. – Најпосле што се тиче одређене политичке заставе омла-

динске ваља нам приметити: да је ову заставу врло лако одредити и у вис подићи *онда* кад је већ омладина утврдила се на своје земљишту, даље: да омладина данас још има да сврши велики задатак да себе усаврши и препороди па онда тек позитивно да почне радити као нека снага, даље: да при свем том омладина има на својој застави уопште исказано демократско начело као израз *савремене науке* коју она заступа, даље: да је и Герценов „негативни” рад у Русији некада учинио врло много за пробуђење духа народног, даље: да омладина и не жели да остане усамљена нити да тражи славе у томе што би она хтела нешто што *нико други не ће* ни на језику а камо ли у делу – да је уједињеној омладини данас тек доба прикупљања, растења и бистрења, и ако искре будућности народ српски у себи има да и она не може „пропасти” него да ће се развијати и помоћу обавештења, искрене борбе и договора сама по себи и из себе *развијати* у једну потпуно одређену и сјајну целину.

*Млада Србадија*, бр. 10, од 10. V 1871.



## У БЕОГРАДУ, 31. МАЈА

По правилу, да никад никоме шкодити не може кад се упознаје с природом оне ствари, која, ако у датом тренутку и не прети му ништа, опет у другом, доцнијем времену баш на њега може навалити, ми ћемо овде својим читаоцима проговорити неколико речи о једном злу, које се тек пре неколико дана показало у Европи у свој страхоти својој.

Свак ће се напред сетити да ми мислимо о комунизму, који је престоницу француску претворио у прах и пепео. При томе ћемо бити са свим беспристрасни и хладнокрвни, као што приличи ономе, који само разумом – ако и малим – ради а не страстима.

Понајпре да се запитамо: ко је родио идеју комунизма? На то одговарају прибрана несумњива сведочанства: отац њен је тајно друштво „интернационал“, коме је главно седиште у Лондону, и које својих органа има свуд по Европи – чак и на доњем Дунаву.<sup>430</sup> Ово друштво задахнуто је мишљу да свет у садашњем свом облику не треба више да опстане; њему је мрско све, што год има у данашњем европском човечанству: установа брака, право сопствености, право имати добара, установа монархијска, опредељење различитих разреда друштвених, установа цркве, власт грађанска, власт духовна, власт школска. „Интернационал“ не поштује науку, не мари за уметност, презире преимућства и права, знања и интелигенције, што човеку прибављају у свету вишег значаја и положаја. Он пориче државу, у којој ред и закон мора владати, идејала свог види у подељењу државе на безбројне општине,<sup>431</sup> које би се руководиле по ћефу маса, невежаства, материјалног насиља. Овом је друштву свака умна врлина мрска, јер умна врлина не ће штети да свагда остане доле, већ ће се посредством генија свог уздићи горе – а тога не треба да буде: човечанство мора представљати масу убожеску у сваком погледу, јер само онда апсолутна једнакост је може бити до некле могућна.

То је у кратким речима природа „интернационала“. Апостоле своје он шаље на све стране света, а у Паризу имао је са свим велик број изасланика и најемника. А то је и природно: у овој вароши је било до триста хиљада раденика, људи који су трудом својих руку заслуживали хлеба, а оваки људи никад нису задовољни, јер и они желе да уживају ово или оно, да имају ово или оно; пошто пак за то немају ни умних ни материјалних средстава, то су незадовољни и готови увек пристати на рушење онога што постоји, надајући се да ће онда, у општој поплави, неколико капљица и на њихову воденицу доћи.

Комуна париска беше рођено чедо овог „интернационала“. Шта је комуна учинила? Ево шта: 1) уништила је државу, прогласивши Париз са свим за самосталну варош, и поставивши чак и министра спољашних послова; 2) прогласила је – *de facto* – сваког човека од умног значаја бесправним створењем, које се може убити без парнице и суда – погледај убијство Бонжана, Шадеја и других; 3) уништила је право имања – види шта је урађено с француском банком, с банкарским кућама; 4) уништила је право и светост вере – види пљачкања по црквама, убијства црквених слугу, архиепископа париског и т. д.; 5) осудила на смрт просвету – види шта је учињено с библиотекама, вандомским стубом, лувром и т. д.; 6) уништила обрану и заштиту закона – види безбројне жртве, које су пале по јединој суверенској вољи париског полицајног начелника Ригоа; 7) напослетку припознала је да се ради њеног одржања може сва повесница, која се у париским монументима оличавала, имање и живот милиона сународника предати пламену и ножу. Треба припознати: да је комуна била достојна свог родитеља!

Сад нека нам кажу наши читаоци: није ли „интернационал“ највеће зло, које се само даје замислити? Он ће не само да убије дрво живота народног, већ и корен да му затре.

А ово зло хоће свуд по Европи да се настани. Сада на више места има људи, који јавно кажу: „Комуна париска није умрла, већ је само заспала, па ће се из тог сна опет дићи.“ Сада већ и онде, где за комунистичка начела нема ни места ни узрока, диже се глас, који, као по заповести,<sup>432</sup> брани сва она гадна и срамна дела, која је комуна у Паризу починила, и која – по овој обрани – законита су и спасоносна, па за њих не треба никог казнити, те тако онда и кривични законик и апсане су ствари са свим излишне. Сада се већ и онде, где управо раденичког разреда и нема,<sup>433</sup> појављују заштитници пролетарија, за које веле да су имали право библиотеке и уметности предати пламену, „јер на што је раденику књига, кад не уме читати?“<sup>434</sup> Сада се хоће а – унеколико и допушта се<sup>435</sup> – да се сипа отров у оне одношаје, који су до сада били здраве и корисне природе. Грађанство има нову дужност: оно треба да стане на браник својих најсветијих интереса; друштво мора добро да пази на оне, који за рачун „интернационала“ и у хатар његових сврха раде.

И ми треба ово зло добро да проучимо, свестрано прегледамо, јер има стихија, које би га радо пресадиле и на наше земљиште.

*Ко добро напред види, нема после узрока да плаче.*

*Видовдан, бр. 115, од 1. VI 1871.*

## У БЕОГРАДУ, 4. ЈУНА

Не може никакве сумње више бити: европско човечанство мора да се спрема на велику, очајну борбу с најсмелијим и у исто време најдивљим непријатељем, какав је икад на њ устајао.

Немојмо се варати, и гледајмо истини, ма какве она црне боје била, неустрашљиво у очи: „интернационал” не иде за тим, да се садашње друштво реформише, већ да се с лица земље збрише. Сведочанства, која су баш последњих ових дана о његовој суштини и његовим тежњама на видик изнесена, не дозвољавају ни најмању сумњу о овој тужној истини.

Кад бацимо поглед на најстарија времена, у која нам ум у опште посредством повеснице може продрети, ми ћемо увидети, да су стубови и ондашњем друштву били: *вера, ауторитет*<sup>436</sup> и *породица*. Не може бити народа без вере, не може бити друштва без ауторитета, не може бити човечанства без породице. Раскините ове алке – и ланац ће се, који људски свет одржава у границама слободе и закона, распасти на хиљаде и хиљаде комада, и свет ће се претворити у развалине, које не ће више никад моћи да се скупе и саставе у органску целину. Геније човечанства проливаће сузе над упропашћеним родом људским...

„Интернационал” је изрекао смртну пресуду свакој вери: он истерује Бога из срца и појмова људских! Без Бога – нема вере, као што без душе нема живота, као што без сунца нема дана, као што без родитеља нема деце.

„Интернационал” не припознаје никакве владе, никаква ауторитета; он анатемише, предаје убијству сваку власт. Без власти нема реда, нема сигурности, нема друштвеног опстанка, нема земљишта за народно-државни живот, као што нема воћа без дрвета, као што нема траве без земље, као што нема човека без крви.

„Интернационал” брише установу брака – уништује породицу у самом корену. Без породице нема просвете, нема човечански достојанственог живота, нема оних узвишених осећања, која људски род уздижу над скотским, зверским, животињско-дивљим.<sup>437</sup> Дакле: „интернационал” хоће да сруши овај свет што постоји – а шта да постави на пепелу и развалинама његовим? Ништа. Јер оно, што „интернационал” хоће да створи, није за живот, није за опстанак: „интернационалов” свет удавиће се у потоцима крви, коју ће сам проливати.

Јел’ било икад људског друштва ма у којој страни света тако нападнутог, таквој опасности изложеног, као сада што је европско? Никада, никада и нигде.

Из овога произилази да се европско човечанство мора наоружати законом па да у својој средини уништи опасни отров, који се ту угнездио. Понајпре имају народне законодавне скупштине најсветију дужност, да издаду законе који не би допуштали да се у народној утроби утемељи такво смртоносно семење.<sup>438</sup> Против „интернационала”, његових начела и његових присталаца треба издати најстроже законе. Где се борба започиње за живот, ту се она мора терати с енергијом и великом одважношћу. У томе нам сам „интернационал” даје примера. Он не зна за снисходљивост, не зна за милост, никоме не прашта: он све посвећује уништењу, без икаква бола или срдачна саучешћа. Народи не могу бити разбојници – али не треба да су мекушци. Они треба да се наоружају законом – али извршење закона мора бити потпуно, без изузетака и без икакве слабости. За тим све европске владе треба да предузму заједничке мере противу заједничког непријатеља. Онај, који је поставио себи за задатак да поруши све основе друштвене, сав темељ садашњег човечанства, који запаљену буктињу држи у руци, готов да цео свет преда ватри и пепелу – тај је заиста непријатељ свих народа и против њега треба сви да устају слојно. Као што је извесно да „интернационал” чак и на доњем Дунаву има своју полицију, која бележи и у црну књигу заводи сва имена, с којима су скопчана имања, знатности или уопште нешто, што извесна лица чини важнима („Тајмс” је наимерекао да „интернационалови” агенти морају достављати попис поглавитижих трговаца, занатлија, капиталиста, земљодржаца, и уопште имућних људи), тако не подлежи сумњи да се и ту мора тајним непријатељима и потоњим рушиоцима наших вароши, цркава, манастира, школа, јавног морала, породице и т. д., погледати строго у очи, посматрати трезвено у лице. Свака слабост владина биће злочинство, биће издајство противу свих светих интереса народних, културних, религиозних и т. д. Слика запаљеног Париза треба да им је вавек пред очима: катастрофа, која је француску престоницу снашла, нека служи поуком, страшном и неизгладљивом, свакој влади.<sup>439</sup>

Ми смо за слободу и законитост, и далеко је од нас мисао, да подражавамо комунцима, – ма и у име других начела. – Али кад се овако јасно обелоданило да „интернационал” тежи да упропасти државу, народе, веру, породицу, просвету, права личности, право наследства, право имања – онда питамо: шта да се учини па да се ова неизмерна опасност од Европе отклони? Ништа друго, већ нека се уништи разбојничко друштво „интернационал”, и то свака влада код своје куће. Опасна болест се усијаним гвозђем лечи!

Која би влада то забравила, нек зна, да ће тим својој земљи судбину Париза спремити – па нека зна каква њу одговорност чека пред Богом и народом!

Видовдан, бр. 119, од 5. VI 1871.

## ЗВАНИЧНА ИСПРАВКА

„Раденик” је у 2. свом броју донео један чланак<sup>40</sup> у коме каже како су му дошле вести из Србије, а нарочито из смедеревског и београдског округа, да је народ тамо „дотерао до просјачке торбе”, да народ и у обична времена има „само толико, да се хлебом зарани” да је сад постао пљачком капиталиста, које „Раденик” све без разлике у зеленаше увршћује и т. д.

Овај мали чланак „Радеников” пун је замашних неоснованости.

Ево како управо стоји ствар о којој је у поменутом чланку реч: лане је у неким крајевима наше отачбине, због премноге кише, летина доста лоше испала. Влада је по дужности узела да брижљиво пази хоће ли се показати какви знаци да народ услед тога што пати, како би се сходне мере могле предузети.

На срећу, озбиљни знаци какве опште патње нису се појавили, осим што се с почетком зиме само у *подунавском срезу* окр. смедеревског поједини људи почеше да задужују ради изране.

Чим је ово последње влади до знања дошло, одмах је министар финансије<sup>41</sup> (још у Децембру пр. год.) издао властима наредбу: да кошеве општинске отворе и потребним људима хране из њих даду, да народ својски посаветују, да се за израну не задужује у приватних капиталиста који прекомеран интерес траже, већ нека се обрате Управи фондова где ће им се зајам преко реда и пре свију осталих зајмотражилаца дати; властима је у исто време наложено, да потребитим људима при нужним корацима за зајам из Управе фондова чине све могућне олакшице.

Осим тога, влада је учинила и један други корак. Оним окрузима за које се знало, да су лањском летином најгоре прошли, министар је финансије у име владе понудио из државне касе знатне суме новаца да се раздаду у храни оскудним сељанима *на зајам без интереса*. Влада је од народа тих округа добила изјаве захвалности на указаној бризи и готовости на помоћ, али у исто време *и изјаве да та помоћ није нужна*. Шта више, из смедеревског округа, у коме је по „Раденику” народ дошао до просјачке торбе, јављено је, да та помоћ није нужна с тога, што народ тамо има довољно стопе, а ова је на доброј цени, и што су тамо наднице тако високе, да сваки ко хоће, може да заради далеко више но што му треба за израну. Само из београдског округа јављено је, да у неколиким општинама има *појединих* лица, која би се радо послужила

за израну новчаном помоћу, коју им држава на зајам нуди. Па на ту је целу началништву окр. београдског и отворен кредит од 3000 дук. цесарских.

Као што се дакле види, нити је истина да је народ дошао до просјачког штапа, нити је истина да је услед рђаве лањске године наступила глад, па није истина ни да је народ постао „пљачка капиталиста” – зеленаша. Баш и они које је лањска година сасвим омахнула, нису имали нужде да се начине, како „Раденик” вели, „пљачком капиталиста”, јер влада се постарала те су им стојали отворени ови извори за помоћ: 1., зајам у новцу из општинских каса; 2., зајам у храни из општинских кошева; 3., зајам у новцу из Управе фондова; 4., зајам без интереса из државне касе. Ако су се и поред свега тога, и поред добрих надница, неки сељани задуживали у приватних људи плаћајући висок интерес, за то не може пасти одговорност на владу, која нити хоће нити може да слободним грађанима забрањује да узимљу зајам онде, где они сами налазе да је за њих најпробитачније.

Изложивши тако читав низ неоснованих потврђивања, „Раденик” на послетку с подсмехом узвикује „*Ето какав нам је економски напредак!*”

Кад су предпоставке неистините онда и закључења не могу бити друкчија, већ неистинита. „Раденик” ваљда не мисли озбиљно да прави владу одговорном за кишно и сушно време. Да је он хтео ствар озбиљно и непристрасно да проучи и оцени, онда би и до другог закључења дошао. Јер кад у једној земљи после тако лоше летине, ипак наднице стоје високо, стока на цени и народ коме влада нуди новаца на зајам без интереса ради изране, изјављује да му није нужна таква помоћ, онда је очевидно да тај народ стоји данас тако, да без ванредног напрезања може да прође кроз кризу, кроз коју пређе без велике патње и без ванредне помоћи у великом размеру, није могао да прође. Је ли то напредак или назадак, и ако је напредак, да ли заслужује онај подсмех „Радеников”, то нека сами читаоци пресуде.

Свакојачко пак, узевши у опште економно стање наше земље у обзир, очевидно и цифрама може се констатовати напредак; па нити су потребни страни публицисте да га и од своје стране констатују, нити су домаћи у стању доказати да га нема, ма како за то били расположени.<sup>42</sup>

Београд, 5. Јунија 1871. год.

Раденик, бр. 4, од 8. VI 1871.

## АЛА СМО КРОЈАЧИ

Да наше себичне цели постигнемо, ми увек имамо вештака, да подилазе са оне стране, од куд највише боле: па имамо их и такови кои би сво Србство под турским јармом стенеће за један мах ослободили. А опет реч „да ништа не радимо” њима је тако лако изустити, као кад чашу воде попију. И невешт човек свима себичним целима на просипање оваки саможиви фраза занста помисли: та то су патриоте какви иј ни један народ нема.

Шта више имамо и отпаднике кои јошт тврде да жеље нису имале код нас дубоког корена да нашу браћу Бошњаке ослободимо.

А каквих ми вештака имамо и какви јошт неће бити, да бацимо на страну и само да се задржимо код они отпадника кои тврде за наше жеље да нашу браћу Бошњаке од турског робства ослободимо, нису имале никада право корена.<sup>443</sup>

Отпадници добро знаду иако противно тврде ово:

Наше народње песме давно су већ тако развиле жиле да се народ у Турској од зулума турског ослободи и само су се те жиле у Србији тад почеле сушити, кад разкнез. А. Карађорђевић издаде саветнике србске, кои су тели дићи народ противу Турске; па иј у њебетима одпрати у Цариград. Ова околност поред остали наши погрешака страним утицаима произведена што смо Обреновиће удалили, спреми Карађорђевића из земље те дођоше опет Обреновићи на владу. Од 1858 године Србија се тек поче спремати јаче, али нас опет затече бомбардање Београда за рат неприправне. Од тог доба Србија се поче спремати журно и систематички, па се и данас спрема и спремна је тако, да може дјејствовати на ослобођење страдајуће наше браће у Босни.

Али сама спрема није јошт то да се даде дунути па да сама спрема отера Турчина у Шам. Да се рат води иште се време, ишту се околности, а не тек тако. Лудо одвести народ на касапницу, то не само да уму отпадници него сваки.

И само то што смо се само спремили пуштене су јаке жиле да ослободимо нашу браћу Бошњаке. И ми иј хоћемо и мораћемо ослободити, али на сваки начин онда, кад је томе време, да иј не бацимо у горе зло; ако иј небудемо у стању ослободити, па да им направимо кланицу у кући да нас и мало и велико проклиње.

Код год каже да се наше патриотство не простире дотле и главом платити за своју браћу, за мене је онај само подкопач свога огњишта и

врши неки вид издајства. Јер као што у велом народу сваки дан расте све јача љубов према Бошњацима, да им се једаред братска рука пружи; тако исто ко није слеп невиди шта и сами побратими<sup>444</sup> чине на постижење ове цели. Али у добу које је баш данас нема изгледа користни за страдајуће Бошњаке. Такво време непада изненада и ако Бог оће ми смо на прагу велики догађаја па ће се онда видети, да ли није тако као што ја велим, или као што одпадници говоре.

Сардинија је у невреме водила војну противу Аустрије па је и скупо платила, а такав рат са Турском и ако су одпадници, ваљада желели не би своме народу.

Нама нетреба ја мислим да је огледало Сардинија па ни Крит како су пролазиле што су се у невреме почињале, већ треба да нам је огледало Пруска. Пруска се спрема и спрема и сви су јој се подсмевали што ништа не ради, и само кад су јој повољне околности наступиле, она је на Аустрију грунула па је и победила, на Французку напала па је и смождила.

Рат се само онда води, кад су све околности при руци, па зато мислим да ћемо и ми онда рат са немилима имати и нашу браћу на бој повести кад нам околности кажу и нећемо ваљда слушати кад коме на ум падне, па да прођемо као Сардинија 1849. године.

Ја мислим да се за такав корак ми имамо и начега другог обазирати, што и сами отпадници знају и (поњају), ако не желе да навучемо себи беду. А оно подметање „стварати чиновнике и пандуре”, само простим букачима доликује и само отпадници у стању су изнети да Србија на Истоку друге мисије нема.<sup>445</sup>

Овако изношење није ништа друго но простачка клевета, особито кад се сетимо они тврди речи: *да ће се побратими трудити да Србију младоме кнезу предаду јачу и ширу.*

Овај последњи израз наведен је само зато, да се види куда засецају одпадничке тежње, па да једаред увиде да и у свима гранама нашег стаљежа има и жеље и тежње да се наша браћа Бошњаци ослободе. И кад се баш сад кад отпадници желе не би могле остварити због околности, биле би мелем за страдајуће Бошњаке, да им се ране јошт горе не позледе.

*Ко год на време не рсже тај никада плода не берс. Прво долази време па онда право ратно.*

Овим резонима мислим да је одпадницима и сувише доказано да су и жеље и тежње код народа србског за ослобођење Бошњака и само што наш народ има велико поуздање у своју владу не троши силу у невреме у празној ларми, већ чека време да се позове.

Но ако се одпадници боје Беча, да он шта у Босни не произведе – ја им могу дати муштулук, да је бечлијама сад стало више до самог Беча, нежели до Сарајева.<sup>446</sup>

И одпадници знаду све то да је овако, али кад би тако признавали, онда они не би били одпадници но сложна браћа, а као сложна браћа не би били кројачи свои интереса одевени у лукаву одећу за благо своје.

Та артија је најмирнија ствар на свету, јер трпи сваког да по њој пише шта хоће: али ако је хартија и трпељива, наша срца треба да су праведна; па да не изливају своју мржњу на начин који нас издаје као себичњаке те да каљамо све без разлике и да бацамо сумњу о нашој горећој чезњи и великој братској симпатији према Бошњацима. Сви хоће рата а само кројачима и одпадницима пуна су уста рата, кад за рат нису изгледи, а кад наступе изгледи за рат, они се рата извлаче и вичу да није време ратовања: „Застава” је на сва уста викала рат, а кад Бокелџи устадоше ни један од свију одпадника не оде им у помоћ него осташе код Беле лађе<sup>47</sup> при доброј чаши вина.

Хоћеду ли одпадници рата – рат као да је на прагу и само ако хоће рата да кроје, врло га лако скроити могу, ал’ мени се чини да њима није до рата, него до лепши чакшира како би себи скроили.

*Ружа*,<sup>48</sup> бр. 21, од 11. јуна 1871.

### [ИМА ЉУДИ]

Има људи који веле да комунци нису харали ни плачкали у Паризу,<sup>49</sup> а неће да кажу да је у Рошсфоровом квартиру највећа част крадени Тијерови ствари нађено.

*Живила лаж!*

„Ваљани и прилжни цртачи који све наопако уме да црте” особити се траже и до краја овог месеца могу наћи места при уредништву „Раденика”.

Чујемо да је „Интернационал” свуда већ положио јаја под квочке, које ће да излегу скорпије; али се и код нас склопило друштво које ће ове квочке заједно са скорпијама да потамани.<sup>50</sup>

*Ружа*, бр. 21, од 11. VI 1871.

## У БЕОГРАДУ, 12. ЈУНА.

Рат између оних, који хоће нов свет да подигну на развалинама садашњег и свецелог друштва, које данас живи и које наравно и даље хоће да живи, већ је започет, и то – морамо додати – на отворен начин.

„Интернационала” до сада се стидела откривати јавно своје последње цели: смоквеним листом још се старала да прикрије унутрашњи рад свој. Али пошто ју је свет већ у Паризу видео на самом делу, то јој више није потребе образину држати на лицу, и сада свету, који је осудила на смрт посредством ножа и ватре, каже јавно да ће на њ јуришати, и до последњег издасаја да попустити не ће.

Шта треба да чини друштво? Кад је непријатељ изишао с отвореним образом на мегдан, друштво се мора с њим у коштац ухватити. Логика, коју руководи друштво, врло је проста: кад сам нападнут, морам се бранити, иначе ћу за цело погинути. Најбоља одбрана је пак – нападај. Сам рушилац свега оног, што је до сада било за човека свето, мило и драго, каже да ће борбу започети без милости и попустљивости, да није ни мало победен, већ да је у крви својих присталица у Паризу нашао нову силу да тек праву борбу на живот и на смрт започне – шта онда остаје друштву друго, већ да равним новцем „интернационали” плати? Цена је борбе веома велика: победитељ ће или сачувати просвету, веру и морал хришћанских народа, или ће све ово збрисати, као што се крпом брише прашина са стола – каква награда друштву, које хоће да свет, веру и језик својих отаца сачува! А каква награда очекује „интернационалу”, ако би победила па узможе пливати у крви као риба у води, уживати гледајући како је историја од хиљаду хиљада година пропала у страшном пламену.

За то свака страна наоружава се за последњи бој. Од Париза до Пеште владе су предузеле мере да не даду маха онима, који су се с беспримерном у људском свету зверском страшћу заклели, да тек онда положе оружје, кад место људи буду лешине, место црква згаришта, место дворова псепео, место просвете дивљаштво, место науке варварска грубост, место света развалине. Енергија није ту тек потребна ствар, већ питање живота: нема сумње да ће победилац бити онај, који буде најенергичнији.

Нашем столу ни једно зло није уштеђено. Али за то ако нараштаји, који у ово доба живе, буду на висини свог положаја, то ће и вечна слава облетати њихов спомен у светској повесници. Борбе је доста

било у свету, али кад се устајало на народни живот? „Интернационала” има заставу, под којом сви могу стати – али као безличне ствари, као створења без народности, без породице, без вере, без срца и душе. Који ће Србин хтети да изгуби своју дивну, драгу и предрагу народност? Који ће Србин хтети да се лиши оне благоговене, слатке и узвишене вере, која га је кроз хиљаду хиљада патњи провела здрава, читава и неповређена? Који ће Србин узети славну књигу своје историје да је баца у ватру? Који ће Србин хтети да се породица упропасти, да се морал убије, да се божанска мисао истисне из света, који би постати могао обиталиште скотско? А што не би ни по што хтео да учини Србин, то не ће дати ни Француз, ни Италијанац, ни Немац, и никоји други народ. Али наравно нема пшенице без кукоља; „интернационала” ће задобити и већ задобија за своје колико будаласте толико и опасне планове присталаца у средини сваког народа. Где нема људи, којима је савест непозната, којима је врлина родољубља страна, који према свим законима и интересима општим стоје у непријатељском положају? „Интернационала” рачуна на најрђавије стихије људске – а оваких доиста има на жалост подоста. Али заборавља да се свет не састоји само од ђубрета, заборавља да у средини сваког народа има доста и људи са срцем, душом, мишљу, вером, родољубљем, поштењем, моралом – па ови ће бити борци противу ње – и победиће је.

„Интернационала” и њени апостоли чак и код нас хоће да се правдају и да њу оправдају тиме, што су бајаги и краљеви доста зла починили па ето опет владају.<sup>451</sup> Краљеви су заиста и починили доста зла – али кажите нам да ли нису и добра учинили? Краљ (или цар – то је све једно) био је онај, који је Христову веру увео у државу, и њу тиме обезбрижио, – краљеви су били и они, који су народе подигли и у Француској, и у Немачкој, и у Италији, – а и код нас је краљ (кнез) био, који је Србију спасао и опет краљ (кнез) који је ослобођењем испод туђих топова очисто тсмељ за материјално благостање, – краљ је био, који је књижевности дао полста – то је био краљ Лудовик XIV. У Француској, а други краљеви у Европи то су исто чинили, – краљ (или краљевски син – наш свети Сава) био је онај, који је просвети отворио поље, рашчистио путове – но доста: кажите нам какво добро нису краљеви учинили на свету? А што је „интернационала” учинила? Париз је оличено сведочанство онога, што она може да учини. Разлика је између краљева и комунаца грдна: они су међу безбројним мноштвом добрих учинили и злих дела, – а комунцима је начело – чинити зло, убијати и материјални, и културни, па и морални свет... Бадава се труде који хоће злочинства да оправдају, на која и сунце се стиди бацити својих зрака.

Немојмо заборавити: „интернационала” хоће да учини убијство, убијство, коме од Адама није било равна. Она хоће да убије своју прошлост, садашњост и будућност свих народа! Ко воли гробове својих отаца, ко воли народност и њену будућност, ко верује у Бога и Исуса Христа, коме је морал светиња, коме је поштење начело – ти сви морају устати противу општег непријатеља – па за цело ће и устати!<sup>452</sup>

## СА БЕЛОГА ДУНАВА, НА ВИДОВДАН

[ I ]

[...]

У бр. 3. „Раденика” стоји: „да ће „Раденик” са народном странком Срба и Хрвата бити донде, док је њина радња управљена на то: да садање Аустрије нестане”.<sup>453</sup>

На то би се дало доста шта рећи, но ми се томе не опиремо, али би и обратно захтевали. Може бити разног мишљења о том, која од двеју држава на Истоку пре може или треба да падне, или да се обе у један мах, али ако је према каквом интересу Русије Аустрија прва на реду, то интерес, или бар снага Јужних Словена, а нарочито Срба има други рачун. Док се ми будемо препирали о томе: да ли јединство иде пред слободом, или треба да слобода иде пред јединством народа,<sup>454</sup> а не схватимо да је то у нас истоветно, и да је једно другоме услов – донде оба болесника могу ако ништа друго, оно наше поколење преживети. У том истом броју вели се: „да је *јасно* да сувремено колено, или боље рећи два колена која се стичу: остарина и омладина, *конзервативци* и *либералци*, имају мисију да произведу што више начелника, капетана, писара, пандура, практиканата итд.”<sup>455</sup> Наравно, треће колено: то је које сад наступа, и то ће јамачно бити *нова омладина*.

Држим, да ће се сваки родољуб радовати да настајуће колено буде и боље, и сретније, и успешније – али читаво једно садање колено тако, и то без основа осуђивати, то не да је *претерано*, него није ни *дотерано*. „Либерализам” и неке *фракције либералаца*, то неће бити једно и исто, као што и комунизам, или пошто и политички комунизам још у либерализам спада – као што и сам чисти социјализам и комунизам није истоветан са петролејом, и паљевином. Ово буди узгред речено, да се без невоље не излажемо опасности, од које иначе не зазиремо, да се сродна колена једно на друго међу, док има конзервативаца постојећег стања и у земљи и у Турској, да се и у нас не понавља да као у Прусској либералце Швајцерове социјалисте, а ови оне у стан Бизмарковаца и нехотице стерају, или бар воду на воденицу ових затерају. – Код великих народа може то да прође и без опасности за будућност целине.

Је ли пак речена мисао у нас све *тихо* и *крадом* изрицана, као да се *плашимо од наше савести* – то ће наша публика боље знати. Ако се отвореније и жешће не изриче, неће бити крива *плашња од савести*, него нешто друго, што и „Раднику” пречи: да социјалнодемократске и

републиканске мисли и тежње тише и скривеније у Србији распро-  
стире. Још једанпут, треба пазити не само шта се, него и коме се каже,  
јер ми ако ођутимо доста шта непријатељима слободе, не можемо рав-  
нодушни бити према онима за које се радујемо да и даље корачају –  
али од којих се баш зато не можемо и не смемо прескакати дати.

Застава, бр. 71, од 20. VI 1871.



## СА БЕЛОГА ДУНАВА, НА ВИДОВДАН

[ II ]

У 42. бр. „Панчевца“ у поговору на комунистички манифест читамо и ово: „Говорило се приликом покрета у Паризу, о комунизму и социјализму, о тежњама комуне и о интернасијоналу – али с малим изузетком неки наши новина, *ужасно површно*. Да се наши писци и даље не би излагали опасности, – а ја држим да је за писце то зајиста опасност – *да им се рече, е су површни* итд.” Не знам, које се расправе у том погледу међу површне држе – али ако би за писца била – не знам каква – опасност осим повређеног својељубља, да му се рече, е је површан, не би била за саму ствар, само није доста рећи него и показати; и с те стране могла би свака друга или следећа поворка сами разни социјалиста и комуниста једна другој пребацити, да је површна. Међутим, мислим да српском народу социјалистично и комунистично питање није до ноката догорело, и да ће омладина српска имати и пречи ствари. „На лањској скупштини појави се покрет *новог живота*” – наравно кад сваки нов покрет броји од часа, кад он у живот ступи. „Обично се до сада говорило: *напред!* – а где? – то се није умело рећи.” Збиља? Па што нам писац не рече. Међутим, ми који смо десетину година радили, остајемо при том, да знамо куда напред идемо.

Застава, бр. 71, од 20. VI 1871.

V

## БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

<sup>1</sup> Овај спис припада групи Марковићевих написа којима се непосредно израчунавао с либералима у Србији и посебно с Владимиром Јовановићем и његовим утицајем у Уједињеној омладини српској (видети: *Изјава* и *Млада Србадија*, стр. 88 и 122-131, II књиге овог издања, као и текстове који следе у овој књизи).

Као и остали савремени листови и *Панчевац* је имао рубрику „При-послано” у којој је објављен овај Марковићев рад. Ову рубрику је пратила стална напомена: „Све, што под овом рубриком излази, пуштамо на јавност онако како нам се пошље; зато не можемо примити на себе одговорност ни за облик ни за садржину овакових уствари. У.”

<sup>2</sup> Одговор Владимира Јовановића *На „критику” коју је „Панчевац” донео о „садржини и правцу” „Младе Србадије”*, објављујемо на стр.189-196 ове књиге. Марковићев текст *Млада Србадија* објављен је у II књизи, стр. 122-131.

<sup>3</sup> Из даљег Марковићевог излагања види се да је реч о др Владану Ђорђевићу, у то време студенту медицине у Бечу.

<sup>4</sup> Већ смо споменули у белешци 175 II књиге да је Јовановићев текст чланка *Основи снаге и величине српске*, објављен у прва два броја *Младе Србадије*, износно две трећине укупног обима тог рада. Исте године он је штампан и у посебној књижици са посветом сину Слободану.

<sup>5</sup> Мада је у белешци 167 II књиге већ споменуто да је реч о допису *Застави* (бр. 60, од 24. маја 1870), овде га дајемо у целини: „V. Градац, 17. маја. Читам у 'Панчевцу' неке изјаве од Светозара Марковића. Што се тиче 'Младе Србадије' ваљ'да би брат Светозар нашао органа, да подробно прокритикује *садржај* њен, кад је нашао за добро, да коју милостиву реч баца у томе са циришке висине. Ако нигде на другом месту за цело му је 'Панчевац' отворен.” Опаска да ће *Панчевац* уступити Марковићу простор била је на месту; у појединим бројевима Марковићеви написи заузимали су највећи део овога листа (видети нпр. бројеве 47-51 из јуна и бр. 69 из августа 1870).

<sup>6</sup> Видети *Питање уредништву „Заставе”* Светозара Марковића (стр. 86-87. II књиге).

<sup>7</sup> Видети чланак *Критика на „Младу Србадију”*, који следи иза овога.

<sup>8</sup> Наводи Јовановићевих речи.

<sup>9</sup> Оба текста дата су у II књизи, стр. 27-67.

<sup>10</sup> Реч је о књизи *Les Serbes et la Mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient* (Paris 1870); поједине делове из ње пренеле су *Млада Србадија, Србија и Застава (Срби и позив Србије у Источној Европи)*.

<sup>11</sup> Поред Марковића и Јовановића, разговору су, по свој прилици, присуствовали и Ђура Љочић, Петра Велимировић, Никола Пашић и Светозар Видаковић.

<sup>12</sup> Карактеристично је у том погледу писмо Светозара Марковића и његових другова Владимиру Јовановићу (видети стр. 217 I књиге).

<sup>13</sup> „Пријатељ из Беча” – видети белешку 3.

<sup>14</sup> О „шеврдању” Владимира Јовановића више уз чланак *Народна странка пре и после омладинске скупштине* (видети стр. 209-213 ове књиге).

<sup>15</sup> Ово заједничко писмо *Застави* није пронађено.

<sup>16</sup> Ни ово писмо Светозара Марковића није пронађено.

<sup>17</sup> Исто.

<sup>18</sup> „У прошли петак вратио се Владимир Јовановић из Београда у Нови Сад. Поговара се да ће бити постављен за српског агента у Цариграду” (*Народни пријатељ*, бр. 3, од 19. јула 1870, стр. 4).

<sup>19</sup> О Лиги за мир и слободу видети Марковићеве текстове у II књизи, стр. 7-26.

<sup>20</sup> Ова преписка није пронађена.

<sup>21</sup> Текст тога чланка видети у II књизи, стр. 222-223.

<sup>22</sup> Ово Марковићево писмо видети у II књизи, стр. 173.

<sup>23</sup> Ово писмо Владимира Јовановића није пронађено.

<sup>24</sup> Марковићево *Отворено писмо редакцији „Србије”*, послато *Застави* није сачувано.

<sup>25</sup> Овај текст дали смо у II књизи, стр. 232-236.

<sup>26</sup> Изводи из књиге Владимира Јовановића, видети белешку 10.

<sup>27</sup> Реч је о Марковићевом чланку *Политични и економни положај радничког сталежа у Србији* (видети стр. 72-85. II књиге).

<sup>28</sup> Јовановићев чланак доносимо на стр. 194 ове књиге (упоредити наводе).

<sup>29</sup> Светозар Марковић мисли на предстојећу Пету скупштину Уједињене омладине српске, која је одржана од 27. до 30. августа 1870. године у Новом Саду; до предложене арбитраже није дошло (више видети у белешкама уз чланак *Народна странка пре и после омладинске скупштине*, стр. 209-213 ове књиге).

<sup>30</sup> Јовановић је на ову критику одговорио у *Панчевцу*, бр. 79, од 11. октобра 1870 (видети стр. 222-223 ове књиге).

<sup>31</sup> Марковић је најавио овај чланак (видети текст уз белешку 7).

<sup>32</sup> Видети белешку 1.

<sup>33</sup> Упоредити текст Светозара Марковића и белешку 169, стр. 122 и 284 у II књизи овог издања као и текст писма А. Хаџићу и М. Димитријевићу, стр. 131-138 ове књиге.

<sup>34</sup> Све цитате из одговора Владимира Јовановића упоредити са стр. 190 ове књиге.

<sup>35</sup> Ово Марковић наглашава јер му је Јовановић пребацивао да се бави разним темама, па и пољопривредним (видети 193 стране ове књиге).

<sup>36</sup> Потпуније видети: А. Стојковић, *Филозофски погледи Владимира Јовановића*, Матица српска, Нови Сад, 1972, стр. 27-30.

<sup>37</sup> Мисли на Карла Маркса (видети: *Капитал*, књ. I; К. Маркс / Ф. Енгелс, *Дела*, књ. 21, Београд, 1970, стр. 47, 322, 342-3, 409, 430, 535-6, 537, 545 552, 572, 672, итд.).

<sup>38</sup> Мисли на Јозефа Дицгена

<sup>39</sup> Милан Радовановић, *Дарвин. Како су постали видови у царству. Уместо приступа члановима „Побратимства”, Србија*, бр. 26 од 4/16. III – 18/30. V 1870; текст је штампан као подлистак скоро три месеца, али није излазио у сваком броју.

<sup>40</sup> Ово је тзв. опште место природних наука, вулгарног материјализма и позитивизма друге половине XIX века. Код Jacoba Molescotta (*Der Kreislauf des Lebens*, Mainz, 1855, S. 377) оно гласи: „ohne Phosphor kein Gedanke”; он иначе као физиолог опширно излаже „кружење материје” (S. 68-86) и место фосфора (S. 63-64) и других хемијских елемената у физиологији човека (S. 42-44, 144-173) и уопште однос „силе и твари” (S. 322-374), јер „твар влада човеком” (S. 286-321). Још опширније о томе пише Молешот у књизи о физиологији намирница, рађеној по Fridrichu Tiedemannu (*Die Physiologie der Nahrungsmittel. Ein Handbuch der Diätetik*, Darmstadt 1850, S. 1-600; о фосфору S. 518).

Слично о том комплексу проблема пише Фогт, чија је оцена постала позната: „да мисао стоји отприлике у истом односу према мозгу као жуч према јетри или мокраћа према бубрезима”, тј. мисао је излучевина мозга, жуч – јетре и мокраћа – бубрега (Carl Vogt, *Köhlerglaube und Wissenschaft*, Giessen 1854, S. 1-126); слично је излагање о „природној историји стварања” (Carl Vogt, *Natürliche Geschichte der Schöpfung des Weltalls, der Erde und der auf ihr befindlichen Organismen*, Braunschweig 1858, S. 141-154, 284-293 и др.; српски превод: *Природна историја постања*, Београд, 1875). Продор природнонаучног позитивизма (касније једног од извора социјалистичке идеологије Светозара Марковића) у Србији друге половине XIX века доврсо је до превода великог броја књига, брошура и чланака и самосталних покушаја тако да су у наш идејни фонд пренесена многа сазнања водсних природњака и филозофа тога доба (видети А. Стојковић, *Милан Кујунџић Абердар*. Филозофска и друштвено-политичка схватања, Нови Сад, 1977, стр. 43-64).

<sup>41</sup> По Конту (Auguste Comte, *Cours de philosophie positive*, t. I, Paris 1830, р. 6 и сл.; *Discours sur l'esprit positif*, Paris 1844, р. 5-6 и сл.), човечанство је прошло кроз три стадијума развитка и служило се одговарајућим методама: „теолошком”, „метафизичком” и „позитивном” („научном”).

<sup>42</sup> Seelen-Substanz – нематеријална материја. Овај израз употребљава Wilhelm Wundt у делу *Vorlesungen über die Menschen - und Tierseele*, Bd.

1-2, Leipzig 1863/64, Dreissigste Vorlesung, S. 564 и даље (руски превод: Лекций о душе человека животных 1865-66, 1894). Вунт полемише са тада познатим тезама Рудолфа Вагнера изложеним и спису *Menschenschöpfung und Seelensubstanz*, Göttingen 1854.

<sup>43</sup> *Филозофија и наука, Извод из прве лекције А. Васиљевића, Млада Србадија*, I, 3, 15. јун 1870, стр. 133-136.

<sup>44</sup> Светозар Марковић указује на чињеницу да је наука одбацила све ове теорије и да то чини Јовановићев политички истомишљеник либерал Алимпије Васиљевић.

<sup>45</sup> Видети белешку 4. Због обимности овог Јовановићевог текста ми га овде не доносимо, што иначе чинимо када је реч о важнијим полемичким радовима, тим пре што се ово дело Јовановића може наћи у већим библиотекама.

<sup>46</sup> То место у оригиналу гласи: „A people has sometimes become free, because it had first grown wealthy; or wealthy, because it had first become free. The creed and laws of a people act powerfully upon their mental development and social relations, reacts upon their creed and laws.” – (J. St. Mill, *Principles of Political economy*, London, 1848, p. 1). Подвлачење Марковићево; реч *development* – *развитак* Марковић преводи са *образовање* у смислу стварање, настајање, формирање, дакле – развој.

<sup>47</sup> Скупштина о којој говори Марковић била је прва која је сазвана према новом уставу из 1869. године. На седници одржаној 14. септембра 1870. године у Крагујевцу, за председника је изабран Живко Карабиберовић (Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, књ. I, Београд, 1923, стр. 247).

<sup>48</sup> Мисли на Устав из 1869. године.

<sup>49</sup> Мисли се на уговор из 1866. године, по којем се црногорски кнез Никола одрицао престола, уколико би дошло до уједињења, с тим да се осигурају положаји и приходи за њега и породицу.

<sup>50</sup> А. Ф. Гилфердинг, *Писма обј историји Србовъ и Болгаръ*, (Собрание сочинений А. Гилфердинга, I, 1868); *Писма о историји Срба и Бузара*, I, Београд, 1856, стр. 15.

<sup>51</sup> Колб Георг Фридрих, немачки научник. Поред цењеног у своје време дела *Kulturgeschichte der Menschlichkeit*, Светозар Марковић се користио и његовим делом *Handbuch der vergleichenden Statistik*.

<sup>52</sup> *О себрима и меропсима* видети више код К. Јиричека, *Историја Срба*, књ. II, Београд, 1951, стр. 96. и даље. Ове филолошке претпоставке, које наводи Марковић, нису нашле потврде у каснијим истраживањима.

<sup>53</sup> Реч је о заслугама либерала за повратак кнеза Милоша на српски престо 1858-1859. године.

<sup>54</sup> Марковићев рад *Српске обмане* дали смо у књизи II, стр. 27-49. овог издања.

<sup>55</sup> С. Марковић мисли на повратак кнеза Милоша у Србију 1859. године и улогу либерала у том чину.

<sup>56</sup> Светозар Марковић има у виду подршку србијанских либерала намесништву после убиства кнеза Миканла.

<sup>57</sup> Под намесништвом 1868-1872. године либерални прваци добили су низ положаја: Јеврем Грујић постаје саветник, Јован Илић – министар, Стојан Бошковић – секретар у Министарству иностраних дела, Милан Кујунџић Абердар – секретар у Министарству унутрашњих дела (дао убрзо оставку), Алимпије Васиљевић – професор Велике школе (без избора), Панта Срџковић – професор Велике школе.

<sup>58</sup> Видети белешку 35 ове књиге.

<sup>59</sup> *Испод врсте*, тј. у напомени, видети стр. 128. II књиге овог издања.

<sup>60</sup> Џон Уилјем Дрејпер, *Историја умног развића Јевропе*, превео Мита Ракић, Српско учено друштво, Београд, I, 1871. (О односима Мите Ракића и Светозара Марковића видети више у XV књизи овог издања и у саопштењу Тј. Митровића на Научном скупу посвећеном М. Ђ. Милићевићу у Српској академији наука и уметности 1983. године: *Поново о предлагању Светозара Марковића за члана Српског ученог друштва*.)

<sup>61</sup> *За слободу и народ. Покушаји Владимира Јовановића*, Платонова штампарија, Нови Сад, 1868. године, стр. 4 + 275 + 2, 8°.

<sup>62</sup> Мисли на Јовановићев чланак *Основи снаге и величине српске*, *Млада Србадија*, I, 1, 15. април 1870.

<sup>63</sup> Светозар Марковић мисли на александријску школу позне античке јелинистичке филозофије (I-VI век н.е.) у коју спада јудејско-александријска филозофија Филона Александријског, неопитагореизам, неоплатонизам и др., а чије су заједничке карактеристике мистичка спекулација, митологизација филозофије и сл. Тачна је Маркова оцена по којој је александријска школа настојала да „насилним путем докаже 'вечну истину' грчке митологије и њену потпуну адекватност 'результатима научних истраживања'...”, која су у хеленистичко-римском периоду достигла врхунац у Александрији нарочито у области математике и природних наука (Еуклид, Ератостен, Архимед, Хипарх, Аристарх и др.). Јудејско-александријска филозофија је, насупрот хришћанском монотеизму, била политистичка и тумачила је Библију путем алегоријских метода и категоријалним апаратом стоичког платонизма. Због свега тога Светозар Марковић је у праву када је изрекао наведену оцену – да је александријска филозофија „кварила” хришћанско верско учење.

<sup>64</sup> Руски: языческий – многобожачки, пагански.

<sup>65</sup> *Предлог за омладинску скупштину* за кратко време штампан је пет пута: као посебно издање за учеснике Пете скупштине УОС (Нови Сад, 27-31. VIII 1870), у листовима *Народни пријатељ*, 1. IX 1870; *Народ*, бр. 102, од 1. IX 1870; *Застава* 2. IX 1870; *Панчевац*, 6. и 10. IX 1870 (два наставка). Ми објављујемо верзију из листа *Народни пријатељ*, где се најпре појавио у штампани и где је убрзо уследио и посебан напис о њему, *Народна странка пре и после омладинске скупштине*, који доносимо у *Прилозима* уз ову књигу, стр. 209. Разлике у објављеном тексту готово и да нема; нешто су прецизније дата имена потписника у *Народу*, *Застави* и *Панчевцу*, на шта ћемо указати. Основна је разлика у самом наслову. Док је у *Народном пријатељу* објављен под насловом који и ми

дајемо – Предлог за омладинску скупштину, у литератури је познатији под насловом из *Заставе и Панчевца: Предлог петнаесторице за организацију омладине српске*; у *Народу* је објављен као део извештаја о раду омладинске скупштине, без посебног наслова. На Петој скупштини Уједињене омладине српске био је још један предлог за њену реорганизацију, познат као предлог Гиге Гершића и Каменка Ј. Јовановића, који је имао шеснаест потписника.

О расправама на скупштини поводом ових предлога биће више речи у вези с поменутичким чланком у *Прилозима*. Неопходно је, међутим, и овде споменути Марковићево образложење у току њеног рада, из кога се види зашто ниједан од предлога није усвојен. Светозар Милетић предложио је на Трећој седници, 28. августа, да се оба предлога штампају и одреди одбор дванаесторице који ће реферисати о предлозима. У тај одбор ушао је и Светозар Марковић. Кад је на Четвртој седници, 29. августа 1870, реферисано у име тог одбора, Милетић је напоменуо да извештач Гершић „није добро ствар образложио”, па је рекао и следеће: „Већина је била за то, да се у овом виду усвојити не може, јер би тиме постали политична дружина. Ту треба бити начисто...” После дуге расправе, овај став је усвојен, тако да Устав УОС није мењан, сем што се тиче реорганизације Главног одбора који је, изменом у члану XV, подељен на књижевни и административни. Овај предлог поднела је Гершићева група, али је био у сагласности и са предлогом марковићеваца (видети друго поглавље, став 8 *Предлога*). О реорганизацији уређивачке политике *Млада Србадија* водила се велика расправа, о чему ће још бити речи. Марковићево казивање на Петој скупштини доста подрбно су бележили дописници *Народа* и *Заставе*; (видети стр. 199–200 и 201–208 ове књиге).

<sup>66</sup> Закључак оснивачке, Прве скупштине УОС (Нови Сад, 1866), усвојен на предлог Владимира Јовановића. Марковић на то подсећа и у чланку *Млада Србадија* (књ. II, стр. 122 овог издања).

<sup>67</sup> Мада је било доста речи о скупштинама Уједињене омладине српске, подсећамо да је ова организација „свих младих Срба” основана на састанку шеснаест ђачких дружина у Новом Саду, 15–18. августа 1866. године. Укупно је било шест скупштина: поред прве, оснивачке, друга је одржана 1867. у Београду, трећа 1868. у Великом Бечкереку (данашњем Зрењанину), четврта 1869. у Великој Кикинди, пета, о којој је овде реч, 1870. у Новом Саду и шеста 1871. у Вршцу, кад је под притиском аустро-мађарских власти распуштена. Треба имати на уму да су конзервативни кругови у Србији зазирали од ове организације и да су јој ометали рад.

<sup>68</sup> Ово је истицано као примарни задатак у расправама на првим скупштинама УОС, посебно приликом расправа о Предлогу устава УОС (видети: *Омладинска заједница за годину 1868*, стр. 25 и даље).

<sup>69</sup> До усвајања Устава на Трећој скупштини УОС, као упутство за рад служиле су скупштинске одлуке. Рад Омладине највидљивији је био на књижевном пољу. Један од закључака Друге скупштине гласио је: „Скупштина целокупне омладине српске чисто је књижевна” (члан 10. одлука; *Омладинска заједница*, 1868, стр. 145).

<sup>70</sup> У *Панчевцу* стоји само: „Станојевић”.

<sup>71</sup> У *Народу*, *Застави* и *Панчевцу*, овде је додато: (није Змај).

<sup>72</sup> Предлог који су поднели Г. Гершић и К. Ј. Јовановић потписали су и др. Јовановић, Ј. Илијић, М. Пантелић, П. Татић, Божидар Поповић, Л. Костић, Стеван Поповић, Д. Ракић, Јов. Љ. Панајотовић, К. А. Јовановић, Панта Поповић, Л. Л. Јовановић и Љуба Стефановић (имена наводимо према оригиналу). Како је у литератури било неспоразума у вези с потписом Ј. Јовановића, напомињемо да ни овде није реч о песнику Јовану Јовановићу, већ о др Милану Јовановићу Морском, тадашњем професору Велике школе у Београду, посебно познатом по тописима.

<sup>73</sup> Статут Потрошачке дружине дајемо на стр. 164–166 ове књиге. Према стилским и другим особеностима овај текст могуће да је саставио Ђура Љочић (више о њему видети: Јеремија Д. Митровића, *Ђуро Љочић*, *Зборник Историјског музеја Србије*, 13–14, Београд, 1977, 105–128). Како је, међутим, чланак потписао Привремени одбор, којем је на челу био Светозар Марковић, његово учешће у састављању и објављивању чланка не би се могло оспорити. Марковић је о Потрошачкој дружини писао више у чланку *Наше удруживање* (V књига овог издања). Др Ђорђе Игњатовић сматра да овај текст не припада перу Светозара Марковића.

<sup>74</sup> Столарско-браварска дружина основана је маја 1870. године, пре повратка Светозара Марковића у Србију. За оснивање првих оваквих дружина посебно се залагао Ђура Љочић (више о томе: Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, II изд., Београд, 1922, 63–65; Младен Вукомановић, *Радничка класа Србије у другој половини XIX века*, Београд, 1972; исти, *Синдикални покрет у Београду до 1941. године*, Београд, 1979).

<sup>75</sup> Одборници у помнотом статуту потписали су се овим редом: Светозар Марковић, Сава Вуковић, Ђура Љочић, Р. Миленковић и А. Стојковић. Према достави једног Ристићевог обавештајца, Светозар Марковић је био „директор” ове дружине (видети стр. 167 ове књиге).

<sup>76</sup> *Србија* је доносила огласе ових дружина; иначе подржавала је њихово оснивање.

<sup>77</sup> Полемика са Владимиром Јовановићем била је најдужа и најважнија у Марковићевом стваралачком опусу. Као својеврсна реплика настао је и један од његових последњих радова: *Социјализам или друштвено питање*, написан 1874. године, тако да је ово последња реч Јовановићу у тскућој полемци.

<sup>78</sup> Текст Владимира Јовановића видети на стр. 189–196 ове књиге.

<sup>79</sup> Печатано – штампано, путем штампе.

<sup>80</sup> Кад Марковић наводи дане – недељу, и нешто даље – суботу, треба имати у виду да се то односи на дане одржавања Пете скупштине Уједињене омладине српске у Новом Саду 1870. године: четвртак – 27, петак – 28, субота – 29, недеља – 30. и понедељак – 31. август.

<sup>81</sup> Разговору су, поред Светозара, присуствовали и Владимир Јовановић, Светозар Милетић, Јеврем Марковић, Љубомир Каљевић и Ђока Влајковић.

<sup>82</sup> Мисли се на сукоб првих српских социјалиста, тј. присталица Светозара Марковића и млађег крила србијанских либерала. Иако се на изглађивању овог сукоба лично ангажовао и Јовановићев кум Светозар Милетић, до измирења или, боље речено, до сарадње ове две политичке групације у Србији није дошло.

<sup>83</sup> Односи се на чланак *Политическое и экономическое положение рабочего класса в Сербии* (Народно дело, Женева, I, 2-3, 7. и 31. V 1870; прештампано у *Панчевцу* (у преводу), бр. 64, 65, од 9. и 13. VIII 1870, а потом и у књижици *Несколько чланака* (Панчево, 1870); видети II књигу овог издања, стр. 72-85.

<sup>84</sup> Светозар Марковић има на уму *Српске обмане*, али говори у множини, јер је напис изишао у четири наставка (а сваки наставак се називао чланак, тј. део целине; касније је реч добила значење посебног текста). О сарадњи С. Марковића у *Народном делу* видети белешку 86 у II књизи овог издања.

<sup>85</sup> Писмо није сачувано.

<sup>86</sup> Ни ово писмо није сачувано или, тачније, није пронађено.

<sup>87</sup> Мисли се, дакако, на династију Обреновића у Србији, Петровића у Црној Гори и Хабзбурга у Аустро-Угарској.

<sup>88</sup> Видети напомену 7, стр. 411 II књиге.

<sup>89</sup> Због писања др Драгише Станојевића у *Народном пријатељу* (бр. 8, од 23. VIII 1870, 3: *Династијашима*) како је, између осталог, Владимир Јовановић пред пут у Париз разменио у Новом Саду „1000 дуката цесарских”, овај је позвао у рубрици „Припослано” *Заставе* (бр. 103, од 4. IX 1870, 4) Милана Ђорђевића и Светозара Савковића да ово јавно оспоре. Они су, међутим, дали изјаву не оспоривши Станојевићево тврђење. На то је Јовановић објавио *Протест (Застава, бр. 104 и 107, од 6. и 13. IX 1870)*. Марковић је отуда и преузео ово тврђење о финансирању Јовановићеве књиге. О томе се писало и касније, наиме сâм је Јован Ристић говорио како је „Владимир Јовановић са својом женевском 'Слободом' дотерао до 1000 талира” (*Исток, бр. 37 и 76, 1876; Старо Ослобођење, 14. III 1876*). Јовановић као да је заборавио на ову полемику па ће у својим успоменама и сам прибележити да је те новце од српске владе примио (Владимир Јовановић, *Успомене, Београд, 1988, стр. 256*).

<sup>90</sup> Реч је о познатом књижевнику Матији Бану, дугогодишњем новинару Милошу Поповићу и Михаилу Розену-Ружићу, сараднику Пресбириа. Сва тројица били су огорчени противници левице, посебно социјалиста. О томе, да их је финансирала и српска и угарска влада, податке даје и Милан Ђ. Милићевић у *Дневнику* (АСАНУ, бр. 9327) и Бењамин Калај, аустроугарски конзул у Београду (видети и *Панчевац, бр. 17, од 3. VIII 1869: Отпоздрав београдским „родољупцима” у служби клерикалној; исто, бр. 20, од 24. VIII 1869: + Београд, 9. августа*). Заузврат напала их је сва тадашња слободнија штампа, посебно социјалистички и либерални хумористички листови.

<sup>91</sup> Димитрије Матић, као министар просвете и црквених дела, одобрио је затварање неких студената Велике школе због потписивања

писма упућеног хрватској омладини поводом чланка *Шта хоће хрватска омладина и како?* (*Позор, 1869*). Под притиском власти неки великошколци су повукли потписе на одзиву хрватској омладини (видети: *Јединство, бр. 74, од 26. IV 1869, 255: Изјава*).

<sup>92</sup> Омладинци су носили на рукама Владимира Јовановића после седнице Друштва српске словесности, 26. јануара 1864, кад је министар просвете Коста Цукић спречио његов предлог да у Друштво буду избрани Гарибалди, Чернишевски и Херценов син; Друштво је тада расформирано (видети: Милорад Радевић *Великошколци и суспендовање Друштва српске словесности* (1864), *Историјски часопис, XVI-XVII, Београд, 1970, 133-141*).

<sup>93</sup> Др Драгиши Станојевићу.

<sup>94</sup> Владимир Јовановић (видети белешку 92).

<sup>95</sup> Адвокати Марко Вујачић из Пожаревца и Михаило Недељковић Стајковац из Смедерева хапшени су 1869. године због читања забрањене брошуре др Драгише Станојевића *Вођама омладинским*.

<sup>96</sup> Стојан Бошковић, Владимир Јовановић и Милован Јанковић хапшени су 1860. због покушаја покретања листа *Народна скупштина*.

<sup>97</sup> У време поменуте седнице Друштва српске словесности Светозар Марковић је био студент Велике школе; присуствовао је тој седници и био међу великошколцима који су носили Јовановића на рукама.

<sup>98</sup> Било је више издања Енгловог дела *Handbuch des landwirtschaftlichen Bauwesens*; прво из 1852. године. Није познато којим се издањем користио Светозар Марковић. О преводу целе Енглове књиге он пише, 12. октобра 1870, да је то урадио „прошле зиме”, тј. зиме 1869-1870. док је боравио у Швајцарској (видети текст уз белешку 219). Тај превод није сачуван. Поречењем са издањем из 1920. године види се да Марковић Енглов текст доста слободно интерпретира, другим речима – он своје преводе махом прерађује, прилагођава их потребама читалаца и стварним захтевима у одређеним областима друштвеног живота тадашње Србије. За белешке о овом сажетом преводу – преради користили смо наведено издање (Берлин 1920, III+709+13).

<sup>99</sup> Код Енгла стр. 128-213.

<sup>100</sup> Код Енгла стр. 128-133.

<sup>101</sup> Летва којом се утврђује слама или кров „да га ветар не разноси” (по Вуку Караџићу).

<sup>102</sup> Код Енгла стр. 132-133.

<sup>103</sup> Код Енгла стр. 133-141; дуварови (турц.) – зидови.

<sup>104</sup> Код Енгла стр. 141-156.

<sup>105</sup> Исто, стр. 180-181.

<sup>106</sup> Код Енгла стр. 182-195.

<sup>107</sup> Чамрити – сушити се.

<sup>108</sup> Код Енгла стр. 182-195.

<sup>109</sup> Ваган – дрвени суд за мерње.

<sup>110</sup> Код Енгла стр. 236-269.



<sup>82</sup> Мисли се на сукоб првих српских социјалиста, тј. присталица Светозара Марковића и млађег крила србијанских либерала. Иако се на изглађивању овог сукоба лично ангажовао и Јовановићев кум Светозар Милетић, до измирења или, боље речено, до сарадње ове две политичке групе није дошло.

<sup>83</sup> Односи се на чланак *Политическое и экономическое положение рабочего класса в Сербии* (Народное дело, Женева, I, 2-3, 7. и 31. V 1870; прештампао у *Панчевцу* (у преводу), бр. 64, 65, од 9. и 13. VIII 1870, а потом и у књижици *Несколько чланака* (Панчево, 1870); видети II књигу овог издања, стр. 72-85.

<sup>84</sup> Светозар Марковић има на уму *Српске обмане*, али говори у множини, јер је написао изишао у четири наставка (а сваки наставак се називао чланак, тј. део целине; касније је реч добила значење посебног текста). О сарадњи С. Марковића у *Народном делу* видети белешку 86 у II књизи овог издања.

<sup>85</sup> Писмо није сачувано.

<sup>86</sup> Ни ово писмо није сачувано или, тачније, није пронађено.

<sup>87</sup> Мисли се, дакако, на династију Обреновића у Србији, Петровића у Црној Гори и Хабзбурга у Аустро-Угарској.

<sup>88</sup> Видети напомену 7, стр. 411 II књиге.

<sup>89</sup> Због писања др Драгише Станојевића у *Народном пријатељу* (бр. 8, од 23. VIII 1870, 3: *Династијашима*) како је, између осталог, Владимир Јовановић пред пут у Париз разменио у Новом Саду „1000 дуката цесарских”, овај је позвао у рубрици „Припослано” *Заставе* (бр. 103, од 4. IX 1870, 4) Милана Ђорђевића и Светозара Савковића да ово јавно оспоре. Они су, међутим, дали изјаву не оспоривши Станојевићеву тврђењу. На то је Јовановић објавио *Протест (Застава, бр. 104 и 107, од 6. и 13. IX 1870)*. Марковић је отуда и преузео ово тврђење о финансирању Јовановићеве књиге. О томе се писало и касније, на име сам је Јован Ристић говорио како је „Владимир Јовановић са својом женевском 'Слободом' дотерао до 1000 талира” (*Исток, бр. 37 и 76, 1876; Старо Ослобођење, 14. III 1876*). Јовановић као да је заборавио на ову полемику па ће у својим успоменама и сам прибележити да је те новце од српске владе примио (Владимир Јовановић, *Успомене, Београд, 1988, стр. 256*).

<sup>90</sup> Реч је о познатом књижевнику Матији Бану, дугогодишњем новинару Милошу Поповићу и Михаилу Розену-Руџићу, сараднику Пресбириа. Сва тројица били су огорчени противници левице, посебно социјалиста. О томе, да их је финансирала и српска и угарска влада, податке даје и Милан Ђ. Милићевић у *Дневнику* (АСАНУ, бр. 9327) и Бењамин Калај, аустроугарски конзул у Београду (видети и *Панчевац, бр. 17, од 3. VIII 1869: Отпоздрав београдским „родољупцима” у служби клерикалној; исто, бр. 20, од 24. VIII 1869: + Београд, 9. августа*). Заузврат напала их је сва тадашња слободнија штампа, посебно социјалистички и либерални хумористички листови.

<sup>91</sup> Димитрије Матић, као министар просвете и црквених дела, одобрио је затварање неких студената Велике школе због потписивања

писма упућеног хрватској омладини поводом чланка *Шта хоће хрватска омладина и како?* (*Позор, 1869*). Под притиском власти неки великошколци су повукли потписе на одзиву хрватској омладини (видети: *Јединство, бр. 74, од 26. IV 1869, 255: Изјава*).

<sup>92</sup> Омладинци су носили на рукама Владимира Јовановића после седнице Друштва српске словесности, 26. јануара 1864, кад је министар просвете Коста Цукић спречио његов предлог да у Друштво буду изабрани Гарибалди, Чернишевски и Херценов син; Друштво је тада расформирано (видети: Милорад Радевић *Великошколци и суспендовање Друштва српске словесности* (1864), *Историјски часопис, XVI-XVII, Београд, 1970, 133-141*).

<sup>93</sup> Др Драгише Станојевићу.

<sup>94</sup> Владимир Јовановић (видети белешку 92).

<sup>95</sup> Адвокати Марко Вујачић из Пожаревца и Михаило Недељковић Стајковац из Смедерева хапшени су 1869. године због читања забрањене брошуре др Драгише Станојевића *Вођама омладинским*.

<sup>96</sup> Стојан Бошковић, Владимир Јовановић и Милован Јанковић хапшени су 1860. због покушаја покретања листа *Народна скупштина*.

<sup>97</sup> У време помнуте седнице Друштва српске словесности Светозар Марковић је био студент Велике школе; присуствовао је тој седници и био међу великошколцима који су носили Јовановића на рукама.

<sup>98</sup> Било је више издања Енгловог дела *Handbuch des landwirtschaftlichen Bauwesens*; прво из 1852. године. Није познато којим се издањем користио Светозар Марковић. О преводу целе Енглове књиге он пише, 12. октобра 1870, да је то урадио „прошле зиме”, тј. зиме 1869-1870. док је боравио у Швајцарској (видети текст уз белешку 219). Тај превод није сачуван. Поређењем са издањем из 1920. године види се да Марковић Енгов текст доста слободно интерпретира, другим речима – он своје преводе махом прерађује, прилагођава их потребама читалаца и стварним захтевима у одређеним областима друштвеног живота тадашње Србије. За белешке о овом сажетом преводу – преради користили смо наведено издање (Берлин 1920, III+709+13).

<sup>99</sup> Код Енгла стр. 128-213.

<sup>100</sup> Код Енгла стр. 128-133.

<sup>101</sup> Летва којом се утврђује слама или кров „да га ветар не разноси” (по Вуку Караџићу).

<sup>102</sup> Код Енгла стр. 132-133.

<sup>103</sup> Код Енгла стр. 133-141; дуварови (турц.) – зидови.

<sup>104</sup> Код Енгла стр. 141-156.

<sup>105</sup> Исто, стр. 180-181.

<sup>106</sup> Код Енгла стр. 182-195.

<sup>107</sup> Чамрити – сушити се.

<sup>108</sup> Код Енгла стр. 182-195.

<sup>109</sup> Ваган – дрвени суд за мерње.

<sup>110</sup> Код Енгла стр. 236-269.



<sup>111</sup> Постројка (рус.) – грађевина, овде у смислу изградње.

<sup>112</sup> Канат (турц.) – крило на вратима, прозору или запрежним колима.

Чатма (турц.) – зид начињен од прућа, плетера или летава, облепљен блатом.

<sup>113</sup> Код Енгла стр. 269-301.

<sup>114</sup> Ајгир (турц.) – пастув.

<sup>115</sup> Код Енгла стр. 301-377. Марковић узгред говори и о стајском ђубриву, код Енгла стр. 457-465 (посебно поглавље о томе).

<sup>116</sup> Неудобравање и удобравање – побољшавање ђубрењем, односно непобољшавање земљишта пре сетве.

<sup>117</sup> Код Енгла посебна, X глава књиге, стр. 457-465.

<sup>118</sup> Код Енгла стр. 377-389.

<sup>119</sup> Пате – размножавају.

<sup>120</sup> Код Енгла стр. 391-417.

<sup>121</sup> Двор – дворниште.

<sup>122</sup> Закључни део чланка Марковић само делимично, више инспиративно, преузима од Енгла (стр. 21-25), где се говори о градњама на малим и великим поседима.

<sup>123</sup> Према Јовану Вуловићу (*Светозар Марковић у Крагујевцу*, Крагујевац 1952), споменик мајци Стани подигао је Светозар Марковић по повратку из Швајцарске 1870. године. Споменик је обновљен 1975. године поводом стогодишњице смрти С. Марковића. По нашем мишљењу, није добро прочитана година Станине смрти; уместо 1852, обновљеним белим бројкама написано је: 1854 (видети Родослов у I књизи овог издања, стр. 432-433). Текст на споменику гласи:

„Овде лежи тело упокојене Стане, супруге бившег капетана Радоја Марковића. Поживе 40 година, престаје се 30-га новембра 1854 године. У Доњој Сабанти.”

Као што се и на снимку може видети, споменик је и по облику и по ортографији ближи времену Станине смрти него 70-им годинама XIX века (ми смо текст дали у данашњој транскрипцији; надгробна плоча урађена је сасвим несприкладно, у бетону, 1975). Изненађује и чињеница да је напис урађен преко крста.

Споменик оцу Радоју, као што на њему и пише, подигли су његова друга супруга Марија и синови Јеврем и Светозар. Текст на његовом споменику је следећи:

„Овде лежу кости бившег Начелника Среза Левачког Радоја Марковића, родившег се 6 јануара 1813. год. у До. Сабанти Окр. Јагодина, а умревшег 21. септембра 1854. Год. после 21-годишње верне службе. Из вечите благодарности подижу му спомен овај његова втора брачна супруга Марија и синови Јеврем и Светозар.” А затим и:

„Стани мало о путнице! И прочитај слово плоче, Која покрива кости моје, А мимоићи неће ни твоје. Живи подобно мени, Па се надај вакој успомени.”

<sup>124</sup> Фебруара 1871. године, поводом владиног постављања Захарија Угричића за професора кривичног права на Великој школи без претходне сагласности Академијског (професорског) савета, дошло је до „буне” великошколаца о којој Светозар Марковић пише у овом чланку у *Панчевцу*. У Србији о том догађају, сем званичне верзије, било је забрањено писање, па је Марковићев напис, уз каснији опис догађаја Марка Пајића у *Застави* (бр. 39 и 40, од 4. и 7. IV 1871), најпотпунији текст савременика о немирима на Великој школи. Архивска грађа о овом догађају сачувана је и добрим делом наведена у књизи др Драгоја Тодоровића *Марко Пајић. Слободарске борбе Драгачева* (посебна издања, књ. 2, Историјски архив, Чачак 1968).

<sup>125</sup> Јуче, тј. 24. II 1871. године, што значи да је Светозар Марковић почео да пише о том догађају 25. фебруара.

<sup>126</sup> Министар просвете Димитрије Матић протумачио је Закон о Великој школи у смислу да мишљење Академијског савета има само саветодавни а не обавезујући карактер; Захарије Угричић је дотада био судија смедеревског суда.

<sup>127</sup> Уставна влада – Марковић чини алузију на чињеницу да незаконе чини влада која је постављена по Уставу из 1869. године, односно да се не разликује по раду од претходних влада по ранијем „турском уставу”.

<sup>128</sup> Захарије Угричић је дошао на место Аћима Чумића, изабраног за председника Општине београдске. Тада опозиционар и близак Светозару Марковићу, Чумић је подстицао колеге и студенте против избора „режимски оријентисаног” Угричића. Ректор Велике школе др Јосиф Панчић желео је да уведе Угричића у дужност у суботу, 20. фебруара 1870, али због испита није имао довољан број студената, па је промоцију заказао за понедељак, 22. фебруара. У недељу, 21. фебруара, студентско удружење „Побратимство” одржало је седницу и, између осталог, закључило да треба бојкотовати Угричићево постављење. Потом је уследило оно о чему Марковић пише.

<sup>129</sup> Затворени су Живко Шокорац, студент III, и Марко Пајић, студент II године права.

<sup>130</sup> Пошто се студенти нису хтели уписивати, влада је доскочила мобилизацијом студената. Да би доказали да су студенти, ослобођени од служења војног рока тог тренутка, они су били присиљени да се упишу, па је влада на тај начин своју замисао о притиску на студенте остварила.

<sup>131</sup> Нема података да је неко од затворених студената проговорио (АС, МПс, 1890, VI 90).

<sup>132</sup> Вучићеву „Врачарску рупу” Светозар Марковић помиње и у писму од 22. априла 1869 (видети II књигу, стр. 155, белешка 204). Реч је о великој рупи на Врачару која је служила за хватање вукова, у коју је Тома Вучић Перишић затварао побуњенике против Обреновића 1842. године. „Куршуми на Кајабурми” – Марковић чини алузију на стрељање убица кнеза Михаила на Карабурми, где је касније вршена смртна казна и над другим осуђеницима на смрт (вероватно је због тога и промењено име тог места у Карабурму – тј. црн прстен, знак венчања са смрћу).

<sup>133</sup> О Програму *Радника* писано је прилично, јер је то, ако се изуме *Предлог (пстнаесторице)* за омладинску скупштину, први текст српских социјалиста програмског карактера. Његово ауторство је неоспорно – заједнички је рад Светозара Марковића, Ђуре Љочића, Павла Паје Михајиловића, Јеврема Марковића, тј. „дружине која је на њему радила”, како каже сам Светозар (Слободан М. Комадинић, *Први српски социјалистички програм, Савременик*, 1955, 5, 588-597; Радослав Перовић, *Поводом једног издања првог српског социјалистичког програма*, Београд, 1955, 16 стр.; Перо Дамјановић – Драгић Качаревић, *Социјалистички програм у „Раденику” из 1871. године*, Прилози за историју социјализма, 2, 1965, 303-344; Драгић Качаревић, *Програми „Раденика”, „Враголана”, „Једнакости” и „Јавности”, најранијих српских социјалистичких листова, Почети социјалистичке штампе на Балкану*, зборник радова Међународног научног скупа посвећеног стогодишњици изласка *Раденика*, Београд, 1974, 113-136).

Овим текстом започињемо објављивање Марковићевих радова у листу *Радник*, који је формално-правно урџивао Ђура Љочић, а „одржавао га” и био „душа те групе”, Светозар Марковић, како то забележи савременик и сарадник Паја Михаиловић (поред наведених радова видети и: Ђорђе Митровић – Саво Андрић, *Светозар Марковић и његово доба*, Београд, 1978, стр. 106-118); тј. Марковићеве прилози у овом листу испуњавају, практично, даље странице овог и три наредна тома овог издања.

<sup>134</sup> Мисли се првенствено на Марковићев рад *Српске обмане*; о томе је Марковић касније и више писао, посебно о самоуправи.

<sup>135</sup> „Ту кнезови нису ради кавзи,

Нит су ради Турци изјелице...”

Цитат је из песме *Почтак буне против дахија* (видети: Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, I, Београд, 1969, 100).

<sup>136</sup> О одјекну покретања *Радника* видети више у белешци 420.

<sup>137</sup> Овај пасус је из *Прогласа француском народу*, Париска комуна, 19. априла 1871 (упоредити: *Париска комуна 1871-1971*, Београд, 1971, књ. I, стр. 456-457).

<sup>138</sup> Мисли се на дневнице посланика.

<sup>139</sup> Прајзи – Пруси; мисли се на покушај версајске владе да распусти Националну гарду, што је био непосредни повод за устанак (18. марта) и потом избор и проглас Комуна (28. марта 1871).

<sup>140</sup> Догађаји на Чукур-чесми и бомбардовање Београда топовима турског гарнизона са Калсмегданске тврђаве и мере владе у тим данима (видети Марковићеве текстове у вези са тим, књ. I овог издања, стр. 70. и даље).

<sup>141</sup> Штампарска грешка, испуштен је број 1; треба 19. марта, што се види и из каснијег Марковићевог писања о догађајима после победе Париске комуне 18. марта; разна решења, упутства и декрети настали 19. марта и касније (*Париска комуна 1871-1971*, Београд, 1971, књ. I, стр. 379, и даље; одлагање плаћања кирија, о чему пише Марковић, решено је 12. априла; исто, стр. 439).

<sup>142</sup> Ратна одштета Француске Немачкој.

<sup>143</sup> Видети белешку 137.

<sup>144</sup> Овај чланак пренео је и *Панчевац* (бр. 34, од 25. априла 1871) у целини са ознаком „Раденик”.

<sup>145</sup> Упоредити са Марковићевим чланцима *Потрошачка дружина и Штатути дружине за потрошњу* у овој књизи, као и *Задатак наших дружина* и *Наше удруживање* у V књизи.

<sup>146</sup> Ово обећање Марковић је испунио пишући опширно у чланку *Наше удруживање*; мисли се на *Програм* у угледном броју *Раденика* (видети стр. 75-82 ове књиге).

<sup>147</sup> И ово је Марковић урадио пишући посебно поглавље у чланку *Наше удруживање* (видети V поглавље тога рада, у V књизи), а писао је о њима и у раду *Радничко питање*, што доказује да је Марковић аутор и овог написа: *Дружине у Београду*. Др Ђорђе Игњатовић сматра да овај текст не припада перу Светозара Марковића.

<sup>148</sup> Видети Марковићев рад *Наше удруживање*. Типично Марковићево најављивање новог рада; овим, као и деловима текстова уз белешке 2 и 3, уосталом, он потврђује ауторство и за овај напис.

<sup>149</sup> Овај чланак, као и *Париску комуну*, из угледног броја *Раденика* пренео је у целини лист *Панчевац* (бр. 35, 29. IV 1871).

<sup>150</sup> Овај текст је изашао у Марковићевој књижици *Неколико чланака* уместо предговора.

<sup>151</sup> Чланци које Марковић помиње су следећи: 1. *Друштвена и политичка борба у Европи, Панчевац*, бр. 45-92, од 4, 7, 11, 14, 18, 21, 23. и 28. јуна 1870; стр. 1-77. књижице *Неколико чланака*; стр. 93-121. II књиге овог издања; 2. *Политични и економни положај радничког сталежа у Србији, Народнос дело*, бр. 2 и 3, од 7. 31. маја 1870; *Панчевац*, бр. 64-65, од 9. и 13. августа 1870; стр. 78-97 књижице *Неколико чланака*; стр. 72-85, II књиге овог издања, и 3. *Српске обмане, Застава*, бр. 116-119, од 1-8. октобра 1869; стр. 98-159. књижице *Неколико чланака*; стр. 27-49. II књиге овог издања. У II књизи овог издања дали смо белешке и извршили потребна поређења и исправке које је давао сам Светозар Марковић на свом примерку (видети белешку 135 II књиге овог издања).

<sup>152</sup> Део тих полемика објављен је у II, а део у овој књизи.

<sup>153</sup> Ови чланци које наводи Светозар нису прештампани за његовог живота, али је те године изашла још једна књижица са његовим чланцима из *Радника*.

<sup>154</sup> Алузија на чланак Владимира Јовановића *Не дајмо се разјединити!* објављен у листу *Србија*, бр. 69, од 19. јуна 1870. године, потписан са „Мнозина” (II књига, стр. 232-236).

<sup>155</sup> Светозар Марковић има на уму да јавност у Србији није могла да упозна његове радове, јер листови у којима су објављивани нису пуштани у Србију. *Застава* је, одмах чим је почела да критикује владину кнеза Михаила, а затим Намесништва, стално имала неприлике с полицијом и поштом у Србији, а поједине бројеве цензура је и званично забрањивала; незванично, њено растурање у Србији стално је оме-

тано. *Панчевац* је спречаван да се уноси у Србију још пре него што је Марковић у њему и сарађивао. Среским начелницима слата су посебна упутства о томе, а официрима и војним питомцима издаване су наредбе да се „чувају утицаја омладине“. О тим забранама уредништво *Панчеваца* говори и у апелима за претплату: „Забрањен у Србији, омрзнут од клерикалаца, гоњен од власти немачко-мађарских“. У Србију је слат у запечаћеним ковертима (*Панчевац*, бр. 5 и бр. 20, од 15. јуна и 24. августа; *Београд 13. јуна и Београд, 9. августа; Застава*, бр. 74 и 121, од 27. јуна и 12. октобра 1869).

<sup>156</sup> Као што се види, Светозар завршетак овог текста датира 11. маја 1870. године. Текстови за ову књижицу одмах су и отишли у штампу. *Застава у Књижевним вестима*, бр. 74, од 27. јуна 1871. године обавештава публику о изласку ове књижице. *Панчевац* у бр. 65, од 12. августа, наводи и садржај и, између осталог, пише и следеће: „Пошто је писац тих редова довољно познат нашем читалачком свету, није потребе у препоруку истих ништа казати...“ Књига се могла добити у штампарији Јовановића и Павловића, где је штампан и лист *Панчевац*, па и *Манифест*.

<sup>157</sup> Погибија, тј. угушење Париске комуне (крвава недеља, 21-28. маја 1871).

<sup>158</sup> Због покушаја одвлачења топова погубљени су командант Националне гарде генерал Тома и генерал Леконт.

<sup>159</sup> *Тајмс (The Times)*, енглески полувзванични дневни лист, покренут 1785. године, излази и данас.

<sup>160</sup> Марковић се овде позива на свој чланак *Париска комуна (Питање о лебу и самоуправи)* у угледном броју *Радника* (видети стр. 83-87 ове књиге).

<sup>161</sup> Мисли се на француско-пруски рат 1870.

<sup>162</sup> Пораз Француске код Садове, 2. септембра 1870, и коначни пад Наполеона III, а затим нова злодела владе у Версају над комунарима.

<sup>163</sup> *Опште Северно-Немачке новине (Die Norddeutsche Allgemeine Zeitung)*, конзервативно-либерални дневни лист, излазио од 1861. године у Берлину; од 1863. субвенционисао га канцелар Бизмарк; од 1918. излази под насловом *Die Deutsche Allgemeine Zeitung*.

<sup>164</sup> Тилерије, резиденција француских краљева, па и Наполеона III.

<sup>165</sup> Светозар Марковић овим најављује свој чланак *Радничко питање*.

<sup>166</sup> Ову рубрику водио је Паја Михаиловић, један од најближих сарадника и пријатеља Светозара Марковића и администратор листа. Анализом текстова и неким архивским подацима у неколико случајева дошли смо до закључка да је дописима за ову рубрику С. Марковић давао свој коментар, што ћемо означити слажући петитом дописе, а уобичајеним слогом Марковићеве везивне делове. Ова рубрика била је веома важна за њега. Сматрао је, како у том уводу рубрици у првом редовном броју истиче, да ће ти „извештаји бити најудесније средство да се изнесу на видик народне потребе и да се заподене јавна реч о свим јавним питањима друштвеним, општинским или државним“, што је иста-

кнута и у *Програму* листа. Касније, у *Јавности*, Марковић је дао и посебна упутства – анкету за дописнике (видети IX књигу овог издања).

Уз наслов рубрике „Наше домаће ствари“ дајемо и наслов који ближе одређује садржину текста. То чинимо да би се избегао неспоразум приликом коришћења досадашњих библиографија радова Светозара Марковића (видети и белешку 171).

<sup>167</sup> Као што се из ова два последња пасуса може видети, Марковић не пропушта прилику да се критички осврне на стање у друштву – овде на школе и путеве. Ту је и његова тако карактеристична узречица *ђоја*, а позива се и на Живојина Жујовића, као и у напису *Министарски извештаји (Радник)*, бр. 80, од 11. XI 1871, 317 стр. 317; који дајемо у VI књизи). О сарадњи Светозара Марковића и његових истомишљеника и других напредних људи у *Раднику-Раднику* видети: др Ђорђе Игњатовић, *Сарадници и дописници „Радника“ Светозара Марковића, Зборник за историју МС*, бр. 26, Нови Сад, 1982, 63-100; о Марковићевим написима стр. 64-76).

<sup>168</sup> Аутор дописа *Студеница* је Антоније Анта Алексић, инжењеријски потпоручник са службом 1872. у Карановцу (Краљево); био је један од највреднијих сарадника стручним написима о водопривредним проблемима, поплавама и изградњи железнице у Србији (видети: Ђ. Игњатовић, нав. дело 78-79).

<sup>169</sup> Извештач из Зајечара био је Атанасије Вучковић, Светозарев пријатељ из „Српске општине“ у Петрограду, завршио Московски универзитет. У *Србији* (1869) полемисао са Пантом Срећковићем о школству; сарађивао у *Младој Србадији*; 1872. постављен за суплента.

<sup>170</sup> Овим Светозар Марковић најављује свој чланак *Наше удруживање*, у коме се позива на предлог Атанасија Вучковића да индустрију у Србији подижу општине својим средствима и својим кредитима.

<sup>171</sup> Већ смо поменули у белешци 166 у којој је мери Светозар Марковић био заинтересован за написе у овој рубрици. Јован Скерлић (*Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 182) наводи овај део текста као Марковићев, чиме се такође потврђује да је он писао прилоге и за ову рубрику. Сам Паја Михаиловић, уредник ове рубрике, на свом примерку *Радника*, прибележио је: „Уводне чланке обично је писао Светозар Марковић“, бр. 49/1872, Библиотека САНУ.

<sup>172</sup> Аутор дописа из Брчког био је Васа Пелагић, што је установљено на основу поверљивог извештаја једног доушника намесника Јована Ристића (АИИ, ЗЈР, III/19,3/785, 5. јун 1871; Ђорђе Игњатовић, *Српска јавност и Марковићев „Радник“*, *Токови револуције*, X-XI, Београд, 1874-1875, стр. 55).

<sup>173</sup> „Брат са Дрине“ је, највероватније, Милош Вићентијевић, великошколац, затим трговачки помоћник, дописник *Радника* из Лознице, хапшен због поседовања *Комунистичког манифеста* (Панчево, 1871).

<sup>174</sup> Марковић ово наводи у чланку *Београд, 25 јун (Радник)*, бр. 13, од 28. јуна 1871, стр. 48), одговарајући на допис у *Застави* (бр. 71, од 20. јуна 1871, стр. 2: *Са Белога Дунава, на Видовдан*, стр. 270-272 ове књиге).

<sup>175</sup> Да је овај коментар уз Пелагићев допис потекао из Свето-заревог пера сведочи и овај пасус у којем излаже антибироградске тезе, потпуније развијене у Србији на Истоку, коју овим, посредно, најављује.

<sup>176</sup> На ове вести Марковић се позива и у раду *Наш економски напредак* (*Радник*, бр. 6, од 12. јуна 1871, стр. 21), а одговара и на *Званичну исправку* (*Радник*, бр. 9, од 19. јуна 1871, стр. 34).

<sup>177</sup> Слично најави чланка *Радничко питање у Погибији Париске комуне*, Марковић овде најављује свој рад *Наш економски напредак*, што такође потврђује његово ауторство ових коментара уз дописе у рубрици „Наше домаће ствари”.

<sup>178</sup> Светозар Марковић је најавио овај свој рад у чланку *Погибија Париске комуне* (видети белешку 165 ове књиге).

<sup>179</sup> Мисли се на Париску комуноу.

<sup>180</sup> О овоме је Светозар Марковић писао о чланку *Париска комуна* (видети стр. 83-87 ове књиге), али не онако изрично како то овде наводи. Могуће је да тај став припада неком тексту који је објавио у *Трговачком гласнику*, јер је Милица Нинковић-Тодоровић навела да је Светозар објављивао у том листу чланке пуне симпатија за Париску комуноу пре покретања *Радника* (видети о томе: *Историјска скица српског социјалистичког покрета, Токови револуције*, XII-XIII, 1977-1978, 92; у напомени: превод с немачког Слободана Мандића из *Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik*, 1880, S. 384-396; приредио Војо Јеремћ).

<sup>181</sup> Цитат је из чланка Д. И. Писарева (видети превод: *Пчеле. Разговор с либералом*, Мала библиотека, Нови Сад, 1877, стр. 41).

<sup>182</sup> Чедомил Мијатовић, *Извод из политичне економије*, Београд, 1867; упоредити: Карл Маркс, *Капитал*, 1977, том I, 556-567 (видети и рад Х. Писарска, *Тачна локализација помињања Маркса и Енгелса и њихових дела у радовима и писмима Светозара Марковића, Дијалектика*, година XIII, бр. 2-3, 1978, стр. 225).

<sup>183</sup> Упоредити са XI и XII главом Марковићевих *Начела*, св. 1, IX књига овог издања, као и са Марксовим *Капиталом*, I, Београд, 1977, стр. 431, 433, 434, 438.

<sup>184</sup> Карл Маркс, *Капитал*, I, стр. 556-558; 572.

<sup>185</sup> Светозар Марковић је користио прво немачко издање Марксовог *Капитала* (*Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx, Erster Band, Hamburg, 1867*); упоредити Марковићев навод Карл Маркс, *Капитал*, Београд, 1977, стр. 558, фуснота 78; исти податак користи и у *Начелима...*, св. 2, X књига овог издања, стр. 65. У коликој мери је Марковић био одмакао са својим припремама свог дела из политичке економије показује овај рад, као и радови: *Друштвена и политичка борба у Европи и Својина змље* (више о овоме видети фусноте 26, 46 и 57, књиге X овог издања, стр. 191, 193-196).

Према досадашњим истраживањима, први помен Маркса у Срба потиче из 1855. године (*Србски дневник*, бр. 90, од 13. XI 1855, 3; видети и: Ђорђе Игњатовић, *Карл Маркс, Светозар Марковић и почеци социјалистичког покрета у Србији 1848-1875, Марксистичке теме*, VII, 1983,

3, 306-21). Најпотпунији преглед Марковићевог коришћења дела Маркса и Енгелса дао је Х. Писарек у раду наведеном у белешци 182.

<sup>186</sup> Упоредити са XI и XII главом IX књиге овог издања.

<sup>187</sup> Карл Маркс, *Капитал*, I, Београд, 1977, стр. 599.

<sup>188</sup> Исто, стр. 600.

<sup>189</sup> „Невини одношаји” овде значи *идилични односи*.

<sup>190</sup> Мисли се на француско-пруски рат и Париску комуноу.

<sup>191</sup> Хабзбуршка монархија окупљала је у границама своје царевине бројне народе и опстајала је под јаком централном влашћу све до отклањања опасности од османских провала у средњу Европу и почетка индустријске револуције. Еманципација нација у саставу царевине и њихов покушај осамостаљења у револуцији 1848. године, није довела до очкиваних резултата. Словенско становништво чинило је већину њених држављана. Да би их држала у пуној потчињености, Аустрија је пристала на нагодбу са Угарском 1867. године. Овом нагодбом створена је двојна монархија, што је ишло на уштрб слобода словенских народа у царевини и стварало даље отпоре, конфронтације и разне политичке комбинације, о чему пише и Светозар Марковић.

<sup>192</sup> Фебруара 1871. године формирана је влада конзервативца грофа Хоенварта; очкивало се да ће он имати више разумевања за федералистичке тежње словенских народа. Избори, одржани маја месеца 1871. године, донели су убедљиву победу опозиције (52 посланика, према 13 унионистичких).

<sup>193</sup> *Црногорац* је пренео два пасуса из овог рада (I, 25, 10. VII 1871, 98: *Из нашијех и странијех новина*). Сам Марковић осврнуо се на овај свој рад у чланку *Београд 25. Јун* (*Раденик*, бр. 13, од 28. јуна 1871, стр. 48; књига V овог издања).

<sup>194</sup> Светозар Марковић наводи 64 дана, не рачунајући „крваву недељу”, 12-28. маја 1871 (он каже: „...Осмодневна кланица...”); укупно се рачуна да је Париска комуна трајала 72 дана.

<sup>195</sup> *Фолксштат* (*Der Volksstaat*, 1863-1876), политички лист, излазио у Лајпцигу под уредништвом Карла Липкнехта као орган немачке Социјалдемократске партије, а од IV конгреса Интернационале у Базелу (1869) и као њен орган. Убрзо по повратку Светозара Марковића у отаџбину јавља се претплатник на овај лист из Београда; Вудфорд Д. Макклелан у поменутом раду *Serbia and social-democracy*, сматра да је први претплатник на овај орган Интернационале у Србији био Светозар Марковић.

<sup>196</sup> У току „крваве недеље” комунари су убили 48 талаца.

<sup>197</sup> *Сијекл* (*Le Siècle*, 1836-1927), француски политички дневни лист, либерално-клерикални, међу његовим оснивачима био је и Ледри-Ролен.

<sup>198</sup> Светозар Марковић га помиње у написима о конгресу Лиге за мир и слободу (видети књ. II, стр. 10, 12, 19).

<sup>199</sup> У *Раденику* (бр. 3, од 5. јуна 1871, стр. 12) у напомени на дну првог ступца дошло је до штампарске грешке: уместо Колб, сложено је Колд.

<sup>200</sup> *Tagessprese*, *Дневна преса* како је још назива Светозар Марковић (*Die Tagessprese*, бечки лист, почсо да излази 1869. године).

<sup>201</sup> Светозар Марковић има у виду свој чланак *Погибија Париске комуне* (видети стр. 93-98 ове књиге).

<sup>202</sup> *Ендспанданс (L'Indépendance, 1831-1897)*, белгијски политички лист, основан у Бриселу, либералног правца, веома утицајан.

<sup>203</sup> *Франкфуртске новине (Die Frankfurter Zeitung, 1856-1943)*, дневни лист, главни демократски орган југозападне Немачке, борио се против превласти Пруске.

<sup>204</sup> *Париски журнал (Le Paris-Journal, 1871)*, лист који је кратко излазио у време Париске комуне.

<sup>205</sup> Дослован превод званичног назива Прве интернационале: Међународна дружина радника.

<sup>206</sup> Право име аутора ове књиге је W. Eichhoff, а њен пуни наслов гласи *Die Internationale Arbeiter-Assoziation. Ihre Gründung, Organisation, politisch-soziale Tätigkeit und Ausbreitung*, Berlin 1868. Иницијативу за издавање ове брошуре дао је Ајххоф (Eichhof), а Маркс му је послао детаљан план написа, низ докумената и скице појединих делова текста. Аутор је делимично употребио рукопис Маркса дословно. Поред написа Маркса и Енгелса о Интернационали, брошура Ајххофа је и први документарни приказ њеног рада до пролећа 1868, а одиграла је важну улогу у ширењу идеја Интернационале међу раднике немачког говорног подручја.

<sup>207</sup> Познато је да је Светозар Марковић понекад цитирао по сећању; овде је очевидно погрешно у погледу имена аутора. Сем тога, у *Раднику* је погрешно одштампано и иначе погрешно име аутора (бр. 4, од 8. јуна 1871, стр. 15) у напомени на дну трећег ступца, Fidhof уместо Eidhof, као што стоји у напомени на дну првог ступца 16. странице *Радника* (видети претходну белешку).

<sup>208</sup> У вези с овим начелним ставом Светозара Марковића против „утрживања” новина да објављују безначајне вести о ручковима краљева, удајама принцеза и слично, само неколико дана касније у *Раднику* (бр. 8, од 17. јуна 1871) изашла је следећа вест:

„Цетиње 17. Јуна. Јутрос добио кнез мушко дете. Од зоре весеље, пуцњава непрестана.”

Ђура Љочић и Паја Михаиловић похвалили су се лично Ристићевом обавештајцу како су они први објавили вест о рођењу црногорског принца, јер имају „добру пријатељску везу са Црном Гором, па су они и први депешу добили о новорођеном принцу...” Ђорђе Игњатовић у свом раду *Сарадници и дописници „Радника” Светозара Марковића (Зборник за историју МС, бр. 26, 1982, стр. 67-68)* наводи да је та њихова „добра веза” био Сима Поповић, раније уредник земунског *Народног пријатеља*, у коме је сарађивао и Светозар Марковић. Како је, међутим, та вест била потпуно у супротности са наведеним Светозаревим начелним ставом о задацима штампе и рубрике „Наше домаће ствари”, које он посебно у овом прилогу наглашава, као и због свог антимонархизма и чињенице да је обреновићевско намесништво било

против династија Петровића (и Карађорђевића), уследила је његова исправка већ у бр. 10 *Радника*:

„Погрешно је ушло у 8 броју „Радника” телеграм с Цетиња. Њему није било никако место у „Раднику”. Оволико рад оправдања. *Уредништво.*”

Ова исправка даје две веома важне информације. Прву, да је телеграм пуштен у лист без знања Светозаревог (вероватно у његовом одсуству) и, другу, да је текст у рубрици „Наше домаће ствари” у броју 5 од 10. јуна 1871, његов. Драгић Качаревић у раду *Програм „Радника”, „Враголана”, „Једнакости” и „Јавности”, најранијих српских социјалистичких листова, зборник радова Почети социјалистичке штампе на Балкану, Београд, 1974, стр. 116, такође сматра да овај текст припада перу Светозара Марковића.*

Објављивање помнуготог телеграма искористила је Ружа за следећу белешку: „Радник” у III. броју свом прсбацује туђаво 'Видовдану' што јавља као важне вести и то: кон се краљ оженио и чија се жена породила. А он одма у IV. броју упаде и сам у блато, па јави да је и на Цетињу црногорска књагиња породила се; а у V. броју одма ту новост оглашава да је ошбком (грешком, русизам – приређивачи) из перета испала; ако сви знаду да то није ошбком перета било, пошто је брат главни сарадник питао неке хоће ли то крупним словима ставити.

Но ако је баш тако било као што 'Радник' каже, зар су и уредник, па и његови сарадници тако кратке памети да незнаду шта су јуче у свом листу говорили? У осталом пајаци остају пајаци и мило је 'Ружи' што и публика увиђа да 'Радник' недоноси ништа друго – до којекавје шепртљаније” (*Ружа*, бр. 24, до 3. јула 1871). Брат главни сарадник је, наравно, Светозар Марковић, а инсинуација је у томе да је наводно он ставио телеграм у лист и још хтео да га штампа великим словима.

<sup>209</sup> Мисли се на *Програм „Радника”* (видети стр. 75-82 ове књиге).

<sup>210</sup> Светозар Марковић има на уму путовање групе лицејаца по Србији, после чега су резултати истраживања објављени у књизи рано преминулог песника Косте Поповића *Пут лицејских питомаца по Србији године 1863* (Београд, 1867), написаној по белешкама седморице чланова тадашње Панчићеве експедиције младих природословаца са београдског Лицеја (видети: Миодраг Поповић, *Коста Поповић 1842-1864, Прилози КЈИФ*, књ. 23, св. 1-2, 58-66).

<sup>211</sup> Сима Симић, тада судски чиновник у Ужицу. Преписку с њим водили су Светозар Марковић, Паја Михаиловић, Сима Поповић, Љубомир Белимарковић – у временском размаку од 1866. до 1871. године. Од те преписке сачувано је 15 писама која је објавио Станоје Св. Симић у *Делу*. Том приликом, Станоје Симић је описао пут који су ова писма превалила да би из заоставштине његовог оца Светислава, дипломате и националног радника, доспела у његове руке (видети: *Дело*, 1955, књ. I, бр. 5, стр. 578).

<sup>212</sup> Омашка Светозаревог пера, треба: учитељи, као што се види из следеће реченице.

<sup>213</sup> Реч је о Статуу Столарско-браварске дружине.



<sup>214</sup> Приређивач је, како се види, Светозарево писмо прилагодио са временом правописа.

<sup>215</sup> Објављујући ова писма, Станоје Симић је забележио и следеће: „Оригинали ових писама ради даље анализе биће накнадно стављени на расположење надлежним установама” (*Дело*, стр. 577). Међутим, не располажемо подацима где се сада налазе оригинали Светозаревог и осталих писама.

<sup>216</sup> О члановима Главног одбора у Новом Саду и Главног одбора у Београду и њиховом избору видети текст *Са омладинске скупштине* (стр. 201-204 ове књиге).

<sup>217</sup> Како је распоређен новац видети стр. 135 ове књиге.

<sup>218</sup> Реч је о радионици Столарско-браварске дружине и њеном статусу.

<sup>219</sup> Рад који Марковић овде помиње објављен је под насловом *Нешто за пољско привредну грађевину* (видети стр. 55-70 ове књиге).

<sup>220</sup> Видети белешку 330, као и Светозарево напомене у вези с *Политичким речником* у писмима од 23-24. октобра и 3. новембра 1870, које следе из овог.

<sup>221</sup> Видети III књигу овог издања.

<sup>222</sup> О новцу видети стр. 135 ове књиге.

<sup>223</sup> „Побратимство”, ђачка дружина београдских великошколаца, основана 1867. године; почетком седамдесетих година веома је активна и под утицајем Светозара Марковића постаје средиште социјалистичког покрета у Србији.

<sup>224</sup> Како је у редовима УОС постојала намера да се омладински орган *Млада Србадија* премести из Новог Сада у Београд, Светозар Марковић је пажљиво пратио дебату у Народној скупштини о Нацрту закона о штампи, али није био, с правом, оптимиста да ће нови прописи дати већу слободу штампи.

<sup>225</sup> Уједињена омладина српска упутила је са Пете скупштине Народној скупштини у Крагујевац предлог о слободоумној штампи, о личној слободи и свим њеним гаранцијама у Србији, али је Народна скупштина тај предлог одбацила без разматрања због тога што међу потписницима није било ниједног из Србије, односно предлог су поднели туђи држављани. Наравно, ово се односи на потписнике из Војводине.

<sup>226</sup> Ово се и заиста десило; видети писмо Светозара Марковића и Ђуре Љочића од 23. јануара 1871 (стр. 142-144 ове књиге).

<sup>227</sup> Реч је о *Политичком речнику* Владимира Јовановића и слању примерака претплатницима.

<sup>228</sup> У вези с овим Марковићевим наводом, као и са следећим пасузом писма видети писмо од 23. јануара (стр. 142-144 ове књиге).

<sup>229</sup> *Млада Србадија* излазила је 1871. у Београду, али Светозар Марковић се није слагао са њеним садржајем и правцем, па је стога покренуо нови лист *Радник*, о чему има доста података у овој и следећим књигама.

<sup>230</sup> Видети претходну белешку.

<sup>231</sup> Делови овог писма наведени су према рукопису Владимира Јовановића *Нови борци социјалисте* (Историјски архив Београда – ИАБ, Збирка поклона и откупа – ЗПО, к. XVIII, I, 19, стр. 54-55).

<sup>232</sup> Ово писмо није сачувано у целини. Део који објављујемо преузет је из *Страже*, 1878, која га доноси са другим писмима у поднаслову *Социјал-демократија*. И два друга писма, преузета из *Страже*, сачувана су само у одломцима.

<sup>233</sup> И ово писмо штампано је у *Стражи* (свеска за новембар-децембар 1878, стр. 359-361, под насловом: Миши Димитријевићу тајнику омл. одбора у Новом Саду, са напоменом приређивача овог издања Перс Тодоровића: „Читано у седници одборској од 17. фебр. 1871”).

<sup>234</sup> *Трговински гласник*, сем једног јединог броја, није сачуван.

<sup>235</sup> На Шестој скупштини УОС, у Вршцу 1871. Светозар Марковић је одбио да ближе изнесе разлоге свог и Љочићевог изласка из Главног одбора за Србију у Београду.

<sup>236</sup> Светозар има на уму избор Главног одбора за Србију у Београду на Петој скупштини УОС у Новом Саду (видети о томе извештај *Са омладинске скупштине*, стр. 201-208 ове књиге).

<sup>237</sup> Coup d'état (фран.) – државни удар, преврат.

<sup>238</sup> Светозар Марковић је одбио да буде заменик уредника *Младе Србадије* под туторством Мише Димитријевића; овде видимо да је одбијен и његов предлог о стварању уредништва од више лица, међу којима би вероватно био и он, али либерално крило УОС наметнуло је само Милана Кујунџића за уредника листа.

<sup>239</sup> Као што смо већ напоменули (бел. 232), ово писмо објављено је у *Стражи*, али са погрешним датумом (25. уместо 23. јануар 1871) и погрешном адресом (није било упућено Миши Димитријевићу, већ члановима Главног одбора УОС у Новом Саду), па је створен утисак као да постоје два писма, од 23. и 25. јануара 1871. *Стража* је ово писмо протретила следећом белешком: „На овом писму, осим пок. Светозара, потписан је још и г. Ђура Љочић, но писмо је писао Светозар. Ми га саопштавамо по дозволи г. Љочића. Издавач.” У поднаслову је назначено: „(Читано у одборској седници од 17. фебр. 1871)”. Ми га објављујемо према сачуваном оригиналу у Рукописном одељењу Матице српске.

<sup>240</sup> Уредник *Младе Србадије* требало је да буде Миша Димитријевић; кад су Светозар Марковић и други изабрани сарадници одбили да прихвате понуђена места, за уредника листа изабран је Милан Кујунџић.

<sup>241</sup> „Цукер васер” (нем. Zuckerwasser) - заслађена вода.

<sup>242</sup> Намесник Јован Ристић имао је најмање три своја лична обавештајца. Најлуже је радио за њега Тома Павловић, који је био плаћен и из посебног фонда Министарства иностраних дела; највећи део сачуваних достава (Архив Историјског института у Београду, Заоставштина Јована Ристића – АИИ, ЗЈР, III/19) потичу из његовог недовољно писменог пера. Конзервативац по убеђењу, можда у некој службеној обавези према руском конзулату у Београду, представљао се као напредан

човск да би лакше наводио саговорнике на поверавање. Ретко је давао политичке оцне; међутим, чињенице које садрже његови извештаји могу се прихватити као тачне у већини случајева (видети: Ђорђе Игњатовић, *Српска јавност и Марковићев „Радник“*, *Токови револуције*, X-XI, 1974-1975, 28). У његовим извештајима учињене су неке мале правописне интервенције ради лакшег разумевања смисла појединих реченица. Део докумената накнадно је пронађен, кад је II књига била већ одштампана, па их стога овде доносимо.

<sup>243</sup> Реч је о првом дану избора за Народну скупштину у Београду који су трајали три дана, 25-27. маја 1869. године.

<sup>244</sup> Нисмо установили прави идентитет личности с тим надимцима.

<sup>245</sup> Штити неке присталице Омладине, на гласачком месту првог дана избора Јеврем Марковић је дошао у сукоб с пуковником Драгутином Жабарцем, ађутантом кнеза Милана, па је истог дана био позван из своје куће у калемегдански град и тамо затворен, а затим без ичије формалне оптужбе, нити с правом одбране, осуђен одједном на три казне: петнаест дана затвора, губитак професуре у Војној академији и премештај у Чачак (видети: Ђорђе Игњатовић, *Прилози биографији Живојина Жујовића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, 25, Београд 1988, 55-56).

<sup>246</sup> „Влашко копиле” је кнез Милан, а тако су га називали противници Обреновића, пошто су му оспоравали стварно порекло из ове династијске лозе. Ова неопрезност и оштар језик биће један од разлога што ће Јеврему „влашко копиле” доћи главе.

<sup>247</sup> У Београду седамдесетих година прошлог века бориле су се за превласт две утицајне породице, хаџи-Томина и баба-Дудина, а трећу сачињавали су људи блиски кнезу Милану и његовом двору. Првој „породици” припадали су намесник Јован Ристић, председник владе и министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић, дипломатски представник у Цариграду Филип Христић, секретар истог представништва Милан Богвић; баба-Дудиној – војни министар Јован Белимарковић, министар финансија Панта Јовановић, секретар Министарства унутрашњих дела Јован Авакумовић, Алимпије Васиљевић, професор Велике школе, а дворским људима намесник Миљивој Блазнавац, пуковник Тихомиљ Николић, касније војни министар, пуковник Ранко Алимпић, да наведемо најпознатије личности ових „фамилија”.

<sup>248</sup> Реч је о бившем кнезу Александру Карађорђевићу и бившој кнегињи Перенди.

<sup>249</sup> Пера је Петар Карађорђевић, син Александра Карађорђевића, престолонаследник и касније краљ Србије.

<sup>250</sup> Помснута књига је *Draguicha-Jérémia Stanoévitch, La république fondée sur les sept libertés absolues et garanties par la révolution permanente*, Paris 1870 (видети: Андрија Раденић, *Драгиша Станојевић – живот, рад и идеје*, *Историјски часопис*, VII, 1957, 152).

<sup>251</sup> Мати Драгише Станојевића била је кћи проте Матије Ненадовића.

<sup>252</sup> Петар Карађорђевић.

<sup>253</sup> Пошто је одбио да изврши наређење о премештају у Чачак (види белешку 245 ове књиге), Јеврем Марковић је овом приликом ухапшен под оптужбом да је прекршио заклетву коју је положио владару као официр.

<sup>254</sup> *Ружа* (април 1865 – август 1872), „шаливо-сатирични забавни лист”, излазио у Београду под уредништвом Мијајла Ђ. Ђелешевића. Реакционарни, плаћенички лист, специјализован за нападе на српске либерале и социјалисте, био је стална мета написа напредних људи, посебно Ђуре Јакшића, Јована Јовановића Змаја, Светозара Марковића и других. Сачувано је само 12 бројева из 1871. и 9 бројева из 1872. године.

<sup>255</sup> Реч је о критици у чланку *Српске обмане* (видети књ. II, стр. 27-49).

<sup>256</sup> Пошто је изгубио стипендију, Светозар се нашао у тешким материјалним приликама. Намеравао је да се бави новинарским радом, али од тог посла није имао неке материјалне користи. Више му је помогао брат Јеврем, а ова достава Јовану Ристићу сведочи да су покушавали да му помогну и његови другови и симпатизери.

<sup>257</sup> Реч је о уводним чланцима у *Видовдану* (27. II 1870, 44: *Београд*, 26. фебр. *Нашим суседима на Балкану*) и *Србији* (27.II/1.III 1870, 24: *Једна реч о нашој заједници*).

<sup>258</sup> Михаило Розен-Ружић, публициста, сарадник Пресбиороа.

<sup>259</sup> Реч је о писму Светозара Марковића из Цириха, од 3. фебруара 1870, Антонију Хаџићу (види књ. II, стр. 165-166).

<sup>260</sup> Како се Светозару није допало што је омладински одбор задржао за себе и сувише права у уређивању *Младе Србадије*, он га је обавестио 22. марта (по н.к.) да се избора не прима. Ово писмо није сачувано. Како је његов избор био објављен по листовима, послао је из Цириха изјаву којом скида са себе сваку одговорност за садржај и правац омладинског листа (Јован Скрелић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, 51; видети и стр. 82 II књиге, *Изјава* Св. Марковића).

<sup>261</sup> Ову понуду, пошто је за њу дознао од Јеврема Марковића, покушао је да искористи Владимир Јовановић у полемици са Светозаром Марковићем (видети писмо Светозара Марковића Владимиру Јовановићу, књ. II, стр. 170-173) ради компромитовања свог опонента као „руског агента” (видети чланак *Јаван рачун са Владимиром Јовановићем*, стр. 1-11 ове књиге).

<sup>262</sup> Из овог саопштења Ристићевог обавештајца могло би се закључити да је Дружина за потрошњу, као и остале занатлијске производне дружине, чије извештаје *Радник* објављује, делимично учествовала у његовом финансирању.

<sup>263</sup> Михаило Никетић, касније уредник *Враголана*.

<sup>264</sup> Из овог податка може се закључити да су оснивачи Столарско-браварске дружине, основане маја 1870., желели да на својој страни имају и неки лист у Војводини; стога су и разговарали са Јованом Павловићем, уредником *Панчевца*.



<sup>265</sup> Реч је о исходу суђења Александру Карађорђевићу због учешћа у завери и атентату на кнеза Михаила Обреновића.

<sup>266</sup> Руски конзул у Београду у то време био је Николај Павлович Шишкин.

<sup>267</sup> У штампаном тексту Статута уместо *друштво* пише – *дружина* (упоредити члан 9 Статута).

<sup>268</sup> У рукопису, као и у штампаним примерцима Статута потписници су дати обрнутим редоследом (упоредити стр. 166 ове књиге).

<sup>269</sup> Примерак Статута који је поднет Министарству финансија на одобрење у рукопису веома је оштећен. Уз њега је, међутим, сачуван и штампани примерак, и то заједно са решењем Министарства о одобрењу рада Дружине. Ми текст дајемо према том штампаном примерку уз исправке према очуваном делу рукописног примерка. Поред ова два примерка, исти статут прештампан је и у листу *Србија* (бр. 127, од 10. септембра 1870) и у протестној брошури Еснафа бакалског у Београду: *Неска акта и факта говоре*, штампаног у лето 1871. године. Овај еснаф штампао је своју жалбу Министарству финансија на решење којим се даје одобрење рада Потрошачкој дружини у листу *Трговински гласник*. На ту жалбу одговорио је Одбор Дружине (тј. Светозар Марковић), такође у *Трговинском гласнику* (бројеви 31 и 33, од маја 1871. године), али овај лист није сачуван. Поред жалбе овог еснафа, Јован Скерлић наводи да је и „Полиција чинила сметње овим 'комунским' установама, и министар просвете није допустио да једна од тих дружина оснује школу за шегрте”. У чланку *Опет ссоски дућани* Марковић каже да је већ писао о томе да треба одобрвати и кредите за „оснивање земљоделских, занатлијских и индустријалних школа”, па „и другим економским мерама” подстицати њихово отварање и рад. Највероватније је да је то било у чланку 33. броја *Трговинског гласника*, који није сачуван а који је Скерлић могао користити јер је тада примерак овог листа било. У вези са овим треба подсетити да је Јован Скерлић, поред овог листа, имао на увиду и низ касније изгубљених писама и других листова, као и сведочења живих савременика и сродника Светозара Марковића, па отуда његово дело у бројним случајевима има изворну вредност (видети и белешку 180).

<sup>270</sup> Овај поднаслов, *Скица А*, упућује на закључак да је постојала и друга верзија овог статута; поднаслов се налази и у рукописном и у штампаном примерку, сем у листу *Србија*.

<sup>271</sup> У штампаним примерцима после редних бројева биле су тачка и запета једна иза друге; ми смо оставили само тачку. Тако смо поступили и у чланку *Потрошачка дружина у Београду* (стр. 45-46 ове књиге).

<sup>272</sup> Дружина је у рукопису писана свуда великим словом а у штампаним примерцима малим. У овом тексту држимо се рукописа.

<sup>273</sup> На овај члан 22 жалио се Еснаф бакалски у Београду Министарству финансија, сматрајући да је у супротности са члановима 1 и 2 Статута и члановима 3 и 92 Еснафске уредбе из 1847. године. Министарство је Еснаф упутило на Управу града, а ова се прогласила несна-

дљеном. Еснаф се потом обратио жалбом и Државном савету, али се и он прогласио неснадљивим. Када је Потрошачка дружина почела да отвара и филијале, Еснаф бакалски се обратио Намесништву и одлучио да цео материјал одштампа у књижици *Неска акта и факта говоре*, Београд, 1871. Незадовољан решењима Еснаф се пожалио и Народној скупштини. Њихова жалба разматрана је на XXXVI седници, Крагујевац 22. октобра 1871. године. И, као и у другим случајевима, могле су се чути крајње искључиве речи и предлози, од захтева за забрану рада Потрошачке дружине, јер је, тобож, „опасна по целу земљу”, до предлога професора Панте Срећковића који је сматрао конкуренцију нужну као и у осталим областима живота. На крају је одлучено по предлогу министра финансија да Дружина испуњава обавезе као и остали, а ако то не чини, полиција да их забрани као и друге радње (више: *Протоколи Народне скупштине*, Београд, 1871, стр. 600-607; *Раденик*, бр. 64, од 4. новембра 1871. године, стр. 265).

<sup>274</sup> Пропратни акт уз Статут потписао је први А. Стојковић (видети стр. 163 ове књиге); он је 7. септембра 1870. године примио решење Министарства о одобрењу рада Дружине и примерак Статута. Марковић је о раду овог одбора посебно писао у чланку *Наше удруживање* (V књига овог издања), а о раду ове и других дружина у чланцима *Дружине у Београду* (стр. 88-89 ове књиге) и *Задатак наших дружина* (V књига овог издања).

<sup>275</sup> У штампаним примерцима Статута стоји само П. Јовановић, а у рукописном примерку – Панта Јовановић. Решење Министарства финансија исписано је руком у наставку странице рукописа Статута и тако је прештампано у свим примерцима уз овај статут. На полеђини тог рукописног оригинала налази се забелешка да је Статут преузео А. Стојковић.

<sup>276</sup> Реч је о Владимиру Јовановићу, кога је Драгиша Станојевић жестоко критиковао због колебљивог и нејасног става према намесничкој влади и догађајима у Србији (*Народни пријатељ*, бр. 7, од 16. августа 1870: *Монархистима*; бр. 7-8, од 16-13. августа 1870: *Династијашима*. I. *Одговор г. Владимиру Јовановићу*).

<sup>277</sup> Маргер – нисмо могли установити идентитет ове личности.

<sup>278</sup> Ова окружница Потрошачке дружине није пронађена.

<sup>279</sup> О жалби Бакалског еснафа у Београду против Потрошачке дружине видети белешку 269 ове књиге.

<sup>280</sup> С обзиром на то да је Светозар Марковић у одговору др Владану Ђорђевићу написао да је у Потрошачкој дружини „посао био велики а бесплатан” (*Одговор др Владану Ђорђевићу на његово „Отворено писмо”* у „*Јединству*” од Светозара Марковића, У Новоме Саду, 1872; видети VII књигу овог издања), може се претпоставити да је ова плата Михаила Никетића била покриће за делимично финансирање *Раденика* и *Враголана*.

<sup>281</sup> Вероватно грешка у рукопису, или агент није довољно познавао људе, јер је реч о Михаилу Никетићу, сараднику Светозара Марковића.

<sup>282</sup> Реч је о побуни великошколаца против природног професора Захарија Угричића, о чему је писао и Светозар Марковић у чланку За-

конитост на Великој школи (видети стр. 71-74 ове књиге и напомене 124-132). Степићи, отац Симсон Сима, син Илија (овде је реч о њима) и други син Риста учествовали су у „Црвеном барјак” 1876 (више о томе видети: *Црвени барјак у Крагујевцу*, I-II, грађа, Крагујевац, 1976, приредили Благоје Витковић и др Живомир Спасић).

<sup>283</sup> Михаило Недељковић-Стајковац, хапшен као народни посланик 1870. због покретања у Народној скупштини питања народног суверенитета (о њему видети: *Живота Ђорђевић, Случај енглеског конзула Фонбланка 1858. године, Историјски гласник*, 1978, 1-2, 113-119, о школским данима Стајковца).

<sup>284</sup> Реч је о Париској комуни.

<sup>285</sup> Павле Паја Михаиловић, синовац Стевче Михаиловића, једног од татора кнеза Милана, познатог политичара и државника.

<sup>286</sup> Реч је о бр. 15 *Руже*, од 26. априла 1871. године, у коме је грубо нападнут Милан Кујунџић Абердар, Париска комуна, хумористички лист *Решето* и његов уредник Љубомир Даниловић. О *Ружи* видети белешку 448 ове књиге.

<sup>287</sup> Љубен Каравелов, бугарски књижевник и национални револуционар. Ово је први докуменат који пружа податак да су се Светозар Марковић и Љубен Каравелов и лично познавали.

<sup>288</sup> Михаило Ј. Никетић, уредник *Враголана*; контроверзна личност српског социјалистичког покрета седамдесетих година прошлог века. Издавао и *Уједињење* и *Ново доба*, у социјалистичком смеру. Међутим, Светозар Марковић се разликао с њим 1872. због општег напада у *Враголану* на све либерале, а посебно на Јована Јовановића Змаја (видети: Ђорђе Игњатовић, *Светозар Марковић и његови истомишљеници у „Враголану” 1872. године, Зборник Историјског музеја Србије* 23, Београд, 1986). О његовој биографији зна се веома мало.

<sup>289</sup> Реч је о Стојану Бошковићу.

<sup>290</sup> Видети 258-259 стр. ове књиге.

<sup>291</sup> *Раденик* није објавио ништа о капетану Даниловићу; вероватно се одустало или је пак цензура забранила да се пише о његовом самоубиству. Ближе податке о томе нисмо нашли.

<sup>292</sup> Драгомир Вучковић, артиљеријски официр, отпуштен 1870. из војске зато што је у веселом друштву наздравио републици. Од 1870-1876) радио у Министарству грађевина; у догађајима у Крагујевцу 1876 („Црвени барјак”) одиграо улогу потказивача и дописника „либералног” листа *Исток*.

<sup>293</sup> Неки Јован Стокућа, из разлога који није јасан, можда у вези са оптужбама да је и Каравелов учествовао у завери против кнеза Михаила, обећао је телеграфисти Николи Радовановићу 20 дуката ако његови истуку Каравелова, пошто га намаме у неку приватну кућу. Било је, изгледа, неке препирке, можда кафанске, јер је Паја Михаиловић посредовао да се Каравелов и Радовановић помире (што бугарски револуционар не би прихватио да је стварно дошло до туче).

<sup>294</sup> Каменко Јовановић, сувласник Штампариие Јовановића и Павловића; сарадник *Панчевца*. Књига која је послата цензури могла би

бити *Манифест Комунистичке партије*, о чијем је изласку из штампе *Панчсвац* (бр. 46, од б. VI 1871) донсо оглас.

<sup>295</sup> Радивоје Милојковић, председник владе и министар унутрашњих дела за време Намесништва.

<sup>296</sup> Овде је Ристићев обавештајац изоставио једну реч, највероватније „(...)ухватио корен код оних који су, или нису на власти...”.

<sup>297</sup> Данас је у употреби облик Брчко.

<sup>298</sup> У истом смислу правно је алузије и *Видовдан*, на име да влада допушта издавање листа који брани Париску комуни и њене „злочине” (видети стр. 258-261 ове књиге).

<sup>299</sup> Реч је о *Званичној исправци*, коју је уредништво *Раденика* морало да објави дословно према Закону о печатњи (штампи), поводом коментара Светозара Марковића у рубрици *Наше домаће ствари* (видети стр. 103-105 и 262-263 ове књиге).

<sup>300</sup> О овом телеграму видети белешку 208.

<sup>301</sup> О овим дружинама видети белешку 74. Овај текст објављујемо ради увида у њихово „устројство”, како би то рекао Светозар Марковић, јер се из Статута Столарско-браварске дружине, о којој је овде реч, може најбоље сагледати њихова организација (уз то, ово је једини сачувани статут једне произвођачке дружине). Марковић наводи у свом раду *Наше удруживање* да је исказано „скоро у свим статутима занатлијских дружина на првом месту: ‘Ми потписани удружујемо свој рад и капитал, да заједничким радом осигурамо себе и своју породицу’” (подвлачење Марковићевом). То се потврђује и у овом статуту. Овај текст је занимљив и због пропратног увода и закључка. Статут је, највероватније, саставио Ђура Љочић, Светозарев близак сарадник, који је највише радио на организовању ових дружина пре Марковићевог повратка из Цириха у отаџбину. Пореклом овог текста са Марковићевим написима може се добрим делом сагледати шта је у њиховом даљем раду он могао значити својим књижевничким и организаторским способностима.

<sup>302</sup> Министар финансија у намесничкој влади био је Панта Јовановић.

<sup>303</sup> Ово је први непосредни, односно потписани полемички напис Владимира Јовановића против Марковићевог рада и писања. О тој полемичкој доста података дали смо уз полемичне написе Светозара Марковића. Напомена редакције *Млада Србадије* остала је без обећаног осврта.

<sup>304</sup> Мисли се на Марковићев чланак *Млада Србадија* (стр. 122-131. II књиге). Податке о личностима и другим питањима дали смо уз Марковићеве чланке у овој полемичкој.

<sup>305</sup> Видети Марковићев чланак *Јаван рачун са Владимиром Јовановићем* (стр. 1-11 ове књиге).

<sup>306</sup> Упоредити стр. 122. II књиге.

<sup>307</sup> Парафраза Марковићевог текста (упоредити стр. 122. II књиге).

<sup>308</sup> Извод из Марковићевог текста (упоредити стр. 122. II књиге).

<sup>309</sup> Сви наводи Светозара Марковића углавном су узети из чланка *Млада Србадија*; даље ћемо указивати само на недоследности у наводима или на случајеве карикирања, као што је овде реч (видети стр. 124-125. II књиге).

<sup>310</sup> Владимир Јовановић има на уму разговор са Светозаром Марковићем у лето 1870. године. Успут наговештава да му је онда пребацивао због гласина да је прихватио понуду руске владе да уз њену помоћ издаје лист уперен против политике намесничке владе (видети: Ђорђе Игњатовић, *Српска јавност и Марковићев „Радник“*; *Токови револуције*, X-XI, 1974-1975, 28-29).

<sup>311</sup> Видети белешку 4 ове књиге.

<sup>312</sup> Марковић је на ово одговорио (видети стр. 45-53 ове књиге).

<sup>313</sup> Видети белешку 176 II књиге.

<sup>314</sup> Алузија на интересовање и писање Светозара Марковића о пољопривредним питањима, о чему је он могао поменути Владимиру Јовановићу још у Цириху, поготову после слања превода-прераде Енгла у Нови Сад ради објављивања у *Омладинском календару*; Владимир је онда био сарадник Милетићеве *Заставе* и могао је лако то дознати од осталих чланова Годишњег одбора Уједињене омладине српске.

<sup>315</sup> Овај проглас Париске секције Прве интернационале, објављен у *Le Réveil*-у 12. јула 1870. године, а пренет у Каљевићевом уводнику листа *Србија*, 7/19. јула исте године, први је текст проистекао од неког члана или институције Прве интернационале објављен у Срба и Хрвата. До саопштења др Ђорђа Игњатовића о овом прогласу на научном скупу који је организовао Одбор за припрему *Целокупних дела* Светозара Марковића 1983. године у Српској академији наука и уметности сматрало се да је *Манифест Комунистичке партије*, објављен 1871. године у Панчеву, први текст Марксове Интернационале преведен на српски језик (др Ђорђе Игњатовић, *Карл Маркс, Светозар Марковић и почести социјалистичког покрета у Србији, Марксистичке теме*, VII, 1983, 3, стр. 206-218). У вези са овим преводом у *Србији* важно је истаћи следеће. Стицајем околности, истога дана када је овај проглас Париске секције објављен у Београду, започео је француско-пруски рат, а истога дана Генерално веће Прве интернационале одржава седницу на којој су Карл Маркс и неколико сарадника задужени да саставе проглас Генералног већа у вези са почетком рата. Припремљени текст те адресе Поткомитет је разматрао 23. јула, а Генерално веће прихватило 26. јула 1870. године. Та адреса је преведена и објављена на више језика. У ту адресу Прве интернационале укључен је и проглас Париске секције, који је, као што видимо, већ био преведен у Србији 19. јула исте године (више: *Дела Маркса и Енгелса*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1977, том 28, стр. 9. и даље). Како је Светозар Марковић био најистакнутији пропагатор и заступник идеја Прве интернационале у Србији тога времена, врло је вероватно да и ово објављивање прогласа Париске секције Прве интернационале има везе са његовом активношћу, тим пре што се објављивање подудара са временом његовог повратка у Србију (више: Ђорђе Митровић, *Прво објављива-*

ње адреса *Марксове Интернационале* и његовог знаменитог првог тома „*Капитала*” на српском језику, *Зборник Историјског музеја Србије*, 21, 1984, стр. 159-168).

<sup>316</sup> То јест Међународног удружења радника (Прве интернационале).

<sup>317</sup> Сматрали смо да треба објавити ове делове Марковићевог говора на Петој скупштини УОС, одржаној од 27. до 31. августа 1870. у Новом Саду, како због текстова *Предлог за омладинску скупштину* и *Народна странка пре и после омладинске скупштине* тако и због аутентичнијег праћења идеја које је он на овој скупштини заступао. Дакако, при том треба имати у виду да је ове речи Светозара Марковића фрагментарно забележио извештач *Заставе* са те скупштине. Да би се могло пратити његово иступање, дајемо напомене о предмету расправе у раду скупштине.

<sup>318</sup> Овај део Марковићевог говора извештач *Заставе* прибележио је у извештају са прве седнице скупштине, 27. августа, при самом отварању и расправи о дневном реду и извештају о раду Главног одбора УОС. Насупрот Владимиру Јовановићу, који је тражио да се о извештају расправља на крају, Марковић је, како се то види, био за расправу о извештају одмах без обзира на то што је предлог извештаја „доцкан” добио.

<sup>319</sup> Говорило се о даљем штампању *Политичког речника* В. Јовановића у оквиру 2. тачке дневног реда, првог дана рада скупштина на преподневној седници. Да се поменути Јовановићев речник даље не штампа, предложили су А. Сандић и Ј. Суботић, што је подржао и Светозар Марковић, наводећи као главни разлог то што је *писан за интелигенцију* („интелигентне људе”), а не популарно за народ. Скупштина је, међутим, прихватила предлог Светозара Милетића да се настави штампање ако има довољно пренумераната. Марковић је иначе као члан београдског одбора УОС прикупљао претплату за *Политички речник* у Србији (за први и једини објављени део).

<sup>320</sup> Ово је била трећа седница, петак, 28. августа пре подне. Расправљало се о раду београдског дела чланова Главног одбора УОС, који се због неслоге није ни конституисао. Кумануди је затражио да се ови чланови позову на одговорност. Скупштина је прихватила Милетићев предлог да се „изјави негодовање” и да се београдски одбор сам разјасни како се у рад УОС не би уносиле „распре страначке”.

<sup>321</sup> Упозорење председавајућег скупштине, А. Хаџића (као што се види, Марковић је ову примедбу одбио).

<sup>322</sup> Опет упозорење председавајућег Хаџића; мисли се на чланак *Предлог за идућу омладинску скупштину*, *Србија*, бр. 96, од 19. августа 1869. у којем је А. Васиљевић предложио да УОС сарађује са намесништвом, што је наишло на негодовање у Омладини (видети и белешку 60 II књиге овог издања).

<sup>323</sup> Светозар Марковић се овде надовезује на речи Владимира Јовановића: он „неће никакву пресију него да сваки од своје воље ради; у томе лежи права слобода”.

<sup>324</sup> Од свих извештаја се Пете скупштине УОС у Новом Саду овај, чији део доносимо, најпотпунији је; објављен је у *Народу*, који је издао у том граду под уредништвом др Јована Суботића (1870-1873). Аутор извештаја, који се потписао –j–, јесте песник Јован Јовановић Змај.

<sup>325</sup> Неприликe о којима је овде реч састоје се у томе што су очекивања да ће омладински рад, после прве три скупштине, које су се углавном бавиле уставом УОС, доношењем одлука и одређивањем начела о правцу омладинског рада, бити живљи после Четврте скупштине у Великој Кикинди, остала неиспуњена. Тако се Главни одбор УОС у Београду није ни конституисао нити дао гласа о свом раду. На Цетињу два члана су известила да су за трећег друга изабрали Машу Врбицу и тако се конституисали. Главни одбор у Новом Саду одржао је 28 састанака, али је из њега иступио Владимир Јовановић; он је за своје чланове изабрао др Стевана Павловића, др Лазу Костића, Светозара Савковића и др Младена Јојкића. Сомборска омладинска дружина послала је 120 форинти као награду (хонорар) за дело *Поуке за матере како ваља неговати децу*, али, иако је рок натечаја продужаван, није стигло ниједно дело. Само се успело у покретању *Буњевачких новина*. Није било одзива ни на позив путем јавних листова да се оснивају месни одбори. Ни рад око покретања *Млада Србадије* није текао најбоље; после расправе о месту издавања, Новом Саду или Београду, изабран је Нови Сад.

<sup>326</sup> Реч је о Главном одбору УОС у Новом Саду.

<sup>327</sup> У извештају Годишњег одбора даље се наводи да је *Млада Србадија* имала 1386 претплатника пријављених уредништву, да се слало Љубомиру Каљевићу 500 примерака, који је примио на себе да прикупља претплатнике у Србији и да им лист шаље. Како су се нови претплатници и даље пријављивали, штампан је први број у још 700 примерака, пошто првобитни тираж од 1 500 није био довољан, па су затим и остали бројеви штампани у 2 000 примерака.

<sup>328</sup> Реч је о извештају Главног годишњег одбора УОС Петој скупштини. Већина на скупштини одлучила је да дискусија о извештају почне одмах, тј. на првој преподневној седници, 27. августа 1870.

<sup>329</sup> Како је Владимир Јовановић напустио Годишњи одбор УОС, у дискусији је тражено да објасни зашто је то учинио, па је Јовановићево избегавање да пружи право објашњење оцењено као „шесврдање”, а Светозар Марковић дао наведену изјаву.

<sup>330</sup> На другој поподневној седници, 27. августа, у дискусији о издавачкој делатности УОС, дат је предлог да престане даље издавање *Политичког речника* Владимира Јовановића због тога што је то већином превод, а није ни приступачан обичном читаоцу.

<sup>331</sup> На трећој седници, 28. августа пре подне, прочитан је у целини *Предлог за организацију омладине*. Пошто га доносимо према тексту у *Народном пријатељу* (видети стр. 41-44 ове њиге), ми га овде изостављамо; прочитани текст је истоветан са оним у *Народном пријатељу*.

<sup>332</sup> У дискусији је постављено питање зашто се Главни одбор УОС није конституисао у Београду и зашто није готово ништа радио.

Неки дискусанти су покушали да нађу оправдање у приликама које владају у Србији. Светозар Марковић је указао на праве разлоге нерада београдског одбора. О том је вођена и велика полемика између *Народног пријатеља*, *Заставе*, *Панчевца* и *Србије* (о томе видети: Ђорђе Игњатовић, *Прилози биографији Живојина Жујовића*, *Зборник Историјског музеја Србије*, 25, Београд, 1988, 31-68.

<sup>333</sup> На Петој скупштини УОС водила се велика дискусија и о предлогу групе Светозара Марковића и о предлогу групе Гиге Гершића, па је начињен компромисни предлог. Зато овде објављујемо и овај други предлог, како би се јасније сагледало шта је узето из оба предлога. Светозар Милетић предложио је да се оба предлога штампају и предаду одбору за устројство УОС, у који су ушли Светозар Марковић, Сима Поповић, Драгиша Станојевић, Ђура Љочић, Светозар Милетић, Гига Гершић, Каменко Јовановић, Стеван Павловић, Лаза Костић, Милан Јовановић, Јован Бошковић и Стојан Живковић.

<sup>334</sup> У дискусији о предлогу дванаесторице, тј. одбора за устројство УОС, чија су имена наведена у претходној напомени, на четвртој преподневној седници, 29. августа, после питања председавајућег да ли се извештај одбора за устројство прима као основа за претресање тог питања, Владимир Јовановић се изјаснио против тога, предлагајући да се претрес одложи за другу седницу због краткоће времена за припрему за претрес, као и против сваке обавезе, јер хоће да омладина буде слободно друштво. На то је уследила наведена Марковићева реплика.

<sup>335</sup> Председник је опоменуо Полита да се држи ствари, пошто није говор о омладини као друштву, већ о извештају одбора за устројство УОС, после чега је говорник одустао од даљег разлагања.

<sup>336</sup> На петој седници, 29. августа после подне, расправљало се о начелима која би требало уградити у програм *Млада Србадије*, о чему је предлог дао Светозар Марковић уз опширно образложење; међутим, извештач *Народа* уопште није пренео ни речи из тог образложења, већ га је само споменуо.

<sup>337</sup> У дискусији да ли да се компромисни предлог Одбора за устројство прихвати као основа за специјалну дебату о самом устројству УОС, Владимир Јовановић је био против, јер је тобож тај предлог против демократије; Миша Димитријевић, Драгиша Станојевић, Милан Јовановић и Ђура Љочић подржали су предлог.

<sup>338</sup> Владимир Јовановић је сматрао да је компромисни предлог Одбора за устројство УОС „трансакција”, а у име демократије захтевао да у омладинском органу пишу и људи који нису присталице УОС.

<sup>339</sup> „Специјална” дебата вођена је на шестом састанку, 30. августа 1870. пре подне.

<sup>340</sup> Пошто се дискусија о устројству УОС отегла, пао је предлог да се Пета скупштина претвори у изборну конференцију како би био изабран Главни одбор у Новом Саду и пододбори у Београду и на Цетињу.

<sup>341</sup> У дискусији на поподневној седници 30. августа говорило се о учешћу жена у УОС. После запаженог излагања Драге Дејановић, донет је закључак да жене могу равноправно да учествују у раду УОС,

али је изостављена реч *потпуно (равноправно)*; с тим се сложио и Светозар Марковић.

<sup>342</sup> То је Народна скупштина одбацила.

<sup>343</sup> =j= јесте знак песника Јована Јовановића Змаја, који је на овој скупштини изабран за члана Главног одбора у Новом Саду. Иако даје више простора ставовима новосадских либерала, посебно др Михаилу Полит-Десанчићу, главном сараднику *Народа*, извештач је овде дао ширу интерпретацију ставова Светозара Марковића и његових истомишљеника него *Застава*.

<sup>344</sup> Овај чланак доносимо у Прилозима из два разлога. Прво, зато што је објављен у истом броју *Народног пријатеља* као нека врста коментара уз *Предлог за омладинску скупштину*, који је потписао и Светозар Марковић, и о раду Пете скупштине УОС; други разлог је тај што се у вези с његовом садржином постављају неколико веома занимљивих питања, о чему говоримо у наредним белешкама.

<sup>345</sup> Мисли се на проглашење непунлетног Милана Обреновића за наследника кнежевског престола у Србији после погибије кнеза Михаила 1868. године и на понашање либерала том приликом, о чему је Светозар Марковић писао у више наврата.

<sup>346</sup> Мисли се, извесно, на деловање присталица Светозара Марковића (видети и реплику Владимира Јовановића, стр. 189-196 и 214-223 ове књиге). О организацији *социјално-демократске партије*, како се овде изричито наводи, нема никаквих других поузданих података. При разматрању овог веома важног питања није сувишно и овде подсетити на то да у то време у Србији нема организованих политичких партија. Наиме, нису постојали формални облици партијског деловања (главни одбори, комитети, скупштине, конгреси, са програмима, статутима, гласилима и слично), али се знало ко којој *партији* – условно речено – припада. Још су се, у то време, око појединих истакнутих личности окупљале њихове присталице које су заступале одређени политички правац. Незванично, политички правци имали су и своје листове и своје заступнике у Народној скупштини. До политичке диференцијације, која је добијала све више облик политичких партија, долази у време Светоандрејске скупштине 1859. године и касније. Из овог чланка у *Народном пријатељу* произилази да су потписници *Предлога за омладинску скупштину*, тј. присталице Светозара Марковића, основали своју „социјално-демократску партију”. Према Јовану Скерлићу, на једном тајном састанку, почетком маја 1870, при проласку Тура Љочића кроз Цирих, састали су се Светозар Марковић, Тура Љочић, Никола Пашић и Пера Велимировић. На том састанку је, између осталог, закључено и то да сваки од њих сачини предлог програма нове странке коју ће основати по повратку у Србију. Подразумевало се да би се програм те странке донео сагласно (Ј. Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идје*, II издање, 1922, стр. 36). Из овог текста произилази да су то и урадили. У низу написа из тога времена однос према присталицама Светозара Марковића има све форме односа према посебној партији. Како су се догађаји касније развијали, међутим, деловање присталица Светозара Марковића више је личило на покрет него на политичку

партију са социјалдемократским програмом. Ово питање, свакако, заслужује шири разматрања, али смо сматрали неопходним да на њега скренемо пажњу. (Из даљих података, посебно у књигама XI и XVI, видће се однос савремене европске социјалдемократије и саме српске јавности према марковићевцима; Одбор за припреме овог издања организовао је 1983. године научни скуп у САНУ *Светозар Марковић и Марксва интернационала*, на којем је било речи и о овом питању.)

<sup>347</sup> Има индиција да је Милетић са разлогом зазирао од Намесништва и владе у Београду. Мађарска је јасно стављала до знања 1868. године да ће „доказати” Милетићево саучесништво у убиству кнеза Михаила ако београдска влада затражи хапшење Владимира Јовановића и Љубсна Каравелова, који су онда боравили у Новом Саду, што је ова и учинила. После пада владе Николе Христића и почетка владавине „либералног” Намесништва затражено је ослобођење Владимира Јовановића и дата изјава да влада нема ништа ни против Љубсна Каравелова (видети: *Дневник Бсњамина Калаја, 1868-1875*, обрада и коментар Андрије Раденића, Београд – Нови Сад, 1976, посебно стр. 39, 52, 133, 135, 143, 181, 520. и 523; Ђорђе Игњатовић, *Светозар Милетић, Љубсна Каравелов и бугарски националноослободилачки покрет, Истраживања*, II, Нови Сад, 1973, 7-98, о хапшењу Јовановића и Каравелова стр. 38-63). Све се ово дешавало иза кулиса, али је имало одраза на однос Светозара Марковића, па и либерала млађе генерације и владе Намесништва, што је посебно дошло до изражаја на V скупштини Уједињене омладине српске у Новом Саду 1870. године, о којој је овде углавном реч.

<sup>348</sup> Мисли се првенствено на Марковићеве чланке, почев од „*Велике Србије*”, *Српских обмана* и даље, до непосредне полемике с Владимиром Јовановићем, о којој је делом и овде реч.

<sup>349</sup> Изјава Владимира Јовановића на првој седници Пете скупштине УОС у Новом Саду, 27. августа (*Застава*, бр. 100, од 28. августа 1870, стр. 3). Тај део у *Младој Србадији* гласи: „...Влада је дала уверење, да омладински лист неће подложати цензури, него ће се заповедити државној штампарији, да га штампа на одговорност оних који га уређивали буду” (*Млада Србадија*, бр. 1, од 15. априла 1870, стр. 47; изјаву Владимира Јовановића подвукла је и *Млада Србадија*, извештавајући са седнице Одбора).

<sup>350</sup> Дословно наведена изјава Владимира Јовановића; ускличнике су стављали писац или писци овог чланка у *Народном пријатељу*.

<sup>351</sup> Цитат је узет из *Заставе*, бр. 89, од 2. августа 1870, стр. 2, у којој је у наставцима објављен извод из Јовановићеве књиге *Срби и позив Србије у Источној Европи*. Први оглас да ће ова књига изићи на француском језику дала је *Млада Србадија*, која је пренела и делове текста (*Млада Србадија*, бр. 3, од 15. јуна 1870, стр. 3. корица; делове текста пренела је *Млада Србадија* и у броју 5 од 15. августа исте године). Поједине делове ове Јовановићеве књиге пренео је и лист *Србија*.

<sup>352</sup> Изјава Стевана Павловића на првој седници Пете скупштине УОС, од 27. августа 1870 (*Застава*, бр. 100, од 28. августа 1870, стр. 3).



<sup>353</sup> И овај навод је из *Заставе*, бр. 100.

<sup>354</sup> Питање је поставио Драгиша Станојевић на поподневној седници Пете скупштине УОС, 27. августа, а овакав став *изјаве негодовања* предложио је Светозар Милетић на другој седници, 28. августа (*Застава*, бр. 101, од 30. августа 1870, стр. 3).

<sup>355</sup> Главни одбор УОС имао је петнаест чланова; седам из Новог Сада, пет из Београда и три са Цетиња. Гласањем су из Београда изабрани: Стојан Живковић, Светозар Марковић, Ђура Љочић, Ђока Влајковић и Милан Јовановић; били су предложени, али нису добили довољан број гласова: Стојан Новаковић, Стеван Д. Поповић, Паја Михаиловић, Милан Кујунџић Абердар, Љубомир Каљевић, Јован Бошковић и Јеврем Марковић (*Застава*, бр. 103, од 4. септембра 1870, стр. 2).

<sup>356</sup> Из овог дела текста, као и из дела текста уз белешку, може се закључити да је и овај чланак проистекао од потписника *Предлога за омладинску скупштину*, на чијем челу је био Светозар Марковић. Према стилу и осталим особеностима текста, највероватније га је у коначном облику дао уредник *Народног пријатеља Сима Поповић*, један од потписника Програма и тада, може се рећи, марковићевац (Сима Поповић је, између осталог, и свој превод *Калуђерска писма* Гарибалдија /Београд, 1870/, штампао са посветом; „Својим пријатељима Паји К. Михаиловићу, Сими Симићу и Светозару Марковићу. Сима Поповић“). Због значаја текста, сматрамо да он није могао настати без сагласности и давања основних теза текста од потписника *Предлога*, а посебно Светозара Марковића, па мислимо да му је свакако место у прилозима *Целокупних дела* Марковића. У којој мери је било важно оно што се саопштава у тексту *Народна странка пре и после омладинске скупштине* види се делом и из једне notiце саопштене у истом броју *Народног пријатеља*, стр. 4: „У 'Србији' има један телеграм из Новог Сада са омладинске скупштине у коме се каже, да су 'опет земунски радикалци покисли'. Да је уредник 'Србије' који је то телеграфисао доиста покисао на скупштини заједно са својом дружином, то знамо, али не знамо, а не верујемо да ће и они знати, када су то земунски радикалци још пре тога покисли, када каже да су *опет* покисли. У осталом ми смо изјавили да се нећемо пуштати у личну преписку, а читаоце наше упућујемо на данашњи уводни чланак, из кога ће, као и из других скупштинских извештаја, видети ко се вратио кући са светлијим образом: земунски радикалци или 'Србијини' 'либералци'!" Подсећамо да је уредник *Србије* био Љубомир Каљевић, који доиста није добио довољан број гласова за Главни одбор УОС (видети *Застава*, бр. 103, од 4. септембра 1870, стр. 2). На овај текст (*Народна странка пре и после омладинске скупштине*) освртао се и Владимир Јовановић (189-196 и 214-223 стр. ове књиге).

<sup>357</sup> Видети текст уз белешку 331 и даље.

<sup>358</sup> Према извештачу *Заставе*, ово је предложио Светозар Милетић по завршетку скупштине и њеном претварању у збор. Пошта, међутим, није примила телеграм, па је поздрав послат писмом (*Застава*, бр. 104, од 6. септембра 1870, стр. 2).

<sup>359</sup> Према извештајима с омладинске скупштине у *Застави*, наводи у овом чланку су тачни.

<sup>360</sup> Ове речи Владимира Јовановића треба схватити у преносном смислу, наиме *Панчевац* је донео неколико чланака Светозара Марковића и Драгише Станојевића против њега, па је изгледало као да је уредник листа отворио посебну рубрику за јаван обрачун с њиме.

<sup>361</sup> Истичемо да полемику с Јовановићем није започео Светозар Марковић, већ Александар Сандић (видети дописе из Новог Сада у *Панчевцу* под ознаком ј + в, тј. Александра Сандића и одговоре Владимира Јовановића: *Панчевац*, бр. 29, од 9. априла; 36, од 2. маја, затим бр. 55, од 14. јануара; бр. 21, од 11. марта, као и дописе из Београда, бр. 62, од 2. августа и бр. 64, од 9. августа 1870). Посебно отворена полемика вођена је преко *Заставе* (бр. 95, од 5. августа 1870) и *Народног пријатеља* (бр. 6, од 9. августа, бр. 7, од 16. августа и бр. 8, од 23. августа 1870).

<sup>362</sup> О овоме смо дали податке који не иду у прилог Јовановићевом тврђењу, мада је он тражио задовољење за „клевету“ и преко штампе.

<sup>363</sup> Необјашњиво је ово Јовановићево изврдавање. Он као да заборавља шта је претходно писао или мисли да су то читаоци заборавили. Он је, наиме, 2. маја те године у истом том листу тврдио да није ишао у Париз него у Лондон. Та „заборавност“ не мора бити намерна већ из нервозе. Милетић, Сандић, Марковић, Павловић и други свакако су знали за Јовановићеве послове које је обављао за српску владу и за штампање књига и у Паризу и у Лондону, о којима смо већ говорили. Они су, међутим, тражили од Јовановића да се јасно и јавно одреди, да то и јавност дозна, не од њих већ од њега. Због тога се против њега води читава кампања, у којој је Марковић играо улогу истуреног бојовника пошто се са њим и идејно разишао. Јовановићеве протесте Милетић није хтео ни да штампа у *Застави*, те се он жали: „До сад је два-три одговора моја изео мрак.“ Обрушио се Јовановић такође и на Јована Јовановића Змаја, јер се „утркује са уредником београдске 'Руже' у 'пцању' и смутљивим 'вицсвима' срачуњеним за сејање сумње о мојој снази карактера“.

<sup>364</sup> Реч је о чланку Драгише Станојевића *Династијашима*. 1. *Одговор г. Владимиру Јовановићу (Народни пријатељ)*, бр. 7-8, од 16. и 23. августа 1870; наведено место у бр. 7, стр. 3, тачка 3).

<sup>365</sup> Подсећамо да му Марковић на овоме одаје признање, па је Јовановићево позивање на те дане кад га је и *Застава* узимала у заштиту сасвим безразложно. Милетићеве и Марковићеве присталице тражиле су од „њего рачуна“ за оно што је чинио 1870-1871. године, односно кад је почео да шурује с намесничком владом.

<sup>366</sup> Насосновано је очкивање да ће српска и мађарска влада имати исто понашање према УОС и српском покрету у целини, још мање да ће мађарска влада имати више разумевања. На жалост, оне су се у том погледу боље слагале у једном моменту него српска влада и омладински покрет (*Застава*, бр. 100-104, од 30. августа до 6. септембра 1870).

<sup>367</sup> Видети Марковићево настојање да се одржи јединство омладине у иступању на скупштини УОС у Новом Саду (стр. 199-208 ове књиге).

<sup>368</sup> У чланку *Политички и економски положај радничког сталежа у Србији* (стр. 72-85. II књиге).

<sup>369</sup> *Не дајмо се разјединити* (видети стр. 232-236, II књиге).

<sup>370</sup> Алузија на чланак *Народна странка пре и после омладинске скупштине*, у којем се каже да је „социјалдемократска партија... усред престолнице обреновићске организована” (стр. 209 ове књиге).

<sup>371</sup> Ово писмо Светозара Марковића Владимиру Јовановићу, по свему судећи, није сачувано. Писано је 28. децембра 1870. и Јовановић га цитира у тексту *Нови борци социјалисте* (видети стр. 139 ове књиге). Овај цитат и навод у поменутом тексту делимично се разликују. На овом месту испуштене су речи „што није либерално”, а иза следеће реченице, где стоје тачкице, испуштено је „који ће да врше народне послове како народ сам нађе за добро”. Међутим, ни тиме није дата цела ова Марковићева реченица.

<sup>372</sup> Ова преписка није пронађена.

<sup>373</sup> Писмо од 4. јула 1870. године (стр. 173. II књиге).

<sup>374</sup> Видети напомену 371.

<sup>375</sup> Књига II, стр. 222.

<sup>376</sup> Алузија се односи на Н. П. Шишкина, руског конзула у Београду, који је, наводно, понудио Драгиши Станојевићу, а преко њега и Светозара Марковићу, да издају о трошку руске владе лист уперен против намесничке владе због њене политике приближавања Аустро-Угарској (видети: Ђорђе Игњатовић, *Српска јавност и Марковићев „Раде-ник”, Токови револуције*, Институт за историју радничког покрета Србије, X-XI, 1974-1975, 28).

<sup>377</sup> Књига II, стр. 93-121, 136-152, 241-249, 259-270.

<sup>378</sup> Видети и *Изјаву* Владимира Јовановића, стр. 222-223 ове књиге.

<sup>379</sup> Видети стр. 214-221 ове књиге.

<sup>380</sup> Упоредити стр. 40 ове књиге.

<sup>381</sup> Марковић ће свој став најпотпуније изнети у чланцима „*Словенска Аустрија*” (видети стр. 114-116 ове књиге) и „*Словенска Аустрија*” и *српско јединство* (видети V књигу).

<sup>382</sup> Овај допис послао је из Новог Сада Александар Сандић, један од истакнутијих омладинских првака, новосадски професор и дописник више напредних листова, сарадник Светозара Марковића и у време његове емиграције (видети белешку 308 ове књиге). Део дописа о *Младој Србадији* доносимо као илустрацију очекивања марковићеваца од нове редакције *Младе Србадије* и њиховог става поводом њеног пресељења у Београд.

<sup>383</sup> О Влајковићу и осталим члановима Главног одбора УОС из Београда, Марковићева струја изразила је своје мишљење приликом објављивања писма Живојина Жујовића Владимиру Јовановићу (видети: *Народни пријатељ*, бр. 6, 7 и 8, од 9, 16. и 23. августа 1870; Ђ. Игњатовић, *Прилози биографији Живојина Жујовића, Зборник Историјског музеја Србије*).

<sup>384</sup> Мисли се на *Предлог за организацију омладине* (видети стр. 41-44 ове књиге) Марковића и његових пријатеља, поднет Петој скуп-

штине УОС. *Панчевац* је најпотпуније обавештавао о раду Светозара Марковића, почев од одузимања стипендије до одбијања да буде „сауредник” *Младе Србадије* (бр. 14 и 29, од 10. фебруара и 9. априла 1870; видети такође и: *Млада Србадија*, бр. 3, 15. јун 1870, стр. 144).

<sup>385</sup> Латински – Чуј, сад је довољно и толико.

<sup>386</sup> Први превод *Манифеста Комунистичке партије* објављен је у *Панчевцу* (бр. 29, 31, 32, 34, 36, 37, 39, 40 и 42, од 8, 15, 18, 25. IV – 2, 6, 13, 16. V 1871), а потом и као посебно издање Штампарије Јовановића и Павловића. За поједине напомене користили смо податке у издању: *Манифест Комунистичке партије*, Београд, 1947 (превео Моша Пијаде).

<sup>387</sup> Влемски – фламански језик.

<sup>388</sup> Der Pfahlbürger – становник предграђа (изван градског шанца).

<sup>389</sup> Трг – овде у значењу тржишта.

<sup>390</sup> Der Zunftmeister – старешина еснафа.

<sup>391</sup> Трга – овде: тржишта.

<sup>392</sup> Јеспап (турц.) – роба.

<sup>393</sup> Хинеске – кинеске.

<sup>394</sup> Ђумрук (турц.) – царина (рница).

<sup>395</sup> Насељења – овде у значењу насеља.

<sup>396</sup> Тршки – тржишни.

<sup>397</sup> Бил (bill) у Енглеској – закон о десетчасовном радном дану.

<sup>398</sup> Рукоделцац – занатлија.

<sup>399</sup> Тековина – овде приврешивање, стицање.

<sup>400</sup> Der Erwerb – зарада, стицање, тековина, присвајање.

<sup>401</sup> Die Aneignungsweise – начин присвајања, стицања.

<sup>402</sup> Der Leibeigener – средњовесковни кмет, отрок.

<sup>403</sup> Der Schacher – кајишарлук, зеленашење, њифтинска трговина.

<sup>404</sup> Разглаголствије – причање, опширно приповедање.

<sup>405</sup> Време рестаурације – француска рестаурација 1814-1830.

<sup>406</sup> Француски легитимисти – партија племићких велесопоседника, присталица „легимитета” бурбонске династије.

<sup>407</sup> Млада Енглеска – део енглеске конзервативне партије, који је изишао пред јавност око 1842. на челу са Дизраелијем.

<sup>408</sup> Видети белешку 3.

<sup>409</sup> Die Ueberproduction – сувишна, претерана производња, хипер-продукција.

<sup>410</sup> Видети белешку 388.

<sup>411</sup> La philosophie de la misère – познато Прудоново дело; Маркс га је оштро критиковао у свом чувеном делу *La misère de la philosophie* (Беда филозофије).

<sup>412</sup> Фаланстерије – фаланстери, социјалистичке колоније према идејама Шарла Фуријеа, у ствари назив друштвених палата које је он планирао.



<sup>413</sup> Колоније – реч је о такозваним „хоме” колонијама (колонијама у унутрашњости), назив који је Овен дао својим комунистичким узорним друштвима.

<sup>414</sup> Икарија – име утопијске фантастичне земље, чије је комунистичке установе описао Етјен Кабс (*Пут у Икарију*); то име дао је касније својој комунистичкој колонији у Америци.

<sup>415</sup> Картисти – чартисти, припадници масовног енглеског радничког и занатлијског покрета (1838-1858) за изборну реформу, односно опште бирачко право. Доживео је неколико успона и падова, али је ипак приморао енглеску буржоазију на низ уступака: укидање царина на увоз жита (1846), завођење десетчасовног радног дана (1847). Маркс и Енгелс имали су велики утицај на лево крило чартистичког покрета; Енгелс, који је живео од 1842. до 1844. године у Манчестеру, објавио је своје познато дело *Положај радничке класе у Енглеској* (1845) у коме с великим симпатијама говори о чартистима.

<sup>416</sup> Реформисти – реч је о присталицама листа *La Réforme*. Француска партија која се називала социјалистичко-демократском, у ствари демократско-републиканска партија обојена више или мање социјалистички, али се од каснијих социјалдемократских партија разликовала као небо од земље, како је писао Енгелс у немачком издању *Манифеста Комунистичке партије* (1890). Њу је у парламенту представљао Ледри-Ролан, у књижевности Луј Блан, а у дневној штампи *La Réforme*.

<sup>417</sup> Краковска инсурекција – Краковски устанак 1846. године.

<sup>418</sup> „На лањској скупштини појави се покрет новог живота...” – преводилац *Манифеста Комунистичке партије* има на уму *Предлог (петнаесторице) за омладинску скупштину*, који су потписали, поред Светозара Марковића, и неколико ондашњих његових истомишљеника.

<sup>419</sup> Наука још није одговорила на питање ко је преводилац првог српског издања *Манифеста Комунистичке партије*. Претпоставља се да би то могао бити неки од следбних савременика: Јеша Јерковић, Влада Љотић, Светозар Марковић, Драгиша Станојевић, Никола Марковић, Јован Павловић, Ђока Мијатовић. О томе постоји већи број списа, као што су, од новијих: Коста Милутиновић, *Ђока Мијатовић, Изабрани списи*, Нови Сад, 1956, 22, напом. 57; Перо Дамјановић, *О досадашњем првођењу дела К. Маркса и Ф. Енгелса у нашој земљи, Прилози за историју социјализма*, Београд, 1964, књ. I, 449-460; Арпад Лебл, *Особности Баната и Панчева као места издавања српског Манифеста, Глас САНУ, CCLXXXV*, Одељење друштвених наука, књ. 17, Београд, 1973, 185-195; Коста Милутиновић, *Ко је први српски преводилац „Манифеста Комунистичке партије”*, исто 197-214; Драгић Качаревић, *Ко није преводилац првог српског издања „Манифеста Комунистичке партије”*, исто, 215-265; Јеремија Д. Митровић, *Још једном о преводу панчевачког издања „Манифеста Комунистичке партије” 1871. године, Историјски гласник*, Београд, 1974, 1-2, 133-137; Слободан М. Комадинић, *Једна усмена традиција о преводиоцу Комунистичког манифеста, Зборник Историјског музеја Србије*, 13-14, Београд, 1977, 145-147. и други радови. Међу тим радовима треба поменути и мишљење Хенри-

ка Писарека исказано у књизи *Филозофија Светозара Марковића (1846-1875)*, Нови Сад, 1974, 30-35, 42, 50-58. и у чланцима: *Питање помињања К. Маркса и Ф. Енгелса и њихових дела у радовима и писмима Светозара Марковића, Међународни раднички покрет*, Београд, 1977, 2, 108-114. и *Тачна локација помињања Маркса и Енгелса и њихових дела у радовима и писмима Светозара Марковића, Дијалектика*, Београд, 1978, 2-3, 217-236. Писарек је доказао да Светозар Марковић укупно 25 пута непосредно или посредно цитира, сажима и на друге начине користи садржај *Манифеста Комунистичке партије*, и то године 1870. шест пута, 1871, када се појавио српски превод *Манифеста*, 10 пута, 1872. два пута, 1874. седам пута. Из ових података и других индиција Писарек сматра да је Светозар Марковић – поготову као члан – кореспондент I интернационале – најбоље од својих истомишљеника познавао значај *Манифеста* и морао бити бар иницијатор првог превода овог класичног списа научног социјализма на српски језик.

<sup>420</sup> Покретање *Радника* први је најавио *Црногорац* (бр. 12, од 10. IV 1871, 48) у рубрици *Књижевност*: „У Београду, чујемо, до који дан ће почети излазити нови лист, потпуно самосталан и слободњачки. Име уредника и листа и правац његов објавићемо читаоцима, када добијемо програм или први број. „Повољне оцене о покретању *Радника* донели су *Панчевцац* (бр. 33, од 22. IV 1871, 4; *Књижевне вести*), *Застава* бр. 48, од 25. IV 1871, 4), *Млада Србадија* (бр. 9, 30. IV 1871, 142; Милан Кујунџић, *Из читаонице*) и *Исток* бр. 18, 1871, према Ј. Скерлићу, *Светозар Марковић – његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, 67). *Видовдан* је донео само кратку белешку о угледном броју *Радника* (*Видовдан*, бр. 85, од 21. IV 1871, 4; Београдске вести). Претплату на наш први социјалистички лист примале су редакције *Црногорца*, *Заставе*, *Панчевца* и *Свободе* (Букурешт, уредник Љубен Каравелов).

О написима у иностраној штампи, посебно у листовима Прве интернационале, доносимо више података у XV књизи. Овде ћемо навести само један пример да би се указало на значај који је Интернационала придавала покретању *Радника*: „Србија. У Београду се организује социјалистичка партија. Управо је покренут недељни лист под насловом *Радник*. Још једна земља где Интернационала диже своју заставу. Жил Фавр ће то рећи Великом Турчину” (алузија на турског султана, оличења власти над поробљеним хришћанима и савезника реакционарног Фавровога режима; l'Égalité, No 12, 8. VII 1871). Овај лист био је орган Главне женске секције Прве интернационале. Највише података о писању стране штампе донео је Вудфорд Мек Клелан (Woodford D. McClellan, *Serbia and social-democracy, International Review of social History, Assen*, XI 1, 1966, 48-72).

Одмах по изласку угледног броја *Радника* доста исцрпну информацију доноси и земунски *Der Grenzboten* (бр. 18, од 4. маја 1871). у допису *Београд, 1. маја*. Дајући преглед Програма дописник на крају закључује: „...Да ли наше новинске околности омогућавају праћење таквог програма. Стога, треба држати у резерви више уредника и наслова, у случају ако се *Раднику* деси нешто полицијско, али на основу искуства таква предострожност није довољна.”

<sup>421</sup> Угледни број *Радника* изашао је 17. IV 1871, а први редовни број 1. VI 1871. У 1872. излазио је под насловом *Радник*, последњи број (51) 17. V 1872 (укупно у 1871. 86, а у 1872. 51 број); више података о томе видети уз фототипско издање листа (издање Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”, Београд, 1971, стр. 561+6, фолио формат).

<sup>422</sup> Редакција листа била је у „новој кући Мите Величковића” (данас Чика Љубина бр. 3-5), где су становали Светозар и Јеврем Марковић, Ђура Љочић и Паја Михаиловић. Пошто Светозар Марковић није имао докуменат да има 25 година, услов по Закону о печатњи (штампи) да неко може бити уредник листа, номинални одговорни уредник до броја 36 у 1872. години био је Ђура Љочић, а од броја 37 Стеван Милићевић (др Михаило Бјелица, *Један нови документ о месту рођења Светозара Марковића*; исти, *Забрана „Радника”, Зборник Историјског музеја Србије*, XI-XII, 1975, стр. 126-128. и 129-131+табла).

<sup>423</sup> *Раденик* је убрзо по излажењу постао најтиражнији лист (док су други излазили у 500-600 примерака, *Раденик* је штампан у 1 500 примерака). Дописе *Раденику* слали су сарадници из Србије, али и из осталих јужнословенских крајева, као и из низа европских земаља па и Америке.

Поред Светозара Марковића и Ђуре Љочића на листу су сарађивали Паја Михаиловић, администратор листа, Ђура Јакшић, Васа Пелагић, Мита Ценић, Никола Пашић, Ђока Мијатовић, Андра Николић, Михаило Никетић, Влада Љотић, Јеврем Марковић, Марко Пајић, Живко Анђелија, Јован Милнковић-Алавантић, Коча Радовановић, Стеван Д. Поповић, Стеван В. Поповић, Анта Алексић, Атанасије Вучковић, Никодије Васић, Милош Вићентијевић и други. О *Раденику* више видети и у следећим делима: Андрија Раденић, *Социјалистички листови и часописи у Србији*, књ. I, 1871-1895, Београд, 1977, зборник радова поводом стогодишњице покретања *Раденика*; *Почеци социјалистичке штампе на Балкану*, Београд, 1974; Ђорђе Игњатовић, *Утицај „Радника” на савремено српско друштво*, зборник радова *Светозар Марковић, живот и дело*, САНУ, Београд, 1977, стр. 578-588; исти, *Сарадници и дописници „Радника” Светозара Марковића*, *Зборник за историју Матице српске*, бр. 26, Нови Сад, 1982, 63-100.

<sup>424</sup> Очигледна је намера овог огласа да се позивањем претплатника на пријављивање *Раденик* покрене што раније, док још траје борба париских комунара за опстанак, али се у томе није успело, па је први редовни број ипак изашао 1. јуна 1871. године.

<sup>425</sup> Оглас је сувише кратак да би се могло одредити да ли је евентуално Светозар Марковић његов аутор. Зато га и доносимо међу прилозима.

<sup>426</sup> Оглас је поновљен и други пут (*Јединство*, бр. 93, од 6. V 1871, 196).

<sup>427</sup> Доносимо ову занимљиву белешку о „беседи” Светозара Марковића у „Побратимству”, дружини београдских великошколаца. Извештач *Младе Србадије* сажео је Марковићево излагање на једну једину реченицу, а потом је узео слободу да га побиија на много већем простору. Наслов смо извукли из прве реченице извештача.

<sup>428</sup> „Прс неколико дана” – највероватније првих дана маја 1871. године, јер је претходни број *Младе Србадије* датиран са 30. априлом. То, „друго село” – „започето (је) са гусларем, а завршено са веселим гајдашем”. Бајаловић, ђак, говорио је о саставу ваздуха и штетности његовог загађивања у градовима, а Лаза Телечки декламовао је песму Милана Кујунџића Абердара *Стари министар* из броја 8 овог листа. Као извештач не говори да је то Абердарева песма, белешку је, највероватније, написао сам уредник *Младе Србадије*, јер је објављена у рубрици „*Из друштвеног живота*”, коју је углавном он лично попуњавао.

<sup>429</sup> Ми смо даљи текст издвојили као нови ред, што не стоји у оригиналу, како бисмо тиме разлучили прибележене Марковићеве идеје од коментара извештача (Абердара).

<sup>430</sup> Ово је први, посредни напад на Светозара Марковића и његове истомишљенике као агенте Интернационале. *Видовдан* је изишао истог дана кад и први редовни број *Радника*. Како су оба листа била штампана у Државној штампарији, уредник *Видовдана* лако је могао да дозна да Светозар Марковић у првом броју *Радника* објављује чланак *Погибија Париске комунс*, те да истог дана нападне Париску комуноу и Интернационалу, а истовремено и да наговести ко су њихови браниоци у Србији. Аутор уводника је несумњиво Милош Поповић, уредник листа.

<sup>431</sup> Овим се чини алузија на став Светозара Марковића у чланку *Париска комуна. (Питање о лебу и самоуправи)* поводом њеног начела о суверенитету општина да Француска треба да буде савез слободних општина (видети ову књигу).

<sup>432</sup> Алузија на Светозара Марковића, члана-кореспондента Руске секције Интернационале, да се повинује њеним наредбама.

<sup>433</sup> Овај став најпре је изнео Владимир Јовановић у полемници са Светозаром Марковићем, а касније ће заступати др Владан Ђорђевић. У ствари то је био и званични став намесничког режима.

<sup>434</sup> Алузија на писање Светозара Марковића у чланку *Париска комуна. (Питање о лебу и самоуправи)* (видети стр. 83-87 ове књиге).

<sup>435</sup> Пребацивање намесничкој влади што допушта штампање листа који брани Комуноу и њене „злочинце”.

<sup>436</sup> *Враголан*, у сачуваним бројевима из 1872. године, није могао у ондашњим условима да прави шале на рачун вере и породице, али је зато често имао на мети ауторитете и „ауторитете”, на пример у написима Милована Ђ. Глишића у полемници са др Владаном Ђорђевићем (о томе видети: Ђорђе Игњатовић, *Светозар Марковић и његови истомишљеници у „Враголану” 1872*, *Зборник Историјског музеја Србије*, 23, Београд, 1986, 45-75).

<sup>437</sup> У свом чланку *Бели терор* (видети V књигу овог издања) у вези с овом тврдњом Светозар прави алузије на брачни живот Милоша Поповића, али је толико коректан да о томе не каже ништа одређено. Очигледно је мислио да је то познато јавности, а том напоменом у ствари хоће да каже да уредник *Видовдана* нема моралног права да доноси такав суд, који још произвољно тумачи.

<sup>438</sup> Како предстоји почетак рада Народне скупштине у Крагујевцу, *Видовдан* је позива да законом онсмогући делатност Светозара Марковића и његових присталица.

<sup>439</sup> Овде *Видовдан* отворено позива намесничку владу са се придружи европским владама у хистеричном обрачуна са присталицама Париске комуне и Интернационале, па и са домаћим „комунцима”.

<sup>440</sup> Реч је о делу пропратног коментара Светозара Марковића у рубрици *Наше домаће ствари* после дописа Васе Пелагића из Брчког (*Раденик*, бр. 2, од 3. VI 1871, 5-6; видети стр. 103-105 ове књиге).

<sup>441</sup> Министар финансија у намесничкој влади био је Панта Јовановић.

<sup>442</sup> Пошто је по Закону о печатњи (штампи) објављивање владине званичне исправке било обавезно, а није се могло непосредно одговорити, Светозар Марковић је то посредно учинио у чланку *Наш економски напредак*, што је узгред наговестио на крају чланка. Полузванични лист *Јединство* (бр. 123, од 15. VI 1871) пренео је *Званичну исправку* у целини „због њене особите објективности”.

<sup>443</sup> Алузија на писање Васе Пелагића у допису из Брчког (видети стр. 103-104 ове књиге).

<sup>444</sup> „Побратими” су намесници Јован Ристић, Миливоје Блазнавац и Јован Гавриловић, а мало ниже у тексту се помиње и њихова изјава приликом преузимања дужности намесника.

<sup>445</sup> Очигледна алузија на коментар Светозара Марковића уз допис Васе Пелагића (видети стр. 103-104 ове књиге).

<sup>446</sup> Такође алузија у истом коментару на писање Светозара Марковића о свентуалном мршању Аустро-Угарске, оспоравајући његово мишљење (видети стр. 103-104 ове књиге).

<sup>447</sup> „Бела лађа” је била чувсна новосадска кафана у којој су се окупљали новосадски либерали.

<sup>448</sup> *Ружа* (април 1865 – август 1872), „шаливо-сатирични забавни лист”, излазио у Београду под уредништвом Мијаила Ђ. Ђелешевића; реакционаран, плаћенички лист, стална мета напредних људи, Ђуре Јакшића, Јована Јовановића Змаја, Светозара Марковића и других. Сачувано је само 12 бројева из 1871. и 9 бројева из 1872. године.

<sup>449</sup> Отворена алузија на писање Светозара Марковића у чланку *Погибија Париске комуне*.

<sup>450</sup> Ова „пала” је посредна претња Светозару Марковићу и његовим истомишљеницима око *Радника* због тога што су, наводно, агенти Интернационале на Доњем Дунаву, као што је писао *Видовдан* (видети стр. 268-269 ове књиге).

<sup>451</sup> Алузија на Светозарев чланак *Погибија Париске комуне* (видети стр. 83-81 ове књиге).

<sup>452</sup> *Видовдан* овим непосредно позива на обрачун са српским „комунцима”.

<sup>453</sup> Реч је о Светозаревом чланку „*Словенска Аустрија*”, цитат није сасвим тачан, али смисао јесте (видети стр. 114-116 ове књиге).

<sup>454</sup> Алузија на став Светозара Марковића и покретача *Радника* у *Програму листа* (видети стр. 75-82 ове књиге).

<sup>455</sup> Овде је дописник *Заставе* погрешно: о омладини и остарини Светозар Марковић је писао у пропратном коментару уз допис Васе Пелагића из Брчког (види стр. 103-105 ове књиге). На ову омашку указао је и сам Светозар у чланку *Београд, 25. јуна* (видети *Раденик*, бр. 13, од 28. јуна 1871, стр. 48).

## СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

	Стр.
Светозар Марковић, рад Б. Јакца .....	XI
Владимир Јовановић .....	4
Насловна страна књижице Владимира Јовановића, <i>Основи снаге и величине српске</i> .....	6
Јован Павловић .....	14
Надгробни споменици Светозаревих родитеља, мајке Стане и оца Радоја у Доњој Сабанти код Крагујевца .....	70
Прва, насловна страна угледног броја <i>Раденика</i> .....	76
Одобрење Министарства унутрашњих дела Окружном начелству у Ваљеву да може покренути истрагу против Јована Милинковића и Светозара Магдаленића због растурања Марковићеве књижице <i>Неколико чланака</i> .....	91
Паја Павле Михаиловић .....	101
Насловна страна <i>Манифеста Комунистичке партије</i> , Панчево, 1871. ....	225
Прва страна <i>Панчевца</i> , бр. 34, од 25. априла 1871. године, са првим преводом на српски језик <i>Манифеста</i> <i>Комунистичке партије</i> Маркса и Енгелса и Марковићевим радом <i>Париска комуна. (Питање</i> <i>о лебу и самоуправи)</i> , пренетим из <i>Раденика</i> .....	234
<i>Млада Србадија</i> о појави листа <i>Раденик</i> , бр. 9, од 30. IV 1871, стр. 142: <i>Из читаонице</i> .....	252
<i>Панчевац</i> о појави листа <i>Раденика</i> , бр. 33, од 22. IV 1871, стр. 4: <i>Књижевне вести</i> .....	253
<i>Der Volksstaat</i> о почетку излажења „социјалдемократског” листа <i>Раденик</i> и заслугама Светозара Марковића – „првог који је код нас на српском језику ширио принципе социјалдемократије”, бр. 61, од 29. VII 1871, стр. 3: <i>Панчево</i> .....	254

## РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А	Бакуњин Михаил Александрович, 122
Абердар, видети Кујунџић Милан	
Авакумовић Јован, 296	Бан Матија, 51, 282
Адам (библ.), 269	Барбара Урлих, 120
Ајдхоф, Ајхоф В., (Eichhof W.), 292	Бачковић Зорица, VII
Алавантић, видети Миленковић– Алавантић Јован	Белимарковић Јован, 296
Алекса, свештеник, 46	Белимарковић Љубомир, 293
Александар Карађорђевић, кнез, 151, 152, 162, 264, 296	Бизмарк Ото (Bismark-Schönha- usen, Otto von, Fürst), 86, 95, 288
Алексић Антоније–Анта, 289, 314	Бјелетић др Добросав, III, VI, VII
Алиптић Ранко, 296	Бјелица др Михаило, 313
Андрић Саво, 286	Благојевић др Обрен, V,
Анђелић Живко, 314	Блазнавац Миливоје, 48, 52, 53, 150, 157, 209, 211, 296, 316
Аноним, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179	Блан Луј (Blanc Louis) 312
Аристарх са Самоса, 279	Богићевић Милан, 296
Арсенијевић Владан, 44, 187, 201	Бонжан, 259
Архимед из Сиракузе, 279	Бошковић Вера, VII
Аст, 222	Бошковић Јован, 131, 202, 204, 305, 307
Аца, официр, 173	Бошковић Стојан, 174, 278, 283, 300
Б	Бурбони (Bourbons), династија, 94, 205, 311
Баба Дуда, 296	В
Бабеш Франсоа (Babeuf François), 122, 123, 246	Вагнер Рудолф (Wagner Rudolf), 277
Базен Франсоа Ашил (Bayaine Fran- çois Achille), 95	Васиљевић Алимпије, 19, 21, 22, 50, 71, 73, 149, 199, 212, 278, 279, 296, 303
Бајаловић, ђак, 314	Васић Никодије, 314
	Велизарић, 130

- Величковић Мита, 255, 313  
 Велимировић Пера, 276, 306  
 Вељковић Стојан, 199  
 Венера из Милоса, 96  
 Видаковић Светозар, 276  
 Видхоф, В., 123  
 Витковић Благоје, 299  
 Вићентијевић Милош, 289, 314  
 Влајковић Ђорђе Ђока, 47, 48, 129, 137, 143, 149, 176, 207, 212, 224, 281, 307, 310  
 Врбица Маша, 207, 303  
 Вујачић Марко, 283  
 Вук Бранковић, 213  
 Вуковић Сава, 163, 166, 185, 281  
 Вукомановић др Младен, 281  
 Вуловић Јован, 284  
 Вунт Вилхелм (Wundt Wilhelm), 19, 277  
 Вучетић Илија, 204, 208  
 Вучић Перишић Тома, 74, 150, 285  
 Вучковић Атанасије, 289, 314  
 Вучковић Драгомир, 175, 300
- Г
- Гавриловић Јован, 316  
 Гамбета Леон (Gambetta Léon), 84, 213  
 Гарашанин Илија, 52, 53, 73  
 Гарибалди Ђузепе (Garibaldi Giuseppe), 283, 308  
 Гашанче, кафеџија, 161  
 Гершић Гига, 174, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 212, 280, 281, 304, 305  
 Гизо Франсоа (Guisot François), 226  
 Гиљфердинг А.Ф., видети Хилфердинг А.Ф.  
 Глишић Милован Ђ., 315  
 Грах (Граси), браћа Тиберије и Гај, 22  
 Грнчаревић Стево, 174, 175  
 Грујић Јеврем, 278
- Д
- Дамјановић др Перо, III, VI, 286, 312  
 Даниловић, капетан, 175, 300  
 Даниловић Љубомир, 300  
 Дарвин Чарлс (Darwin Charles), 18, 196, 277  
 Дејановић Драга, 305  
 Делеклиз Луј-Шарл (Delescluse Louis-Charles), 120, 121  
 Дибнек (Dibuk), 122  
 Дизраели (Дизрејли) Бенџамин (Disraeli Benjamin), 311  
 Димитријевић Миша, 133, 135, 136, 137, 138, 158, 206, 207, 276, 295, 305  
 Димитријевић др Сергије, III  
 Дојдићи, браћа, 104  
 Донжуан, 71  
 Дон-Кихот, 9, 49, 220  
 Дрепер Џон Вилијам (Draper John William), 37, 279  
 Дубик, 122  
 Дубовац др Јован, III, VI  
 Душан Немањић, цар, 27, 28, 39
- Ђ
- Ђорђевић др Владан, 7, 51, 219, 275, 299, 315  
 Ђорђевић Живота, 299  
 Ђорђевић др Милан, 34, 187, 201, 282  
 Ђорђевић Петар, 44  
 Ђура, полицајац, 171  
 Ђурђевић В., 201
- Е
- Енгел Јохан (Jochann Christian Engel von), IX, 55, 133, 283, 284, 302  
 Енгелс Фридрих (Engels Friedrich), 226-250, 277, 290, 292, 302, 311, 312  
 Ератостен из Александрије, 279  
 Еуклид Александријски, 279

- Ж
- Жабарац Драгутин, 296  
 Живковић Радомир, II, VII  
 Живковић Стојан, 129, 202, 207, 305, 307  
 Жујовић Живојин, 99, 149, 289, 296, 304, 310
- И
- Игњатовић др Ђорђе, VI, IX, 281, 287, 289, 290, 295, 296, 301, 302, 304, 307, 310, 315  
 Или(ј)ћ (Илијић, Илић) Јован, 203, 278, 281  
 Исмаиловић Мемед, 103  
 Исус, видети Христос Исус
- Ј
- =ј= (Јован Јовановић Змај)  
 Јакац Божидар, XI  
 Јакоби Јохан (Jacoby Johann), 122  
 Јанковић Милован, 149, 283  
 Јакшић Ђура, 297, 314  
 Јеремић Војо, 290  
 Јерковић Јеша, 312  
 Јиречек (Јиричек) Јосиф др Константин, 278  
 Јовановић Владимир, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 33, 37, 38, 39, 40, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 139, 142, 143, 149, 167, 189, 196, 201, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 221, 222, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 287, 294, 297, 299, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 315  
 Јовановић др Јован Змај, X, 201, 203, 207, 208, 297, 300, 303, 305, 316  
 Јовановић Каменко Ј., штампар, 92, 176, 202, 203, 212, 280, 288, 300, 305, 310  
 Јовановић К.А., 203, 281  
 Јовановић К.Ј., 281
- Јовановић Л.Л., 203, 281  
 Јовановић др Милан Морски, 44, 129, 202, 207, 212, 280, 305, 307  
 Јовановић Панта, 166, 296, 299, 301, 315  
 Јовановић др Слободан В., 6, 275  
 Јојкић др Младен, 304  
 Јота Вучко, 149
- К
- Кабе Етјен (Cabet Etienne), 311  
 Кавур Камило (Cavour Conte Camillo Bensodi), 149  
 Калај Бенјамин (Kállay Benjamin), 282, 307  
 Каљевић Љубомир, 47, 48, 131, 135, 136, 137, 138, 149, 157, 212, 281, 302, 304, 307, 308  
 Каменко, видети Јовановић Каменко Ј.  
 Канробер Франсоа Сертен де (Canrobert François Certain de), 95  
 Карабиберовић Живко, 23, 131, 278  
 Каравелов Љубен, 174, 175, 300, 307, 313  
 Карађорђевићи, династија, 264, 292  
 Караџић Стефановић Вук, 283, 286  
 Качаревић Драгић, 286, 293, 312  
 Кери(је) Хенри Чарлс (Carey Henry Charles), 17  
 Књажевић, видети Петар I Карађорђевић  
 Ковачевић Спира, 207  
 Козелац Павле, 137  
 Коларац-Милосављевић Илија, 155, 171, 173, 174, 175, 176  
 Колб Георг Фридрих (Kolb Georg Friedrich), 26, 119, 278, 291  
 Колд, треба Колб  
 Комадинић Слободан М., 286, 312  
 Комерички Фрањо, VI  
 Константин VII Порфирогенит, 25  
 Конт Огист (Comte Auguste), 15, 16, 17, 19, 35, 277

- Костић др Лаза(р), 202, 203, 206, 207, 281, 304, 305  
 Краљевих Марко, видети Марко Краљевић  
 Кујунџић Милан Абердар, 138, 143, 149, 171, 175, 176, 252, 277, 279, 295, 300, 307, 313, 314  
 Кумануди др Коста, 303  
 Кускановић Хађи Сали, 103
- Л
- Лазаревић Ђорђе, 255  
 Ласал Фердинанд (Lassalle Ferdinand), 117  
 Лебл др Арпад, 312  
 Ледри-Ролан Александар Огист (Ledru-Rollin Alexandre Auguste), 291, 312  
 Леконт, генерал, 288  
 Леополд I, 115  
 Либкнехт Карл (Liebknecht Karl), 291  
 Либиг Јустус (Liebig Justus von), 18  
 Литре Емил (Littré Emile), 23  
 Лудовик XIV (Luj XIV, Louis XIV), 269  
 Лукић др Радомир Д., II, III, IV, V, VI
- Љ
- Љотић Владимир Д., 44, 312, 314  
 Љочић Ђура, 44, 129, 130, 142, 143, 144, 155, 160, 163, 166, 179, 202, 207, 212, 276, 281, 285, 286, 292, 294, 295, 301, 305, 306, 307, 313
- М
- Магдаленић Светозар, 91  
 Маклелан Вудфорд Д., (Woodford D. McClellan), 291, 313  
 Мандић Слободан, 290  
 Мара Жан Пол (Marat Jean Paul), 93  
 Маргер, 167, 299
- Марија Терезија (Maria Theresia), 115  
 Марко Краљевих, 28, 29, 195  
 Марковић Горица, VII  
 Марковић Јеврем (Јефрем), 47, 50, 51, 149, 150, 153, 156, 157, 162, 167, 174, 175, 281, 284, 286, 296, 307, 313, 314  
 Марковић Марија, 284  
 Марковић Никола, 140, 145, 312  
 Марковић Радоје, 70, 284  
 Марковић Светозар, I, II, III, IV, VI, IX, XI, 6, 9, 10, 11, 13, 40, 44, 47, 51, 53, 70, 74, 91, 92, 122, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 151, 155, 158, 159, 162, 163, 166, 167, 168, 171, 174, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 199, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 222, 223, 234, 254, 256, 257, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 316  
 Марковић Стана, 70, 284  
 Маркс Карл (Marx Karl), 110, 112, 122, 226-250, 227, 279, 292, 302, 306, 311  
 Матић др Димитрије, 7, 52, 282, 285  
 Матић Душан, III  
 Матић Миленко, 176  
 Мах-Махон, Мак Махон (Marie Edmé Patrice Maurice comte de Mac-Mahon), 97  
 Медић Данило, 44  
 Метерних Клеменс (Metternich - Wippenburg Klemens), 226  
 Мехмедовић Хаџи-Хафиз-Мула, 103  
 Мијаиловић Паја, видети Михаиловић Павле Паја  
 Мијатовић Аксентије, 44, 167  
 Мијатовић Ђока, 312, 314

- Мијатовић Чедомил, 108, 290  
 Мијовић Јосиф, 169  
 Мил Џон Стјуарт (Mill John Stuart), 23, 278  
 Милан Обреновић, кнез, 296, 300, 306  
 Миленковић-Алавантић Јован, 91, 314  
 Миленковић Р., 163, 166, 281  
 Милетић др Светозар, 47, 48, 171, 202, 203, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 280, 281, 282, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309  
 Милићевић Милан Ђ., 71, 279, 282  
 Милојковић Радивоје, 176, 296, 300  
 Милосављевић др Стева(н), 71, 73  
 Милош Обреновић, кнез, 278  
 Милош Обилић, 38  
 Милошевић Раша, 44  
 Милошевић Светлана, VII  
 Милутиновић др Коста, 312  
 Митић Мирослав, VII  
 Митровић Ђорђе, III, VI, VII, IX, 279, 286, 302  
 Митровић Јеремија Д., 281, 312  
 Митровић Љиљана, VII  
 Михаило Обреновић, кнез, 24, 31, 50, 71, 150, 154, 156, 157, 278, 285, 287, 296, 300, 306  
 Михаиловић др Коста, V  
 Михаиловић Павле Паја, 101, 142, 156, 173, 174, 175, 176, 179, 285-286, 288, 289, 292, 293, 300, 307, 308, 313, 314  
 Михаиловић Стевча, 173, 300  
 Молешот Јакоб (Moleschott Jakob), 18, 19, 277  
 Мрња(в)чевићи, 28  
 Муса Кесеџија (еп.), 28, 29
- Н
- Наполеон I Бонапарта (Napoléon Bonaparte), 93, 119  
 Наполеон III (Charles Louis Napoléon), 84, 94, 95, 122, 123, 124, 288
- Насредин-хоџа, 107  
 Натошевић Пера, 207  
 Недељковић-Стајковац Михаило, 172, 283, 299  
 Ненадовић Матија (Прота Матија), 296  
 Несторовић Биљана, VII  
 Никетић Манојло (вероватно Михаило), 171  
 Никетић Михаило Ј., 142, 161, 170, 174, 297, 300, 314  
 Никола (кнез Никола I Петровић), 24, 50, 278  
 Никола, видети Христић Никола  
 Николић Андра, 314  
 Николић Наум, 155  
 Николић Стеван, 173, 176  
 Николић Тихомир (Тихомиљ), 296  
 Нинковић-Тодоровић Милица, 290  
 Новаковић Стојан, 307
- Њ
- Њутн Исак (Newton Isaac), 18
- О
- Обреновићи, династија, 7, 20, 30, 50, 150, 264, 282, 285, 292, 309  
 Овен Роберт (Owen Robert), 247, 248, 311  
 Оливије(р), 8  
 Орлеан (Orléans) династија, 84, 94
- П
- Павле Паја Михаиловић (синовац Стевче Михаиловића), видети Михаиловић Павле Паја  
 Павловић др Јован, 14, 159, 161, 207, 297, 312  
 Павловић др Стеван, 202, 211, 304, 305, 307, 309  
 Павловић Тома, 295  
 Павловић, штампар у Панчеву, 99, 288, 300, 305, 310  
 Пајнић Марко, 44, 284-285, 314



- Панајотовић Јован Љ., 203, 281  
 Пантелић, чиновник, 173  
 Пантелић М., 203, 281  
 Панчић др Јосиф, 71, 285, 293  
 Пашали Мејо, видети Пашалија  
 Меотумети Мухамед  
 Пашалија Меотумети Мухамед, 103  
 Пашић Никола, 44, 276, 306, 314  
 Пејић др Лаза, VI  
 Пелагић Васо Василије, 176, 289,  
 314, 315, 316  
 Пеливановић из Ваљева, 133, 135  
 Пера, видети Петар I Карађорђе-  
 вић А.  
 Перовић Радослав, 286  
 Персида Карађорђевић, кнегиња,  
 296  
 Петар I Карађорђевић А., 150, 296  
 Петковић Петар, 133, 135  
 Петковић Стеван, 103  
 Петровићи, династија, 282, 292  
 Петровић Вељко (Жајдук Вељко),  
 120, 149  
 Пијаде Моша, 310  
 Пијановић др Петар, VII  
 Пикар, 95, 97  
 Писањук мр Михаило, VI  
 Писарев Дмитриј Иванович, 35, 290  
 Писарек др Хенрик (Pisarek Hen-  
 гук), 290, 312  
 Питагора, 279  
 Платон (Аристокле), 279  
 Платон, штампар, 279  
 Полит-Десанчић др Михаило, 204,  
 205, 206, 207, 305  
 Попов др Чедомир, III, VI  
 Поповић Божидар, 203, 281  
 Поповић Коста, 293  
 Поповић Милош, 51, 282, 315  
 Поповић др Миодраг, 293  
 Поповић Панта, 203, 211, 281  
 Поповић др Петар, III  
 Поповић Сима, 44, 202, 292, 293,  
 305, 308  
 Поповић Стеван В., 203, 281, 314  
 Поповић Стеван Д., 307, 314  
 Поповић Тома, 171  
 Прудон Пјер Жозеф (Proudhon Pi-  
 erre Joseph), 122, 246, 311
- Р  
 Раденић др Андрија, 296, 307, 314  
 Радивоје, видети Милојковић Ра-  
 дивоје  
 Радивојевић Антоније, 154  
 Радовановић Коча, 314  
 Радовановић Маринко, 149  
 Радовановић Милан, 18, 277  
 Радовановић Никола, 175, 176, 300  
 Радовановић, 130  
 Рајић Танаско, 120  
 Ракић Д., 281  
 Ракић Ђ., 203  
 Ракић Мита, 279  
 Ранковић Драгутин, VII  
 Ранковић Маша, 173  
 Рецепагић др Јашар, III, VI  
 Риго Рау, Ригон Раул (Rigout Raoul),  
 118, 259  
 Ристић др Јован, 48, 52, 149, 150,  
 151, 152, 153, 155, 156, 159, 160,  
 161, 162, 167, 168, 170, 172, 173,  
 174, 175, 176, 177, 178, 179, 281,  
 282, 289, 292, 295, 296, 297, 300,  
 316  
 Ристић, 150  
 Робеспјер Максимилијан (Robes-  
 piere Maximilien-François-Isidore  
 de), 93  
 Робинзон, 195  
 Розен-Ружић др Михаило, 51, 157,  
 282, 297  
 Романовић, 175  
 Ротшилд (Rothschild) магнати, 85  
 Рошер Вилхелм (Roscher Wilhelm), 17  
 Рошер, 267  
 Руе, Руе Ежен (Rouher Eugène), 123

- С  
 Савковић Светозар, 201, 282, 304  
 Сандић Александар, 187, 201, 208,  
 224, 303, 308, 309, 310  
 Свети Доментијан (Домитијан)  
 Свети Сава, 269  
 Свети Стеван, 115  
 Сен-Симон Клод Анри (Saint-Si-  
 mon, Claude Henri), 247  
 Симић Светислав, 293  
 Симић Сима, 129, 133, 293, 308  
 Симић Станоје Св., 293  
 Синђелић Стеван, 120  
 Сисмонди Жан Шарл (Sismondi, Je-  
 an Charles), 243  
 Скерлић др Јован, 281, 289, 297,  
 298, 306, 313  
 Спасић др Живомир, 299  
 Срећковић Панта Пантелија, 15,  
 17, 149, 279, 289, 298  
 Стајковац видети Неделковић-  
 Стајковац Михаило  
 Станимировић Н., 187  
 Станко, прота, 172  
 Станлеј, лорд, 123  
 Станојевић др Драгиша, 44, 51,  
 143, 151, 152, 167, 202, 206, 212,  
 213, 220, 282, 283, 296, 305, 307,  
 308, 309, 310, 312  
 Станојевић Јаков, 152, 162, 167  
 Станојевић Љуб., 44  
 Степић Илија С., 299  
 Степић Риста С., 299  
 Степић, Симеон Сима, 172, 259  
 Стефановић Љуба, 203, 207, 281  
 Стефановић, штампар, 255  
 Стојанчевић др Владимир, III, VI  
 Стојковић Алекса, 46, 163, 166,  
 277, 281, 299  
 Стојковић др Андрија, III, VI, VII,  
 277  
 Стокица, 176  
 Стокућа Јован, 300  
 Стратимировић Влада, 203  
 Стратимировић Ђорђе, генерал,  
 167  
 Суботић др Јован, 303  
 Сундечић Јован, 207
- Т  
 Татић П., 203, 281  
 Телечки Лаза, 314  
 Теодоровић Велимир, 154  
 Терзић Радмила, VII  
 Тиашин, 122  
 Тидеман Фридрих (Tiedemann Frie-  
 drich), 277  
 Тјер Адолф (Thier Louis Adolphe),  
 83, 84, 94, 97, 118, 119, 267  
 Тодоровић Велимир, видети Тео-  
 доровић Велимир  
 Тодоровић др Драгоје, II, VI, 285  
 Тодоровић Пера, 295  
 Тома, генерал, 288  
 Трипковић Лазар, 150
- Ђ  
 Ђелешевић Мијајло Ђ., 173, 296,  
 316  
 Ђеловић Јован, 103
- У  
 Убичини Жан Оноре Абдолоним  
 (Ubicini Jean Honoré Abdolony-  
 me), 51  
 Угричић др Захарије, 71, 73, 172,  
 284, 285, 299  
 Урош, син Душанов, цар, 28
- Ф  
 Фавр Жил (Favre Jules), 83, 84, 94,  
 97, 122, 123, 313  
 Фидхоф В. (Fidhof W.), видети Ајд-  
 хоф В.  
 Филиповић, 176  
 Филон Александријски, 279  
 Фогт Карл (Vogt Karl), 18, 19, 277  
 Фонбланк енглески конзул, 299

- Фрањо Јосиф I (Franz Jozef I), 50  
 Фурије Шарл (Fourier Charles), 247, 248, 311
- Х**  
 Хабзбурзи, Хабзбурговци (Habsburg), 115, 282, 291  
 Хајдук Вељко, видети Петровић Вељко  
 Хаџи-Тома, 150, 296  
 Хаџић Антоније Тони, 137, 158, 187, 201, 276, 297, 303  
 Хекел Ернст (Haesckel Ernst), 18, 19  
 Хенрих (Henry VIII Tudor), 119  
 Херцен Александар Иванович, 257, 283  
 Херцена А.И. син, 283  
 Хилфердинг Александар Феодорович, 25, 26, 278  
 Хипарх из Никеје, 279  
 Хоенварт Карл Сигмунд, гроф (Hohenwart, Karl Siegmund Graf von), 291  
 Христић Никола, 224, 307
- Христић Филип, 296  
 Христос Исус, 33, 36, 37, 38, 104, 140, 194–195, 240, 269, 279
- Ц**  
 Ценић Димитрије Мита, 314  
 Цукић др Коста, 52, 53, 283
- Ч**  
 Чернишевски Николај Гаврилович, 283  
 Чкребић Душан, III, VI  
 Чумић Аћим, 285
- Ш**  
 Шафарик Павел Јозеф (Šafarik Pavel Jozef), 27  
 Швајцер Јозеф, 270  
 Шишкин Николај Павловић, 297, 310  
 Шодсј (Шадеј), новинар, 118, 259  
 Шокорац Живко, 187, 201, 285  
 Шмерлинг, 224

## РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

- А**  
 Александрија, 37, 279  
 Алжир, 94  
 Америка, 38, 109, 111, 114, 227, 233, 248, 311, 314, 315  
 Арабија, 25  
 Асен, 313  
 Аустерлиц, 93  
 Аустрија, 8, 23, 39, 41, 50, 81, 105, 114, 115, 116, 150, 173, 176, 218, 223, 224, 265, 270, 291, 316  
 Аустро-Угарска, 42, 52, 81, 105, 115, 205, 214, 216, 251, 280, 282, 310, 316  
 Африка, 227
- Б**  
 Баварска, 95  
 Базел, 122  
 Балкан(ско полуострво), 286, 293, 297  
 Банат, 312  
 Бањалука, 103  
 Белгија, 55, 291  
 Београд, II, IV, VII, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 71, 72, 73, 85, 88, 92, 93, 100, 105, 106, 108, 117, 129, 131, 132, 133, 136, 137, 140, 142, 145, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 184, 202, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 218, 219, 222, 224, 251, 255, 256, 258, 260, 262, 263, 264, 268, 277, 278, 280, 281, 282, 286, 289, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 316  
 Берлин, 108, 292  
 Берн, 122  
 Беч, 3, 7, 8, 11, 23, 93, 102, 108, 114, 119, 151, 189, 219, 265, 276, 291  
 Бока (которска), 266  
 Бордо, 83  
 Босна, 103, 104, 105, 218, 264, 265, 266  
 Босна и Херцеговина, 104, 105  
 Бохемија, видети Чешка  
 Брауншвајг, 277  
 Брисел, 93, 122, 291  
 Брчка (Брчко), 103, 176, 289, 300, 315, 316  
 Бугарска, 25, 26, 278, 300, 307  
 Букурешт, 313
- В**  
 Ваљево, 55, 91, 133, 135  
 Вандом (Vendôme), 94  
 Велика Кикинда, видети Кикинда  
 Велики Бечкерек, видети Зрењанин  
 Версај, 83, 84, 86, 94, 96, 117, 118, 119, 121, 286, 288  
 Византија, 26, 27  
 Војводина, 294  
 Врачар, 285  
 Вршац, 280, 295

- Г  
Гетинген, 277  
Гисен, 277  
Горњи Милановац, 133  
Гравелот (Gravelotte), 93  
Градац, 275  
Градишка, 103  
Грчка (Хелада), 26, 34, 37, 111, 125, 279
- Д  
Данска, 226  
Дармштат, 277  
Доња Сабанта, 70, 284  
Драгачево, 285  
Дрина, 103, 104, 289  
Дунав, 15, 31, 92, 95, 258, 261, 262, 270, 272, 289, 316
- Е  
Европа, 10, 13, 17, 25, 26, 28, 37, 38, 47, 49, 52, 53, 67, 68, 72, 79, 82, 85, 90, 93, 101, 104, 105, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 117, 124, 140, 195, 215, 220, 226, 258, 259, 260, 261, 269, 275, 276, 279, 287, 306, 307, 314, 315  
Египат (Мисир), 26, 35, 228  
Елзас, 123  
Емс, 125  
Енглеска, 17, 55, 65, 66, 93, 107, 109, 110, 111, 122, 132, 150, 226, 232, 233, 242, 243, 248, 249, 288, 299, 311, 312
- Ж  
Женева, 122, 282
- З  
Зајечар, 99, 100, 289  
Земун, 215, 218, 220, 292  
Зрењанин (Велики Бсчкерек), 216, 280
- И  
Икарија, 248, 311  
Илирија, 26  
Индија, 22, 35, 109, 227  
Италија, 93, 226, 269
- Ј  
Јагодина, 55, 133, 135, 284  
Јелада, видети Грчка  
Јерусалим, 248  
Јудеја, 279
- К  
Кајабурма (Карабурма), 74, 285  
Кајсна, 93  
Калемегдан, 286  
Каменица, 120  
Карановац (Краљево), 289  
Кикинда, 212, 216, 280, 303  
Кина (Китај), 109, 227, 229, 311  
Књажевац, 55, 137  
Конкорд трг, 121  
Крагујевац, 70, 133, 172, 224, 278, 284, 294, 298, 299, 315  
Крајина (бос.), 103  
Краков, 120, 312  
Крит, 265
- Л  
Лајпциг, 277  
Ла-Рокет, тамница, 118  
Левач, 55, 284  
Лозана, 218  
Лозница, 289  
Лондон, 117, 122, 123, 215, 258, 278, 309  
Лотарингија, 123  
Лувр, 119, 121  
Луксембург, 119
- М  
Мађарска (Угарска), 41, 81, 114, 150, 206, 215, 282, 288, 291, 306, 309

- Мазас, тамница, 118  
Мајнц, 277  
Македонија, 27, 172  
Манчестер, 311  
Мачва, 55  
Мекико (Мексико), 94  
Мисир, видети Египат  
Млеци, 218  
Монмартр, 94  
Москва, 289
- Н  
Немачка, 55, 68, 93, 95, 107, 122, 123, 197, 226, 233, 244, 245, 246, 249, 269, 286, 288, 290, 291, 292, 312  
Ниш, II  
Нови Сад, 7, 10, 70, 131, 133, 135, 138, 141, 142, 143, 145, 151, 152, 156, 187, 199, 207, 208, 210, 214, 216, 217, 220, 222, 224, 251, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 290, 294, 295, 299, 302, 304, 305, 307, 308, 310, 312, 314, 316
- О  
Обреновац, 91
- П  
Палс-Бурбон, 121  
Панчево, 3, 9, 11, 13, 14, 40, 49, 50, 53, 74, 90, 92, 159, 171, 173, 176, 189, 214, 217, 221, 224, 234, 250, 251, 253, 272, 275, 276, 279, 280, 282, 284, 286, 287, 289, 297, 300, 302, 304, 308, 310, 312, 313  
Париз, 7, 8, 10, 48, 51, 83, 84, 85, 86, 87, 93, 94, 96, 97, 100, 106, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 151, 154, 156, 167, 172, 197, 215, 219, 250, 258, 261, 267, 268, 272, 276, 277, 282, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 296, 300, 302, 309, 315, 316  
Перу, 26  
Петроград, 50, 215, 289
- Пешта, 102, 108, 150, 215, 222, 268  
Пожаревац, 283  
Пољска, 249  
Пруска, 84, 94, 265, 270, 286, 288, 291, 292, 302.
- Р  
Рајна, 197  
Рашка, 99  
Рим, 112, 211, 226, 228, 279  
Румунија, 115  
Русија, 9, 21, 22, 35, 40, 49, 51, 72, 90, 93, 111, 122, 125, 151, 159, 162, 206, 257, 270, 295, 297, 301, 310, 315
- С  
Сава, 31, 92, 95  
Садова, 288  
Сарајево, 265  
Сардинија, 265  
Сент-Антоан, 120  
Сибир, 206  
Словенија, 115  
Смедерво, 105, 133, 262, 283  
Сомбор, 304  
Србија, II, III, IV, V, VI, IX, 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 47, 49, 51, 52, 55, 58, 59, 67, 69, 71, 72, 78, 80, 81, 82, 88, 90, 92, 94, 99, 103, 104, 105, 107, 109, 114, 115, 116, 117, 120, 129, 131, 135, 136, 137, 138, 142, 157, 161, 183, 185, 187, 189–196, 198, 208, 209, 215, 216, 217, 218, 220, 222, 224, 249, 251, 256, 262, 264, 265, 269, 270, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 284, 287, 289, 293, 294, 295, 297, 302, 304, 306, 308, 309, 313, 314  
Стразбур (Штрасбург), 94, 121  
Студеница, 99, 100

Т	Хрватска, 25, 52, 114, 115, 116, 270, 282, 302
Темза, 95	
Темнић, 55	
Тиљерије, 95, 121, 288	Ц
Турска, 29, 39, 51, 72, 81, 103, 105, 115, 150, 206, 211, 251, 264, 265, 270, 313	Цариград, 39, 264, 276, 296
	Цетиње, 207, 251, 292, 293, 303, 305, 307
У	Цирих, 7, 8, 50, 51, 139, 154, 158, 215, 216, 217, 219, 297, 301, 302, 306
Угарска, видети Мађарска	Црна Гора, 24, 31, 32, 38, 39, 80, 81, 157, 179, 251, 278, 282, 291, 292, 293, 313
Ужице, 129, 133, 293	
Ф	Ч
Фландрија, 226, 310	Чачак, 150, 285, 296
Франкфурт на Одри, 292	Чешка, 25, 114
Француска, 8, 17, 83, 84, 86, 93, 94, 95, 96, 101, 107, 109, 117, 118, 119, 122, 123, 124, 195, 197, 205, 213, 226, 233, 236, 242, 243, 244, 245, 248, 249, 258, 259, 261, 265, 269, 286, 288, 290, 291, 295, 302, 311, 312, 315	Чукур-чесма, 286
	Ш
Х	Шабаци, 91
Хамбург, 290	Швајцарска, 7, 9, 114, 215, 249, 283, 284
Хелада, видети Грчка	Шенбрун, 125
Херцеговина, 8, 218	Шпанија, 93, 197, 198
Холандија, 55, 56	Штајерска, 56
	Штразбург, видети Страсбург

## RÉSUMÉ

## I. ARTICLES

*Javan račun sa Vladimirom Jovanovićem* (Règlement de comptes en public) et *Kritika na „Mladu Srbadiju”* (Critique sur „Les Jeunes Serbes” (nom du périodique) sont des articles de contenu polémique-conceptionnel. Dans le processus de séparation idéologique-politique définitive d'avec le chef des libéraux de la Serbie et un des fondateurs de l'organisation Ujedinjena omladina srpska (Union de la jeunesse serbe), Vladimir Jovanović, Svetozar Marković a critiqué publiquement, d'abord des positions du socialisme, l'idéologie romantique-nationaliste ainsi que le programme de l'organe de l'U.J.S. „Les Jeunes Serbes”. Après la réplique de Jovanović, Marković a publié l'article *Javan račun...* (Règlement de comptes en public...), dans lequel il résume l'essence de leurs conflits de jadis et de cette époque, ainsi que les causes de la rupture de leurs rapports mutuels. Dans l'article *Kritika na „Mladu Srbadiju”* (Critique sur les Jeunes Serbes) Marković démontre le caractère intenable de l'ensemble des conceptions bourgeoises-libérales de Jovanović sur la société et l'histoire, en leur opposant ses propres vues socialistes, au fond marxistes, qu'il allait développer sous peu dans son livre *Srbija na Istoku* (La Serbie à l'Orient). Le programme idéologique-politique de Marković, datant de l'année 1870, peut être évalué aussi par la contenu de l'article *Predlog za omladinsku skupštinu* (Une proposition pour le Congrès de la Jeunesse) qu'il avait rédigé lui-même avec 14 de ses compagnons (de là connu aussi comme „Programme des quinze pour l'organisation de la jeunesse serbe”). L'article *Poslednja reč g. Vladimiru Jovanoviću* (Dernier mot adressé à M. Vladimir Jovanović) renferme les données sur les tentatives ratées de S. Marković, visant à régler d'une manière pacifique leur différend devant le tribunal des hommes politiques et publics à Novi Sad ainsi que les données sur leur séparation définitive.

Marković dédie quelques articles aux questions actuelles, de caractère plutôt pratique. *Potrošačka družina u Beogradu* (Coopérative de consommation à Belgrade) propage l'adhésion à la coopérative sociale dans laquelle ses membres s'approvisionneront en marchandises de meilleure qualité et à meilleur marché qu'aux magasins privés qui en tirent profit; l'article *Družina u Beogradu* (Corporations en Serbie) présente le profit que la société tire de l'activité de six corporations qui existaient à cette époque en Serbie: corporation des menuisiers et des serruriers, corporation des cordonniers, corporation des tailleurs, corporation des consommateurs, corporation des cordonniers qui produisent les *opanaci* (espèce de chaussure nationale des Serbes) et corporation des maréchaux ferrants

que réalisent „les forces associées du travail et du capital” et, en général, „combien ces associations aident le développement et la perfectionnement de l'économie, du commerce et de l'industrie”.

L'article intitulé *Nešto za poljsko-privrednu građevinu* (Quelque chose sur le bâtiment agricole) est un extrait de l'écrit d'Engel sur la construction, le maintien et l'utilisation rationnel de différents bâtiments pour l'emmagasinage des céréales et pour le logement des chevaux et du bétail. *Zakonitost u Velikoj školi u Srbiji* (Légalité dans la Grande école en Serbie) est un article par lequel Svetozar Marković informe le public de la violation de la loi „sur l'organisation de la Grande école” par le ministre de l'instruction qui a nommé un professeur de la Grande école sans accord du Conseil des professeurs, ce qui a provoqué une révolte parmi les étudiants de la Grande école que le ministre a réduit à l'obéissance en appliquant les mesures administratives. En une série de trois écrits pour la rubrique *Naše domaće stvari* (Nos affaires domestiques), Marković publie les correspondances de ses collaborateurs de Serbie et de Bosnie, avec ses commentaires sur les thèmes suivants: incurie de l'instruction et des routes, dommages causés par la fondation de l'industrie serbe sur la base des compagnies par actions, sur les rapports entre les Serbes et les musulmans en Bosnie, appauvrissement du peuple par toute la Serbie, sur notre presse, pleine de nouvelles sur la vie des rois et des aristocrates et sans articles sur l'état de l'économie, de l'instruction et de la santé du peuple.

Le groupe suivant des articles de Marković a une importance plus profonde conceptuelle. Dans le texte *Program* (Le programme), il expose la conception du journal „Radenik” (Ouvrier) pour l'année 1871 dans la transformation de l'État de Serbie, partant du principe de la souveraineté nationale, le coopératisme comme voie vers l'organisation de la production socialiste à grande échelle par l'association des petits producteurs, les principes de l'autonomie et de la démocratie directe de type suisse, etc. Dans ces articles il évalue dans une certaine mesure l'importance du rôle de la science et de l'instruction dans la transformation socialiste. D'une importance spéciale sont ses articles sur la Commune de Paris, par lesquels il prenait la défense de ses principes et son activité devant la réaction bourgeoise européenne et celle de Serbie. Ainsi, par exemple, dans les articles *Pariska komuna* (Pitanje o lebu i samoupravi) (La Commune de Paris /Question du pain et de l'autogestion/) et *Pogibija Pariske komune* (La perte de la Commune de Paris), Marković expose le programme idéologique-politique et social de cette première révolution socialiste, quoique manquée, qui reposait sur les principes, à lui proches, des réformes sociales qu'exécute tout „homme, citoyen et ouvrier” sur les bases de la „souveraineté de la commune” par laquelle seraient assurés „le travail et le pain” à tous. Il présente ensuite la défaite de la Commune, les causes et les conséquences de celle-là, particulièrement les atrocités que la bourgeoisie exerçait sur les communards, pour indiquer à la fin le rapport entre les programmes respectifs de la Commune de Paris et de l'Internationale de Marx. Par sa défense de la Commune Marković propagait en même temps en Serbie les principes de la Première Internationale dont il était membre correspondant pour les Balkans. Il développe une telle propagande surtout dans ses articles *Radničko pitanje* (Question ouvrière) et *Pariska komuna i Internacionala* (La Commune de Paris et l'Internationale) (utilisant, à cette fin, dans une grande mesure, le premier tome du *Capital* de Marx. Aux vulgarisations et les contrefaçons du programme de l'Internationale il oppose son essence authentique; en faisant cela, il s'écarte de

ce programme par sa conception qu'aux pays agraires, tels que la Russie et la Serbie, qui renfermant certains éléments des rapports socialistes dans leurs coopératives rurales et de famille, peuvent éviter toutes les formes des rapports socio-économiques capitalistes et, par là, aussi tous les maux („purgatoire”) qu'elle comporte.

Dans son article „*Slovenska Austrija*” (Autriche slave) Marković pose et résout la question des rapports nationaux et politiques dans l'Autriche-Hongrie après la *Nagodba* (Compromis) de l'année 1867, par lequel fut créée la monarchie dualiste avec la suprématie des Autrichiens et des Hongrois sur les autres peuples, en premier lieu les Slaves, particulièrement Serbes, parmi lesquels, en ce temps-là, l'idée sur l'organisation fédérative de la Monarchie des Habsbourg occupait le premier plan. Marković met en relief deux raisons fondamentales pour l'impossibilité de la conservation de cette monarchie dualiste: le droit historique et une plus grande force économique de l'Autriche et de la Hongrie ont consacré leur suprématie sur la population slave et l'inégalité des droits dans les rapports entre les peuples de la Monarchie, contre lesquels les Slaves doivent combattre. Dans lui a rapidement mûri la conviction que l'organisation fédérative de la Monarchie était insuffisante pour la solution de la question slave dans celle-ci et que la révolution dans les Balkans était indispensable pour la solution de la question de libération et d'union des peuples balkaniques, par la destruction de la monarchie des Habsbourg et de la monarchie ottomane.

## II. LETTRES

Neuf lettres de Svetozar Marković, adressées à: (1) Sima Simić, le 18 septembre 1870; (2 et 8) au Comité central de l'Union de Jeunes Serbes, le 21 septembre 1870 et le 23 octobre 1871; (3, 4 et 5) à Miša Dimitrijević, président du Comité central de l'Union des Jeunes Serbes, le 12 et les 22-23 octobre 1870 et le 3 novembre 1870; (6) à Vladimir Jovanović, le 28 décembre 1870; (7 et 9) à Nikola Marković, le 29 décembre 1870 et le 11 janvier 1871).

## III. DOCUMENTS

Le livre contient deux documents rares - la demande et les statuts de l'association des consommateurs à Belgrade. Les associations des producteurs et des consommateurs à Belgrade et en Serbie ont été fondées, à partir de l'année 1870 par les partisans de Svetozar Marković. Intéressantes sont aussi les dénonciations des agents de police au régent Jovan Ristić et au ministre de l'intérieur sur le mouvement et l'activité de Svetozar Marković et de ses partisans.

## IV. SUPPLÉMENTS

En 18 textes de ce chapitre on peut suivre l'activité de Svetozar Marković et de ses collaborateurs des écrits choisis dans les journaux gouvernementaux et autres journaux bourgeois. Dans cette section sont données aussi les textes authentiques de la polémique avec le chef du mouvement de la jeunesse libérale Vladimir Jovanović, de sorte que les investigateurs peuvent suivre parallèlement les écrits de Marković et de ceux qui polémisent avec lui.

Outre ces contributions on y donne aussi le texte de la première traduction du *Manifeste du Parti communiste* en langue serbo-croate, publiée pour la première fois dans le journal *Pančevac* (nos. 29-42 du 8 avril au 16 mai 1871), ensuite imprimée en forme de brochure spéciale. Outre cela on donne ici aussi la *Proclamation* de la Section parisienne de la Première Internationale du journal *Le Réveil* du 12 juillet 1870, traduite et publiée dans le journal libéral de Belgrade *Srbija* (La Serbie) du 19 juillet, précéda le jour où a éclaté la guerre franco-prusse et le jour de la session du Conseil général de la Première Internationale, lorsque, entre autre, Marx fut chargé de rédiger la proclamation du Conseil général à propos du commencement de la guerre, ce qu'il a fait. L'adresse du Conseil général reprend le texte de la proclamation de la Section parisienne, qui a été traduit et publié en Serbie le 19 juillet déjà. Les rédacteurs attirent l'attention des lecteurs sur le fait que c'était le premier texte de la Première Internationale traduit en langue serbo-croate, et non le *Manifeste du Parti communiste*, traduit et publié en 1871. On présume que la traduction et la publication de ce texte sont en rapport avec l'activité de Svetozar Marković qui précisément en ce temps-là rentre en Serbie, et on sait qu'il était en relations directes avec les chefs de l'Internationale et qu'il s'occupait de la propagande de ses principes en Serbie.

## TABLE DES MATIÈRES

	Page
Notes sur ce livre .....	IX
<b>I. ARTICLES</b>	
Règlement des comptes en public avec Vladimir Jovanović .....	3
Critique de "Mlada Srbadija" .....	13
Proposition pour la réunion de la jeunesse .....	41
Coopérative de consommation à Belgrade .....	45
Le dernier mot à M. V. Jovanović .....	47
Quelque chose pour la construction agricole (d'après Engel) .....	55
Légalité à la grande école en Serbie .....	71
Le programme (du journal "Radnik") .....	75
La Commune de Paris (Question du pain et de l'autogestion) .....	83
Associations à Belgrade .....	88
Quelques mots d'explication avec les lecteurs .....	90
Catastrophe de la Commune de Paris .....	93
Nos affaires domestiques (Correspondances de Studnica et de Zaječar) .....	99
Nos affaires domestiques (Correspondances de Brčko et des rives de la Drina) .....	102
Question ouvrière .....	106
"Autriche slave" .....	114
La Commune de Paris et l'Internationale .....	117
Nos affaires domestiques (Il y a chez nous des habitudes étranges et de toute espèce) .....	125
<b>II. LETTRES</b>	
Svetozar Marković - à Sima Simić, Belgrade, le 18 septembre 1870. ....	129
Svetozar Marković - au Comité Central de la Jeunesse, Belgrade, le 21 septembre. 1870 .....	131
Svetozar Marković - à Miša Dimitrijević, Belgrade, le 12 octobre 1870 .....	133
Svetozar Marković - à Miša Dimitrijević, Belgrade, les 22 et 23 octobre 1870 .....	135
Svetozar Marković - à Miša Dimitrijević, Belgrade, le 3 novembre 1870 .....	137



Svetozar Marković - à Vladimir Jovanović, Belgrade, le 28 décembre 1870 .....	139
Svetozar Marković - à Nikola Marković, Belgrade, le 29 décembre 1870 .....	140
Svetozar Marković et Đura Ljočić - aux membres du Comité de la Jeunesse, Belgrade, le 23 janvier 1871 .....	142
Svetozar Marković - à Nikola Marković, Belgrade, le 11 février 1871 .....	145

### III. DOCUMENTS

Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 26 mai 1869 .....	149
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, seconde moitié du mois de juin 1869 .....	150
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade le 12 octobre 1869 .....	151
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 17 octobre 1869 .....	152
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 21 novembre 1869 .....	153
Antonije Radivojević - à Velimir Teodorović, Belgrade, le 5 février 1870 .....	154
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 7 février 1870 .....	155
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 24 février 1870 .....	156
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 28 février 1870 .....	157
Comité annuel - à Svetozar Marković, Novi Sad, le 4 mars 1870 .....	158
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 5 mars 1870 .....	159
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 15 avril 1870 .....	160
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 25 avril 1870 .....	161
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 29 juillet 1870 .....	162
Membres du Comité de la Coopération de consommation - au Ministre des finances, Belgrade, le 19 août 1870 .....	163
Statuts de la Coopérative de consommation à Belgrade, le 19 août 1870 .....	164
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 3 septembre 1870 .....	167
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 8 janvier 1871 .....	168
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 11 janvier 1871 .....	169
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 12 janvier 1871 .....	170
Agent de police Đura - au Ministre de l'Intérieur, Belgrade, le 18 février 1871 .....	171
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 10 mars 1871 .....	172
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 27 avril 1871 .....	173
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 10 mai 1871 .....	174
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 2 juin 1871 .....	175
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 5 juin 1871 .....	176
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 6 juin 1871 .....	177
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 9 juin 1871 .....	178
Anonyme - à Jovan Ristić, Belgrade, le 18 juin 1871 .....	179

### IV CONTRIBUTIONS

Première compagnie (association) industrielle en Serbie .....	183
Rapport du Comité annuel de l'Union de la Jeunesse Serbe (UJS) sur le choix de la rédaction de „Mlada Srbadija” .....	187
Rapport du Comité annuel de l'UJS sur la démission de S. Marković au poste de rédacteur adjoint de „Mlada Srbadija” .....	188
Vladimir Jovanović, (Réplique) à la „critique” que la journal „Pančevac” avait publiée sur „le contenu et l'orientation” de „Mlada Srbadija” .....	189
Proclamation de la Section parisienne de la Première internationale .....	197
Discours de Sv. Marković à la V <sup>e</sup> réunion de l'UJS .....	199
Jovan Jovanović Zmaj, De la réunion de la jeunesse .....	201
Parti populaire avant et après la réunion de la jeunesse .....	209
Vladimir Jovanović, Au rédacteur de „Pančevac” .....	214
Vladimir Jovanović, Déclaration au rédacteur de „Pančevac” .....	222
Aleksandar Sandić, „Mlada Srbija” s'en va à Belgrade .....	224
Karl Marx - Friedrich Engels, Manifeste du Parti Communiste .....	226
Invitation à l'abonnement .....	251
Abonnement .....	255
Svetozar Marković, Discours sur la jeunesse .....	256
A Belgrade, le 31 mai .....	258
A Belgrade, le 4 juin .....	260
Correction officielle, Radenik .....	262
Quels tailleurs nous sommes .....	264
Il y a des gens .....	267
A Belgrade, le 12. juin .....	268
Du Danube blanc [I] à Vidovdan (à la St. Guy) .....	270
Du Danube blanc [II] à Vidovdan (à la St. Guy) .....	272
V NOTES DU RÉDACTEUR .....	273
Liste des illustrations .....	318
Registre des noms personnels .....	319
Registre des noms géographiques .....	327
Résumé .....	331
Table des matières .....	335

## САДРЖАЈ

	Стр.
Напомене о овој књизи .....	IX
<b>I. ЧЛАНЦИ</b>	
Јаван рачун са Владимиром Јовановићем .....	3
Критика на „Младу Србадију” .....	13
Предлог за омладинску скупштину .....	41
Потрошачка дружина у Београду .....	45
Последња реч г. В. Јовановићу .....	47
Нешто за пољско-привредну грађевину (по Енглу) .....	55
Законитост у Великој школи у Србији .....	71
Програм (листа „Раденик”) .....	75
Париска комуна (Питање о лебу и самоуправи) .....	83
Дружине у Београду .....	88
Неколико речи ради објаснења са читаоцима .....	90
Погибија Париске комуне .....	93
Наше домаће ствари. (Дописи из Студенице и Зајечара) .....	99
Наше домаће ствари. (Дописи из Брчког и са Дрине) .....	102
Радничко питање .....	106
„Словенска Аустрија” .....	114
Париска комуна и Интернасијонала .....	117
Наше домаће ствари. (Код нас има чудних и свакојакних навика) ....	125
<b>II. ПИСМА</b>	
Светозар Марковић – Сими Симићу, Београд, 18. IX 1870 .....	129
Светозар Марковић – Главном омладинском одбору, Београд, 21. IX 1870. ....	131
Светозар Марковић – Миши Димитријевићу, Београд, 12. X 1870. ....	133
Светозар Марковић – Миши Димитријевићу, 22. и 23. X 1870. ....	135
Светозар Марковић – Миши Димитријевићу, Београд, 3. XI 1870. ....	137

Светозар Марковић – Владимиру Јовановићу, Београд, 28. XII 1870. ....	139
Светозар Марковић – Николи Марковићу, Београд, 29. XII 1870. ....	140
Светозар Марковић и Ђура Љочић – Члановима омладинског одбора, Београд, 23. I 1871. ....	142
Светозар Марковић – Николи Марковићу, Београд, 11. II 1871 .....	145

## III. ДОКУМЕНТИ

Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 26. V 1869. ....	149
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, друга половина јуна 1869. ....	150
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 12. X 1869. ....	151
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 17. X 1869. ....	152
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 21. XI 1869. ....	153
Антоније Радивојевић – Велимиру Теодоровићу, Београд, 5. II 1870. ....	154
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 7. II 1870. ....	155
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 24. II 1870. ....	156
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 28. II 1870. ....	157
Годишњи одбор УОС– Светозару Марковићу, Нови Сад, 4. III 1870. ....	158
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 5. III 1870. ....	159
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 15. IV 1870. ....	160
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 25. IV 1870. ....	161
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 29. VII 1870. ....	162
Одборници Друштва за потрошњу у београду – Министру финансија, Београд, 19. VIII 1870. ....	163
Штатути Дружине за потрошњу у Београду, Београд, 19. VIII 1870. ....	164
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 3. IX 1870. ....	167
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 8. I 1871. ....	168
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 11. I 1871. ....	169
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 12. I 1871. ....	170
Ђура полицијски агент – Министру унутрашњих дела, Београд, 18. II '71. ....	171
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 10. III 1871. ....	172
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 27. IV 1871. ....	173
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 10. V 1871. ....	174
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 2. VI 1871. ....	175
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 5. VI 1871. ....	176
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 6. VI 1871. ....	177
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 9. VI 1871. ....	178
Аноним – Јовану Ристићу, Београд, 18. VI 1871. ....	179

#### IV. ПРИЛОЗИ

Прва индустријална дружина (асоцијација) у Србији .....	183
Извештај Годишњег одбора УОС о избору чланова редакције „Младе Србадије” .....	187
Извештај Годишњег одбора УОС о оставци Св. Марковића на положај помоћника уредника „Младе Србадије” .....	188
Владимир Јовановић, на „критику” коју је „Панчевац” донео о „садржини и правцу” „Младе Србадије” .....	189
Проглас Париске секције Прве интернационале .....	197
Реч Св. Марковића на V скупштини УОС 1870 .....	199
Јован Јовановић Змај, Са омладинске скупштине .....	201
Народна странка пре и после омладинске скупштине .....	209
Владимир Јовановић, Уреднику „Панчевца” .....	214
Владимир Јовановић, Изјава уреднику „Панчевца” .....	222
Александар Сандић, „Млада Србадија” оде за Београд .....	224
Карл Маркс – Фридрих Енгелс, Манифест Комунистичке партије .....	226
Позив на претплату .....	251
Предплата .....	255
Светозар Марковић, Беседа о омладини .....	256
У Београду, 31. маја .....	258
У Београду, 4. јуна .....	260
Званична исправка, .....	262
Ала смо кројачи .....	264
Има људи .....	267
У Београду, 12. јуна .....	268
Са белог Дунава, (I) на Видовдан .....	270
Са белог Дунава, (II) на Видовдан .....	272
V. БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА .....	273
Списак илустрација .....	318
Регистар личних имена .....	319
Регистар географских имена .....	327
Résumé .....	331
Table des matières .....	335

Обим: 22<sup>1/4</sup> штампарских табака  
Формат: 17 x 24cm  
Тираж: 2000 примерака  
Слог: 🍏 Арсић, Ниш  
Штампа: ДИГП „Просвета”, Ниш.